

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURKONDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND CONTEMPLATION

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ҲУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИ-
ЯЛАР ТРАНСФЕРИ МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР-
НИ РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ЦЕНТРА РЕГИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ТРАНС-
ФЕРА ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЦЕНТРА РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИ

SURKHANDARYA REGIONAL TERRITORIAL INNOVATION ACTIVITY AND TECH-
NOLOGY TRANSFER AND SURKHANDARYO SCIENTIFIC JOURNAL OF SCIENCE AND
TECHNOLOGY DEVELOPMENT CENTER

Илм келажагимиз равнақидир

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURKHANDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND
CONTEMPLATION

Илмий мақолалар журнали

N-4 2025

ТАЪСИСЧИЛАР;
СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ХУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ТРАНСФЕРИ МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

Ҳар чоракда 1 марта чиқади.

**Jurnal 25-05-2020 yil. №11-079
raqami bilan ro'yxatga olingan.**

O'zbekiston Respublikasi OAK ning 2021 yil
12 dekabrda № 01-06/25-04 raqamli xati
asosida ro'yxatga olingan.

Ommaviy axborot vositasi davlat
ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risida
GUVONOMA N-11-079.

My.gov.uz. Yagona interaktiv. davlat
xizmatlari portali.
N 8102-325e-cd96-f50a-53b3-3119-7970

Hujjat yaratilgan sana: 2020-05-25.

Ariza raqami: 19051279.

НАШР ИНДЕКСИ 190-111.

ЖУРНАЛ «ADAD PLYUS» МЧЖ
матбаа бўлимида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Чилонзор тумани,
Бунёдкор кўчаси 28-уй.
Босишга рухсат этилди: 10.12.2025.
Қоғоз бичими 60x84 1/8.
Босма табоғи 12,0. Офсет босма.
Офсет қоғози. Адади 100.
Баҳоси келишилган нархда.
Буюртма № 48.

Техник ходимлар:
Эргашева Сайёра
Қаршиев Ислон
Рахмонов Махаммади
Саҳифаловчи:
Қўшоқова Мохигул

Таҳририят манзили: Сурхондарё вилояти
Термиз шаҳри "Баркамол авлод" кўчаси 43 уй.
tursunovsafullo12@mail.ru
Тел: 876 223 07 66.
+99 891 577 90 50,
+99 894 200 49 55,
+99 891 229 22 29.

Бош муҳаррир:

Главный редактор:

Chief Editor:

Турсунов Сайпулла Нарзуллаевич
Тарих фанлари доктори, профессор
Термиз давлат университети

Бош муҳаррир ўринбосари:

Заместитель главного редактора:

Deputy Chief Editor:

Пардаев Тошкенбой Раджабович
Тарих фанлари доктори, доцент
Термиз давлат университети

Журналнинг илмий котиби:

Ученый секретарь журнала:

Scientific Secretary of the journal:

Холмўминов Хусан Эшмўминович тарих фанлари
доктори, доцент, Термиз давлат университети

ТАҲРИР ҲАЙЪАТИ:

Тошқулов Абдуқодир
Аскарлов Аҳмадали
Каримов Соҳибназар
Муртазоева Раҳбархон
Сагдуллаев Анатолий
Ашуров Адҳам
Ражабов Қаҳрамон
Воҳидов Шодмон
Виктор Агаджаниан
Юнусова Хуршида
Абдуллаев Улуғбек
Толипов Файзулла,
Дадамирзаева Гулчехра,
Дониёров Алишер
Шамсиддинов Рустам
Обломуродов Наим
Эшов Баҳодир
Саидов Илҳом
Ғаффоров Шокир
Бобожонова Дилором
Абдуллаева Яхшибека
Эргашева Юлдуз
Давлатова Саодат
Маткаримова Садоқат
Раҳмонов Фахриддин
Турсунов Нурулло
Тилеукулов Гауҳар
Бўриев Очил
Қурбонова Манзила
Турсунов Жавли
Ҳўшбоқов Панжи
Раҳимов Баҳодир
Акчаев Фаррух

Усмонов Муртоз
Ирискулов Олимжон
Турсунов Анвар
Аҳмедова Гулчехра
Умаров Иқром
Қаршиев Ислон
Туропова Моҳидил
Турсунов Жовли
Тўраев Эргаш
Исаев Ойбек
Сайдбобоев Зокиржон

**ЖАМОАТЧИЛИК
КЕНГАШИ:**

Бакиров Поён
Умиркулов Бекпўлат
Норбошева Меҳри
Хуррамов Алишер
Аликулов Рустам
Холиқов Зокир
Абдуқаюмов Асрор
Янгибоев Норкуват
Турдиев Тоштемир
Алланов Қилич
Муртозоев Бобоназар
Шариф Ёқубов

TARIX

ЎЗБЕКИСТОНДА СОВЕТ ДАВЛАТИНИНГ АМАЛГА ОШИРГАН АГРАР СИЁСАТИ ВА УНИНГ МУАММОЛАРИ

Турсунов Сайпулло Нарзуллаевич

*Термиз давлат университети Жаҳон тарихи
кафедраси профессори, тарих фанлари доктори**e-mail: tursunovsafullo12@mail.ru**<https://orcid.org/0009-0005-2553-6164>**UDK: 94(575.1)*

Аннотация: Ушбу мақолада совет давлати томонидан Ўзбекистонда амалга оширилган аграр сиёсатнинг мазмуни, мақсадлари ва ижтимоий-иқтисодий оқибатлари тарихий манбалар асосида таҳлил этилган. Хусусан, қишлоқ хўжалигида колхоз ва совхоз тизимининг жорий этилиши, меҳнатга ҳақ тўлаш сиёсати, пахтачиликни мажбурий равишда ривожлантириш, қишлоқ аҳолисининг турмуш даражаси ҳамда ижтимоий таъминот масалаларига алоҳида эътибор қаратилган. Сурхондарё вилояти мисолида деҳқонларнинг меҳнат шароити, иш ҳақи, озиқ-овқат истеъмоли, хотин-қизлар ва болалар меҳнатидан фойдаланиш ҳолатлари очиқ берилган. Тадқиқот натижалари совет аграр сиёсати маҳаллий аҳолининг иқтисодий манфаатларига тўлиқ мос келмаганини, қишлоқ хўжалигининг бир томонлама хом ашё йўналишига мослаштирилганини кўрсатади.

Калит сўзлар: совет аграр сиёсати, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, колхоз ва совхозлар, пахтачилик, деҳқон меҳнати, иш ҳақи сиёсати, Сурхондарё вилояти, қишлоқ аҳолиси.

Аннотация: В данной статье на основе исторических источников анализируются сущность, цели и социально-экономические последствия аграрной политики, проводимой советским государством в Узбекистане. Особое внимание уделяется внедрению колхозно-совхозной системы в сельском хозяйстве, политике оплаты труда, принудительному развитию хлопководства, уровню жизни сельского населения и вопросам социального обеспечения. На примере Сурхандарьинской области

раскрываются условия труда деҳқан, уровень заработной платы, структура потребления продовольственных продуктов, а также масштабы использования труда женщин и детей. Результаты исследования показывают, что советская аграрная политика не в полной мере соответствовала экономическим интересам местного населения и была ориентирована на одностороннее развитие сельского хозяйства как сырьевой базы.

Ключевые слова: советская аграрная политика, сельское хозяйство Узбекистана, колхозы и совхозы, хлопководство, труд деҳқан, политика оплаты труда, Сурхандарьинская область, сельское население.

Abstract: This article analyzes the essence, objectives, and socio-economic consequences of the agrarian policy implemented by the Soviet state in Uzbekistan, based on historical sources. Special attention is paid to the introduction of the collective and state farm system in agriculture, wage policies, the forced development of cotton production, the living standards of the rural population, and issues of social welfare. Using the example of the Surkhandarya region, the study examines farmers' working conditions, wage levels, food consumption patterns, and the extensive use of women's and children's labor. The findings demonstrate that Soviet agrarian policy did not fully correspond to the economic interests of the local population and was primarily oriented toward the one-sided development of agriculture as a raw-material base.

Keywords: Soviet agrarian policy, agriculture of Uzbekistan, collective farms and state farms, cotton production, peasant labor,

wage policy, Surkhondaryo region, rural population.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Ўзбек тарихшунослигида аграр соҳасини мукамал ўрганишга ҳамда тарихий ҳаётни ҳолисона танқидий руҳда ёритишга оид илмий тадқиқот ишлари амалга оширилмоқда. Аграр соҳада катта тажрибага эга бўлган халқимиз қишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасида катта тажрибани яратган бўлсада, бироқ совет ҳокимияти йилларда яратилган моддий бойликлардан манфаат топганлигидан тарих гувоҳлик беради.

Ўзбекистонда совет ҳокимиятини ўрнатилган дастлабки йилларда амалга оширилган аграр ислохотлардан мақсад ўзбек деҳқонига ўз меҳнати ҳамда кучи билан яратган маҳсулотларга иш ҳақи беришда энг паст тўловларини тақдим этган. Жумладан, бир кунлик ўртача меҳнат тўловини учдан бир қисмига ҳақ тўланган. Буни асосида маҳаллий деҳқонни савод даражасини пастлиги, тайёрлаган маҳсулотини нарх бўйича ўлчов қийматини билмаганлиги, белгилаган меҳнат соатига амал қилмасдан ортиқча 3-4 соат қўшимча бепул хизмат қилиб берганлиги деҳқон аҳлидан онгли тарзда яширилган. Республикада фаолият кўрсатган Марказдан келган аграр соҳа билан шуғуланадиган ходимларини маҳаллий аҳолини тилини, миллий эътиқодларини билмаганлиги, миллий камситилганлиги, маҳаллий ўзбек аҳолисини кадр қимматини паст тутганлиги, асосий ажратилган маблағлар иш ҳақиға эмас балки техника ҳамда деҳқончилик билан боғлиқ экинларни ҳамда донли, дуккакли донли экинларга сарфланганлиги, қишлоқ –хўжалик маҳсулотларига нисбатан давлат томонидан қўйилган нархларни сир тутганлиги, ушбулардан қолган маблағни қолдиқ қисмини деҳқонга иш ҳақи сифатида берилганлиги мунтазам “ёпиқ” ҳолда қайд этилган.

Шуни алоҳида таъкидлаш керак, Сурхондарё областида колхозчиларни ойлик билан таъминлашда СССР Министрлар Кенгашининг 1956 йил 6

мартдаги “Колхозчиларга ҳар ой аванс бериш ва колхозларда меҳнатга қўшимча ҳақ бериш тўғрисида”ги қарорига мувофиқ[1:452] 1958-йилга келиб Сурхондарё областидаги колхозларнинг даромадлари 91,8 миллион сўм, 1963-йилда 114,9 миллион сўмни ташкил этди, 1960-йиллар бошида Сурхондарё областидаги бакуват колхозлар меҳнатга пул билан ҳақ тўлашга ўтган бўлса-да, бироқ иш ҳақи ҳали ҳам асосан натура шаклида берилар эди[2].

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Аграр сиёсатнинг асосий вазифаси маҳаллий аҳолини бир марказга жамлаб, уларни арзон меҳнат кучларидан фойдаланиш ҳамда маҳаллий деҳқонни қаттиқ назорат остига олишдан иборат бўлиб, бунинг учун Совет ҳокимиятини 1964-йил 12-мартдаги “Қолоқ колхозларнинг экономикасини кўтариш чоралари тўғрисида”ги қарори асосида Сурхондарё областида колхозчига 1-разряд учун 1 сўм 60 тийин, 2-разряд учун 1 сўм 85 тийин, 3-разряд учун 2 сўм 20 тийин, 4-разряд учун 2 сўм 50 тийин, 5-разряд учун 2 сўм 80 тийин ва 6-разряд учун 3 сўм 20 тийин кунлик иш ҳақи тўланиб[3], деҳқоннинг суткалик ер чопиқ қилиш нормаси 12 сотих бўлса, сувчининг бир суткалик иш нормаси 0,9-1,3 гектарни ташкил этган[4:4].

Сурхондарё областида қишлоқ-хўжалик маҳсулотларни эрта пишишини англаб етган совет давлати уларни қисман иш ҳақини ошириш ҳисобида 1966-йил 16-майдаги “Колхозчиларни ижтимоий ишлаб чиқаришни ривожлантиришдан моддий манфаатдорлигини ошириш тўғрисида”ги қарори асосида совет ҳукумати колхозчиларга ҳар ойда камида бир марта нақд пул билан ҳисоб-китоб қилиниб, меҳнатга ҳақ тўлашни жорий этишда совхоз ишчисининг иш ҳақи даражаси мезон қилиб олинди. Чунки, совхоз ишчисининг иш ҳақи барқарор эди. 1970-йилларнинг ўрталарида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг 37 фоизини совхозлар ташкил қилар эди[5:467-491]. Колхозларда кафолатланган иш ҳақининг берилиши натижасида колхоз аъзоларининг даромади ошиб борди. Республикада қишлоқ

хўжалиги ходимларининг иш ҳақи саноат ишчиларининг иш ҳақидан анча кам кам эди. Масалан, 1965-йилда қишлоқ хўжалиги ходимларининг ойлик иш ҳақи ўртача 67,2 сўм бўлган бўлса, саноат ишлаб чиқариш ишчиларининг иш ҳақи 93,7 сўм ни ташкил этган[6:158]. 1968-йилда эса айрим саноат корхоналари ишчилари 122 сўмгача иш ҳақи олар эди[7:114]. Иш ҳақи оз бўлишига қарамай колхозчиларнинг иш вақти саноат ишчиларининг иш вақтидан кўп бўлиб, улар аксарият ҳолларда дам олиш кунлари ҳам дала ишларига жалб этилган.

Совет давлати деҳқондан пахта етказиб беришни талаб қилса-да, лекин унинг турмуш кечириш даражаси бўйича ғамхўрлик қилмади. Натижада деҳқон ердан совиб, узоқлаша бошлади, пахта етиштиришга иқтисодий фойда эмас, балки мажбурият сифатида қаралди. Деҳқончилик маданиятининг минг йиллик тажрибалари унутилди, ердан ҳосил олишнинг кимёвий усуллари авж олди. Қишлоқ хўжалигининг барча тармоқларида техникаларнинг кўплаб ишлаб чиқарилишига қарамай, механизациялаштириш жараёни орқага кетди. Масалан, 1980 йилда республикада етиштирилган пахта ҳосилининг 63 фоизи машиналарда терилган бўлса, 1985-йилга келиб бу 40 фоизга тушиб қолди[8:50]. Пахтага ишлов бериш ва териб олишда қўл меҳнатидан фойдаланиш кучайиб борди ва 80-йиллар охирида, область қишлоқ хўжалигида қўл меҳнатидан фойдаланиш ҳажми 86-88 фоизни ташкил этди[9:82].

Сурхондарё областида ҳам бутун республикада бўлганидек пахта теримига ҳар йили ўн минглаб ишчилар, хизматчилар, талабалар ва мактаб ўқувчилари жалб этилган. Теримга жалб этилганлар асосан Шеробод, Гагарин (ҳозирги Музработ), Ленин йўли (Қизирик) районларига тақсимланар, уларни асосан Термиз шаҳри, Сариосиё, Узун, Денов, Олтинсой ва Шўрчи районларидан келганлар ташкил этган. Ҳашарчилар теримга мажбуран жалб этилар, бу ҳол республика иқтисодиётига, ўқувчилар ва талабаларнинг билим олишига ва маънавий савиясининг ўсишига салбий таъсир кўрсатар эди.

Пахтани сотиш нархлари жуда паст бўлишига қарамай, республика раҳбарияти Марказ босими остида “пахтачилик Ўзбекистон қишлоқ хўжалик экинларини асосий тури эканлиги, барча меҳнаткашлар ўз вақтида “оқ олтин” етиштириш бўйича чора ва мажбуриятларини бажариши республиканинг интернационал бурчи эканлиги” ни аҳолидан талаб қилишда давом этаверди[10:122]. Халқ онига пахтачиликни ривожлантириш ва унинг ҳосилдорлигини ошириш Ўзбекистон меҳнаткашларининг моддий фаровонлигини оширишнинг асоси эканлиги, бу ўзбек халқининг барча халқлар билан “мустаҳкам алоқа” ва “бузилмас дўстлиги” ифодаси эканлиги сингдирилар эди.

Колхозчи ва совхоз ишчилари ойлик иш ҳақларида фарқ мавжуд эди. Масалан, Сурхондарё областидаги совхоз ишчилари йиллик 2338 сўм иш ҳақи олган ҳолда, колхозчилар 1592 сўм, яъни 746 сўм кам иш ҳақи олганлар. Қишлоқ хўжалигининг бошқа ходимларининг иш ҳақлари ҳам колхозчи ва совхоз ишчиларидан фарқ қилар эди. Масалан, 1975 йилда колхозчи ва совхоз ишчиларининг ўртача йиллик 1305 сўмни ташкил этган ҳолда, чорва ходимларининг ўртача иш ҳақи 1687 сўмни ташкил этган (2-иловага қаранг).

Қишлоқларда яшовчи аҳоли асосий озиқ-овқат маҳсулотлари истеъмоли бўйича шаҳардан орқада эди. Статистик маълумотларга кўра, 1980 йилларда Ўзбекистоннинг қишлоқ ҳудудларида гўшт маҳсулоти СССР бўйича ўртача миқдордан 5-6 баравар, творог, сут маҳсулотлари 3 баравар, тухум 3,5 баравар, картошка 4,7 баравар, балиқ ва балиқ маҳсулотлари 21,6 баравар кам истеъмол қилинган[11]. 1980-йилларнинг ўрталарида колхозчилар шаҳар ишчиларига нисбатан ёрма ва дуккакли маҳсулотларни 2,5 баравар картошка, сут ва сут маҳсулотларини 3 баравар кам истеъмол қилган[12:304]. Қишлоқ одамларининг истеъмолида нон, шунингдек ҳамирдан тайёрланган маҳсулотлар асосий ўрин тутган. Ўйиборли томони шундаки, шу даврда қишлоқ магазинларига ун маҳсулотларининг арзон ҳамда доимий

равишда етказилиб берилиши, шунингдек оилада болалар сонининг кўп бўлганлиги сабабли кишлоқ аёллари нон сотиб олишдан кўра уни уйда, тандирда пиширишган.

Сурхондарё областида жами 100 та оила иштирок этган сўровномада ўрганилаётган даврда даромадингиз асосан қаердан келар эди? деган саволга сўралганларнинг 46 фоизи ойлик иш ҳақидан, 31 фоизи томорқадан, 18 фоизи уйда чорва моллари боқиб сотишдан деб жавоб беришган. Томорқадан олган даромадингизни нималарга сарфлагансиз? деган саволга респондентларнинг 48 фоизи кунлик озиқ-овқатга, 23 фоизи тўй ва бошқа маросимлар ўтказишга, 6 фоизи автомобиль олиш учун сарфлаганини айтган[13].

Маълумки, совет даврида дала ишларида асосан хотин-қизлар ва болалар меҳнатидан фойдаланилган. 1970-йиллар охирида республика пахта майдонларида ишловчиларнинг 90 фоизини хотин-қизлар ташкил этганлиги бунга мисолдир[14:26]. Улар саратоннинг жазирама иссиғида ҳам, кеч кузнинг зах, изғиринли кунларида ҳам захарли химикатлар сепилган далада меҳнат қилганликлари эвазига арзимаган иш ҳақи олган. Масалан, 80-йиллар ўрталарида кишлоқ хўжалиги ишларида хотин-қизлар учун бир кунлик иш нормаси 3 куб метр ариқ қазиш, 15 сотих пахта майдонини ягона қилиш ёки 12 сотих ерни чопиқ қилганлиги учун уларга 3 сўм 67 тийин иш ҳақи тўланган[15].

1980 йилгача бўлган даврда қонунчиликка асосан бошқа ҳудудга кўчиб кетган колхозчиларга колхоз томонидан пенсия тўланиши тўхтатилар, бу ҳолат уларга ноқулайликларни келтириб чиқарар эди. Совет ҳукуматининг 1978-йил 6-июлда “Колхозчиларга пенсия тайинлашни яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ҳамда 1979 йил 1 сентябрдаги “Пенсионерларнинг халқ хўжалигида ишлашини моддий рағбатлантириш тадбирлари тўғрисида”ги қарорларига[16] асосан колхозчи пенсияга чиққан колхозидан бошқа ҳудудга кўчиб кетган тақдирда ҳам унга пенсия тайинланадиган ва тўлаб бориладиган бўлди. Ушбу қарор асосида 1980 йилнинг ўзида Сурхондарё

областидида пенсия олмаётган 448 нафар собиқ колхоз аъзоларига пенсия тайинланди[17:74].

Совет давлатида кўп болали оналарга давлат нафақалари берилиб, оилаларда бола сонининг кўп бўлиши турли йўллар билан рағбатлантириб борилди. Мамлакатда 1946-йилдан бошлаб оилада 10 ва ундан ортиқ фарзандли оналарга “Қаҳрамон она” медали жорий этилган бўлиб[18:6], 1986-йилгача республикада 100 мингдан ошиқ аёллар шу медал билан тақдирланди[19]. Бундан ташқари 5 ва ундан ошиқ фарзандли оналарга “Медал материнства”, “Материнства слава” медаллари берилган. Кўп фарзандлилиқ бўйича Сурхондарё области аҳолиси нафақат республикада, балки Иттифоқ бўйича олдинги ўринларда эди. Масалан, биргина 1976-1980-йил оралиғида областининг 40 минг нафар кўп фарзандли аёлларига орден ва медаллар, 3450 нафар аёлга “Қаҳрамон она” медали берилган бўлса, 1981-1985 йилларда бу рақам мос равишда 47434 ва 3152 нафарни ташкил этди[20].

1964-йилда қабул қилинган “Колхозчиларнинг пенсия ва нафақалари тўғрисида”ги қонун асосида ягона социал таъминот тизими жорий этилиб, колхозчилар учун пенсия олиш ҳуқуқи кафолатланди. Шунингдек, кўп болали оналар, ногиронлар ва боқувчисини йўқотган фуқароларга ҳам нафақалар жорий этилди. Ушбу тадбирлар вилоят кишлоқ аҳолисининг ижтимоий ҳаётини енгилаштириш ва турмуш даражасини оширишга хизмат қилди;

советлар даврида аҳолининг озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ишида шахсий хўжаликларнинг муҳимлиги етарли даражада қадрланмади, бу соҳага доир давлат сиёсати беқарор бўлди, соҳанинг ривожини учун аниқ йўналиш ишлаб чиқилмади. Томорқа майдонларининг қисқартирилиши, солиқлар ва маҳсулотларни давлатга мажбурий топшириш иқтисодий манфаатдорликни пасайтирди. Бу нафақат шахсий томорқа хўжалиги, балки область умумий кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришига ҳам салбий таъсир кўрсатди.

1960-1980 йилларда вилоят қишлоқ ҳудудларида кўплаб уй-жойлар, маданий-маиший объектлар ва ижтимоий инфратузилмалар барпо этилди. Шунингдек, пахта майдонларини кенгайтириш ва янги ҳудудларни ўзлаштириш сиёсати натижасида аҳолининг кўчирилиши, янги посёлкалар ташкил этилиши ва "хутор" хўжаликларининг тугатилиши кўплаб салбий оқибатларга олиб келган. Шу билан бирга тадқиқ этилган йилларда область қишлоқларида электрлаштириш ва газлаштириш соҳасида ишлар амалга оширилиши қишлоқ аҳолисининг ижтимоий ҳаётни яхшилашда катта ўрин тутди. Бироқ қишлоқда газлаштириш ишлари секин олиб борилди ва якунига етказилмади.

Сурхондарё областьда қишлоқ уйлари газлаштириш ишлари 1950 йиллар охиридан бошланди. 1963 йил охирида областьда 2310 та хонадон, жумладан қишлоқ ҳудудларида 1140 та хонадон газлаштирилди (6-иловага қаранг). 1959-1965 йилларда республикада 1510 километрлик газ тармоқлари қурилди, 412 минг хонадон, 37 та шаҳар, 71 та район маркази, 208 та посёлка, 141 та совхоз, 237 та колхоз, 320 та саноат, 3500 та маиший хизмат кўрсатиш муассасалари ва 400 та қозонхона газлаштирилди[21].

Сурхондарё электр тармоқлари корхонаси 1965 йилнинг ўзида қишлоқ ҳудудларида жами 290 минг сўмлик қурилиш монтаж ишларини олиб борди. Жумладан, Денов районида 132 минг сўмлик, Термиз районида 57 минг сўмлик, Шўрчи районида 101 минг сўмлик маблағ қишлоқ ҳудудларини электрлаштириш учун ажратилди[22].

Қишлоқ ҳудудларининг электрлаштириш давлат ва колхоз маблағлари ҳисобидан амалга оширилди. 1968 йилга келиб областьда қишлоқларни электрлаштиришнинг 1-босқичи тугатилиб, 297 та трансформатор пункти, 641 километр узунликдаги 6-10 киловаттлик, 759 километр узунликдаги 0,4 киловаттлик энергия узатиш линиялари тортилди ва 74 та колхоз ва совхозлар ягона электр системасига уланди. 1968-йил областьда

биринчи бўлиб Шўрчи райони, 1969-йилда Сариосиё, Жаркўрғон ва Термиз районлари, 1970 йилда Шеробод, Бойсун ва Гагарин районлари тўлиқ электрлаштирилди[23:3]. Лекин электрлаштириш режаси асосан электр узатиш линияларининг колхоз ва совхозларнинг марказигача тортиб келинганлиги ҳисобига бажарилди, чекка ҳудудларни электрлаштириш ишлари 70-80-йилларда ҳам давом эттирилди.

СССР Министрлар Советининг 1988-йил февралдаги қарорига асосан аҳолини уй-жой билан таъминлашни жадаллаштириш ва бунинг учун уй қураётганларга 20 минг сўмгача ссуда берилиш жорий этилди. Районларда тузилган махсус комиссия орқали уй-жойга эҳтиёжи бўлган кишиларга ссуда берилган бўлса-да, лекин уй-жойига эҳтиёжи бўлмаган кишиларга ҳам ссуда бериш ҳолатлари мавжуд эди. Масалан, Гагарин районида 1988-1989-йилда 375 кишига ссуда берилган бўлса, улардан 105 нафарининг уй-жойга эҳтиёжи йўқлиги аниқланган. Олтинсой районида 10 нафар кишига берилган 43 минг сўмлик ссудалар бошқа мақсадларда ишлатилганлиги аниқланган[24]. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, қишлоқ ҳудудларида уй-жой ва бошқа маданий-маиший бинолар қурилишида область ўзига хос ўрин тутар эди. Чунки, республиканинг бошқа ҳудудларига нисбатан Сурхондарё областьда қишлоқ аҳолисининг сони шаҳар аҳолисида анча кўп бўлиб, 1950-йилда жами аҳолининг 84,6 фоизини, 1989-йилда 80,6 фоизини қишлоқ аҳолиси ташкил этган эди[25:94].

Ўрганилган даврда уй-жой қурилишидаги муаммолардан бири қурилган уйларда санитария ҳолатларининг йўлга қўйилмаганлиги эди. Масалан, шу йилларда шаҳарларда 50 фоиз, район марказларида 25-30 фоиз атрофида чиқиндилар йиғилган ва йўқотилган бўлса, колхозлар ва совхозларда санитар тозалаш хизмати мавжуд бўлмаган. Шу йилларда республиканинг 14 та шаҳрида, Сурхондарё областининг Термиз ва Денов шаҳарларида канализация тизими мавжуд эди, холос[26:80].

СССР Министрлар Кенгашининг 1978-йил 1 июлдаги “Қишлоқда якка тартибдаги уй-жой қуришни янада ривожлантириш ва кадрлар қўнимлилигини мустаҳкамлаш” тўғрисидаги қарори асосида колхозларда уй-жой кооперативлари томонидан якка тартибдаги уй-жойлар ҳам қурила бошланди. Якка тартибдаги уйларнинг кооператив уйларга нисбатан афзалликлари кўп эди. Биринчидан, кооператив уйларнинг бошланғич бадали 30 фоиз бўлса, якка тартибдаги уй-жойларнинг бошланғич бадали 20 фоизни ташкил этган. Иккинчидан, якка тартибдаги уй-жой қурувчилар кооперативдагидек жамият тузиш, қарорлар чиқариш, ҳужжатлар расмийлаштириш каби ташвишлардан ҳоли бўлган. Якка тартибдаги уй-жой қуришга фақат колхоз аъзолари, совхоз ишчи-хизматчиларига рухсат берилган. Уй-жой қурилиши тугагач, дастлаб уй-жой смета қийматининг 20 фоизини, сўнгра қолган қийматини 20 йил мобайнида тўлаш бўйича хўжалик билан шартнома имзолаган. Бу уй-жойлар учун колхозчиларга бир оилага 0,08 гектар ер, суғорилмайдиган ерлардан 0,15 гектаргача ажратилган. Якка тартибдаги турар жойлар махсус давлат лойиҳаси бўйича қурилган[27].

Сурхондарё области 1964 йилда қабул қилинган “Колхозчиларнинг пенсия ва нафақалари тўғрисида”ги қонун асосида ягона социал таъминот тизими жорий этилиб, колхозчилар учун пенсия олиш ҳуқуқи кафолатланди. Шунингдек, кўп болали оналар, ногиронлар ва боқувчисини йўқотган фуқароларга ҳам нафақалар жорий этилди. Ушбу тадбирлар вилоят қишлоқ

аҳолисининг ижтимоий ҳаётини енгилаштириш ва турмуш даражасини оширишга хизмат қилди;

советлар даврида аҳолининг озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш ишида шахсий хўжаликларнинг муҳимлиги етарли даражада қадрланмади, бу соҳага доир давлат сиёсати беқарор бўлди, соҳанинг ривожини учун аниқ йўналиш ишлаб чиқилмади. Томорқа майдонларининг қисқартирилиши, солиқлар ва маҳсулотларни давлатга мажбурий топшириш иқтисодий манфаатдорликни пасайтирди. Бу нафақат шахсий томорқа хўжалиги, балки область умумий қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришига ҳам салбий таъсир кўрсатди.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса сифатида таъкидлаш керак, совет ҳокимияти Ўзбекистонда амалга оширган аграр сиёсатининг моҳияти фақат Марказни хом ашё маҳсулотлари билан таъминлаш мақсад қилиб олинган бўлиб, тоғ олди ва қадимдан мавжуд бўлган қишлоқларни ижтимоий-иқтисодий ривожланишига амалда ҳеч қандай ишлар амалга оширилмади. Шунини алоҳида қайд этиш керак, совет давлатининг янги ва бўз ерларни ўзлаштириш асосида олиб борган сиёсати асосан ўзлаштирилган ерларга кўчиб келган аҳолига қисман ижтимоий-иқтисодий ва маданий имкониятлар яратиб берилди. Чунки, ушбу янги ўзлаштирилган аҳоли мажбурий ҳолда кўчирилган бўлиб, уларнинг норзилиги кучайиб кетишдан совет ҳукумати сесканиб турганлиги бунга асос бўлган.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. История колхозного права. Сборник законодательных материалов СССР и РСФСР 1917-1958. Том II. (1937-1958 гг.) – Москва: Государственное издательство юридической литературы. 1958. –Б. 452.
2. “Ленин байроғи” газетаси. 1965 йил 31 июль.
3. “Ленин байроғи” газетаси. 1964 йил 29 июль.
4. Қишлоқ хўжалиги ходимлари меҳнати гигиенаси. –Тошкент: Медицина, 1988. –Б. 4.
5. Rahman Khan A., Ghai D. Collective agriculture in Soviet Central Asia. World Development. Volume 7, Issues 4–5, April–May 1979, Pages 467-491.

6. Бекнозов Н. Аҳоли турмуш даражасининг ўсиши. –Тошкент: Ўзбекистон, 1985. – Б. 158.
7. Арутюнян Ю. Социальная структура сельского населения СССР. –Москва: Мысль, 1971. – Б. 114.
8. Обломуродов Н. Развитие аграрного производства Узбекистана 1971-1990 гг. Опыт, уроки, проблемы. Дисс. на соискание уч. степ. докт.ист.н. –Ташкент: УзАН институт Истории, 1994. –Б. 50.
9. Бобожонова Д. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар. –Тошкент: Шарк, 1999. –Б. 82.
10. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йй). Иккинчи китоб. 1939-1991-йиллар. –Тошкент: O‘zbekiston, 2019. –Б. 122
11. “Правда Востока” газетаси, 1988 йил 12 март.
12. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари (1965-1990-йиллар). –Тошкент: Шарк, 2000. –Б. 304.
13. 2023-yil oktabr-dekabr oylarida Surxondaryo viloyati qishloqlari aholisi orasida o‘tkazilgan ijtimoiy so‘rovnoma natijalari.
14. Ташбаева Т. Современная семья и семейный быт Узбекского сельского населения. Автореферат дисс. на соискание ученой степени докт.ист.н. Москва: РосАН, институт Этнология и антропологии. 1994. –С. 26.
15. “Ленин байроғи” газетаси. 1989 йил 5 апрель.
16. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 331-fond, 1-ro‘uxat, 144-ish, 77-varaq.
17. Сулаймонов Ҳ. Ривожланган социализм даврида Ўзбекистон колхозчи деҳқонлари моддий фаровонлигининг юксалиши. –Тошкент: Фан, 1985. – Б. 74.
18. Жалолова З. Ўзбекистонда хотин-қизлар соғлигини сақлаш. –Тошкент: Медицина, 1977. –Б. 6.
19. O‘zbekiston milliy arxivi, P-837-fond, 41-ro‘uxat, 705-ish, 45-varaq.
20. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 331-fond, 1-ro‘uxat, 153-ish, 45-varaq.
21. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 509-fond, 1-ro‘uxat, 25-ish, 51-varaq.
22. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 503-fond, 1-ro‘uxat, 127-ish, 8-9-varaq.
23. Ҳайтов О. ГОЭЛРО плани амалда. –Тошкент: Ўзбекистон, 1984. –Б. 3.
24. “Ленин байроғи” газетаси. 1990 йил 25 январь.
25. Холмуминов Х. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида тарихий-демографик жарайонлар. –Тошкент. 2011 –Б. 94.
26. Тажимирзаев Е. XX асрнинг 60-80-йилларида Фарғона водийси қишлоқлари аҳолисининг кундалик ҳаёти: Тарих фан. бўй. фал. док. (PhD) дисс. –Андижон. 2020. –Б. 80.
27. “Ленин байроғи” газетаси, 1986 йил 21 январь.

SURXONDARYO VILOYATI SANOATINING TARIXSHUNOSLIGI

Qobulov Eshbolta Atamurodovich*Termiz iqtisodiyot va servis universiteti professori,
tarix fanlari doktori***Qobulov Kamoliddin Eshboltayevich***Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Tarix kafedrası katta o'qituvchisi,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
eshbolta_qabulov@tues.uz
<https://orcid.org/0009-0008-2511-5858>
UDK: 94(575.1)*

Annotatsiya: Maqolada sovet davri sanoat siyosati, mustaqillikdan keyingi iqtisodiy islohotlar, engil va oziq-ovqat sanoatining o'zni, statistik ko'rsatkichlar hamda tarixshunoslikdagi qarashlar kompleks yoritilgan. Natijalar mintaqada sanoat modernizatsiyasi jarayonlari, ishlab chiqarish hajmining tarkibi, hududning respublika sanoatidagi ulushi va mavjud muammolarni ochib beradi. Maqola Surxondaryo sanoati taraqqiyotini tarixiy bosqichlar bo'yicha baholab, tarixshunoslikda kam yoritilgan jihatlarni ilmiy asosda aniqlaydi.

Kalit so'zlar: Surxondaryo, sanoat tarixi, engil sanoat, oziq-ovqat sanoati, tarixshunoslik, modernizatsiya, iqtisodiy islohotlar.

Abstract. This article analyzes Soviet-era industrial policies, post-independence modernization processes, statistical indicators, and scholarly interpretations of industrial change. The findings reveal the dynamics of production growth, the region's share in national industrial output, and existing challenges such as technological lag, raw-material shortages, and the need for qualified specialists. The article contributes to a deeper understanding of Surxondaryo's industrial development across historical stages and identifies under-researched aspects within existing historiography.

Keywords: Surxondaryo, industrial history, light industry, food industry, historiography, modernization, economic reforms.

Ushbu matnning rus tilidagi ilmiy (akademik) tarjimasi:

Аннотация: В статье комплексно освещаются промышленная политика советского периода, экономические реформы после обретения независимости,

роль легкой и пищевой промышленности, статистические показатели и взгляды в историографии. Результаты раскрывают процессы промышленной модернизации в регионе, структуру объемов производства, долю региона в промышленности республики и существующие проблемы. Оценивая развитие промышленности Сурхандарьи по историческим этапам, статья на научной основе выявляет аспекты, недостаточно освещенные в историографии.

Ключевые слова: Сурхандарья, история промышленности, легкая промышленность, пищевая промышленность, историография, модернизация, экономические реформы.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Surxondaryo viloyati sanoati XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab mintaqaning iqtisodiy rivojlanishida muhim o'rin egallay boshlagan bo'lib, uning shakllanishi va o'sish jarayonlari turli tarixiy manbalarda turlicha yoritilgan. Sovet davrida viloyat sanoati asosan paxta tozalash, yengil sanoat va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishga yo'naltirilgan bo'lib, markazlashgan boshqaruv siyosati mintaqaning iqtisodiy tarkibini belgilab bergan. Mustaqillik yillarida amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar Surxondaryoda sanoat tarmoqlarining modernizatsiyasi, ishlab chiqarish hajmining kengayishi va yangi texnologiyalarning kirib kelishiga zamin yaratdi. Misol uchun, 2005-2013 yillar mobaynida iqtisodiyotning turli soha va tarmoqlarini yangilash, modernizatsiya qilish maqsadida 2 milliard 877 million dollarlik investitsiya o'zlashtirilganligi fikrimiz isbotidir. Viloyat iqtisodiyotining asosiy ko'rsatkichlarida sanoat jami 2010 yilda

644821, 1 mln so'mlik mahsulot ishlab chiqargan bo'lsa, yengil sanoatning ulushi 292594,2 mln so'mni, oziq-ovqat sanoati 107120,6 mln so'mni tashkil etadi[2, 67-68].

E.O.Qobulov, Z.Mirzayev, S.N.Tursunov singari tadqiqotchilarning asarlarida Surxondaryo sanoatining tarkibiy o'zgarishlari, ishlab chiqarish samaradorligi va bosqichma-bosqich modernizatsiya jarayonlari yoritilgan bo'lsa-da, mavjud tadqiqotlarda mintaqaning mustaqillikdan keyingi sanoat taraqqiyoti yetarli darajada kompleks o'rganilmagan. Ayniqsa, 1970–1980-yillarda paxta tozalash korxonalarining texnik qayta jihozlanishi, ishlab chiqarishdagi xomashyo taqchilligi, texnika yetishmovchiligi va kadrlarga bo'lgan ehtiyoj kabi masalalar tarixiy adabiyotlarda fragmentar tarzda uchraydi.

Shu nuqtayi nazardan, Surxondaryo viloyati sanoatining tarixiy rivojlanishini qayta ko'rib chiqish, statistik ma'lumotlar bilan solishtirish va mavjud tarixshunoslikni yangicha tahlil qilish dolzarb ilmiy vazifa sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur maqola aynan shu maqsadga qaratilgan bo'lib, viloyat sanoati taraqqiyotining asosiy bosqichlarini, yetakchi tarmoqlar faoliyatini hamda tarixiy manbalardagi talqinlarini kompleks tarzda yoritadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕПАТРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Tadqiqotning metodologik asosi statistik tahlil, tarixiy manbalarni tizimli o'rganish, tarixiy qiyoslash va kompleks tarixshunoslik yondashuviga tayandi. Sanoatning rivojlanish bosqichlarini aniqlash uchun 2005–2013 yillar doirasida amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlar, jalb etilgan investitsiyalar miqdori (2 milliard 877 million dollar), viloyatning yillik sanoat ishlab chiqarish ko'rsatkichlari, tarmoqlar kesimidagi ulushlar ham solishtirildi.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Surxondaryo viloyati sanoati tarixining yoritilish darajasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mavjud ilmiy va tarixiy adabiyotlarda davrlar bo'yicha sezilarli nomutanosibliklar mavjud bo'lib, bu jihatdan E.O. Qobulovning “Surxondaryo sanoatining ilk odimlari” risolasida Surxondaryo sanoat korxonalarining shakllanish jarayoni va

ularning sovet hokimiyati yillaridagi rivojlanishi izchil yoritiladi. Muallif, avvalo, hududda sanoat tarmog'ining vujudga kelishi, dastlabki korxonalar qanday sharoitda tashkil etilgani, ularning ishga tushishi jarayonida qanday iqtisodiy va tashkiliy muammolarga duch kelinganini ko'rsatadi. Risolada 1970–1980-yillarda viloyatning iqtisodiy taraqqiyot darajasi bo'yicha ayrim ko'rsatkichlar keltirilib, sanoat ishlab chiqarishining o'sishi, ishlab chiqarilgan mahsulot turlari va ularning hudud xo'jaligida tutgan o'rni qisqacha tahlil qilinadi. Shu bilan birga, Qobulov viloyat sanoatidagi yutuqlar bilan bir qatorda, texnik jihozlanishdagi orqada qolish, xomashyo bazasining yetarli darajada shakllanmagani, korxonalar samaradorligi pastligi kabi masalalar bo'yicha umumlashtirilgan xulosalar beradi[4]. Natijada, bu risola Surxondaryo sanoati tarixini o'rganishda ilk bosqichdagi faktik materiallarni jamlagan muhim manba sifatida e'tiborga loyiq.

Z.Mirzayev va E.Qobulovlarning “Surxondaryoda paxtachilik va Termiz paxta tozalash zavodi tarixi” asari, ayniqsa, “Paxta sanoat kompleksining muammolari” nomli to'rtinchi bobida, 1970–1980-yillarda sanoatning rivojlanishi jarayonini paxta tarmog'i misolida batafsil tahlil qiladi. Unda paxtani qayta ishlash sohasi, Termiz paxta tozalash zavodining texnik imkoniyatlari, ishlab chiqarish hajmi, paxta tolasi sifati va uni sotishdagi qiyinchiliklar alohida ko'rsatib o'tiladi. Mualliflar paxta sanoati kompleksida yuzaga kelgan muammolar – xomashyo yetkazib berishdagi uzilishlar, texnika va ehtiyot qismlar tanqisligi, bozordagi narxlar siyosati, tajriba almashinuvi va boshqa hududlar bilan hamkorlikning sustligi kabi jihatlarni faktlar bilan asoslaydilar[6, 64-75]. Bu asar Surxondaryoda sanoatning bir yoqlama, asosan paxta bilan bog'liq tarmoqlar hisobiga rivojlanganini ko'rsatib, viloyat iqtisodiy tuzilmasining qanday shakllanganini tushunishga imkon beradi.

“Termiz. Buyuk yo'llar chorrahasidagi ko'hna va yangi shahar” kitobining sovet davriga bag'ishlangan bo'limida esa Termiz shahrining shu yillardagi umumiy taraqqiyoti haqida qisqacha, ko'proq publitsistik ruhdagi ma'lumotlar beriladi. Unda sanoat mahsulotlari

hamda xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish, korxonalar o'rtasidagi xo'jalik aloqalari va iqtisodiy o'sish haqida umumiy fikrlar bayon etilib, ayrim yirik korxonalar faoliyati tilga olinadi[1, 108]. Biroq bu kitob ko'proq shahar tarixining umumiy manzarasini chizishga qaratilgani bois, sanoat tarmoqlarining ichki strukturasini, texnik yangilanish darajasini yoki ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini chuqur tahlil qilmaydi. J.Mirzayevning "Termiz tarixi" kitobida ham yengil va oziq-ovqat sanoati to'g'risida ma'lumotlar berilgan bo'lsa-da, ularga ko'proq umumiy xarakterdagi tarixiy fakt sifatida yondashiladi[7]. M.Azimovning "Termiz tarixi" monografiyasida esa sovet davriga oid sanoat korxonalariga doir manbalar qisman tahlil qilinib, shahar iqtisodiyotida sanoatning o'rni, ba'zi korxonalar faoliyati, ishlab chiqarishning o'sishi va uning ijtimoiy hayotga ta'siri yuzasidan ayrim kuzatishlar keltiriladi. Bu asarlar Termiz sanoati bo'yicha muhim ma'lumotlar bersa-da, Surxondaryo viloyati miqyosida sanoatning kompleks tarixini tiklash uchun yetarli emasligi bilan ajralib turadi.

"O'zbekiston Respublikasi Milliy ensiklopediyasi" sahifalarida janubiy hududlarning, jumladan, Surxondaryoning sovet davridagi iqtisodiy taraqqiyoti va sanoat sohasida amalga oshirilgan ishlar haqida qisqa ma'lumotlar berilgan[11,639-641]. Bunda sanoat tarmoqlarining umumiy rivojlanish darajasi, ayrim korxonalar faoliyati va hududning respublika iqtisodiyotidagi o'rni qayd etiladi, lekin ensiklopediya janriga xos ravishda bu ma'lumotlar chuqur tahlilga emas, qisqa faktologik bayonga tayangan.

Z.Daminovning "XIX asr oxiri – XX asrda Termiz shahri tarixi" mavzusidagi dissertatsiyasida sovet hokimiyati yillarida Termiz shahrida yengil va oziq-ovqat sanoatining shakllanishi va rivojlanishi, mazkur tarmoqlarda kuzatilgan kamchiliklar, mavjud muammolar va erishilgan natijalar haqida qisman tahliliy yondashuv namoyon bo'ladi[3, 13-25]. Muallif sanoatning shahar iqtisodiy hayotidagi o'rnini, yangi ish o'rinlari yaratilishi, ishlab chiqarishning ishlab-iste'mol zanjiriga ta'siri va ayrim ijtimoiy oqibatlar haqida fikr yuritadi, biroq tadqiqotning asosiy e'tibori aynan Termiz shahriga qaratilgani

uchun viloyat miqyosidagi sanoat tarixini to'liq qamrab olmaydi.

S.Tursunov va hammualliflar tomonidan tayyorlangan "Surxondaryo tarixi" monografiyasining sovet davriga bag'ishlangan oltinchi bobida viloyatda sanoat korxonalarining qurilishi, qayta ta'mirlanishi, ishlab chiqarish va iste'mol fondlari natijalari, sanoat mahsulotlarining turlari, sifati va samaradorligi, shuningdek, ishchi va texnik xodimlarning ijtimoiy turmush tarziga doir masalalar haqida fikr yuritiladi[8]. Biroq bu bobda sanoat sohasida yuz bergan o'zgarishlar ko'proq umumiy yo'nalishda, statistik ko'rsatkichlar va qisqa tavsiflar asosida berilgani bois, ayrim tarmoqlarning ichki muammolari, hududiy nomutanosibliklar va modernizatsiya jarayonlarining chuqur tahlili yetarli darajada ochilmagan. XX asr 70–80-yillarida O'zbekistonda rahbarlik lavozimlarida ishlagan partiya va xo'jalik arboblarning keyinchalik yozgan xotiralarida, xususan M. Xudoyberganov va X.Latipov esdaliklarida Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida sanoatning bir yoqlama rivojlanishi, markaziy boshqaruvning bosimi, mahalliy kadrlarga nisbatan adolatsiz munosabat va taqsimot siyosatining salbiy oqibatlari alohida qayd etiladi[5,12]. Bu memuar manbalar rasmiy hujjatlar va ilmiy adabiyotlarda to'liq aks etmagan ko'plab ichki ziddiyatlarni ochib berishi bilan ahamiyatli bo'lsa-da, ular subyektiv talqinga moyil bo'lgani uchun tanqidiy yondashuvni talab qiladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, mavjud manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, Surxondaryo iqtisodiyotida alohida o'rin tutgan sanoat tarixini kompleks va tizimli tarzda o'rganish dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda. Alohida asarlar va manbalar sanoatning ayrim bosqichlari, tarmoqlari yoki hududiy ko'rinishlarini yoritgan bo'lsa-da, viloyat sanoatining umumiy tarixiy manzarasi, ayniqsa mustaqillik davridagi modernizatsiya jarayonlari va ularning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari hali to'liq ilmiy tahlil etilmagan. Shu bois Surxondaryo sanoati tarixshunosligini chuqurlashtirish, mavjud adabiyotlar va arxiv materiallarini qayta ko'rib chiqish hamda yangi konseptual yondashuv asosida baholash

zamonaviy tarix fanining dolzarb | yoʻnalishlaridan biri hisoblanadi.

ADABIYOT VA MANBALAR ROʻYXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. «Термиз. Буюк йўллар чорраҳасидаги кўҳна ва янги шаҳар». – Тошкент: «Шарқ», 2001.
2. Сурхондарё вилояти рақамларда 2001–2010. – Термиз, 2011.
3. Даминова З.Ш. XIX аср охири – XX аср Термиз шаҳри тарихи. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2004.
4. Қобилов Э.О. Сурхондарё саноатининг илк одимлари. – Термиз: «Жайхун», 1993.
5. Латипов Х. Машаққатли йиллар ёди. – Тошкент: «Шарқ», 2005.
6. Мирзаев З.М., Қобилов Э.О. Сурхондарё пахтачилиги ва Термиз пахта тозалаш заводи тарихи. – Термиз, 1996.
7. Мирзаев Ж. Термиз тарихи. – Тошкент: «Шарқ», 2001.
8. Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. – Тошкент: «Шарқ», 2004.
9. Солиев А., Абдуназаров Ҳ. Енгил ва озиқ-овқат саноатининг минтақавий муаммолари. – Тошкент: «Фан», 2007.
10. Турсунов С.Н., Қобилов Э.О., Пардаев Т.Р., Муртазаев З.М. Сурхондарё тарих кўзгусида. – Тошкент: «Шарқ», 2001.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ўзбекистон Қомуслар Бош Таҳририяти. – Тошкент.
12. Худойберганов М. Синовларда кечган умр. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1997.

URUSHDAN KEYINGI YILLARDA SURXONDARYO VA QASHQADARYO OBLASTLARIDA PAXTA YAKKAXOKIMLIGI SIYOSATI VA UNING QISHLOQ XO'JALIGIGA TA'SIRI

Pardayev Toshkentboy Rajabovich

*Termiz davlat universiteti, Jahon tarixi kafedrası professori,
tarix fanlari doktori (DSc)*

<https://orcid.org/0007-0005-2533-484X>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Mazkur maqolada urushdan keyingi yillarda Surxondaryo va Qashqadaryo oblastlarida paxta yakkahokimligining shakllanishi, uning qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga ko'rsatgan ta'siri tarixiy manbalar va arxiv materiallari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda paxtachilikni tiklash va rivojlantirish jarayonida amalga oshirilgan davlat siyosati, markazlashgan reja tizimi, majburiy mehnat amaliyoti hamda ma'muriy-buyruqbozlik usullarining agrar sohadagi oqibatlari yoritilgan. Shuningdek, irrigatsiya va melioratsiya ishlari, qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, aholini ko'chirish jarayonlari hamda qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash masalalari keng tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: paxta yakkahokimligi, Surxondaryo oblasti, Qashqadaryo oblasti, qishloq xo'jaligi, paxtachilik siyosati, irrigatsiya va melioratsiya, kolhoz va sovxozlar.

Annotation: This article analyzes the formation of cotton monoculture in the Surkhandarya and Kashkadarya regions in the post-war years and its impact on agricultural production, based on historical sources and archival materials. The study highlights the state policies implemented during the restoration and development of cotton growing, the centralized planning system, practices of forced labor, and the consequences of administrative-command methods in the agrarian sector. It also provides a comprehensive analysis of irrigation and land-reclamation works, the development of virgin and fallow lands, population resettlement processes, and issues of agricultural mechanization.

Keywords: cotton monoculture, Surkhandarya region, Kashkadarya region, agriculture, cotton policy, irrigation and land

reclamation, collective farms and state farms.

Аннотация: В данной статье на основе исторических источников и архивных материалов анализируется формирование хлопковой монокультуры в Сурхандарьинской и Кашкадарьинской областях в послевоенные годы, а также её влияние на сельскохозяйственное производство. В исследовании освещаются государственная политика, реализованная в процессе восстановления и развития хлопководства, централизованная плановая система, практика принудительного труда и последствия административно-командных методов в аграрной сфере. Кроме того, подробно анализируются вопросы ирригационных и мелиоративных работ, освоения целинных и залежных земель, переселения населения и механизации сельского хозяйства.

Ключевые слова: хлопковая монокультура, Сурхандарьинская область, Кашкадарьинская область, сельское хозяйство, политика хлопководства, ирригация и мелиорация, колхозы и совхозы.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Urushdan keyingi dastlabki yillardayoq janubiy oblastlar qishloq xo'jaligini tinch davr talablari doirasida qayta qurish kun tartibiga asosiy vazifa sifatida qo'yildi. Urush yillarining qiyinchiliklari, jumladan, ishchi kuchining yetishmasligi, texnika va yoqilg'i moylov materiallarining yetarli emasligi tufayli Surxon vohasi paxtakorlari uch yil davomida paxta topshirish rejasini bajara olmadi. Shuning uchun ham 1945-yilning fevral oyida bo'lib o'tgan oblast partiya komitetining konferensiyasida paxta hosildorligini ko'tarish kun tartibidagi dolzarb

masala deb qaraldi. Shuningdek, 1945-yilning bosh vazifasi sifatida paxtachilikni yaqin ikki yil ichida paxta maydoni va hosildorligi bo'yicha urushgacha bo'lgan yillar darajasiga olib chiqish to'g'risida qaror qabul qilindi[1].

Shuningdek, konferensiyada 1945-yilning o'zida har gektar yerdan 13 sentnerdan paxta olishni ta'minlash vazifasi qo'yildi. Ushbu vazifani amalda bajarilmaslik sotsialistik mulkka nisbatan boqibeg'amlik, urush davri talablarining jiddiy buzilishi, qolaversa bolshevikcha ishlash prinsiplariga xiyonat deb qaraldi[2].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Urushdan keyingi dastlabki yillarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida texnikalar yetishmas, aksariyat ishlar qo'l kuchida bajarilardi. Bu esa ancha vaqtni talab qilish bilan bir qatorda qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligini oshirishga ham jiddiy salbiy to'siq bo'lardi. Shu boisdan bunday sharoitda ham paxtachilikni rivojlantirishning asosiy sharti sifatida qishloq xo'jaligining moddiy texnik bazasini mustahkamlash kun tartibidagi asosiy masalalardan biriga aylandi. 1946 yil iyun oyida Surxondaryo oblast partiya qo'mitasining II-konferensiyasi bo'lib o'tdi va unda oblast qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini mexanizatsiyalash bir muncha o'sganligi ta'kidlandi biroq, oblast mashina traktor stansiyasi va motor remont zavodining ishi keskin tanqid ostiga olindi[3]. Shuningdek, konferensiyada paxtachilikni rivojlantirishning ustuvor vazifalari ham belgilandi. Jumladan, Paxtachilikni mexanizatsiyalashni jadallashtirish; Dushanbe-Qoratog' kanali va Hazarbog' aylanma kanali qurilishini tugallash; Denovning Yurchi botqoqliklari va Zarkamar massivini o'zlashtirish bo'yicha ish sur'atlarini kuchaytirish; Sherobod cho'lida foydalanilmay yotgan yerlarni sug'orish imkoniyatlarini izlash kabi vazifalar qo'yildi[4].

Tabiiyki, markazning paxtaga bo'lgan ehtiyojini qondirish oson ish emas edi. Qolaversa, markaz paxta xom ashyosi ishlab chiqarish yuzasidan respublika uchun belgilangan rejani bajarishga doir respublika ishlarini qattiq nazorat qilib bordi. Paxta topshirish bo'yicha topshiriqlarni bajarmaslik jiddiy choralar ko'rilishiga oliy hokimiyat

idoralarida muhokama qilinishidan tortib jinoiy javobgarlikkacha tortilishigacha olib borildi. Chunonchi, yuqorida ta'kidlaganimizdek, 1947 yilda respublikaning paxta topshirish rejalarini bajarmaganligi Markazda muhokama qilindi. Respublika rahbariyati "mahalliy vazifalarni deb umumdavlat manfaatlarini unutib qo'yanlikda" ayblandi. Shunday ayblovlar janubiy oblastlar mehnat ahlini ham chetlab o'tmadi.

Misol uchun 1948-yilda Surxondaryo oblastining Denov, Sherobod, Sariosiyo rayonlaridan paxta hosilini yetishtirish va yig'ishtirib olishdagi sustkashliklarga yo'l qo'yanlikda ayblanib 19 ta kolxoz raisi, 48 ta brigada boshlig'i, 3 ta sovxoz direktori, har uchala rayonning MTS rahbarlari partiyaviy jazoga tortildi[5].

O'zbekiston Kompartiyasi Surxondaryo oblast komitetining byurosi 1948-yil fevralida termizlik dehqon oilasidan chiqqan xizmatchi, magazin mudiri Normurod Rahmatovni o'z xotining paxta-yig'im terimida qatnashishiga yo'l qo'ymaganligi uchun partiya safidan chiqaradi va unga jazo tayinlaydi.

Vaholanki o'sha paytda N.Rahmatovning xotini homilador bo'lib, vaqtincha mehnatga yaroqsizlik to'g'risida tibbiy ma'lumotnomasi bor edi. Biroq bu ma'lumotnoma ham o'sha davr siyosatidan kelib chiqib inobatga olinmagan[6]. Demak, o'sha yillari, hammaning paxta yig'im-terimida qatnashishi majburiy bo'lib, hatto homilador ayollar ham bundan chetda qolishiga yo'l qo'yilmas edi.

Yana bir misol. Sherobod rayonining Kirov kolxozi zveno boshlig'i Xo'jamurod Choriyev 1947-yil yakunlari bo'yicha belgilangan rejani bajara olmaganligi sababli mehnati uchun natura holidan oladigan ish haqidan mahrum etilgan va qariyb ikki oy davomida rayon NKVD idorasida tergov qilingan. Vaholanki, X.Choriyevning urush janggohlarida ikki o'g'li halok bo'lgan, qaramog'ida esa to'rt nafar voyaga yetmagan qizlari bo'lgan. Keyinchalik X.Choriyevning qizi Oyimgul Xo'jamurodova o'sha kunlarni xotirlab shunday degan edi: Otamni rayondan NKVD ning odami olib ketganicha uch kun kelmadi. Oxiri bir kun ertalab kirib keldi ish haqini olmaslik evaziga uni qo'yib yuborishganini aytdi. Urush tugagan bo'lsada odamlarning qorni nonga to'ymagan

edi. Biz kolxozdan beriladigan g'allaning hisobiga bo'lsada otamni qo'yib yuborishganidan xursand edik"[7].

Biroq paxta yetishtirishni faqat majburiy tarzda qatag'on siyosati bilan rivojlantirish mumkin emas edi. Shu boisdan ham Ittifoq hukumati qishloq xo'jaligi sohasida ayrim islohotlar o'tkazishga majbur bo'ldi. Jumladan, 1949 yil 4 fevralda Markaz paxtaning davlat tayyorlov narxlarini oshirish haqidagi qarorni qabul qildi. Qarorga binoan reja bajarilgan taqdirda 1 tonna paxtaga to'lanadigan haq 1047 rubldan 2200 rublgacha ko'tarildi[8]. Natijada 1950 yilga kelib jamoa xo'jaliklarining daromadlari va bo'linmas fondlari 1948 yildagiga nisbatan uch baravar ko'paydi. Bu esa kolxozchilar moddiy imkoniyatlarini bir qadar yaxshiladi.

Qolaversa, 1945-yilning 14-iyunida VKP (b) Markaziy Qo'mitasi va SSSR Xalq Komissarlar sovetining "O'zbekistonda paxtachilikni tiklash va yanada rivojlantirishning chora-tadbirlari haqidagi qarori"da belgilab berilgan vazifalarni bajarish jarayonida ham anchagina ishlar amalga oshirildi[9]. Ushbu qarorga asosan respublikada paxta maydonlari keskin ko'paytirildi. Agar Respublikada 1945-yilda 742 ming gektar yerga chigit ekilgan bo'lsa, 1947-yilda 911 ming gektar yerga chigit ekish rejalashtirildi[10]. Shu davrda Surxondaryo oblastida ham paxta maydonlari yil sayin kengayib bordi. Agar 1945-yilda 42,9 ming gektar yerga chigit ekilgan bo'lsa, 1946 yilda bu raqam 43,8 ming gektarni, 1947 yilda 51,0 ming gektarni, 1948-yilda 52,7 ming gektarni, 1949-yilda 55,8 ming gektarni, 1950-yilda esa 59,7 ming gektarni tashkil etdi[11].

1951-yilning 18-fevralida bo'lib o'tgan III oblast partiya konferensiyasi oblastda ekin maydonlarini kengaytirish, paxta hosildorligi va yalpi paxta hosilini oshirish bo'yicha o'sishga erishilganligini e'tirof etdi. 1950 yilda oblastda davlatga paxta topshirish rejasi 108 foizga bajarildi. Har gektar yerdan 22,6 sentnerdan paxta hosili olindi. Bunday natijaga erishishda mehnat ahlining tinimsiz xizmati, shuningdek, irrigatsiya va melioratsiya ishlarining bir muncha yaxshilanishi muhim omil bo'ldi. Shu davrda oblast irrigatsiya tizimida muhim o'rin tutuvchi Dushanbe-

Qoratog' kanalini qurish nihoyasiga yetkazildi. Tallimaron kanali qurildi. Denov-Yurchi botqoqligini o'zlashtirish tugallandi. Bu esa sug'oriladigan yerlar maydonini 10 ming gektardan ortiq o'sishini ta'minladi[12].

Umuman XX asrning 50-yillari O'zbekistonning Janubiy oblastlarida melioratsiya ishlarini yaxshilash, irrigatsiya qurilishlariga e'tibor kuchaygan davr edi. Shu yillarda 49 km uzunlikdagi Hazarbog' va 76 kmli Qumqo'rg'on kanallari qayta ta'mirlandi. Bundan tashqari 23 kmli Kakaydi va 90 kmli Zang kanallari qurilishi 1956 yilga kelib tugallandi[13]. 1957 yili esa 165 ming kubometrli Uchqizil suv ombori qurib ishga tushirildi[14].

1953-1963 yillar mobaynida Qashqadaryoda Eski Anhor kanali, Jar kanali, Qamashi, Chimqo'rg'on va Pachkamar suv omborlarining qurilishi natijasida oblastning shimoli-sharqiy hududlaridagi bo'z yerlar o'zlashtirildi[15].

Qashqadaryo oblastining tog'li hududlaridagi xo'jaliklardan tekisliklardagi paxtakor xo'jaliklarga aholini ko'chirish harakati ham shu davrda ancha avj oldi. Chunonchi Yakkabog' rayonining Ug'un, Samoq, Tatar qishloq kengashlari aholisi tekislikdagi "Paxtakor", "Kalinin", "Qizil Yulduz", "Lenin uchquni", "Kommunizm" kolxozlariga, Chiroqchi rayonining tog'li hududlaridagi Qalqama, Chiyali, Langar qishloq kengashlaridagi aholi esa "Oxunboboyev", "Leningrad", "Qizil Yulduz" va "Kommuna" jamoa xo'jaliklariga ko'chirildi[16].

Bu davrda janubiy oblastlar qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash borasida ham sezilarli ishlar amalga oshirildi. Masalan, 1946-1948 yillar davomida Surxondaryo oblasti kolxoz va sovxozlari davlatdan 80 ta zanjirli Nati, 157ta universal traktorlar, ko'plab plug va kultivatorlarni sotib oldi[17]. 1950-yilda Markaz rahbariyati kolxozlarni yiriklashtirish va ularni mutaxassis kadrlar bilan ta'minlash siyosatini boshlab yubordi.

Markazning fikricha kichik-kichik jamoa xo'jaliklari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni yanada rivojlantirishda jiddiy to'siq bo'lib qolgandi. Chunki mayda xo'jaliklar doirasida suvdan va texnikadan foydalanishda kapital

qurilishni tashkil etishda jiddiy nuqsonlar yuzaga keltirardi. Shuning uchun ham VKP (b) Markaziy Qo'mitasi va SSSR Ministrlar Soveti 1950 yilda jamoa xo'jaliklarini yiriklashtirish haqida maxsus qaror qabul qildi[18]. Shu yili O'zbekistonda ilgari mavjud bo'lgan 1770 ta mayda kolxoz o'rniga 752 ta yirik kolxoz tashkil qilindi. Birlashtirishga qadar har bir kolxozga o'rta hisobda 104 xo'jalik to'g'ri kelar edi, kolxozlar birlashtirilgandan keyin har bir kolxozga 213 xo'jalik to'g'ri keladigan bo'ldi. Bir kolxozga hisoblaganda yer maydonlari o'rta hisobda 362 gektardan 980 gektargacha yetdi[19]. Mazkur qarorni bajarish asnosida oblastdagi kichik kolxozlar birlashtirilib yirik qishloq xo'jalik kooperativlariga aylantirildi. 1964-yilga kelib oblastdagi kolxozlar soni 1941-yildagiga nisbatan deyarli sakkiz marta kamaydi[20]. 1950-1970-yillar mobaynida kolxozlarning yiriklashuvi natijasida Qashqadaryo oblastida ularning umumiy soni 317 taga kamaydi[21].

Urushdan keyingi yillarda xalq xo'jaligi muammolari orasida agrar ishlab chiqarish muammosi birinchi o'rinda turardi. Chunki, boshqaruvning Stalinch ma'muriy tizimi agrar sohaga ham jiddiy zarar yetkazgan qishloq va xo'jaligi sohasi ancha nochor ahvolga tushib qolgan edi. Buning asosiy sababi markaz qishloqni rivojlantirish uchun nihoyatda kam mablag' ajratardi. Qolaversa, urushning og'ir asoratlari, qishloq xo'jaligida, texnikaning keskin tarzda yetishmovchiligi ham mavjud imkoniyatlarni ishga solishga yo'l qo'ymasdi.

1953-yilning sentyabrida KPSS Markaziy Qo'mitasining plenumida agrar sohaga rahbarlik qilish borasidagi jiddiy kamchiliklar ochib tashlandi. Jumladan, ishlab chiqarishni rivojlantirishda, mehnat unumdorligini oshirishda xodimlarning moddiy manfaatdorlik tizimi buzilganligi, qishloq xo'jaligi texnikalaridan foydalanish borasidagi nuqsonlar, kadrlarni joy-joyiga qo'yish borasidagi kamchiliklar keskin tanqid ostiga olindi[22]. Qolaversa, KPSS MQning 1954-yil fevral-mart plenumlarida ham qishloq xo'jaligiga rahbarlik qilishning qator kamchilik va nuqsonlari ochib tashlandi va ularni bartaraf etish tadbirlari belgilandi. Biroq boshqaruvning ma'muriy byurokratik tartibi, mehnatga haq to'lashning bir xillashgan tartibi odamlarning

mehnatdan manfaatdorlik jihatlariga jiddiy to'siq edi. Shunga qaramasdan, ushbu plenumlar agrar sohani isloh qilishda ancha muhim o'rin tutdi. Mazkur plenumlarda kolxozlar va kolxozchilarga, sovxozlar va MTSlarning ishchilariga ko'proq haq to'lash, ularga bir oz erkinliklar berish masalasi o'rta tashlandi.

Biroq, respublika qishloq xo'jaligi balansidagi yerlarning aksariyatiga paxta ekildi. Bu esa agrar sohaning poliz, sabzavot, bog'dorchilik va chorvachilik sohalariga jiddiy zarar yetkazdi. Paxta ekin maydonlarini kengayib borishi shu darajaga yetdiki, endi qishloq aholisining shaxsiy tomorqa xo'jaliklari ham qayta o'lchanib "ortiqcha" yerlar olib qo'yilib davlat hisobiga o'tkazildi. Agar 1950-yillarga qadar qishloqda tomorqa uchastkalarining hajmi 0,15-0,25 ga qilib belgilangan bo'lsa, 1950-yil yanvaridan ular qisqartirilib, 0,12-0,15 ga miqdoriga keltirildi[23]. Dehqonlardan kesib olingan sug'oriladigan yerlar, bog'lar, uzumzorlar paxta maydonlariga aylantirildi. Qishloq ahli o'z xonadonida bir boshdan ortiq sigir saqlashga ham huquqsiz bo'lib qoldi. Ahvol shu darajaga borib yetdiki har bir mevali daraxt tupiga ham soliq solina boshladi. Bu esa qishloq ahlining shaxsiy tomorqa xo'jaliklariga bo'lgan qiziqishini ancha pasaytirdi.

Masalan, Qashqadaryo oblastida 1959-yilda shaxsiy tomorqa xo'jaligida band aholi har ming kishi hisobiga 114 kishini tashkil etgan bo'lsa, 1970-yilga kelib bu ko'rsatkich 11 kishiga tushib qoldi[24]. Paxtachilikni rivojlantirish va paxta ekin maydonlarini kengaytirish uchun qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish va bu yerlarni qishloq xo'jalik ekinlari balansiga o'tkazish ham o'sha davrning eng asosiy ustuvor vazifalaridan biri edi. SSSR Ministrlar Soveti va KPSS Markaziy Qo'mitasi tomonidan 1954 yil 9 fevralda "1954 – 1958 yillarda O'zbekistonda paxtachilikni yanada rivojlantirish to'g'risida"[25], 1956-yil 6-avgustda esa "paxta yetishtirishni ko'paytirish to'g'risida" kabi qarorlar qabul qilgandan keyin qo'riq yerlarni o'zlashtirish kuchayib ketdi[26]. Ushbu qarorlarning ro'yobga chiqarilishi natijasida XX asrning 50-yillarida O'zbekistonda sug'oriladigan va yangidan o'zlashtirilgan yerlarning har yilgi ko'payishi

50-70 ming gektarni tashkil qildi[27]. 1950 yildan qo'riq yerlarni o'zlashtirish jarayonida Surxondaryodagi Beshqo'ton, Muzrabot, Istara cho'llari o'zlashtirildi.

1954-yil Qumqo'rg'on kanali atrofidagi Sherozning dashtlarida 200 gektar yer o'zlashtirildi. O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti 1955-yil 12-sentyabrda "Surxondaryo oblasti "Beshqo'ton" massivi yerlarini o'zlashtirish uchun yordam ko'rsatish haqida"gi qaroriga muvofiq, 1956-yilga qadar shu yerga 800 xo'jalikni ko'chirish belgilandi. Natijada Boysun rayonidan 16 ta Sheroboddan esa 3 ta kolxoz a'zolari Beshqo'tonga ko'chirildi[28].

Yangi o'zlashtirilgan yerlarda tashkil etilgan kolxoz va sovxozlarning deyarli barchasi paxtachilikka ixtisoslashtirildi. Chunonchi Sherobod cho'llarini o'zlashtirish jarayonida tashkil etilgan 14 ta sovxozning 11 tasi paxtachilikka bittasi esa sholi yetishtirishga

ixtisoslashtirildi[29].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, urushdan keyingi yillarda Surxondaryo va Qashqadaryo oblastlarida paxta yakkahokimligining shakllanishi markazlashgan davlat siyosati va reja tizimi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Paxtachilikni tiklash va rivojlantirish jarayonida irrigatsiya va melioratsiya ishlari, yangi yerlarni o'zlashtirish hamda qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhim rol o'ynagan bo'lsa-da, bu jarayonlar asosan ma'muriy-buyruqbozlik usullari va majburiy mehnat amaliyoti asosida amalga oshirilgan. Natijada qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida paxta yetishtirish ustuvor yo'nalishga aylangan, boshqa tarmoqlarning rivoji esa cheklangan. Ushbu holat agrar sohada iqtisodiy va ijtimoiy muammolarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 446-фонд, 1-ёзув, 18-иш, 70-варак.
2. Сурхондарё вилоят давлат архиви 446-фонд, 1-ёзув, 18-иш, 73-варак.
3. Сурхондарё вилоят давлат архиви 446-фонд, 1-ёзув, 122-иш, 36-варак.
4. Сурхондарё вилоят давлат архиви 45-фонд, 1-ёзув, 52-иш, 116-варак.
5. Сурхондарё вилоят давлат архиви . 45-фонд, 1-ёзув, 32-иш, 16-28-вараклар.
6. Сурхондарё вилоят давлат архиви 1-фонд, 1-рўйхат 1460-иш, 10-варак.
7. Шеробод тумани Сеплон маҳалласида яшаётган 70 ёшли онахон Ойимгул Хўжамуродовадан 2005 йил 12 май куни ёзиб олинган.
8. Турсунов С.Н. Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг шартлари ва пасайиш омиллари (1946-1965) – Тошкент: “Фан”. 1996. – Б.15.
9. История Узбекской ССР. – Тошкент : “Фан. 1974. – С. 432.
10. Вахабов М., Зотова Л.П. “Партийное руководство развитием хлопково-промышленным комплексом в Узбекистане. – Ташкент, 1985. – С. 21.
11. Рўзиев А.Сурхон-Шеробод қишлоқ хўжалиги. – Тошкент: “Ўзбекистон” 1967. – Б. 17.
12. Бердиев Ҳ ва бошқалар. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Тошкент: “Нур”. 1991. – Б. 74.
13. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 478-фонд, 1-ёзув, 137-иш, 96-варак.
14. Ўзбекистон колхоз ва совхозлари тарихи. Очерклар. IX китоб. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1980. – Б. 461.
15. Янгибоев М. Қашқадарё область аҳоли географияси. – Қарши, 1980. – Б. 10.
16. Холмўминов Ҳ. Ўзбекистон Жанубий вилоятларида тарихий-демографик жараёнлар. – Тошкент: “Янги аср авлоди” 2011. – Б. 91.
17. Сурхондарё вилоят давлат архиви 45-фонд, 1-ёзув, 68-иш, 12-варак.
18. Ўзбекистон ПДА, 58-фонд, 27-рўйхат, 392-иш, 8-варак.
19. Ўз МА 90-фонд, 10-рўйхат 481-иш, 25-26 вараклар.

20. Бердиев Ҳ. ва бошқалар. Сурхондарё тарихидан лавҳалар. – Тошкент: “Нур”. 1991. – Б. 32.
21. Янгибоев М. Қашқадарё область аҳоли географияси. – Қарши, 1980. – Б. 34.
22. КПСС резолюциялар тарихи. 7-том. – Б. 385-429.
23. Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и решениях съездов и пленумов ЦК. Том III. – С. 365.
24. Янгибоев М. Қашқадарё область аҳоли географияси. – Қарши, 1980. – Б. 23.
25. “Илғор Сурхон учун”. 1955 йил 11 февраль.
26. Турсунов С. ва бошқалар. Сурхондарё тарихи. – Тошкент: “Шарқ”. 2004. –Б. 112.
27. Холмўминов Ҳ. Ўзбекистон Жанубий вилоятларида тарихий-демографик жараёнлар. – Тошкент: “Янги аср авлоди” 2011. – Б. 94.
28. Холиков И. История орошения и поливного земледелия в Сурхан-Шерабадской долине. – Ташкент: «Фан». 1977. – С. 105.
29. Сурхондарё вилоят давлат архиви 45-фонд, 1-ёзув, 63-иш, 26-варақ.

БОЙСУН. ДЕНОВ, ШЕРОБОД БЕКЛИКЛАРИДАГИ ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАР (XIX АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ- XX АСРНИНГ БОШЛАРИДА)

Холмунинов Хусан Эшмўминович

Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси мудири,

тарих фанлари доктори (DSc), доцент

xusan_75xolmuminov@mail.ru

UO'K: 910.4 (091):94.(584.4)

<https://orcid.org/0009-0003-6634-6020>

Аннотация: Ушбу мақолада Бойсун, Денов, Шеробод бекликлари аҳолисининг демографик жараёнлари ҳамда ижтимоий турмуш тарзидаги мавжуд ҳолатлар таҳлили баён этилади. Яъни, бу даврдаги амирлик ҳудудидаги нотинч вазият ҳамда ўзаро ички низолар туфайли мамлакат сиёсий ва иқтисодий ҳолатига салбий таъсир кўрсатганлиги, шунингдек, марказлашган давлат бошқарувининг мавжуд эмаслиги, халқ оммаси турмуш даражасининг оғирлашувига, ҳамда аҳоли демографик жараёнларига салбий таъсир кўрсатганлиги асосланди.

Калит сўзлар: Шеробод, Денов, Бойсун бекликлари, демографик жараёнлар, аҳоли миграцияси, амлокликлар, бошқарув тартиблари, мансаблар.

Аннотация: В данной статье анализируются демографические процессы и состояние социального образа жизни населения бекств Бойсун, Денов и Шерабад. В частности, обосновывается, что нестабильная обстановка и внутренние междоусобицы на территории эмирата в рассматриваемый период оказали негативное влияние на политическое и экономическое положение страны. Кроме того, отсутствие централизованной системы государственного управления привело к ухудшению уровня жизни широких народных масс и оказало отрицательное воздействие на демографические процессы населения.

Ключевые слова: бекства Шерабад, Денов, Бойсун, демографические процессы, миграция населения, амлоки (государственные земли), системы управления, должности.

Abstract: This article analyzes the demographic processes and the state of the

social way of life of the population of the Boysun, Denov, and Sherabad beklirks. In particular, it substantiates that the unstable situation and internal conflicts within the territory of the Emirate during the period under study had a negative impact on the political and economic condition of the country. Furthermore, the absence of a centralized system of state governance led to the deterioration of the living standards of the general population and had an adverse effect on demographic processes.

Keywords: Boysun, Denov, and Sherabad beklirks; demographic processes; population migration; amlok (state-owned lands); administrative systems; positions.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION). XIX асрнинг иккинчи ярми- XX асрнинг бошларида жанубий воҳалар бекликларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўзига хос тарзда кечган. Жумладан бу даврдаги ички низолар, хонликларнинг истилочилик юришлари мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳолатига салбий таъсир кўрсатган[1]. Марказлашган давлат бошқарувининг мавжуд эмаслиги, барча соҳалар каби аҳоли ижтимоий турмуш тарзига ҳамда демографик жараёнларга ҳам ўзига хос тарзда таъсир кўрсатган. Мамлакатда ҳукмрон табақа вакилларининг олиб борган бир томонлама сиёсати халқ оммасининг турмуш даражаси оғирлашувига, ижтимоий жараёнларнинг издан чиқишига ҳамда аҳоли демографик жараёнларига ўз таъсирини кўрсатди. Шунингдек, бу даврда қўшни мамлакатлар зўравонлиги ва талончилиги ҳамда турли табиий офатларнинг мамлакат ижтимоий-иқтисодий жараёнларига ва ўз навбатида

аҳоли турмуш даражасига салбий таъсир кўрсатган эди[2].

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). XIX аср охирида XX аср бошларида Бухоро амирлиги тарихи ва маданияти, давлат бошқаруви, хўжалиги ҳамда урбанизация жараёнлари ўзаро маданий алоқалари ҳамда демографик жараёнлар тарихи масалалари анча эътибор қаратилиб ёритиб ўтилган. Аммо бу тадқиқотларда биз ўрганаётган давр Бухоро амирлиги жанубий воҳаларидаги тарихий демографик жараёнлари статистик таҳлиллар асосида алоҳида тадқиқот объекти сифатида тўлиқ тарзда ўрганилмаган.

Сурхон воҳаси аҳолисининг демографик жараёнлар, урбанизация ҳамда миграция масалалари, манзилгоҳлар жойлашуви, аҳоли сони миллий таркиби ва ижтимоий ҳолатларини илмий татбиқ этиш жуда муҳим масалалардан бири саналади. Жанубий воҳалар бекликлари ҳамда ундаги шаҳарлар нафақат бошқарув тизимида балки, бутун амирликнинг сиёсий-маданий ҳаётида муҳим аҳамият касб этган[3].

Бу даврда хонликлар томонидан жанубий ҳудудларни эгаллаш мақсадида бир неча бор юришлар олиб борилган[4]. Жумладан Термиз ҳақиқатан ҳам Бухоро хонлигининг муҳим стратегик мустаҳкам қалъага эга шаҳарларидан бири бўлиб, бир томондан Амударёнинг кенг қирғоқлари[5], иккинчидан томондан бўйсунмас ва исёнкор қўнғирот уруғининг турли қабилалари уни янада кучли ҳимоя қилар эди[6]. Ана шундай мустаҳкам қалъани эгаллаш орқали Убайдуллахон ўзининг ҳукмронлиги даврида (1702 – 1711 йиллар) икки мақсадни амалга оширишни кўзлаганди. Биринчидан, Балх йўлидаги мустаҳкам қалъага эгалик қилиш, иккинчидан, бўйсунмас ва исёнкор қўнғиротлар ҳукмдори Шералини ҳокимиятдан четлатиш. Мазкур сабаблар туфайли Термизга ҳарбий юриш амалга оширилиб, қўнғиротлардан бўлган шаҳар ҳокими вазифасидан олинди, найман уруғидан Неъматуллабий мазкур вазифага тайинланди[7]. Ушбу сиёсий воқеяликлар даврида Шералихон Шеробод шаҳрига асос солди. Жанубий воҳалар бекликлари

ҳудудида жойлашган Шеробод кейинчалик амирликнинг энг муҳим ўрин тутувчи шаҳарларидан бирига айланди[8].

Тадқиқ этилаётган даврда Бойсун, Шеробод, Денов, бекликлари жанубий воҳаларда жойлашган энг йирик бекликлардан ҳисобланган[9]. XX аср бошларига келиб Бухоро амирлиги ҳудудлари Амударёнинг шарқий соҳилларидан, яъни, Россия Помиридан то Хиванинг кенг давлатларигача чўзилиб боради. Бухоро шимол тарафдан Қизилкум саҳроси билан, ғарб тарафдан Сирдарё ҳамда Қўқанд хонлиги билан, жанубда эса Афғонистон, Шарқда туркман ўлкаси ҳамда Хива дашти билан чегарадош бўлганлиги қайд этилган[10].

Демографик жараёнларининг таҳлили шуни кўрсатадики, жанубий ҳудудлар аҳолиси бу давра асосан ўтроқ ва қўчманчи ҳаёт кечириб, XX бошларига келиб, чорвадор аҳолининг кўпроқ ўтроқ турмуш тарзига ўтиши жараёни янада жадаллашди. Бу омиллар натижасида жанубий воҳаларда аста-секинлик билан маъмурий марказлар ҳисобланган шаҳарларда аҳоли сонининг ортиши билан изоҳланади. XIX аср охири - XX аср бошларида жанубий воҳалардаги катта шаҳарлар сони бир неча ўндан ортиқ бўлиб, булардан Қарши, Шаҳрисабз, Китоб, Бойсун, Термиз, Юрчи, Денов, Сарижўй, Шеробод шаҳарлари муҳим ўрин тутган. Бу шаҳарларда аҳоли сони муттасил ортиб борган. Жумладан маълумотларга кўра Қарши шаҳри аҳолиси 1897 йилларда 15198 кишини ташкил этган бўлса[11], 1926 йилга келиб 37587 кишига ортганлигини кўришимиз мумкин[12].

Ўзбекистонда ўтказилган аҳоли рўйхатига олиш маълумотларидан маълумки қарийб бир асрлик тарих мобайнида мамлакатимиз аҳолиси сони аста-секинлик билан ортиб борганлигини кўришимиз мумкин. Айниқса аҳоли сонининг муттасил тарзда ортиб бориши XX аср нинг 70 йилларида энг юқори даражада қайд қилинганлигини кўришимиз мумкин. Бундай омилларга албатта ушбу даврда аҳоли сонини ошириш бўйича ҳукумат томонидан олиб борилган ижтимоий сиёсатнинг натижалари асосида шундай

ҳолатлар юз берган эди.

XIX аср охири - XX аср бошларида жанубий воҳалар бекликларида аҳоли хўжаликлари ва уларда истиқомат қилаётган аҳоли сони ҳам ўзгариб турган. Бу ҳолатлар шу билан изоҳланадики. Бу даврда жанубий воҳаларда бекликларга тегишли

амлоқликларнинг ҳудудий жойлашуви, шунингдек географик жойлашувлари бу ҳолатда муҳим ўрин тутган.

XIX аср ўрталарида Бойсун, Денов, Шеробод бекликлари аҳоли хўжаликлари ва сони (2-жадвал)[13].

Жадвал 2

Бекликлар	Амлоқликлар	Хўжаликлари	Аҳоли сони
Бойсун	Бойсун,	2000	6250
	Пошхўрд,	700	2464
	Дарбанд,	2500	7044
	Жомчи (Яумчи)	400	1242
	Жами	5600	17000
Денов	Сина	1130	5650
	.Қарлук,	610	3050
	Пўстиндара,	365	1775
	Хидиршо	485	2425
	.Дўрмон	295	1475
	Гардикўрғон	325	1475
	Жами	4595	25525
Шеробод	Таллашқон	2800	11200
	Саидобод	3300	9726
	Таллимарон	2600	10400
	Гидамбон	3000	12600
	Жарқўрғон	2000	9200
	Солиҳобод	300	1440
	Жами	14000	54566

XIX аср охири - XX аср бошларида Сурхон воҳаси ҳудудларида жойлашган бекликларга тегишли бўлган амлоқликлар сони ҳам ўзгариб турган. Жумладан 1868 йилдан бошлаб Бойсун алоҳида мустақил беклик сифатида қайд этилади[14]. Бекликларга тегишли ҳудудларнинг кенгайиши амир олдида кўрсатган хизмати ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ бўлган. 1868 йилда Бойсун беги Муҳаммад Юсуф тортулига амирга қарши исёнларни бостиришдаги алоҳида хизматлари учун ҳудуддан узоқда жойлашган бўлса-да, Зарабоғ, Бузравот, Пошхўрд ва Какайди амлоқлари ҳам қўшиб берилган. Бу даврда Бойсун беклиги Бойсун, Яумчи, Работ, Дарбанд, Сайроб, Хатак, Зарабоғ, Пошхўрд, Бузравот, Какайди амлоқликларидан иборат эди[15].

Бойсун беклигига қарашли Хатак

амлоқдорлигида Тангидевон, Чорвоқ, Бедак, Хўжанқон, Зараутсой, Ёриқсой, Чинор, Калапўшқия сингари қишлоқлардан иборат бўлган[16]. Дастлаб бу қишлоқларнинг маркази Боғлидара эди. Шундан кейин аҳолининг асосий қисми Чорвоқ қишлоғига кўчиб ўтади, бора-бора бу жой Хатак деб юритила бошлайди. Аҳолининг боғроғларига айлантирилган Марказий Хатак кўрғони эса, Боғлидара номини олади.

Шеробод беклиги ҳудуди ва аҳолисининг сони жиҳатидан Сурхон воҳасидаги бекликлар орасида ўзига хос ўринга эга бўлган. Беклик ҳудудида жойлашган Таллашқон амлоқлигида 2800 та аҳоли хўжаликлари истиқомат қилган бўлса, Саидободда 3300, Таллимаронда 2600, Гидамбонда 3000, Жарқўрғонда 2000, Солиҳободда 300 та аҳоли хўжаликлари истиқомат қилганлигини манбаларда қайд

этилган. Аҳоли хўжаликларининг Шеробод беклиги географик ҳудудий жойлашуви жанубда Амударёнинг Қоракамар кечуvidан Паттакесаргача (Шеробод беклигида тўртта кечув бўлган: Паттакесар, Шўроб, Чўчкагузар ва Қоракамар), шунингдек, шарқда Сурхондарёнинг ўнг қирғоғи, шимоли-ғарбда эса Истара ариғидан Таллашқон ва Хўжанқо тоғ этакларигача бўлган ҳудудларни эгаллаганлигини кўришимиз мумкин[16].

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Юрчи беклиги тугатилиб, Денов беклиги таркибига қўшиб юборилди. XIX аср охирига келиб, Денов беклигида амлоқликлар таркибига Сангардак, Пошор, Чамбулоқ, Ўртақўри, Юрчи, Сина, Қорлик, Пўстиндара, Хидиршо, Дўрмон, Гардикўрғон бекликлари ҳам кирган эди[17].

Бойсун беклигига тегишли тўртта амлоқдорлигига тегишли қишлоқлар аҳоли манзилгоҳлари катта кичиклигига қараб қуйидагича ҳолатда бўлган. Бойсун амлоқдорлигида 10 та қишлоқлардан иборат бўлиб, буларга Шайит, Газа, Пойгабоши, Шўрсой, Работ, Инқобод, Қорабўйин, Пасурхи, Сариосиё, Авлод қишлоқларидан иборат бўлган. Бу қишлоқларда мавжуд аҳоли сони ва уларнинг ижтимоий ҳолати ҳам турлича ҳолатда бўлган. Жумладан Газа, пойгабоши, Работ қишлоқлари беклик маъмурий марказига яқин бўлганлиги ушбу қишлоқлар аҳолиси сони ҳамда миллий таркиби бошқа қишлоқларга қараганда юқорироқ бўлганлигини кўришимиз мумкин. Авлод, Сариосиё қишлоқлари аҳолиси миллий таркибида маҳаллий аҳоли (тожик миллатига) вакиллари аҳолининг асосий қисмини ташкил этган[18]. Шунингдек, Пошхўрд амлоқдорлиги қуйидаги қишлоқлардан иборат бўлган: Сайроб, Панжоб, Хатак, Лайлагон, Заробоғ, Қорабоғ, Вандоб, Шержон, Чакоб, Пошхурд. Ушбу қишлоқлар асосан Кўхитанг тоғ тизмаси бўйлаб жойлашган бўлиб, аҳоли асосий машғулоти чорвачилик ҳамда лалми деҳқончиликдан иборат бўлган. Аҳоли сони ҳамда ҳудудий жойлашуви анча тарқоқ ҳолда бўлиб, битта

қишлоқда 60-70 та атрофида аҳоли хўжаликлари истиқомат қилишган. Аҳолининг миллий таркибида маҳаллий аҳоли вакиллари юқори туришган. Бошқа миллат вакиллари мансуб аҳоли вакиллари деярли бу ҳудудларда учрамаган. Аҳолининг ижтимоий турмуш даражаси яъни уй жой билан таъминланиши, ичимлик суви таъминоти табиий ҳолатда бир қатор қулайликларга эга бўлсада, аммо тиббий хизмат, мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг таълим олишлари учун мактаб таълими масалаларида бир қатор муаммоли ҳолатлар мавжуд бўлган[19].

Дарбанд амлоқдорлигига қирувчи қишлоқлар сони ҳам катта бўлиб ҳисобланган. Жумладан: Чамбул, Қапчиғой, Оқмачит, Испандиёр, Кўрғон, Қизилқишлоқ, Бозорсой, Қўшосиё, Бирга-бир, Човди, Ёлғизбулоқ, Кўскак, Чашми, Кўшкак, Ғурум, Сесанги, Кўноқпоя, Тошқалоқ, Қизилкўган, Талли, Титов қишлоқларидан иборат бўлган. Бу қишлоқлар аҳолисининг машғулоти чорвачилик, боғдорчилик ҳамда қисман лалми деҳқончилик ташкил этиб, уларнинг ижтимоий турмуш тарзида асосан табиий равишдаги озик овқат ҳамда деҳқончилик маҳсулотлари ташкил этганлигини кўришимиз мумкин[20].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида Бухоро амирлиги жанубий ҳудудларидаги ижтимоий-сиёсий ва демографик ҳолатида ўзига хос мураккабликлар ҳамда ижтимоий муаммолар мавжуд бўлган. Ижтимоий жараёнлардаги бундай ҳолатлар албатта воҳа иктисодиётининг қоқоқлиги, хусусан, аҳолининг бир ёқлама (деҳқончилик ва чорвачилик) меҳнат ресурслари билан шуғулланиши жараёни билан бевосита боғлиқ эди. Аҳоли демографик ҳолатидаги мавжуд муаммолар яна шу билан боғлиқ эдики, бу даврда аҳоли ижтимоий турмуш даражасини яхшилаш борасида меҳнат ресурслари янада яхшилаш ишлари етарли даражада олиб борилмади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. – Тошкент: Шарк, 2001. – Б. 196 – 203.
2. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. – Москва: Из. Восточной литературы, 1958. – С. 93.
3. Зияева Д. Ўзбекистон шаҳарлари XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида. – Тошкент, 2013. – Б. 338.
4. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии. – Москва: Из. Восточной литературы, 1958. – С. 72.
5. Махмуд Ибн Вали. Море тайн. –Ташкент: Фан, 1977. – С. 34.
6. Мир Мухаммад Амин Бухорий. Убайдуллонома / . – Ташкент, 1957. – С 214.
7. Абдуррахман-и Тали'. История Абулфейз-хана. – Ташкент: АН УЗССР, 1959. – С. 18.
8. Бартольд В.В. Аму-Дарья. – Т. III. Москва: Наука, 1965. – С. 160.
9. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида: Ўзбекистонинг янги тарихи. Т,1-Тошкент,2000-Б,44.
10. Холиқова Р. Россия – Бухоро: тарих чоррахасида. – Тошкент: Ўқитувчи, 2005. – б 133.
11. Ата-Мирзаев О., Гентшке В., Муртазаева Р. Узбекистан многонациональный: историко-демографический аспект. – Т.: Медицинская литература им. А.А.Ибн Сина, 1998.С-63
12. Узбекская ССР. Экономика-географические очерки. Госиздат УзССР,1963. Ташкент. - С. 224.
13. Қабулов Э.Сурхон воҳаси хўжалиги. Т Akademnashr.2012, 84-93 бетлар.
14. Аршавская З.А., Ртвеладзе Э.В., Хакимов З.А. Средневековые памятники Сурхандарьи. – С. 45.
15. Ўзбекистон Республикаси Миллий Архиви, И-126-жамғарма, 2-рўйхат, 71-иш, 92-варақ.
16. Умаров. И. Сурхон воҳасида этник тарих ва этномаданий жараёнлар (Хатакилар мисолида) .Т. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2014. - Б.132-134.
17. Турсунов С. ва бошқ. Шеробод тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Янги нашр, 2014. – Б.113.
18. Кап. Стеткевичь. Бассейн Каратагдарьи. Военно-статистический очерк. 1889 г. // Сборник геогр. топог. и статист. мат. по Азии. Вып. 57. – СПб., 1894. – С. 172.
19. Ўзбекистон Миллий Архиви, 126-жамғарма, 2-рўйхат, 71-иш, 95-варақ .
20. Ўзбекистон Миллий Архиви, 86-жамғарма, 1-рўйхат, 5675-иш, 13-16-варақ.
21. Кармишева Б.Х. Очерки, этнической истории южных района Таджикистана и Узбекистана. - М. 1976, - С. 53.

O'ZBEKISTONDA XX ASRNING OXIRLARIDA AMALGA OSHIRILGAN ISLOHATLARNING AHOLI DEMOGRAFIK JARAYONLARIGA TA'SIRI

Xolmuminov Xusan Eshmo'minovich

*Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası mudiri,
tarix fanlari doktori (DSc), dotsent
xusan_75xolmuminov@mail.ru*

Bobomurodov Islombek Narzulla o'g'li,

*Termiz davlat universiteti Tarix mutaxassisligi magistranti
UO'K: 910.4 (091):94.(584.4)
<https://orcid.org/0009-0003-6634-6020>*

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonda XX asrning oxirlarida amalga oshirilgan "Qayta qurish" siyosatining aholining ijtimoiy turmush darajasiga ta'siri masalalari ilmiy tahlil etilgan. Shuningdek, ushbu islohotlarning barcha sohalar kabi iqtisodiy madaniy sohalariga ta'siri masalalari ilmiy tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Qayta qurish, KPSS markaziy komiteti, novatorlik, millatchi, internatsionalizm, baynalminalchilik, demografik jarayonlar, iqtisodiy- ijtimoiy jarayonlar.

Аннотация: В данной статье представлен научный анализ влияния политики «Перестройки», проводившейся в Узбекистане в конце XX века, на уровень социальной жизни населения. Также исследуются вопросы воздействия данных реформ на экономическую и культурную сферы, рассматриваемые в контексте общих системных преобразований того периода.

Ключевые слова: Перестройка, ЦК КПСС, новаторство, националист, интернационализм, демографические процессы, социально-экономические процессы.

Abstract: This article provides a scientific analysis of the impact of the "Perestroika" policy, implemented in Uzbekistan during the late 20th century, on the social standard of living of the population. It also examines the effects of these reforms on the economic and cultural spheres, as well as their broader influence across various other sectors of society.

Keywords: Perestroika, Central Committee of the CPSU, innovation, nationalist, internationalism, demographic processes,

socio-economic processes.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

O'zbekistonda sovet davrida, ya'ni 1980 yillarga kelib ijtimoiy-iqtisodiy sohalaridagi yuzaga kelgan inqiroz, aholi ijtimoiy turmush darajasi, hamda demografik jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatayotgan omillardan biri bo'lib hisoblangan. Jumladan demografik jarayonlarda aholining migratsiyasi, ijtimoiy turmush darajasi, hamda aholining keng iste'mol mollari va xizmatlar bilan ta'minlanish bo'yicha ko'plab muammoli holatlarning yuzaga keltirdi[12:114]. Bu omillar haqli ravishda serxarajat sovet iqtisodiyotida tub islohotlarni amalga oshirishni taqozo etardi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Bu davrda siyosat olamida mavjud muammolarni bartaraf etish masalasida 1980-yillarning o'rtalarida sovet jamiyatida "qayta qurish" islohotlari boshlandi. Qayta qurish KPSS MK Bosh kotibi Mixail Sergeyevich Gorbachyov va KPSS Markaziy Komitetining 1985-yil aprel plenumi bilan bevosita bog'liqdir. Ushbu jarayon, avvalo, jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida to'planib qolgan inqirozli holatlarni tahlil etishdan boshlandi. Tarixiy nuqtai –nazardan qayd etish joizki, qayta qurish tarixida to'rtta alohida davr mavjud[13:235-262]:

- 1-bosqich – 1985-yil mart – 1987-yil yanvar. Bu bosqich – "jadallashtirish" va "ko'proq sotsializm" shiorlari ostida o'tkazildi. Uning asosiy maqsadi sifatida iqtisodiyotni intensivlashtirish va ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni tezlashtirish belgilandi;

- 2-bosqich – 1987-yil yanvar – 1988-yil

iyun. Bu bosqich – “ko‘proq demokratiya” va “ochiqlik” shiorlariga asoslandi.

- *3-bosqich – 1988-yil iyun – 1991-yil sentyabr*. Bu bosqich – “chalkashlik va inqiroz” davri bo‘lib qayta qurishning sobiq lageridagi bo‘linish, ochiq siyosiy, milliy qarama-qarshilikka o‘tish, iqtisodiy tanglik, mustaqil davlatlarning paydo bo‘lishi bilan tavsiflanadi;

- *4-bosqich – 1991-yil sentyabr-dekabr*. Bu bosqich ko‘p holatlarda “qayta qurish”ning tarkibiy qismi sifatida ham qabul qilinmaydi. Bu vaqtda SSSR davlati mavjud bo‘lsada, amalda qismlarga ajralib ketgan, tizimning yemirilishi to‘liq namoyon bo‘lgani bilan ajralib turadi.

Tarixiy ma‘lumotlarga to‘xtalar ekanmiz, 1980-yillarida butun sobiq SSSR hududida yillar mobaynida to‘plangan muammolarni hal etish uchun bu islohotlar loyihasi ishlab chiqildi[11:54]. Ya‘ni bunda 1985-yil aprel Plenumi yo‘l ochib bergan qayta qurishning strategik maqsadi aholining moddiy farovonligi va madaniy turmushini yuksaltirish, sotsial adolat prinsipini amalga oshirish, millatlararo munosabatlarni takomillashtirish, sovet jamiyatining sinf, qatlam va guruhlarini uyg‘unlikda rivojlantirishni o‘z ichiga olgan keng vazifalarni kompleks tarzda hal etish vazifalari ko‘zlangan.

Tarixiy jarayonlardan ma‘lumki, sovet davrida ijtimoiy-iqtisodiy, qishloq xo‘jaligi va sanoatda olib borilgan islohotlar asosan markazning har tomonlama qudratini oshirishga xizmat qilgan. Iqtisodiyotning bir tomonlama rivojlanishi, ishlab chiqarish sohalarining faqat birlamchi qayta ishlov jarayoniga moslashtirilganligi, yuqori bo‘g‘in boshqaruv tizimi va yetakchi sohalarining noyob mutaxassislari asosan markazdan yuborilgan kadrlar vositasida shakllantirilganligi, aholining real ehtiyojlarini inkor etgan holda markazdan belgilab berilgan yillik rejalar asosida ish ko‘rilishi, qishloq xo‘jaligidagi asosiy e‘tibor paxta xom ashyosining yig‘im-terimiga moslashtirilishi asosiy omillar sifatida belgilangan. Shuningdek, tabiiy resurslarning hisobsiz ishlatilishi natijasida turli ekologik muammolarning avj olgani – bularning barchasi XX asrning 80-yillarida respublikadagi ijtimoiy vaziyatni og‘ir

bo‘lishiga olib kelgan sabablardan hisoblanadi[6].

Natijada yuzaga kelayotgan bunday muammolar Ittifoq tarkibida bo‘lgan O‘zbekiston uchun ham o‘zining salbiy ta‘sirini ko‘rsatdi. Albatta, bu yillardagi yuzaga kelgan muammolar aynan 1980-yil o‘rtalariga kelibgina o‘z-o‘zidan vujudga kelgan emas, balki buning tub ildizlari mavjud bo‘lib, ular yillar mobaynida respublikaning mavjud imkoniyat va manfaatlarini inobatga olmasdan olib borilgan siyosat natijasida yuzaga kelgan edi. Mohiyatiga ko‘ra Ittifoq respublikalarini iqtisodiy birlashtirish ostida ham iqtisodiy, ham siyosiy maqsadlar qaror toptirildi. Natijada, mintaqalararo aloqalarda shunday bir zanjir vujudga keltirildiki, unda respublikalarning emas, balki markazning manfaatleri aks ettirildi[4:120]. Ittifoq tarkibidagi respublikalarni ma‘lum bir soha bo‘yicha ixtisoslashtirish siyosati amalga oshirilib, unga ko‘ra iqtisodiy rayonlarga bo‘lingan respublikalar bir mahsulotni yoki mahsulotning bir turini, hatto mahsulotning ma‘lum bir qismini ishlab chiqarishga ixtisoslashishi kerak edi. Respublikalarning bir qismi xom ashyo yetishtiruvchi, boshqalari esa sanoat mahsuloti ishlab chiqaruvchi hududlarga ixtisoslashtirildi. Unga ko‘ra, O‘zbekiston paxta yetishtiruvchi baza sifatida shakllantirildi va paxta ekin maydonlari yildan yilga ko‘paytirib borildi[10].

Bu davrdagi iqtisodiy tanglik o‘z navbatida ta‘lim sohalariga ham salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Garchi bu davrda o‘qituvchi pedagogik xodimlarni o‘z kasbidan ortiqcha ishlardan ozod etilishi haqida gapirilsa-da, amalda esa mutlaqo boshqa ishlar amalga oshirilgan. Shuningdek, bu davrlarga kelib maktablarda oliy toifali o‘qituvchilar, ilmiy xodimlar, o‘qituvchilar, shifokorlarga bo‘lgan ehtiyoj muttasil o‘sib borgan[1].

Har qanday sohadagi sifat va samaradorlik uzluksiz mashq, muttasil mehnat, doimiy izlanish natijasida yuzaga keladi. Bu gap maktab ta‘limiga ham to‘la taalluqli. O‘rta maktab mashg‘ulotlarining qatqaloq sindirish, g‘o‘zani yaganalash va o‘toq qilish, pilla terish, paxta terish kabi qishloq xo‘jalik ishlari tufayli tez-tez bo‘linib turishi yoshlarning ta‘lim olish jarayonlariga salbiy ta‘sir ko‘rsatgan. Raqamlarga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, 1989-

yil aholini ro'yxatga olish ma'lumotlariga ko'ra O'zbekistonda 19 905 000 aholi istiqomat qilgan bo'lsa, bunda oliy ma'lumotli aholining ulushi 0.038 foizni tashkil etgan[3]. Ta'lim sohasidagi mavjud bo'lgan muammolardan yana biri bu maktabgacha ta'lim muassasalarining yetarli darajada bo'lmaganligi. Jumladan ma'lumotlarga ko'ra 1987-yili respublikadagi bolalar muassasalariga 7 yoshgacha bo'lgan jami bolalarning atigi 34,5 foizini qamrab olgan. Shuningdek, maktabgacha ta'lim muassasalari qurish borasidagi ishlariga ham yetarli darajada e'tibor qaratilmagan. Barcha mavjud muammolar qatorida barcha sohalarini isloh qilish maqsadli va malakali kadrlar tayyorlash masalalariga ham yetarli darajada e'tibor qaratilmadi. Bu davrda ziyoli qatlam aholini ko'paytirish kabi o'ziga xos boshqaruvdan ko'zlangan maqsad jamiyatda ilm yog'dusini taratish, millat ma'naviyatini oshirish, ozlikni anglash emas, butun sobiq ittifoq davlatlarida yagona millat g'oyasini targ'ib qilish, asrlar davomida sayqallanib kelgan millatlar tarixini unuttirish bo'lganligini achinarli holatlardan biri bo'lgan[4:120].

Bu davrda amalga oshirilgan islohotlar go'yoki ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etish yo'li deb qaralgan bo'lsada, mamlakatdagi real ahvolning murakkabligi

chuqur anglab yetilmadi. Barcha sohalar kabi, aholining ijtimoiy turmush darajasidagi muammolar, iqtisodiyotni rivojlantirishda, umuman ko'plab sohalarida markazning rahbarlik roli va markazlashtirish siyosatidan amalda voz kechilmadi. Bu keyingi yillarda ham sotsializm "afzallik"laridan foydalangan holda jamiyatni rivojlantirishga umid bog'lash edi. Biroq, ularning barchasi real hayotda o'z samarasini bermadi. Chunki, qaror topgan mavjud tizimdan voz kechmagan holda o'tkazilgan qayta qurish siyosati bilan ham ko'zlangan natijalarga erishib bo'lmasdi va amalda ham shunday bo'ldi. Aksincha, qayta qurish yillarida mablag'larning samarasiz yo'naltirilishi sarf-xarajatlar miqdori keskin ko'payib ketishi davlat byudjetiga katta zarar keltirdi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Natijada mamlakatdagi ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan boshqaruv tizimi iqtisodiy ko'rsatkichlarga erishishda, asosan, bir yoqlama yo'ldan bordi. O'zbekiston asosan paxta xom ashyosi yetishtirishga ixtisoslashtirilganligi yerlarning o'zlashtirilishi, mavjud resurslardan samarasiz foydalanish ularning barchasi o'z navbatida aholining ijtimoiy demografik holatlariga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri bo'ldi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. R.Aminova. Qayta qurish sharoitida O'zbekistonda sotsial rivojlanishning dolzarb muammolari. Fan. 1991-yil.
2. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советического союза М. 1986.
3. Ikrom Rasulov. Qayta qurish va muallim. "Sharq yulduzi" jurnali, 1988 yil, 6-son.
4. Узбекская ССР в цифрах в 1988 г. Ташкент, 1989, — С. 120.
5. Alikhan Aman. Population migration in Uzbekistan (1989-1998). Toshkent. 1999-yil.
6. Daromad va buromad. Fan va turmush (6-89). 1989-yil iyun.
7. Lenin bayrog'i. 1989-yil, 12-iyul. N133. (15. 407).
8. O'zbek tilining izohli lug'ati. O'zbekiston. Toshkent. 2021-yil.
9. R.Murtazayeva. O'zbekistonda millatlararo munosabatlar va tolerantlik. Toshkent: Mumtoz so'z. 2019-y. — B. 230.
10. Ўз МА, Р-2806-фонд, 1-рўйхат, 11-иш, 114-варақ.
11. Ражабов Қ. Қайта қуриш ва унинг Ўзбекистонда янги сиёсий-мафқуравий вазиятнинг шаклланишига таъсири // Илмий хабарнома журнали, АДУ. 2014. — №2. — Б. 54.
12. Зиядуллаев С.К. Экономика Узбекской ССР в условиях перестройки. — Т.: Фан, 1988; — С. 114.
13. Полюнов М. Ф. Исторические предпосылки перестройки в СССР. 1946-1985 гг. — СПб.: Альтер Эго, 2010. — С. 235-262.

ЎЗБЕКИСТОНДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРИЛИК РИВОЖЛАНИШИНИНГ АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ ХУСУСИДА (ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛ. 1991-2018 ЙЙ)

Толипов Файзулла Саидович

Тошкент давлат иқтисодий университет

Ижтимоий фанлар кафедраси доценти, тарих фанлари доктори (DSc)

e-mail: tolipovfayzulla1971@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-0110-4333>

UDK: 94(575.1)

Аннотация: мақолада Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожланиши, соҳани қўллаб қувватлаш ва хизмат кўрсатиш соҳаларини янада тараққий эттиришга оид масалалар баён қилинган. Унда янги Ўзбекистон даврида халқ билан мулоқот олиб борилиши, жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари билан ишлаш тизимини янада такомиллаштириш борасидаги ислохотлар очиб берилган. Шу билан бирга соҳадаги ютуқлар ва муаммолар ҳамда уларнинг ечимлари хусусида фикр юритилган.

Калит сўзлар: кичик бизнес, тадбиркорлик, хизмат кўрсатиш, мулк, аҳоли, банк, кредит, кичик корхона, хусусийлаштириш, ижтимоий соҳа, муаммо, бандлик.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы развития малого бизнеса и частного предпринимательства в Узбекистане, поддержка отрасли и дальнейшее совершенствование сферы услуг. Раскрываются реформы, направленные на дальнейшее совершенствование системы связи с населением и работы с обращениями физических и юридических лиц в новом Узбекистане. Также рассматриваются достижения и проблемы в отрасли и пути их решения.

Ключевые слова: малый бизнес, предпринимательство, сфера услуг, собственность, население, банк, кредит, малое предприятие, приватизация, социальная сфера, проблемы, занятость.

Abstract: This article examines the development of small business and private entrepreneurship in Uzbekistan, supporting the

industry, and further improving the service sector. It discusses reforms aimed at further improving public communications and handling appeals from individuals and legal entities in the new Uzbekistan. It also examines the achievements and challenges in the sector and ways to address them.

Keywords: small business, entrepreneurship, service sector, property, population, bank, credit, small enterprise, privatization, social sphere, problems, employment.

КИРИШ. (ВВЕДЕНИЕ/ INTRODUCTION). Тадбиркорлик бу, хўжалик юритишнинг шундай ташкилий-ҳукукий шаклики, унда мулк эгаси бир шахс, оила ёки жамоа бўлиши мумкин. Улар тадбиркорлик субъекти фаолиятдан келган даромадни барчасига тўлиқ эғалик қилади, қолаверса бизнесдаги хавф-хатар ва таваккалчилик учун ўша субъектнинг якка ўзи жавобгар бўлади. Тадбиркорликнинг ушбу шакли чакана савдода, умумий овқатланиш соҳасида, реклама соҳасидаги бизнесда, маиший хизмат, фермерликда, тиббиёт амалиётида ва хунармандчиликда кўпроқ учрайди.

Бугунги кунда Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик мамлакатни ривожлантиришга, иқтисодий вазиятини мўътадиллаштиришга ёрдам берадиган, мулкдорлар табақасининг пайдо бўлишига кўмак берувчи соҳага айланди. Тадбиркорлик бозорни зарур истеъмол товарлари ва хизматлар билан бойитишга хизмат қилувчи, даромад ва фойда олишга қаратилган фаолиятдир. Бу янги иш ўринларини яратиш, аҳолини иш билан таъминлаш, аҳоли даромадларини

оширишга қаратилган тизимдир.

Бу борада кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни янада ривожлантириш, ёш тадбиркорлар учун қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш учун кўплаб ислохотлар амалга оширилди. Соҳанинг норматив-хукукий асослари шакллантирилиб, тадбиркорлар учун кенг имкониятлар яратилди. Айниқса бугунги янгиланаётган Ўзбекистонда соҳани жадал ривожлантириш мақсадида 2018 йил «Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили», 2019 йил «Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили», деб эълон қилиниши кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик соҳаларида амалга оширилаётган кенг қамровли ислохотларни тизимли асосда ривожлантириш имконини берди. Бу эса хусусий мулк ҳукуқи ва кафолатларини ишончли ҳимоя қилишни таъминлаш, тадбиркорлик ва кичик бизнес ривожини йўлидаги барча тўсиқ ва чекловларни бартараф этиш, унга тўлиқ эркинлик бериш борасидаги устувор йўналишларни белгилаб берди. Кейинги йилларда бу борада сезиларли даражада ижобий ўзгаришлар кўзга ташлана бошлади. Авваламбор, тадбиркорларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилиш, улар учун етарли шарт шароитлар яратиб бериш кабилар.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ. / DISCUSSION). Агар тадбиркорлик соҳасининг мустақиллик йилларидаги ривожланиш тарихига эътибор берилса, бу борада 1994 йилдаги “Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чоратадбирлари тўғрисида” ги ва 1995 йил 5 январда эълон қилинган «Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга, мулкдорлар табақасини шакллантиришга туртки берди [1]. Фармонга биноан шу йили давлат мулкни хусусийлаштиришдан тушаётган маблағларнинг 50% кичик бизнесни

ривожлантиришга йўналтирилди. 1995 йил 21 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш тўғрисида»ги Қонуни мазкур секторнинг асосий йўналишларини белгилаб берди.

Бунинг натижасида Ўзбекистонда кичик корхоналар ва фермер хўжаликларида иш билан банд аҳоли сони ҳам йил сайин ортиб борди. Масалан, 1994 йилда 6, 243 минг кишини ташкил қилган бўлса, 2007 йилда 2094,2 минг кишини, 2011 йилда 2338,4 минг кишини ташкил қилган. Яъни бу 11,6 фоизга кўпайган. Республикада тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилаётгани боис, бу соҳада иш билан банд бўлган аҳоли сони йил сайин ортиб бормоқда. 2007-2011 йилларда республика бўйича юридик шахс мақомига эга бўлмаган, лекин лицензияга эга тадбиркорликда банд бўлганлар сони 140,8 минг кишидан 698,4 минг кишига ёки 4,96 марта кўпайган. Деҳқон хўжаликларида иш билан банд бўлган аҳоли сони 1472,5 минг кишидан 1745 минг кишига ёки 18,5 % га ортган [2]. Бу эса мамлакатда оилавий тадбиркорлик ва хунармандчилик каби турлари ривожланаётганлигини англатмоқда.

Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасига давлат томонидан катта эътибор берилиши ҳамда қўллаб-қувватланиши натижасида унинг мамлакат ялпи ички маҳсулотигаги улуши йилдан-йилга ортиб бормоқда. Хусусан, 2000 йилда ялпи ички маҳсулотнинг қарийб 31 фоизи иқтисодиётнинг ушбу секторига тўғри келган бўлса, 2008 йилда бу кўрсаткич 48,2 фоизни, 2009 йилда 50,1 фоизни, 2010 йилда 52,5 фоизни, 2011 йилда эса 54 фоизни ташкил этди ёки 2000 йилга нисбатан 23 фоизга ўсган. 2015 йилга келиб иш билан банд аҳолининг 74 фоизидан ортиғи айнан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида банд бўлган [3]. Бу истикболда ушбу соҳага эътиборни янада кучайтиришни, жумладан, тижорат банклари томонидан кредитлар ажратишни кўпайтиришни ва шу асосда янги иш ўринларини ташкил этиш, барқарор даромад

манбаларини шакллантириш зарурлигини тақозо этади.

Кейинги йилларда аҳоли бандлигининг соҳалар бўйича таркибида ҳам ижобий тенденциялар кузатилган. Масалан, бизнес юритиш учун қулайликлар яратилиши натижасида 1990 йилларнинг бошида қишлоқ хўжалиги соҳасида ишловчилар сони 40 фоизини ташкил этган бўлса, кейинги йилларда бу кўрсаткич анча камайган. Масалан, 2000 йилга келиб бу рақам 25 фоизга тушган. Хизмат кўрсатиш, транспорт ва қурилиш соҳаларида эса иш билан банд бўлганлар сони ўсиб, 36 фоиздан 52 фоизга етган. Бандликни таъминлашга қаратилган дастурларнинг амалга оширилиши, тадбиркорликни қўллаб қувватлаш ва ривожлантириш натижасида, фақат сўнгги 5 йилнинг ўзида иқтисодиётнинг барча тармоқларида 3,8 млн янги иш ўрни яратилган [4]. Уларнинг 74 фоизидан зиёди кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасига тўғри келади. 2016 йилгача янги иш ўринларини яратиш ва аҳоли бандлигини ошириш мақсадида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳаси учун ҳар йили тижорат банклари томонидан 1 триллион сўмдан ортиқ миқдорда кредит маблағлари берилган [5].

Хизмат кўрсатиш тармоқлари, кичик корхоналар сонининг кўпайиши ҳисобига 2011 йилга келиб қишлоқ хўжалигида банд бўлган аҳоли сони сезиларли даражада камайган. Жумладан, 2010-2016 йиллар давомида тадбиркорлик орқали Республика бўйича ташкил этилган иш ўринлари сони 3,9 фоизга ортган. 2017 йилда эса дастурга мувофиқ саноатни (5440 та лойиҳада 131 мингта иш ўрни билан), қишлоқ хўжалигини (8430 лойиҳада 55,8 мингта иш ўрни билан) ва хизмат кўрсатишни (11 мингта лойиҳа 69,5 мингта иш ўрни билан) ривожлантириш бўйича вилоятлар, туманлар ва шаҳарлар ҳокимликларининг фаолияти кучайтирилди. Келажакда мамлакатда 25 мингта яқин инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш ҳисобига, 256, 4 мингдан ортиқ иш ўринлари ташкил этишга эришилади [6].

Аммо ушбу соҳаларда қатор муаммолар ҳам мавжуд бўлиб, кичик бизнес ва тадбиркорлик соҳаларига ёшларнинг

етарлича жалб қилинмаганлиги энг катта муаммолардан бири бўлиб келган эди. Ўзбекистон иш кучининг жадал ўсувчи мамлакат ҳисобланади. Республиканинг ўзига хос хусусияти шундаки, мамлакатда меҳнат ресурслари ўртача тезликда йилига 2,2% ни ташкил этади [7]. Бу вазият жойларда иш билан таъминлаш бўйича жиддий муаммоларни келтириб чиқариши табиий. Шунингдек тадбиркорлар фаолиятини ноқонуний текширишлар ва улар ишига тўсиқ бўлаётган муаммолар ҳам анча йиллар қийнаб келди.

Шу боисдан янги Ўзбекистонда 2017 йилдан бошлаб соҳа ривожининг янги босқичига ўтилди. Масалан, шу йилнинг июль-декабр ойлари давомида Республика Президенти ташаббуси билан жорий этилган халқ билан фаол мулоқот олиб бориш, жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари билан ишлаш тизимини янада такомиллаштириш мақсадида республикамиз шаҳар ва қишлоқларига “Сайёр қабуллар” уюштирилган. Очiq мулоқотларда 58 мингдан ортиқ фуқаро ва тадбиркорлардан турли масалаларга оид 32 минг 176 шикоят, ариза ва таклифлар ўрганилган. Ўйиборли томони шундаки, мурожаатларнинг энг кўпи, яъни 8 мингдан зиёди, ёки 25 % асосан тадбиркорларнинг банк кредитлари билан боғлиқ муаммолардир. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш соҳаси билан боғлиқ муаммолар 7 мингдан ортиқ-22%, бандлик ва иш ҳақи тўловлари 3 минг 973 та-12 %, тадбиркорлик фаолиятига тўсиқ бўлаётган муаммолар 3 минг 350 та-10%, одамларга участка ва уй жой ажратиш 2 минг 473 та-8 % ни ташкил этган [8]. Ҳозиргача тадбиркорларга тегишли мурожаатларнинг 96 фоизи, яъни 30 минг 876 таси ҳал этилган. Улардан 8 минг 326 таси соҳалар фаолиятига оид таклиф ва тавсиялардан иборат [9].

Шунга қарамадан Республикада молия, бандлик, касаба уюшмалари, банклар ва бошқа мутасадди идоралар томонидан мамлакат бўйича аниқланган кредит олиш истагини билдирган кам таъминланган 5 минг 771 оилага 33,3 миллиард сўм миқдорида имтиёзли кредитлар ажратилиши таъминланган.

Мамлакатимизнинг барча туманларида ўтказилган хатлов натижасида бўш турган 1 минг 832 бино ва иншоот аниқланиб улардан мақсадли фойдаланиш бўйича ташаббускорлар ва банк кредитлари ҳисобидан 734 миллиард сўмлик 1 минг 485 лойиҳа ишлаб чиқилган. Ҳозирги кунда ушбу лойиҳалардан 415 таси маҳаллий ҳокимликлар томонидан тасдиқланган. Ушбу лойиҳаларнинг умумий қиймати 95,8 миллиард сўм бўлгани ҳолда 63,7 миллиард сўми ташаббускорларнинг ўз маблағлари ҳисобидан амалга оширилиши белгиланган [10].

2018 йил Ўзбекистонда “Фаол тадбиркорлик, инновацион ғоялар ва технологияларни қўллаб-қувватлаш йили”, деб номланиши муносабати билан Президент Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан барча тадбиркорлик субъектларининг молиявий-хўжалик фаолиятини текшириш 2 йилга тўхтатиладиган бўлди. Айниқса тизимнинг муҳим асоси бўлган Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Халқ қабулхона”лари ва “Виртуал қабулхона”си фуқароларнинг мурожаатлари билан ишлашнинг ўзига хос демократик тизими сифатида амалда ўзини оқламоқда. Масалан, 2017 йил охиридан то 2018 биринчи ярмигача Халқ қабулхоналарига 1,5 миллиондан зиёд фуқаро мурожаат қилган ва юз минглаб одамларнинг йиллар давомида ҳал этилмаган муаммолари ижобий ҳал қилинган.

Бу эса янги Ўзбекистонда халқ ҳокимияти номига эмас, балки амалда жорий этилаётганини кўрсатмоқда. Бу борада мамлакат миқёсида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йўналишларига ажратилган кредитлар ҳажми 2017 йилнинг 1 апрель ҳолатида 4,6 трлн сўмни ташкил этмоқда ва бу кўрсаткич 2016 йилнинг

худди шу даврига нисбатан 1,3 баробар кўп. Унинг 1 трлн сўмини микрокредитлар ташкил этади, бу кўрсаткич ҳам ўтган йилнинг шу даврига нисбатан 1,3 баробар кўп бўлган [11]. Шу билан бирга маҳаллий ҳокимликлар ҳузурида “Обод қишлоқ” мақсадли жамғармалари тузилиб, улар ҳам жойларда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликка кўмаклашиб келмоқдалар.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ. COCLUSION). Хулоса қилиб айтганда бугунги кунда Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш учун қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш, хизмат кўрсатиш соҳаларини тараққий эттириш асосий вазифага айланган. Тадқиқотларга кўра Ўзбекистонда тадбиркорлик тобора ривожланиб, уларга айрим имтиёзлар берилиб, аҳолининг эҳтиёжманд қатламлари ижтимоий ҳимоясига эътибор қаратилиб, бандлик муаммосини ҳал қилиш нуқтаи назаридан тадбиркорлар томонидан уларни қўллаб қувватлашнинг миллий модели яратилганлигининг гувоҳи бўлди. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни кенг ривожлантириш учун қулай ишбилармонлик муҳитини яратиш, хизмат кўрсатиш соҳаларини тараққий эттириш, фермерлик ҳаракатини қўллаб қувватлаш ва ривожлантириш, тадбиркорлик тузилмаларининг фаолиятига давлат, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ва назорат идоралари томонидан ноқонуний аралашувларнинг қатъий олдини олиш масалалари бугунги кунда давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Тадбиркорликда турли имтиёзлар шакллантирилиб, аҳолининг эҳтиёжманд қатламлари ҳам ундан баҳраманд бўлмоқдалар. Бу эса ушбу соҳалар кўмагида мамлакатни келажакда тараққиётнинг юқори босқичига чиқади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, хусусий мулк манфаатларини ҳимоя қилиш ва тадбиркорликни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. Т., 1994. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш ва уни рағбатлантириш тўғрисида»ги Фармони. // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. Т., 1995.

2. Статистик тўплам. Ўзбекистон Республикаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари. Т., 2011. 95- 97 бетлар.
3. Маҳалла-хусусий тадбиркорлик ва оилавий бизнесни ривожлантириш маркази. “Маҳалла” газетаси. Т.. 2015. 38-39 бетлар.
4. Маҳалла-хусусий тадбиркорлик ва оилавий бизнесни ривожлантириш маркази. “Маҳалла” газетаси. Т.. 2015. 38-39 бетлар..
5. Маҳалла-хусусий тадбиркорлик ва оилавий бизнесни ривожлантириш маркази. “Маҳалла” газетаси. Т.. 2015. 38-бет.
6. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясини “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” да амалга оширишга оид Давлат дастурини ўрганиш бўйича илмий-услубий рисола. Т., 2017. 167-бет.
7. Маҳалла-хусусий тадбиркорлик ва оилавий бизнесни ривожлантириш маркази. Т.. 2015. 46-бет.
8. “Маҳалла” газетаси. 2018 йил 17 апрел. №43-сон. Яна қаранг: Адолат ҳукмрон жойда шикоятга ўрин йўқ. (Сайёр қабуллар: натижа ва хулосалар) // “Ҳуқуқ” газетаси. 2018 йил 12 апрел. № 15.
9. Маҳалла” газетаси. 2018 йил 17 апрел. №43-сон.
10. Маҳалла” газетаси. 2018 йил 17 апрел. №43-сон.
11. Маълумотлар Ўзбекистон Республикаси “Маҳалла хайрия жамоат Фонди” жорий архивидан олинди.

MAMLAKATIMIZDA MUHLARNING PAYDO BO‘LISHI TARIXI HAQIDA

Tursunov Nurullo Narzullayevich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti “Tarix” kafedrası

dotsenti, tarix fanlari doktori (DSc)

<https://orcid.org/0009-0007-0198-0329>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqolada muhrlarning qadimiy madaniyat va ma’naviyatdagi o‘rni, ularning huquqiy, diniy va madaniy ahamiyati yoritilgan. Muhrlar hujjatlarning haqiqiyligini tasdiqlash, shaxs yoki tashkilotga tegishlilikni aniqlash va ma’lum joylarga ruxsatsiz kirishni cheklash maqsadida ishlatilgan. Muallif diniy manbalarda muhrlar qanday qo‘llanilgani haqida misollar keltiradi va muhrlarni o‘rganishda sfragistika fanining ahamiyatini ta’kidlaydi. Shaxsiy kutubxonalar, qo‘lyozmalar va arxeologik topilmalar orqali muhrlarning tarixiy manba sifatidagi qimmatini ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Muhrlar, qadimiy madaniyat, qo‘lyozmalar, Markaziy Osiyo tarixi, sfragistika, hujjat haqiqiyligi, diniy manbalarda muhrlar, muhr san’ati, muhr izi, kutubxona muhrlari, vakolat ramzi, arxeologik topilmalar, madaniy meros.

Annotation: This article explores the role of seals in ancient culture and spirituality, focusing on their legal, religious, and cultural significance. Seals were used to confirm the authenticity of documents, identify ownership, and prevent unauthorized access to restricted areas. The author provides examples of the use of seals in religious texts and highlights the importance of sphragistics as a field of study. Seals found in manuscripts, personal libraries, and archaeological discoveries are examined as valuable historical sources.

Keywords: Seals, ancient culture, manuscripts, Central Asian history, sphragistics, document, authenticity, seals in religious sources, seal art, seal impression, library seals, symbol of, authority, archaeological findings, cultural heritage.

Аннотация: В данной статье рассматривается роль печатей в древней культуре и духовной жизни, а также их правовое, религиозное и культурное значение. Печати использовались для

подтверждения подлинности документов, установления принадлежности и ограничения несанкционированного доступа. Автор приводит примеры использования печатей в религиозных источниках и подчёркивает значение науки сфрагистики. Печати, найденные в рукописях, личных библиотеках и археологических раскопках, рассматриваются как ценные исторические источники.

Ключевые слова: Печат, Древняя культура, Рукописи, История Средней Азии, Сфрагистика, Подлинность документов, Печати в религиозных источниках, Искусство, печатей, Отпечаток печати, Библиотечные печати, Символ власти, Археологические находки, Культурное наследие.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Xalqimizning qadim madaniyati va ma’naviyati taraqqiyot bosqichlarida muhrlarning o‘ziga xos o‘rni bor. Muhrlar odatda loy yoki mum kabi materiallarga nusxa tushirish uchun xizmat qilgan matnning (matn va rasmning) qabariq yoki botiq tasviri bo‘lgan bosma shakl (asbob) hisoblanadi. Muhrlar to‘g‘risida keltirilgan ma’lumotlar har bir davrda o‘zining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy munosabatlarini ifodalashda har xil vazifalarni bajarishi bilan xizmat qilgan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Muhrlar turli shaklda, jumladan, konus, to‘rtburchak, silindr va hatto hayvon kallasi shaklida bo‘lgan [1.]. Muhr izi yordamida hujjat egasini aniqlash yoki hujjatning haqiqiyligini tasdiqlash mumkin edi. Shuningdek, u xaltalarni begonalar ochishi yoki muayyan joylarga, masalan, maqbaralarga noqonuniy ravishda kirishi mumkin emasligini ko‘rsatish uchun qo‘llanilgan.

Tarixiy manbalarda keltirilishicha, muhrlarning ishlatilishi bu Markaziy Osiyoning siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida muhim rol o'ynagan. Bunda muhrlar haqida fikr yuritganimizda, Markaziy Osiyoda yaratilgan qo'lyozmalardan olingan ma'lumotlar yanada muhim qiziqish uyg'otishi tabiiydir. Markaziy Osiyoda yaratilgan qo'lyozmalarni tadqiq etish orqali, aksariyat qo'lyozmalarga muhrlar bosilgan va ularning har birining o'z vazifasi bo'lganligi aniqlanadi [2.,530-537].

O'zR Milliy davlat arxivining 323-sonli asosiy jamg'armasida 758/6-7-raqam ostida Ismoil Somoniy avlodlariga berilgan vaqf hujjatining keyingi asrlarda ko'chirilgan nusxasi saqlanadi. Fors tilida yozilgan bir-biriga yopishtirilgan qog'oz varaqlarning uzun o'rami ko'rinishidagi ushbu hujjat "Vaqfiya-i avlod-i podshoh-i Ismoil Somoniy" ("Podshoh Ismoil Somoniy avlodlarining vaqf hujjati") deb nomlanadi. Hujjatning haqiqiylikni tasdiqlash uchun o'ramdagi varaqlarning bir-biriga yopishtirilgan joylarida varaqlarning har ikki tomoniga 2,5 sm aylanali dumaloq shakldagi jami 13 ta muhr bosilgan.

Muhrda amir Shoh-Murod (hukmronligi 1785-1800) ismi yozilgan va 1198/1784-85 yil ko'rsatilgan. Hujjat matnida uning 254/868 yilda Ismoil Somoniy tomonidan tuzilganligi qayd etilgan. Hujjatda Somjan arig'i atrofidagi yerlarning Ismoil Somoniy avlodlariga vaqfga o'tkazilishi haqida so'z boradi. O'zRFAning Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan 572a sonli hujjatdan farqli tarzda ushbu hujjatda vaqfga aylantirilgan barcha yerlar, qishloqlar va aholi maskanlarining aniq chegaralari ko'rsatilgan. 1287-sonli va 758/6-7-sonli hujjatlarga ko'ra, Ismoil Somoniy vaqf mulklari shaharning o'zida va 4 ta tuman – Somjan, Xutfar, Rud va Poy-i Rud yerlarida joylashgan.

O'zbekiston Respublikasi va sport ishlari vazirligi Madaniy meros yodgorliklarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish bosh boshqarmasining arxivida 3499-3510-raqamlar ostida fors tilida tuzilgan bir hujjatning fotonusxasi mavjud bo'lib, uning asl nusxasi ilgari O'zbekiston Respublikasi Milliy davlat arxivida saqlangan, ammo hozirda yo'qolgan.

Arxivning Buxoro vaqf hujjatlari jamg'armasi qayd kitobida bu hujjat 1287-

raqam ostida "Ismoil Somoniy vaqf hujjati" sifatida qayd etilgan. Mazkur hujjat matni mazmun jihatidan 758/6-7-sonli hujjat matni bilan bir xil bo'lib, unda jiddiy tafovutlar yo'q. Hujjat matniga ko'ra, go'yoki u 254/868 yilda yozilgan asl nusxadan ko'chirilgan, ko'chirish sanasi hijriy 675 yil muharram oyining 4-kuni (milodiy 1277 yil 7 iyunga to'g'ri keladi) deb ko'rsatilgan. Biroq buni hujjatning qo'lyozmasi xususiyatlari tasdiqlamaydi. U oddiy nasta'liq yozuvida yozilgan bo'lib, bu yozuv XVII asrdan XIX asrgacha O'rta Osiyoda keng tarqalgan. O'ramning 17 joyida 1800-1826 yillarda Buxoro amirligida hukmronlik qilgan "Sulton Amir Haydar" nomi yozilgan, uning uzunligi taxminan 2,5 sm bo'lgan bodomsimon muhrlar bosilgan.

Shuningdek, mazkur vaqf hujjatining 6 ta o'rnida boshqa hujjatlardan ham ma'lum bo'lgan Mirzo Muhammad Aminning o'g'li Oliy qozi Mirzo Muhammad Fozil ismli yozilgan dumaloq shakldagi muhrlar bosilgan. Shunday qilib, hujjatning yozuvi xususiyati va muhrlardagi yozuvlarning mazmuni ushbu nusxa XIX asr boshlarida ko'chirilgan deb xulosa chiqarishga imkon beradi. Hujjatga 1332/1914 yillarda tuzilgan dehqonlarning majburiyatlari ko'rsatilgan 6 ta to'liq nizom va 1 ta nizomning yarmi, ilova qilingan [3., 259-270].

Muhr – kutubxona timsoli. Odatda qo'lyozma varaqlaridagi muhrlar orqali qo'lyozma egasi kim bo'lganini aniqlash mumkin. Agar ayni bir muhr bir qancha kitoblarga qo'yilgan bo'lsa, ular bir shaxs kutubxonasiga tegishli bo'ladi. Bu orqali shaxsiy kutubxonalarni aniqlash ancha qulay. Muhr yordamida hujjat muallifi aniqlanadi. Soha ustalari tomonidan mohirlik bilan o'yilgan muhrlar ko'p hollarda san'at asariga tenglashtiriladi.

Arab yozuvidagi muhr va uning aksi – bu shunday tarixiy manbalardan biri bo'lib, tarixchilar uni hali to'liq baholay olmagan va u hali "ochilmagan qo'riq" dir. Bu muhrlar nafaqat yuz minglab hujjatlarga, balki O'zbekiston hududida saqlanayotgan minglab qo'lyozmalarga ham bosilgan [4.,32-36].

Muhrlar turli xomashyolardan, xususan, suyak, ohaktosh, metall, yarim qimmatbaho tosh yoki yog'ochdan tayyorlangan. Ba'zida,

muhrlar ustiga egasining va otasining ismi o'yib yozilgan. Ayrim muhrlarda egasining unvoni qayd etilardi. Biron-bir hujjatning haqiqiylikni tasdiqlash uchun muhrning egasi unga loy, mum yoki boshqa yumshoq modda surtib, hujjat ustiga muhr bosardi. Keyin modda qotardi va hujjatni qalbakilashtirishdan himoya qilishgan[5.,272].

Muhrlar biror kimsaga berilganida, muhr egasining vakolati unga topshirilganini anglatgan. Qadimgi Misr fir'avni payg'ambar Yoqubning o'g'li bo'lmish ibroniy kishi Yusufga hokimiyatni berganida, aynan shunday yo'l tutgandi. Gap shundaki, Yusuf Misrda qul bo'lgandi va bir kuni uni nohaq ayblab, zindonga tashlashgan. Vaqt o'tib, fir'avni uni ozod qilgan. U esa bosh vazir lavozimiga tayinlangan. Muqaddas Kitobda shunday deyilgan: "Keyin fir'avni barmog'idan muhr uzugini yechib, uni Yusufning barmog'iga taqdi". Muhr uzugida fir'avning rasmiy muhri bo'lgani uchun, Yusuf fir'avning ishlarini uning nomidan bajarish vakolatiga ega bo'lgan.

Bir safar qadimgi Isroil malikasi Izabel erining muhridan foydalanib, Navo't ismli odamni o'ldirish rejasini amalga oshirgan. U shoh Axabning nomidan Navo't yashaydigan shahar oqsoqollariga xatlar yozib, aybsiz Navo'tni Xudoni la'natlaganlikda ayblashni buyurgan. Izabel xatlar ustiga shohning muhrini bosib, o'zining yovuz niyatiga erishgan[6.,160].

Fors shohi Axashverash ham o'zining muhr uzugidan foydalanib, farmonlarini tasdiqlangan. Alloh Kalomining Naximiyo kitobida ta'kidlanishicha, Isroil beklari, levilar va ruhoniylar yozma ravishda tuzilgan ahdlarga muhr qo'yib, ular bilan rozi ekanini ko'rsatishgan.

Muqaddas Kitobda muhr biron-bir joyga kirishni ta'qiqlash maqsadida ishlatilgani ikkita vaziyatda tilga olingan. Masalan, Doniyor payg'ambari sherlar uyasiga tashlashganida "chuqurlikning og'zini tosh bilan yopishgan". So'ngra Fors va Midiya shohi Doro "Doniyorga qarshi chiqarilgan farmon o'zgartirilmasligi uchun, o'zining va asilzodalarining muhr uzugi bilan toshni muhrlagan" [7.].

Iso alayhissalomning jasadi qabrga qo'yilganida, uning dushmanlari qabr og'zini yopish uchun toshni yumalatib, unga muhr

bosishgandi. Bir manbada aytilishicha, Rim hukumatining davlat muhridan foydalanilgan vaziyatda "qabr og'zi va... tosh orasidagi yoriqqa loy yoki mum surtilardi va ustiga o'sha muhr bosilardi".

Qadimgi muhrlar bizga o'tmish haqida ko'p narsani ochib bergani uchun arxeologlar va tarixchilar ularga katta qiziqish bildirmoqda. Hatto muhrlarni o'rganuvchi "sfragistika" deb nomlangan alohida fan mavjud [8.].

Мухрлар – шахсий мулкнинг шаклланишини кузатишда, давлатчилик тарихини ўрганишда асосий ашёвий манбалардан бири ҳисобланади. У жамият тараққиётининг маълум бир босқичида, яъни энеолит даврида пайдо бўлади[9]2 .

Ilk muhrlarda geometrik tasvirlar ifodalangan bo'lsa, xususiy mulk va davlatlarning paydo bo'lishi bilan muhrlarda ifodalangan tasvirlar mazmun jihatidan orta boradi. Eron, Afg'oniston va O'rta Osiyoda hayvonlar va insonlar ifodalangan muhrlar bronza davrida paydo bo'ladi. Demak, muhrlar O'rta Osiyoda shaxsiy mulk shakllanganidan so'ng uning in'ikosi sifatida paydo bo'lgan[10]3 .

Qadimgi Sharq hududlaridan topilgan muhrlar yasash uslubi, ularda ifodalangan tasvirlarga qarab Mesopotamiya, Suriya, Anadoli, Vaviloniya, Misr kabi maktablarga bo'linadi[11]4 .

So'nggi yillarda muhrlarning Baqtriya-Marg'iyona varianti ham paydo bo'ldi. Baqtriya-Marg'iyona gliptika variantining paydo bo'lishida yuqorida eslab o'tilgan madaniyat markazlarining, xususan Suriya — Anadoli gliptika maktabining madaniy ta'siri to'g'risida ko'plab yozilmoqda[12]1.

Sopoli madaniyatining eng asosiy yodgorliklari hisoblangan Sopollitepa va Jarqo'ton yodgorliklaridan ko'plab muhrlar topilgan va adabiyotlarda yoritilgan[13]2 .

Bronzadan yasalgan muhrlarni to'pbargsimon (olti, sakkiz bargli), yulduzsimon va muhr-to'g'nag'ichlarga ajratish mumkin. O'z navbatida to'g'nag'ich-muhrlar ham muhr vazifasini o'tagan boshi shakliga qarab quyidagi shakllarga ajraladi: A) to'pbargsimon; b) to'pgullisimon; v) yulduzsimon; g) aylana. Toshidan yasalgan muhrlarning aksariyatini gipsdan yasalgan

muhrlar tashkil etadi. Ular shakl jihatidan a) aylana; b) qo'ziqorinsimon; v) yulduzsimon; g) silindr kabi turlarga ajraladi. Sopoldan yasalgan muhr bir dona bo'lib, u yuqorida eslab o'tganimizdek konus shakliga ega.

Shimoliy Afg'oniston, Janubiy Turkmaniston, Markaziy Eron yodgorliklaridan ko'plab bronzadan yasalgan muhrlar topilgan. U qolip yordamida, quyma usulida yasalgan bo'lib, aylana shaklida, ammo yuza sathiga ega bo'lmagan muhrdir. Muhr yuzasi markazida xoch, uning to'rtta uchida ikkitadan yarim oy shakli ifodalangan. Yarim oy tasvirlari xochdan tashqari ikki uchi bilan aylana shakldagi muhr chekkalariga ham tutashgan [14].

Turk xoqonligi davrida Toshkent vohasida ko'proq xoqonlik tangalari muomalada bo'lgan. Bu paytda bir qator katta-kichik hukmdorliklarda mahalliy mis tangalar ham zarb etilgan. Ularning reversidagi (Rv) tushirilgan sulolaviy urug' ramzlari – tamg'alar bir-biridan farqlangan. Bir-biridan birmuncha farq qiluvchi bunday tamg'alar ism, unvon, hukmdorlik nomini anglatuvchi sug'diy yozuvlar vositasida tanga doirasining ichida tasvirlangan. Tangalarning har bir guruhi ularning Av hukmdorning portreti shuningdek, G'arbiy Turk xoqonligining bosh hukmdori va malika hamda sher va tuya kabi hayvonlar tasvirlari o'rin olgan.

Olmaliq shahridan shimoli-g'arbdagi Qulota xarobasi yaqinidan nauslar topilgan. 1978 yildagi qazishmalar paytida sag'ananing paxsadan, devorlari xom g'isht va paxsadan, qubbasi (gumbazi) xom g'ishtdan qurilganligi aniqlangan bo'lib, uning ichidan odam suyaklari bilan birga sopol siniqlari hamda Av qadimgi turklarni qiyofadagi Choch hukmdori tasvirlangan Rv tomoniga ayrga o'xshash (panshaxasimon) tamg'a tushirilgan VI-VII asrlarga oid mis tangalar topilgan [15, -S.38-

42]. Bunday tangalarning ayrim tiplarida "tegin", ayrimlarida esa "Choch tuduni" kabi qadimgi turkcha unvonlar o'rin olganligi ularning G'arbiy Turk xoqonligi davrida vohaning turkiy sulolalari tomonidan zarb qilinganidan darak beradi [16, -S.44-63].

Choch muhrlari orasida to'rtburchak shakldagisi juda noyob bo'lib, unda islomdan avvalgi Choch hukmdorligiga tegishli tamg'a (sanchqisimon) bilan bir xil [17, -C.391,52-70]. Ayniqsa, milodiy 640-750 yillarda Choch boshqaruvida bo'lgan turkiy Choch Tudunlari sulolasi tangasidagi tamg'a bilan ushbu tamg'aning birday ekanligi [18, -C.52-70] bu muhrning mazkur sulolaga tegishli yoki tegishli emasligi xususida fikr yuritishga undaydi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, muhrlar ham turlicha yasalgan, ayrimlari, juda jozibador ishlangan bo'lsa, ba'zilar esa umuman sodda bo'lganini ko'rish mumkin. Muhrlar huquqiy asosga ega bo'lib, ma'lum vakolat ega bo'lgan shaxsning nomidan, hatto davlat nomidan ham ish olib borilgan. Muhrlar hatto savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishida ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Maqolada, bugungi kunda ham yuridik shaxsga ega bo'lgan kishilar bunday vakolatdan foydalanishi haqida tarixiy manbalarga tayanib, shuni aytib o'tish mumkinki, muhrlar nafaqat belgi, balki kishi nomidan ham uning tasdig'ini belgilash vakolatini ham o'z ichiga olganligi ilmiy jihatdan tahlil etildi. Demak, muhrlar nafaqat davlatning ramziy belgisi sifatida, balki ma'lum bir qabila, urug' yoki biror bir kishining nomi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Bu esa muhrning katta imtiyozlarga, vakolatlarga ega bo'lishini ham bildiradi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Вақф хужжати. Қўлёзма. 1305/1887 йил. Муаллиф шахсий кутубхонасида.
2. Диваев А.А., Ахмеров П.Н. Описание печати Ахмеда Ясеви. Известия общества археологии истории и этнографии при Императорском Казанском университете. – Казань, 1896. Т. XIII. – С. 530-537.
3. Чехович О.Д. Крестьянский обязательства 1914 г. на основании мнимой грамоты Исмаила Самани // Исторический записки АН СССР, том 33 / Отв.ред. Б.Д. Греков. М.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 259-270.

4. Жувонмардиев А. Нодир сахифалар. – Тошкент, 1977. – Б. 32-36.
5. Зиёдов Ш.Ю. XV-XX аср бошларида Марказий Осиёда кутубхоначилик тарихи (қўлёзма манбалар ва улардаги муҳрлар таҳлили асосида). Тар.ф.д., – Тошкент, 2022. – 272 б.
6. Зиёдов Ш. Материалы по Среднеазиатской сфрагистике (Ташкент. XIX-начало XX вв.). Монография. – Самарканд: МИЦАИ, 2020. – 160 с.
7. Иршоднома. Қўлёзма. Самарқандлик С.Қаюмова хонадонидида сақланади.
8. Иршоднома. Қўлёзма. Тойлоклик Шерозхон Ҳаётхон ўғли хонадонидида сақланади.
9. Mellaart J. Çatal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolie. — L., 1967. —P. 218.
10. Amiet P. Glyptique Susienne // Des origines a L'epoque des perses Achemenides (MDAI, XLIII). — Paris, 1972. — P. 147-161; Массон В.М. Первые цивилизации. — Л.: 1989. — P.191; Антонова Е.В. К проблеме функций печатей ранних земледельцев Востока // СА. №4, 1984. — С. 26-34; Сарианиди В.И. Сиро-Хеттское происхождение Бактрийско-Маргианской глиптики // ВДИ. — М.: № 1, 1999. — С. 53.
11. Baghestani Suzanne. Metallene Compartimentsiegel aus Ost-Iran, Zentralasien und Nord-China // Archaologie in Iran und Turan. Band 1. — Leidorf, 1997. — P. 3-8.
12. Сарианиди В.И. Сиро-Хеттское происхождение ... — С. 53; Winckelmann Sylvia. Intercultural Relations between Iran, the Murghabo-Bactrian Archaeological Complex (BMAC), Northwest India and Failaka in the Field of Seals // East and West. Vol.50, 2000, — P. 43-95; Salvatori S. Bactria and Margiana Seals // East and West. Vol.50, 2000, — P. 97-145.
13. Аскарлов А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы Юга Узбекистана. – Тошкент, Фан, 1977. – 248 с.
14. Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. — М.: Наука, 1977. - 86 с.
15. Буряков Ю.Ф. Новые данные к стратиграфии городища Кульата // ОНУ. № 9. – Ташкент: Фан, 1978. – С. 38–42.
16. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса ... С. 44–63.
17. Смирнова О.И. Сводный каталог согдийских монет ... С. 391; Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса ... С. 52 – 70.
18. Бабаяров Г. Древнетюркские монеты Чачского оазиса ... С. 52 – 70. Fayzulla, O. (2020). The craftsmanship of the emirate of bukhara at the second half of the XIX century-the beginning of the XX century. The American Journal of Interdisciplinary Innovations and Research,2(11), 33-38.

XX ASRNING 70-80-YILLARDA SURXONDARYO VILOYATI SHAHARLARIDA UY-JOY QURILISHI VA OBODONLASHTIRISH ISHLARI (SHARG'UN VA SHO'RCHI SHAHARLARI MISOLIDA)

Tursunov Jovli Narzullayevich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Tarix va falsafa kafedrası dotsenti,

tarix fanlari nomzodi

<https://orcid.org/0009-0007-2912-4887>

UDK 94 (575.1)

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asrning 70–80-yillarida Surxondaryo viloyatining oʻrta va kichik shaharlari — Boysun, Shargʻun va Shoʻrchi shaharlari misolida uy-joy qurilishi hamda obodonlashtirish ishlarining holati va rivojlanish jarayoni tahlil etilgan. Tadqiqotda sovet davrida olib borilgan uy-joy siyosati, shaharlarning demografik oʻsishi, sanoat va ijtimoiy infratuzilmaning kengayishi bilan bogʻliq muammolar ochib berilgan. Arxiv hujjatlari va statistik maʼlumotlar asosida davlat, kooperativ va yakka tartibdagi uy-joy qurilishi, kommunal xoʻjalik, koʻkalamzorlashtirish, suv taʼminoti va yoʻlsozlik ishlari yoritilgan. Shuningdek, hashar anʼanalarining shaharlar obodonlashtirilishidagi oʻrni va ahamiyati koʻrsatib berilgan.

Kalit soʻzlar: Surxondaryo viloyati, Boysun shahri, Shargʻun shahri, Shoʻrchi shahri, uy-joy qurilishi, obodonlashtirish, oʻrta va kichik shaharlar, kommunal xoʻjalik, hashar anʼanalari.

Аннотация: В статье анализируется состояние и развитие жилищного строительства и благоустройства в 1970–1980-е годы в средних и малых городах Сурхандарьинской области на примере городов Бойсун, Шаргун и Шурчи. В исследовании раскрываются проблемы, связанные с жилищной политикой советского периода, демографическим ростом городов, расширением промышленной и социальной инфраструктуры. На основе архивных документов и статистических данных освещаются государственное, кооперативное и индивидуальное жилищное строительство, коммунальное хозяйство, озеленение, водоснабжение и

дорожное строительство. Также показана роль и значение традиций хашара в благоустройстве городов.

Ключевые слова: Сурхандарьинская область, город Бойсун, город Шаргун, город Шурчи, жилищное строительство, благоустройство, средние и малые города, коммунальное хозяйство, традиции хашара.

Abstract: This article analyzes the condition and development of housing construction and urban improvement in the 1970s–1980s in the medium and small towns of Surkhandarya region, using the examples of Boysun, Shargun, and Shurchi. The study reveals issues related to housing policy during the Soviet period, demographic growth of towns, and the expansion of industrial and social infrastructure. Based on archival documents and statistical data, the article examines state, cooperative, and individual housing construction, communal services, landscaping, water supply, and road construction. Special attention is also given to the role and significance of traditional hashar practices in urban improvement.

Keywords: Surkhandarya region, Boysun city, Shargun city, Shurchi city, housing construction, urban improvement, medium and small towns, communal services, hashar traditions.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Surxondaryo viloyati Afgʻoniston bilan chegaradosh boʻlganligi sababli shoʻrolar hokimiyati davridagi tartibga binoan bu viloyatga boshqa hududlardan aholi koʻchib kelishi maxsus ruxsatnomalar asosida mumkin edi. Shuning uchun viloyat aholisining soni tabiiy oʻsish hisobiga koʻpayadi. Bu hol, oʻz navbatida ishchi va mutaxassislarni

mahalliy aholi orasidan tayyorlash muammosini murakkablashtirsa ham aholini uy-joy bilan ta'minlash masalasi Surxondaryo viloyatida boshqa hududlarga nisbatan unchalik og'ir bo'lmaganligini belgilar edi.

Buni tadqiq etilayotgan hududlarda aholi sonining o'sish sur'atlari ham tasdiqlanmoqda.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Boysun va Sho'rchi rayonlarida aholining 1970-yilda 84 foizi, 1989-yilda 80,5 foizi[1] qishloqda yashaganini va bu rayonlarda Boysun Sho'rchi shaharlaridan boshqa shaharlar bo'lmaganini hisobga olganda, Boysun shahar aholisi taxminan 6,5 mingdan (1976-yilda) 16,7 minggacha, Sho'rchi shahar aholisi esa 6,3 mingdan 19 mingga o'sganini aniqlash mumkin[2].

Sharg'un shahrida 1970-yilda 6,6 ming kishi, 1989-yilda 10,7 ming kishi yashagan[2].

Boysun, Sharg'un va Sho'rchi shaharlarida doimiy yashayotgan aholining soni juda ham aholini uy-joy bilan ta'minlash masalasi, ayniqsa Sharg'unda va Sho'rchida ancha og'ir edi.

Buning sabablaridan biri shunda ediki, mazkur shaharlarga 70-80-yillarda aholi asosan yaqin atrofdagi qishloqlardan ko'chib kelgan, qishloqlardan shaharlarga qatnagan mehnatkashlar ozchilikni tashkil etgan. Yana bir sabab: Boysun, Sharg'un va Sho'rchi shaharlarida sanoat, qurilish, transport, shifoxonalar, maktablar, bolalar bog'chalarining, maishiy xizmat korxonalarining soni ko'paygan sari ular ishchi va mutaxassis, o'qituvchi, tarbiyachi, tibbiyot xodimlari bilan ta'minlanib turilgan vaqtda bu mehnatkashlarning oilalarini uy-joylar bilan ham ta'minlash zarur edi.

Shu munosabat bilan qayd etish kerakki, o'rta va kichik shaharlarda tub millatlarga mansub qismi, aksariyat hollarda ko'p qavatli, seksiyali uydan ko'ra o'zining xususiy uyiga ega bo'lishni abzal ko'rar edi. Shuni hisobga olib, ko'pgina korxonalar ma'muriyati, kasaba uyushmalari shahar ijroiya komiteti ishtirokida ishchi va mutaxassislarga uy qurish uchun yer ajratish, qurilish materiallari bilan ta'minlashda yordam berishga harakat qilishgan.

Ayni vaqtda xo'jalik uslubida korxonalar o'z hisobidan, shakarlarning ijroiya komitetlari

mahalliy byudjetidan mablag' ajratib uy-joy qurishni ham olib borishgan, ammo u yetarli emas edi.

Buni Boysun, Sharg'un va Sho'rchi shaharlar tajribasidan ko'rish mumkin.

Boysun shahrida davlat byudjeti hisobidan uy-joy qurish asosan 70-yillarning ikkinchi yarmida boshlanib, keyingi yillarda zsa davom ettirildi. Bunga O'zbekiston hukumati 1976 yil 28 aprelda qabul qilgan "Respublikada uy-joy fondi, madaniy-maishiy za jamoat binolarining ahvolini yaxshilash choralari to'g'risida"[3] nomli qarori jiddiy omil bo'ldi. Ushbu qarorga binoan 1976-yildayoq Boysun shahrida mahalliy byudjet va korxonalarining mablag'i hisobiga 2 ta 4 xonali, 1 ta 20 xonali, 1 ta 16 xonali, jami 2118 kv.m uy-joylar qurilishi amalga oshirildi. Natijada, shaharda davlatga qarashli uy-joylar fondi bir nil mobaynida 4133 kv.m dan 6251 kv. metrgacha yetdi"[4].

Shahar maqomini olgan vaqtdan boshlab Boysun tez orada o'zining qurilish bazasiga ega bo'ldi. Bu yerda 2 mexanizatsiyalashgan ko'chma kolonnaga qarashli 113 sonli qurilish tashkilotining jamoasi katta hajmda qurilish, ta'mirlash ishlarini bajarish imkoniyatiga ega edi.

1976-1989 yillarda quruvchilar jamoasi Boysun shahrida 30 so'mlik qurilish ishlarini bajardi va shu borada 100 o'rini restoran, umumiy maydoni 9 ming kv. metrli 21 uy. 18 km yo'l va yo'lak (trotuar), savdom markazi, 2 choyxonani qurib foydalanishga topshirdi[5]. Ammo 1986-1990 yillarda 350 ming so'mlik qurilish ishlari turli sabablar bilan bajarilmay keldi[6]. 1990-yilda shu quruvchilar jamoasi 140 o'rinli bolalar bog'chasini qurdi va 2 maktabni kapital ta'mirlash umumiy maydoni 1006 kv.m tashkil etadigan 6 uy qurish ishlarini bajardi[7].

Boysun shahar kommunal xo'jaligi boshqarmasi uy-joylarni ta'mirlash, issiq va sovuq suv bilan ta'minlash borasida ancha ishlarni qildi. 70-80-yillarda davlat fondiga qarashli 8022 kv.km. uy-joy kapital ta'mirlandi[8]. Undan tashqari shaharda keng miqyosda obodonlashtirish ishlari bajarildi, jumladan maorif, madaniyat sohalarida, boshqa tashkilotlarning obyektlarida 88-yillarda 5 mln, so'mlik obodonlashtirish (vodoprovod o'tqazish, gazlashtirish, ko'klamzorlashtirish

va h.k.) hamda ta'mirlash ishlari o'tkazildi[9].

1986-1990-yillarda Boysun shahrining 6 ta katta ko'chalari rekonstruksiya qilinib, yanada ko'proq ko'kalamzorlashtirildi. Bu borada shahar ijroiya komiteti 1977 yilning fevral oyida boshlagan ko'p yillarga mo'ljallangan ishchi ancha foydali bo'ldi. O'sha vaqtda shahar ijroiya komiteti maxsus qaror qabul qilib, unda barcha korxona, tashkilot, idoralarning mablag'lari hisobiga va kuchi bilan har yili minglab mevali hamda ihota ko'chatlarini ekish rejalashtirdi. 1977-yilda shahar ko'chalarida shu tarzda 38,2 ming mevali, 59 ming mevasiz daraxtlar ko'chatlari, jumladan 52,6 ming chinor. 4 ming dona gul ekildi[10]. 1985-yilda 65 ming dona ko'chat o'tqazilgan bo'lsa[11], 1990-yilda esa shaharda 167 mingdan ortiq daraxt va gul ko'chatlari ekildi[12].

Shuningdek, obodonlashtirishda katta kamchiliklar ham bor edi. Faqat 1986-1990 yillarda rejalashtirilgan 1,7 km sul va 1,5 km trotuarga asfalt qilinmadi, 4 ta ko'cha elektrlashtirilmadi[13].

Ko'kalamzorlashtirish ishlari talabga javob bermas edi. Oqar suv bo'lmaganligi va qarovchilarning mas'uliyatsizligi hamda nazorat qilinmaganligi sababli ko'p daraxtlar qurib qolar edi. Boysun ko'chalari tor, yo'llar uzoq vaqt buzilgan holda yotardi. Gazlashtirish va kanalizatsiya o'tqazish masalasi paysalga solinardi.

Telefon stansiyasi normal ishlamasdi. Shaharda ichimlik suv katta muammo bo'lib, aholi suvni tashib ichardi.

Aholini uy-joy bilan ta'minlash, xususiy uy qurish uchun yer ajratish, ko'chalarni obodonlashtirish ishlari Sharg'un shahrida ham olib borildi va natijada ko'mir qoni tufayli paydo bo'lgan bu shaharning qiyofasi-yildan yilga yaxshilanib bordi.

70-80-yillarda Sharg'un koni ko'mir ishlab chiqarishni ancha oshirishi va shaharda boshqa korxonalar, muassasalar, barpo etilishi munosabati bilan aholining soni 1,6 marta o'sdi. Bu esa, tabiiy tarzda, uy-joylarni, maktablarni, bolalar bog'chalarini, tibbiyot muassasalarini, savdo va maishiy xizmat korxonalarini qurish ishlar ko'lamini kengaytirishni hamda sur'atni oshirish talab qilgan edi.

Shuni hisobga olgan holda birinchi navbatda "Sharg'unshaxtastroy" boshqarmasi konning ishlab chiqarish uchastkalaridagi qurilish, ta'mirlash ishlarini bajarish bilan bir vaqtda ko'mirchilar oilalarini ilgari ko'rilgan barak tipidagi uylar o'rniga zamonaviy uy-joylar bilan ta'minlashga harakat qildi. Ushbu qurilish tashkiloti 1973 y-yilda ko'mir koni ishchilari uchun 56 kvartirali uy qurib, foydalanishga topshirdi. Bu uy bilan birga katta magazin ham qurildi[14]. Ko'mir koni va "Sharg'unshaxtastroy" tashkiloti, 3 ta g'isht zavodi ishchi, mutaxassis va xizmatchilari xususiy uy qurish uchun 70-80-yillarda 1,5 gektar yer uchastkalar uchun ajratilgan edi[15].

Shuni qayd etish joizdirki, Sharg'un ko'mir konida, ayniqsa g'isht zavodlarida 70-80-yillar davrida mahbuslarning mehnatidan juda keng foydalanilgan. Sanoat, qurilish ishlarini bajarishga jalb etilgan mahbuslar maxsus umumiy yotoqxonalarda joylashtirilgan edi[16].

Shuning uchun Sharg'un shahrida 80-yillarning oxiriga aholini uy-joy bilan ta'minlash masalasi umuman o'tkir bo'lmagan.

Tadqiq etilayotgan davrda Sho'rchi shahrida ham uy-joy, ijtimoiy soha obyektlarini qurish va shaharni obodonlashtirish ishlarini bajarildi. Bu shahar, juda eski qishloq zaminida shakllanganligi va 20yillarning oxiridagi rayon markazi bo'lganligi tufayli asosan tub millatlarga mansub aholi xususiy uy-joylariga ega edi.

70-yillarning boshlarida paxta tozalash zavodi kengaytirildi, ishlab chiqarish quvvati ancha oshdi, asfalt-beton zavodi qurildi hamda don va un mahsulotlari kombinatining qurilishi avj oldi.

Bu va boshqa bir qator sanoat, qurilish, transport korxonalariga Sho'rchi atrofidagi qishloqlardan mehnat qilish uchun yuzlab yoshlar kela boshlashdi. Undan tashqari yangi korxonalarda ishlashga O'zbekistonning boshqa shaharlaridan mutaxassislar taklif etildi.

Shu sababli Sho'rchida aholini uy-joy, bog'chalar, maishiy xizmat, madaniyat muassasalari bilan ta'minlash muammosi asta-sekin murakkablashdi. Shuni hisobga olib, Sho'rchi rayon va shahar soveti, kasaba, xo'jalik organlari 70-yillarda uy-joy qurish, obodonlashtirish ishlari ko'lamini

kengaytirishga ilgari ancha faolroq kirishishdi.

1971-1975 yillarda paxta tozalash asfalt-beton zavodlarining ma'muriyati shahar ijroiya komiteti yordamida jami 14 kishi ikki va turt qavatli uylarni xo'jalik uslubida qurib, 52 ishchi va xizmatchi, mutaxassislarining oilalari ixtiyoriga topshirdi[17].

Shu tufayli shahar kommunal xo'jaligi tasarrufida 1976-yilda umumiy maydoni 10635 kv. metrni tashkil etadigan 87 uy bo'lgan va ularda 1462 kishi yashagan[18].

Uylarni joriy va kapital ta'mirlashga har yili o'rtacha hisobda 45-50 ming so'm shahar byudjetidan va 21-23 ming korxonalar hisobidan sarflandi[19]. Bu ishlar natijasida aholi bir qismining turmush sharoiti birmuncha yaxshilandi.

Kapital qurilishni avj oldirish, jumladan uy-joy va ijtimoiy madaniy obyektlarni qurish sur'atlarini oshirish maqsadida Sho'rchi shahar sovetining XV chaqiriq sessiyasi (1977 y. 25 fevral) "Aholining turmush sharoitlarini yaxshilash va moddiy-madaniy farovon ligini oshirish to'g'risida" degan qarorni qabul qildi[20].

Shu qarorda 1977-1985 yillarda Sho'rchi shahrida amalga oshirilgan kapital qurilish rejalari, ijtimoiy-madaniy sohaning rivojlanish ko'rsatkichlari belgilangan edi.

80-yillarning boshlarigacha qurilish tashkilotlarining kuchi bilan umumiy maydoni 2180 kv. metrni tashkil etadigan uylar qurildi va bunga 5 mln. 100 ming so'mdan ortiq sarflandi[21]. Undan tashqari yangi qurilayotgan don va un mahsulotlari kombinatining mehnatkashlari uchun 2-3 qavatli 4 ta uy (jami 52 kvartira) xo'jalik uslubida qurilib, 1980-yilda foydalanishga topshirildi[22].

Yangi sharoitlarni, aholining o'sib borayotgan ehtiyojlarini hisobga olgan holda shahar Sovetining XVI chaqiriq IV sessiyasi 1981-yilda 900 kv.m. uy-joy qurishni mo'ljalladi[23]. Bu reja ancha ortig'i bilan bajarildi. Shaharning mahalliy byudjeti va korxonalar, tashkilotlar hisobidan 7 ta qurilish tashkiloti 1981-1985 yillarda uy-joylarni qurish, ta'mirlash, yo'llarni asfaltlashtirish, ijtimoiy madaniy obyektlarni qurish ishlariga deyarli 7,80 mln. so'm sarflashdi[24].

Davlat fondiga qarashli uylar bilan bir qatorda 7 ko'p kvartirali kooperativ uylar qurildi. Shu ishlarni amalga oshirish natijasida 1981-1985 yillarda Sho'rchi shahrining uy-joy fondi 21,1 ming kv.m.ga oshdi[25].

Sovet hukumati 1981 yil martda shaharlar ijtimoiy rivojlanish muammolarini hal etish chora-tadbirlarini ishlab chiqdi va "aholining uy-joy sharoitlarini yanada yaxshilashda uy-joy qurilishi kooperatsiyasining rolini oshirilishi, xususan kichik shaharlarda, shahar tipidagi posyolkalarda va qishloq joylarda yakka tartibda uy-joy binolarini qurish imkoniyatlarini kengaytirilishi, birlashmalar va korxonalar rag'batlantirish fondlari hisobidan kooperativ va yakka uy-joy qurilishida mehnatkashlarga yordam berilishi zarur" — deb uqtirdi[26].

Xuddi shunday vazifa SSSR Oliy Kengash Prezidiumining 1982 yil 7 sentyabrda Turkmanistonda uy-joy qurilishini va qishloq aholisiga kommunal xizmat ko'rsatishni rivojlantirish masalalariga bag'ishlangan qarorida ham ta'kidlangan[27].

Ayni shu qarorlar va masalalar bo'yicha O'zbekiston hukumati ham tegishli qarorlar qabul qilgan edi. Shu qarorlar asosida boshqa joylardek Sho'rchi shahrining sovet va xo'jalik organlari birinchi navbatda qurilish bazasini va kommunal xo'jalikni mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishga harakat qilishdi.

Bu borada quruvchi kadrlarning qo'nimsizligini bartaraf qilish maqsadida mexanizatsiyalashgan ko'chma kolonnasi joylashgan posyolkada 1984-1987 yillarda 4 kvartirali 12 kottejlar qurilganini qayd etish lozim[28].

80-yillarning ikkinchi yarmida Sho'rchi shahridagi korxonalar O'zlarining mablag'lari hisobiga va ishchilariga uzoq muddatli kredit berish yo'li bilan uy-joy qurish muammolarini hal qilish borasida birmuncha muvaffaqiyatlarga erishishdi. Masalan, don va un mahsulotlari kombinati pudratchi qurilish tashkilotining kuchi bilan va xo'jalik uslubida boshqa ijtimoiy-maishiy obyektlar bilan birga 1987-1990 yillarda 176 kvartirali bir nechta uylarni qurishga muvaffaq bo'ldi[29].

Paxta tozalash, asfalt-beton zavodlari, tikuv fabrikasi, tibbiyot, madaniyat va xalq maorifi

muassasalari mehnatkashlarini uy-joy bilan ta'minlab, ularning sharoitlarini yaxshilashga intildilar.

Sho'rchi shahrida 70-80-yillarda obodonlashtirish masalalariga ko'p e'tibor berilgan. 70-yillarning boshida bu shaharda mavjud 74 katta va kichik ko'chalardan faqat 9 tasi asfaltlangan edi hamda aksariyati tartibli ravishda ko'kalamzorlashtirilmagan edi. Xususiyy uy-joylarning ko'pida vodoprovod bo'lmaganligi sababli aholining katta qismi ko'chalardagi kichik ariq oqar suvlaridan foydalanishga majbur edi[30].

Bu va boshqa kamchiliklarni bartaraf etish hamda shaharda obodonlashtirish ishlarini avj oldirish uchun mahalliy byudjet va korxonalar, tashkilotlar hisobidan mablag'larni ko'paytirish mo'ljallandi.

Masalan, SSSR 50 yilligi munosabati bilan 1972-yilda shaharni obodonlashtirishga 1970-yildagi ko'rsatkichga nisbatan 800 ming so'mga ko'proq xarajat qilindi[31]. Keyingi yubileylarga (O'zbekiston SSRning 50 yilligi, 1941-1945 yillardagi urushda qozonilgan G'alabani 40 yilligi va 45 yilliklari) tayyorgarlik borasida obodonlashtirish ishlariga 2 mln, so'ndan ortiqroq mablag' sarflandi[32]. Shu ishlarni bajarish natijasida Sho'rchida 22 gektarni egallagan istirohat bog'i barpo etildi[33], 28 ko'cha va shaharga qarashli 4 posyolka obodonlashtirildi (ko'chalari asfaltlandi, ko'kalamzorlashtirildi, ayrim eski ko'chalarga shag'al yotqizildi va h.k.), shahardan o'tadigan uchta kanal hashar uslubida tozalandi, qirg'oqlariga 40 ming tup manzarali daraxt va gul ko'chatlari ekildi. Sh Bu ishlarni bajarishda paxta tozalash zavodining, "O'zselxoztexnika" rayon birlashmasining 1 va 3-o'rta ta'lim maktablarining, mexanizatsiyalashgan ko'chma kolonnaning jamoalari hamda A.Navoiy nomli, S.Rahimov nomli, "Bo'ston" mahallalarining aholisi faol qatnashdi"[34].

Sho'rolar hokimiyati davridagi u yoki bu voqealarga, an'analarga hozirgi mavqedan yondashilganda, ortiqcha tanqidiy va o'ta salbiy baho berish hollari ham bo'lmoqda.

Darhaqiqat, u davrda har qancha tanqid qilinadigan voqealar, faktlar bo'lgan. Ayni vaqtda rasmiy siyosatda, xalqning hayotida ijobiy tomonlari ham oz emas edi.

Shulardan biri mafkuralashgan bo'lsa ham, turli shakllarni kasb etsa ham, an'anaviy hasharlar edi. Bu xodimdan hayotiyiligini isbotlagan an'ana O'zbekistonda juda ko'p va yirik inshootlarni barpo etishda hal qiluvchi omil bo'lgani ma'lum.

Aholini mehnatkashlarning eng yaxshi fazilatlarini namoyon etuvchi an'anaviy hasharlar respublikamizda muntazam ravishda o'tqazilib turilgan.

Tadqiq etilayotgan davrda Surxondaryo viloyatida, jumladan Boysun, Sharg'un va Sho'rchi shaharlarida hasharlar an'anaviy shaklda ham, shanbalik, yakshanbalik shakllarda ham o'tqazilib, ko'p foydali ishlarni bajarish imkoniyatini berdi. Shahar va qishloqlarda ommaviy obodonlashtirish ishlari asosan hashar uslubida bajarilgan.

70-80-yillarda har bir qizil sana munosabati bilan 5-10 shanbalik, yakshanbaliklar tashkil etilib, faqatgina obodonlashtirishga bag'ishlangan bo'lib qolmasdan, bevosita ishlab chiqarishni rivojlantirish bilan ham bog'liq edi.

Lekin o'rta va kichik shaharlar sharoitida hasharlar yordamida ko'pincha aynan obodonlashtirish ishlari bajarilgan.

Sho'rchida umumshahar hasharlarda qatnashchilar soni yildan-yilga o'sib bordi. Masalan, 1970-yilda ularning soni 4 mingdan ortmagan bo'lsa[35], 1980-yilda 7 mingni tashkil etdi, 1989-yilda 9 mingdan oshdi[36].

Ammo hasharchilar keltirgan foyda besh yilliklar va boshqa fondlariga o'tqazilib, shahar yoki korxona, tashkilotlar hisobiga tushgan emas. Umuman hasharlardan ortiqcha foydalanish hollari bo'lgan. Shunday bo'lsa ham hasharchilar shahar, qishloq, korxona, tashkilotlarga ancha mablag'larni tejashga imkon berishdi.

Masalan, Sho'rchi shahrida 70-yillarda har bir shanbalik yoki yakshanbalik shaklda o'tqazilgan hasharda 100 ming so'ndan ortiqroq baholangan ish bajarilgan[37]. 80-yillarda esa hasharchilarning faolligi ancha susaydi, hasharchilarni tashkil etish darajasi ham pasaydi. Lekin shunda ham ular juda ko'p ish bajarishdi. Bu yillarda shahar ko'chalari, korxonalar, tashkilotlar, muassasalar hududida 700 mingdan ko'proq daraxt ko'chatlari ekildi, 29 ko'cha asfaltlandi, 8 km trotuarlar

qilindi[38].

Obodonlashtirishda ancha ish qilinganiga qaramay ba'zi kamchilik va nuqsonlar ham bor edi. Masalan, 1988-1990 yillarda 1,3 km masofa asfaltlanmadi, ba'zi ko'chalarga asfalt yoyilmadi, yangi tashkil etilgan 3 ta ko'cha elektrlashtirilmadi, 3 ta ko'chaning chetiga beton ariqlar qazilmadi[39].

Shunday qilib tadqiqot natijasidan Boysun, Sharg'un va Sho'rchi shaharlarda 70-80-yillarda uy-joy qurish hamda obodonlashtirishlarini tashkil etish, amalga oshirish tajribasida jiddiy nuqsonlar va muammolar aks etilgani aniqlandi.

Ushbu nuqsonlar orasida eng avvalambor, yakka partiyaviy siyosatda aholining ijtimoiy ehtiyojlarini hisobga olish va qondirish iqtisodiy va harbiy mudofaa maqsadlaridan keyingi, uchinchi darajali vazifa deb sanalganidir. Ijtimoiy sohaga nisbatan "qoldiq" tamoyilini qo'llash ayni 70-yillarda kuchayganligi qishloq va o'rta, kichik shaharlar hayotida sezildi.

Masalan, paxta maydonining tobora kengaytirilishi, qishloq joylarda qayta ishlash, maishiy xizmat korxonalari barpo etilmagani oqibatida qishloq aholisining tomorqadan olayotgan daromadi qisqardi, qishloqda ish joylari bilan ta'minlanmaganlar salmog'i ortib bordi va ular yaqindagi o'rta, kichik shaharlarda sanoat, qurilish, transport hamda boshqa korxonalarda ishga kirishga majbur bo'lib, aksariyati shaharda istiqomat qilish uchun qolgan edi.

Bu esa, albatta, o'rta va kichik shaharlarda nafaqat uy-joy masalasini, balki ko'pgina boshqa ijtimoiy muammolarni murakkablashish omili bo'ldi. Sababi esa shunda ediki, shahar va qishloqlardagi ijtimoiy, demografik jarayonlarning asosiy yo'nalishlari,

xususiyatlari, xo'jalik organlar tomonidan o'z vaqtida o'rganilmadi va amaliy siyosatda aks ettirilmadi.

Shuning uchun shaharlarda uy-joy, ijtimoiy obyektlarni qurish har safar vaziyat taqozosi bilan avj oldirilar edi, biroq biror yilda kompleks tarzda amalga oshirilmagan. Yana shuni ham qayd etish lozimki, har bir rayon markazida, o'rta va kichik shaharda partiya, sovet organlari uchun hashamatli, qimmatbaho binolarni qurishga mablag' doimo toyilib, aholi yashayotgan joylarni obodonlashtirish, eng zarur sharoitlar bilan ta'minlash ko'pincha tekin yoki arzonroq uslubi bilan amalga oshirilgan. Bunday uslub asosan hashar edi.

Shaharlarda uy-joy, ijtimoiy sohaning obyektlarini qurish, obodonlashtirish ishlarini bajarishda har qancha kamchiliklarga yo'l qo'yilgan bo'lsa-da 70-80-yillar bu borada barcha shaharlarda, jumladan Boysunda, Sharg'unda va Sho'rchida bu borada ijtimoiy ahamiyatga molik ijobiy o'zgarishlar sodir bo'lganini ham tan olmoq lozim. Masalan, 1985-yilga nisbatan 1989-yilga kelib davlatga qarashli uy-joy fondi Boysunda 26,1 ming kv.m.dan 56,4 ming kv.m.ga, Sharg'unda 88,8 ming kv.m.dan 113 ming kv.m.gacha, Sho'rchida 90 ming kv.m.dan 118,2 ming kv.m.gacha oshdi[40].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Shunday qilib, Boysun, Sharg'un va Sho'rchi shaharlarida uy-joy qurish va obodonlashtirish sohasida ayrim ijobiy ko'rsatkichlarga erishilib, tajriba orttirilgan bo'lsa ham, aholining ehtiyojlari qondirilgan emas edi. Ayniqsa Surxondaryoning issiq sharoiti talabiga javob beradigan uy-joylarning kam bo'lishi, aholini suv bilan ta'minlashdagi nuqsonlar ko'zga yaqqol tashlanib turar edi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Часть I. — с. 13.
2. Народное хозяйство Сурхандарьинской области за годь двенадцатой пятилетки (1986-1990 гг.), — с. 41.
3. Denov tumani davlat arxivi. 80-fond, 1-ro'yxat, 56-ish, 3-4 varaqlar.
4. Denov tumani davlat arxivi. 80-fond, 1-ro'yxat, 56-ish, 7-varaq.
5. Denov tumani davlat arxivi. 80-fond, 1-ro'yxat, 56-ish, 19-21 varaqlar.
6. Boysun tumani davlat arxivi. 34-ish, 215-buyruq, 444-varaq.
7. Boysun tumani davlat arxivi. 34-ish, 215-buyruq, 24-varaq.

8. Boysun tumani davlat arxivi. 34-ish, 215-buyruq, 27-varaq.
9. Boysun tumani davlat arxivi. 34-ish, 215-buyruq, 44-varaq.
10. Boysun tumani davlat arxivi. 34-ish, 215-buyruq, 3,71-varaqLAR.
11. "G'alaba" gazetasi, 1989-yil, 18-dekabr.
12. Boysun shahar Sovetining VI chaqiriq XI sessiyasi materiallari, 1990-yil, 17-noyabr.
13. Boysun tumani davlat arxivi. 34-ish, 215-buyruq, 44-varaq.
14. O'z MA. 2113-fond, 28-ro'yxat, 2213-ish, 6-varaq.
15. Sho'rchi tumani davlat arxivi.. 4-ish, 19-20- varaqlar.
16. Sho'rchi tumani davlat arxivi.. 4-ish, 19-20- varaqlar.
17. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 57-ish, 18-varaq.
18. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 57-ish, 22-varaq.
19. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 48-ish, 34-varaq.
20. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 57-ish, 41-varaq.
21. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 49-ish, 21,39-varaqlar.
22. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 50-ish, 12-varaq.
23. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 50-ish, 44,79-varaqlar.
24. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 50-ish, 38-varaq.
25. "Kommunizm g'alabasi" gazetasi, 1986-yil, 3-yanvar.
26. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (апрель 1979 г. — март 1981 г.) Т.,13, -М.: Политиздат, 1981 -с. 722; "Известия" газетаси, 1981 и., 28 март.
27. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. (апрель 1981 г.- декабрь 1982 г). Т.14- М.: Политиздат, 1983. -с. 557-558.
28. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 59-ish, 16-varaq.
29. "Kommunizm g'alabasi" gazetasi, 1990-yil, 27-dekabr
30. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 57-ish, 46-varaq.
31. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 57-ish, 14-varaq.
32. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 64-ish, 17-varaq.
33. "Kommunizm g'alabasi" gazetasi, 1986-yil, 1-fevral.
34. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 78-ish, 9-10 varaqlar.
35. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 60-ish, 16-varaq.
36. Kommunizm g'alabasi. 1990-yil 17-fevral.
37. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 60-ish, 19-varaq.
38. Sho'rchi tumani davlat arxivi. 163-fond, 1-ro'yxat, 60-ish, 27, 61-varaqlar.
39. Sho'rchi shahar xalq deputatlari Kengashining arxivi. Kengash 4-protokoli, 1990-yil, 25-dekabr, 2-bet.
40. Народное хозяйство Сурхандарьинской области за годь двенадцатой пятилетки (1986-1990 гг.), — с. 39.

ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТАН ХУДУДИДА САНОАТДАГИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ МУАММОЛАР ВА МУСТАҚИЛЛИК АРАФАСИДА ТЎҚИМАЧИЛИК СОҲАСИДАГИ ҲОЛАТ

Хўшбоқов Панжи Шойманович

*Тошкент давлат тиббиёт университети Термиз филиали доценти,
тарих фанлари номзоди*

<https://orcid.org/0003-0005-2453-4678>

УДК: 94(575.1)

Аннотация: Мазкур мақолада мустақиллик арафасида Жанубий Ўзбекистон худудида, хусусан Сурхондарё вилоятида тўқимачилик саноатининг ижтимоий-иқтисодий ҳолати атрофлича таҳлил этилган. Тадқиқотда совет давридаги марказлашган иқтисодий тизим шароитида тўқимачилик тармоғининг ривожланиш хусусиятлари, унинг хомашё базасига каттиқ боғлиқлиги, ишлаб чиқариш самарадорлигининг пастлиги ва юқори қўшилган қийматли маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг чекланганлиги очиб берилган. Шунингдек, иш ҳақи пастлиги, оғир меҳнат шароитлари, аёллар ва ёшлар меҳнатидан кенг фойдаланиш, мажбурий ва болалар меҳнати каби долзарб ижтимоий муаммолар ёритилган.

Калит сўзлар: Сурхондарё вилояти, тўқимачилик саноати, совет даври, ижтимоий-иқтисодий муаммолар, болалар меҳнати, аёллар бандлиги, пахтачилик, монокултура, экологик муаммолар.

Аннотация: В данной статье подробно проанализировано социально-экономическое состояние текстильной промышленности в Южном Узбекистане, в частности в Сурхандарьинской области, накануне обретения независимости. В исследовании раскрываются особенности развития текстильной отрасли в условиях централизованной экономической системы советского периода, её сильная зависимость от сырьевой базы, низкая производственная эффективность и ограниченное производство продукции с высокой добавленной стоимостью. Также освещены актуальные социальные проблемы, такие как низкая заработная плата, тяжёлые условия труда, широкое использование труда женщин и молодежи,

принудительный труд и детский труд.

Ключевые слова: Сурхандарьинская область, текстильная промышленность, советский период, социально-экономические проблемы, детский труд, занятость женщин, хлопководство, монокультура, экологические проблемы.

Abstract: This article provides a detailed analysis of the socio-economic condition of the textile industry in Southern Uzbekistan, particularly in the Surkhandarya region, on the eve of independence. The study highlights the characteristics of the development of the textile sector under the centralized economic system of the Soviet period, its strong dependence on raw material supply, low production efficiency, and limited production of high value-added products. Additionally, pressing social issues such as low wages, harsh working conditions, extensive use of women's and youth labor, forced labor, and child labor are addressed.

Keywords: Surkhandarya region, textile industry, Soviet period, socio-economic problems, child labor, women's employment, cotton cultivation, monoculture, environmental issues.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Собик умумиттифок меҳнат тақсимотида Ўзбекистон халқ хўжалиги асосан пахтачилик, шу билан бирга, ипакчилик, қоракўлчилик ва мевачиликка ихтисослашуви белгилаб берилган бўлиб, саноатнинг ривожланиши, аввало, умумиттифок меҳнат тақсимотида республика олдида қўйилган асосий сиёсий-иқтисодий вазифани ҳал қилишга, яъни пахтачиликни ривожлантиришга, ундан кейингина комплекс халқ хўжалигини яратишга бўйсундирилди[1]. Совет даврида тўқимачилик тармоғи асосан пахта

хомашёсини қайта ишлаш, ип, газлама ва муайян даражада тайёр мато ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Жанубий Ўзбекистонда тўқимачилик соҳаси нафақат иқтисодий жиҳатдан, балки ижтимоий жиҳатдан ҳам аҳамиятли соҳалардан бири бўлган. Шу билан бирга, у ҳудуд аҳолиси, айниқса шаҳарлардаги ва айрим қишлоқ ҳудудлардаги ишчи аҳоли учун асосий бандлик манбаи ҳисобланган. Сурхондарё воҳасида асрлар оша турли этник гуруҳлар яшаб келмоқда, у ерда ўзига хос тарихий-маданий этнографик воҳа вужудга келган бўлиб, анъанавий маданиятнинг юраги ҳисобланади. 2001 йилда Бойсун ЮНЕСКО халқаро ташкилоти томонидан халқ. маданиятининг дурдонаси деб тан олинганлиги тасодикий эмас[2]. Тўқимачилик фабрикаларида асосан аёллар ишлагани ҳам соҳанинг ижтимоий аҳамиятини янада кучайтирган. Чунки бу, бир томондан, аёлларни меҳнат бозорига кенг жалб этишга имконият яратган бўлса, иккинчи томондан, уларнинг оила иқтисодиётидаги ҳиссасини оширган. Бироқ ушбу ижобий жиҳатлар билан бир қаторда тўқимачилик тармоғида бир қатор чуқур ижтимоий муаммолар ҳам мавжуд эди.

Аввало, иш ҳақининг пастлиги ишчи-хизматчиларни қийин аҳволга солиб қўйган. Фабрикаларда меҳнат қилаётган аёллар ва ёшлар кўп ҳолларда ўз оилаларини таъминлаш учун яна қўшимча меҳнат билан шуғулланишга мажбур бўлганлар. Бу эса ишчиларнинг турмуш даражасини пасайтириб, уларнинг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлам сифатида шаклланишига олиб келган.

Шунингдек, иш шароитлари оғир бўлган. Цех ва ишлаб чиқариш биноларида ҳаво айланиши етарлича таъминланмаган, қўлланиладиган технологиялар эскирган ва ишчи соғлиғига салбий таъсир кўрсатувчи омиллар кўп бўлган. Чанг, юкори шовқин, узоқ иш соатлари ишчиларнинг соғлиғига салбий таъсир кўрсатиб, касб касалликларининг кўпайишига сабаб бўлган. Меҳнат муҳофазаси ва ишчи хавфсизлиги етарлича даражада таъминланмагани ҳам катта муаммо ҳисобланади.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

Яқин ўтмишда, Ўзбекистондаги халқ хўжалиги кенгаши таркибида 1500 дан ортиқ саноат корхоналари бирлаштирилиб, 100 дан зиёд тармоқларда фаолият йўлга қўйилган эди. Бироқ, ҳаддан ташқари марказлаштирилган бошқарув тизими амалиётда ўзининг заиф жиҳатларини кўрсата бошлади. Масалан, 1961 йилда ушбу кенгашга қарашли 49 корхона ишлаб чиқариш режасини бажара олмади ва натижада 36 миллион рубль қийматидаги маҳсулот етказиб берилмай қолди[3]. 1962 йилда эса 404 та саноат корхонаси фаолият юритган бўлиб, шулардан 36 таси белгиланган йиллик режани тўлиқ бажара олмади. Шунинг натижасида 15 миллион рубллик маҳсулот ишлаб чиқарилмай қолди. Бу даврда, ишчи ҳуқуқларининг ҳимоясизлиги энг жиддий ижтимоий масалалардан бири эди. Совет даврида ишчилар учун белгиланган ижтимоий кафолатлар расмий равишда мавжуд бўлган бўлса-да, амалда уларнинг манфаатлари етарлича таъминланмаган. Ишчиларнинг иш вақти, меҳнат таътили, тиббий хизматдан фойдаланиш каби ҳуқуқлари қоғозда белгиланган бўлса ҳам, амалий ҳаётда кўпинча қонундаги талабларга риоя қилинмаган.

Бу муаммолар аҳоли турмуш даражасига салбий таъсир кўрсатган. Тўқимачилик фабрикаларида меҳнат қилаётган ишчиларнинг кўпчилиги паст маош билан кун кечирган, бу эса уларнинг оилавий иқтисодини қийинлаштирган. Ишчилар ва уларнинг оилалари кўп ҳолларда минимал турмуш шароитлари билан чекланган, уй-жой таъминоти, соғлиқни сақлаш хизматларидан фойдаланиш ва таълим имкониятларида қатор қийинчиликларга дуч келганлар.

Мустақиллик арафасида бу ҳолатлар янада кескин тус олган. Совет Иттифоқи иқтисодий таназзулга учраб, марказдан маблағ ажратиш ва бозор талабини таъминлаш издан чиққан бир шароитда тўқимачилик тармоғидаги ишчиларнинг аҳволи янада оғирлашган. Маошлар ўз вақтида бермаслик, фабрикаларда ишлаб чиқариш ҳажмининг пасайиши ва баъзи

ишлаб чиқариш қувватларининг тўхтаб қолиши ишчиларнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволини янада ёмонлаштирган.

1990 йилда республикада 1,59 млн. тонна пахта толаси ишлаб чиқарилган бўлса, бу кўрсаткич 1995 йилда 1,24 млн. тоннани, 2004 йилда эса 1,17 млн. тонна, 2012 йилда 1,09 млн. тоннани ташкил этди. Оқибатда пахта тозалаш корхоналарида маълум қувватларнинг бир қисми фаолиятсиз туриб қолди[4]. Жанубий Ўзбекистонда тўқимачилик соҳаси аҳоли бандлигини таъминлашда катта роль ўйнаган бўлса-да, иш ҳақининг пастлиги, меҳнат шaroитларининг оғирлиги ва ҳуқуқий химоянинг етарли эмаслиги натижасида бу тармоқда меҳнат қилаётган ишчиларнинг турмуш даражаси паст бўлиб қолган. Мустақиллик арафасидаги сиёсий ва иқтисодий танглик эса бу муаммоларни янада чуқурлаштирган.

Иқтисодий нуқтаи назардан Жанубий Ўзбекистондаги тўқимачилик тармоғи мустақиллик арафасида қатор мураккабликлар билан тўқнаш келган. Совет иқтисодий тизимида пахта стратегик хомашё сифатида марказий ўринни эгаллаган бўлиб, унинг асосий қисми қайта ишланмасдан ёки фақатгина ип шаклида тайёрланиб, иттифокнинг бошқа республикаларига юборилган. Жанубий Ўзбекистондаги тўқимачилик фабрикалари асосан газлама ишлаб чиқаришга ихтисослашган, аммо саноатнинг тўлиқ қиймат занжири — яъни хомашёдан тайёр маҳсулотгача бўлган жараён — етарли даражада ривожланмаган.

Тайёр кийим-кечак, экспортбоп маҳсулот ва юқори қўшилган қийматга эга саноат товарлари етарлича ишлаб чиқарилмагани сабабли, маҳаллий тармоқ асосан хомашё тайёрловчи ва ярим тайёр маҳсулот етказиб берувчи соҳа сифатида қолган. Бу ҳолат эса, халқаро бозорда рақобатдошликни сезиларли даражада пасайтирган. Жаҳон бозорида талаб юқори бўлган, сифатли ва дизайн жиҳатдан замонавий кийим-кечаклар ишлаб чиқариш имконияти мавжуд бўлса-да, мавжуд фабрикалар эски ускуналар, технология жиҳатдан ортда қолган ишлаб чиқариш тизими ва самарасиз

бошқарув сабабли бу имкониятдан фойдаланолмаган.

Шунингдек, иқтисодий ресурслар тақсимооти ҳам муаммоларни кучайтирган. Хомашёни қайта ишлаш ва тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга зарур бўлган замонавий технологиялар ва инвестициялар марказдан ажратилмаган. XX асрнинг 1980-йилларида собиқ Иттифок дунёнинг 36 та мамлакатига пахта толасини экспорт қилган бўлиб, бу жараёндаги асосий улуш — 30 фоиздан 97 фоизгача — Ўзбекистон ҳиссасига тўғри келган[5]. Жанубий Ўзбекистон фабрикалари иттифокнинг ички режаларига бўйсуниб, ишлагани сабабли маҳаллий бозор эҳтиёжлари ва ташқи бозор талаблари эътибордан четда қолган.

Натижада, тўқимачилик тармоғи иқтисодий жиҳатдан марказга қарам бўлиб қолган, мустақил ривожланиш имкониятлари чекланган, экспорт салоҳияти эса фақат хомашё етказиб бериш билан ифодаланган. Мустақиллик арафасидаги иқтисодий танглик бу муаммоларни янада чуқурлаштирган, ишлаб чиқариш ҳажми пасайган, ишчи кучи самарасиз фойдаланилган ва фабрикаларнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлиги янада заифлашган.

Иқтисодий жиҳатдан Жанубий Ўзбекистондаги тўқимачилик соҳаси хомашё етказиб берувчи базавий тармоқ сифатида сақланиб қолган, юқори қийматли маҳсулот ишлаб чиқариш ва ташқи бозорларда фаол иштирок этиш имконияти эса етарлича ривожланмаган.

Мустақиллик арафасида Жанубий Ўзбекистонда тўқимачилик тармоғи билан чамбарчас боғлиқ бўлган энг оғир ижтимоий муаммолардан бири мажбурий меҳнат ва болалар меҳнати эди. Совет иқтисодий тизимида пахта “оқ олтин” сифатида стратегик аҳамиятга эга бўлиб, унинг йиғим-терими давлат режаларини бажаришнинг асосий шартларидан бири ҳисобланган. Шу боис ҳудудларда ҳар йили сентябрь–октябрь ойларида пахта терими умуммиллий сафарбарлик характерида ўтган.

Бу жараёнда фақат қишлоқ аҳолиси эмас, балки шаҳарлардаги ташкилотлар,

корхоналар, мактаб ўқувчилари, талабалар ва ҳатто ўқитувчилар ҳам пахта далаларига мажбурий тарзда чиқарилган. Бу ҳолат ижтимоий ҳаётда катта ноқулайликларга сабаб бўлган. Талабаларнинг таълим жараёни издан чиққан, ўқувчилар ўқишдан узилиб қолган, ишчи ва хизматчилар эса ўз касбий вазифаларидан чалғиб, пахтага жалб этилган.

Мажбурий меҳнатнинг кенг кўламли қўлланилиши инсон ҳуқуқларини топтаган, меҳнат қонунчилигида белгиланган эркинликларга зид бўлган. Болалар меҳнати эса айниқса салбий ҳолат сифатида кўзга ташланган. Ёшлар пахта теримида оғир шароитларда меҳнат қилишга мажбур бўлган, бу уларнинг соғлиғи, таълим олиш имкониятлари ва болалик ҳуқуқларига салбий таъсир кўрсатган.

Мазкур ҳолат халқаро майдонда ҳам диққат марказида бўлган. Турли ташкилотлар, жумладан халқаро ҳуқуқ ҳимояси тузилмалари бу жараённи қоралаб, уни ижтимоий адолат ва инсон ҳуқуқлари мезонларига зид деб баҳолаган. Пахта йиғим-теримида оммавий сафарбарликнинг мажбурий характери Жанубий Ўзбекистонда ҳам, мамлакатнинг бошқа ҳудудларида ҳам ижтимоий норозиликни келтириб чиқарган.

Мустақилликдан сўнг эса бу ҳолатни бартараф этиш, пахта терими жараёнларини тубдан ислоҳ қилиш зарурати туғилди. Кейинчалик, бу борада минимал ёш ва болалар меҳнатига оид конвенцияларни амалга ошириш мақсадида Миллий фаолият режаси ишлаб чиқилди[6]. Биринчи навбатда, мажбурий меҳнатни қисқартириш ва болалар меҳнатига йўл қўймаслик масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Бу йўналишда қонунчилик ислохотлари амалга оширилди, меҳнат жараёнида ихтиёрийлик ва моддий рағбатлантириш тамойиллари жорий этила бошлади. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ташқи алоқаларни қайта йўлга қўйиш имконияти пайдо бўлди. 1993 йилдан эътиборан Ўзбекистон Республикаси ва Германия Федератив Республикаси ҳукуматлари ўртасида молиявий ҳамда техник ҳамкорлик масалаларини муҳокама

қилиш учун ҳукуматлараро учрашувлар ташкил этила бошлади[7]. Шу йиллари – 1993, 1994 ва 1995 йилларда икки давлат ўртасида молиявий ва техник ҳамкорликка оид ҳукуматлараро келишувлар имзоланди. Шу тариқа мустақиллик йилларида тўқимачилик тармоғининг ижтимоий асосларини қайта шакллантириш ва халқаро талабларга мос ҳолда ривожлантириш йўлига қадам қўйилди.

Экологик жиҳатдан ҳам Жанубий Ўзбекистонда тўқимачилик тармоғига хизмат қилувчи пахтачилик соҳаси катта муаммоларни юзага келтирган. Совет даврида мамлакат иқтисодиётида пахта асосий стратегик хомашё сифатида белгилангани учун пахта етиштиришга катта эътибор қаратилган. Бу эса монокультуранинг шаклланишига олиб келиб, аграр тармоқда бирёқламалик ҳукмрон бўлган.

Пахтачиликнинг монокультура сифатида ривожланиши биринчи навбатда сув ресурсларининг ортиқча сарфланиши ва танқислигига сабаб бўлган. Амударё ва Сурхондарё сувларидан кескин даражада фойдаланиш, ирригация тизимининг самарасизлиги ва сув тежамкор технологияларнинг йўқлиги сув ресурсларининг заифлашишига, айрим ҳудудларда эса сув танқислигининг кучайишига олиб келган. Бу ҳолат нафақат пахтачилик, балки бошқа қишлоқ хўжалиги тармоқлари ҳамда аҳоли турмуш тарзига салбий таъсир кўрсатган. Бу йилларда совхозлар «тегирмон» усулидан фойдаланиб, пахтани заводга юбормасдан, хўжаликнинг ўзида тозалаш имкониятига эга бўлдилар. Мазкур усул 1990–1991 йилларда бутун республика бўйлаб кенг қўлланилган. 1990 йили Ўзбекистон ёғ-мой саноати тахминан 0,3 млн тонна ёғ ҳамда 1 млн тоннадан ортиқ шрот (кунжара ва тахта) ишлаб чиқарди. Шунингдек, шелуха моллар учун тўйимли озуқа сифатида қўлланарди. Умуман олганда, пахтадан олинадиган маҳсулотлардан фойдаланмайдиган халқ хўжалигининг деярли ҳеч бир соҳаси йўқ эди[8].

Монокультура оқибатида ернинг шўрланиши ҳам кенг тарқалган муаммога

айланган. Сувнинг кўп миқдорда сарфланиши ва ирригациянинг нотўғри ташкил қилиниши натижасида жойларда шўрланиш даражаси ортиб, ер унумдорлиги пасайган. Шўрланиш жараёни қишлоқ хўжалигининг барқарор ривожланишига тўсқинлик қилган, бу эса ўз навбатида пахта ҳосилдорлиги пасайишига ва иқтисодий самарадорликнинг камайишига сабаб бўлган.

Атроф-муҳитнинг ифлосланиши ҳам жиддий экологик муаммо сифатида кўзга ташланган. Пахта етиштириш жараёнида кўп миқдорда минерал ўғитлар ва кимёвий моддалар қўлланилган. Улар тупроқ, сув ва ҳаво орқали атроф-муҳитга тарқалган ва аҳоли саломатлигига салбий таъсир кўрсатган. Меҳнат жараёнида ишчиларнинг кимёвий моддалар билан тўғридан-тўғри алоқада бўлиши уларнинг соғлиғига хавф солган. Шунингдек, экологик мувозанатнинг бузилиши биохилма-хилликнинг қисқариши ва табиий ресурсларнинг тикланиш имкониятини чеклаган.

Натижада, пахтачиликнинг монокультура сифатидаги ривожланиши нафақат қишлоқ хўжалиги, балки бутун тўқимачилик саноатининг барқарор тараққиётiga салбий таъсир кўрсатган. Чунки сув танқислиги ва ер унумдорлигининг пасайиши ишлаб чиқариш жараёнида хомашёнинг сифат ва миқдор жиҳатдан чекланишига олиб келган. Экологик муаммолар эса иқтисодий самарадорликни пасайтиб, тармоқнинг жаҳон бозоридаги рақобатбардошлигини янада заифлаштирган.

Мустақиллик арафасида тўқимачилик саноати иқтисодий ва ижтимоий қийинчиликлар билан бир қаторда экологик тангликка ҳам юзма-юз келган ва бу ҳолат тармоқнинг барқарор ривожланиши учун катта тўсиқ вазифасини бажарган.

Совет даврида амал қилган сиёсий ва иқтисодий тизимнинг кескин марказлашганлиги Жанубий Ўзбекистондаги тўқимачилик тармоғидаги муаммоларни янада чуқурлаштирган. Пахта хомашёси бутун иттифоқ иқтисодиёти учун стратегик маҳсулот сифатида белгилангани

боис унинг етиштирилиши, қайта ишланиши ва тақсимоти тўлиқ Москва маркази орқали назорат қилинган. Ўзбекистон ССРда маҳаллий ҳамда марказий ҳокимият ўртасида муайян мувозанатни сақлаган, назорат остидаги мустақилликка ўхшаш бир давр эгаллай бошлади. Янги сиёсий тартиб эса партия ва давлат тизимидаги нуфузли гуруҳлар манфаатларини мувофиқлаштириб, ҳокимиятни улар ўртасида уйғунлаштиришга йўналтирилган эди. Шу тариқа, бундай сиёсат аста-секин марказлашган бошқарув тизимини вужудга келтириб, маълум вақт давомида сақланиб қолди[9]. Бу ҳолат маҳаллий фабрикаларнинг мустақил ҳаракат қилиши ва ҳудудий иқтисодий эҳтиёжларга мос ишлаб чиқаришини чеклаб қўйилган эди.

Жанубий Ўзбекистондаги фабрикалар асосан марказдан юборилган режаларга амал қилган ҳолда ишлаган. Масалан, қанча ип тайёрланиши, қанча газлама ишлаб чиқарилиши ёки тайёр маҳсулотнинг қай даражада тайёрланиши ҳақида қарорлар маҳаллий шарт-шароитлардан келиб чиқиб эмас, балки иттифоқ миқёсидаги иқтисодий ҳисоб-китобларга кўра белгиланган. Бу эса бозор талабини ҳисобга олмаган ҳолда ишлаб чиқаришга олиб келган.

Шу билан бирга, хомашёнинг тақсимоти ҳам марказ орқали амалга оширилгани сабабли маҳаллий фабрикалар зарур хомашё билан узлуксиз таъминланмаган. Айрим ҳолларда сифатли пахта толаси республикадан ташқарига юборилиб, маҳаллий фабрикаларга иккинчи даражали хомашё ажратилган. Натижада, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот сифат жиҳатдан паст бўлиб, жаҳон бозори талабига жавоб беролмаган.

СССР даврида Россиядаги Иваново области “рус Манчестери” номи билан машҳур бўлиб, бутун иттифоқнинг энг йирик тўқимачилик маркази сифатида фаолият кўрсатган[10]. Бу ерда юзлаб фабрикалар, ип-газлама комбинатлари ишлаб турган ва уларнинг асосий хомашёси Ўзбекистонда етиштирилган пахта эди. Марказлашган иқтисодий тизимда Ўзбекистон пахта етиштирувчи асосий

худуд ҳисобланган бўлса, унинг қайта ишланиши, яъни ип-калава ва газлама тайёрлаш асосан Россия марказида, айниқса Ивановода амалга оширилган.

Ўзбек пахтаси темир йўл орқали катта ҳажмда Ивановога олиб борилад, у ерда махсус корхоналарда тозаланиб, ип-калавага айлантирилган ва кейинчалик турли хил газламалар ишлаб чиқарилган[11]. Бу матолар бутун иттифок бўйлаб тарқатилгани сабабли, ўзбек пахтаси асосида тайёрланган маҳсулотлар ҳатто ўзининг етиштирилган худудига қайта келган ҳолатлар ҳам кўп учраган.

Совет иқтисодий тизимининг табиати шунда эдики, хомашё базаси сифатида Ўзбекистон пахтани етказиб берса-да, юқори қийматли тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш Иваново ва бошқа марказий тўқимачилик шаҳарларида амалга оширилган[12]. Бу ҳолат бир томондан иттифокдаги меҳнат тақсимотини таъминлаган бўлса, иккинчи томондан Ўзбекистон иқтисодиётининг бир томонлама йўналишига олиб келган. Иваново фабрикаларида ишлаган минглаб аёллар учун ўзбек пахтаси ҳаётий аҳамиятга эга манба бўлган, чунки уларнинг меҳнат жараёни, ижтимоий турмуш тарзи ҳам тўлиқ тўқимачилик саноатига боғлиқ эди[13]. СССР даврида Иваново вилоятининг тўқимачилик салоҳияти асосан Ўзбекистонда етиштирилган пахтага таянган[14]. Шу боис, ўзбек пахтаси Ивановада фақат иқтисодий эмас, балки ижтимоий жиҳатдан ҳам муҳим рол ўйнаган, лекин республика хомашё етказиб берувчи сифатида қолиб, қийматли маҳсулот ишлаб чиқаришдан четда қолган[15]. Бу марказлашган тизим иқтисодий самарадорликни пасайтирибгина қолмай, маҳаллий ташаббусларни ҳам чеклаган. Фабрика раҳбарлари ва маҳаллий мутахассислар бозор конъюнктурасини ҳисобга олиб иш юрита олмаган, чунки улар учун асосий мезон юқори ташкилотларнинг режаларини бажариш эди. Шу сабабли ишлаб чиқариш жараёнлари самарасиз бўлиб, иқтисодий ривожланиш суръатлари орқада қолган.

Мазкур ҳолат сиёсий жиҳатдан ҳам

тармоқни марказга чамбарчас боғлаб қўйган. Жанубий Ўзбекистондаги тўқимачилик саноати маҳаллий иқтисодий манфаатларни эмас, балки иттифок миқёсидаги стратегик мақсадларни таъминлаш воситасига айланган. Бу эса соҳанинг мустақил ривожланиши, маҳаллий бозор ва ташқи бозор талабларига мослашиши имкониятини тўлиқ йўққа чиқарган.

Шу тариқа, сиёсий ва иқтисодий тизимнинг марказлашганлиги Жанубий Ўзбекистон тўқимачилик тармоғининг ривожланишини чеклаб қўйган, самарадорликни пасайтирган ва уни иттифокнинг хомашё базаси даражасида сақлаб қолган. Натижада, мустақиллик арафасида бу тармоқ модернизацияга, бозор талабларига мослашишга ва рақобатбардошликни оширишга муҳтож ҳолатда қолган.

Бу муаммоларнинг энг асосийлари иш ҳақининг пастлиги, меҳнат шароитларининг оғирлиги ва ҳуқуқий ҳимоянинг етарли эмаслиги бўлиб, айниқса аёллар меҳнатининг арзон баҳоланиши жамиятда ижтимоий тенгсизликни кучайтирган[16]. Минглаб ишчи аёллар ва ёшлар фабрикаларда узоқ соатлар давомида меҳнат қилар, бироқ уларнинг маоши турмуш даражасини таъминлашга етарли эмас эди[17]. Бундай вазиятда Жанубий Ўзбекистондаги тўқимачилик саноати ҳақиқатан ҳам оғир ижтимоий-иқтисодий муаммолар гирдобидида қолган эди.

Мажбурий меҳнат ва болалар меҳнати эса ижтимоий ҳаётда энг оғир масалалардан бири бўлиб қолган. Пахта теримида оммавий сафарбарлик характерида талабалар, ўқитувчилар ва ҳатто мактаб ўқувчилари ҳам жалб этилган. Пахта ҳосилини йиғиб-териш даврида деярли барча ишчи кучлари, шу жумладан мактаб ўқувчилари ва талабалар ҳам оммавий сафарбар этилар эди. Бу ҳолат болалар меҳнати турмушда одатий ҳолга айланиб қолган эди[18]. Бу ҳолат халқаро ташкилотлар томонидан қаттиқ танқид қилингани билан бирга, маҳаллий аҳоли ҳаётида ҳам катта салбий таъсир кўрсатган. Меҳнат жараёнининг мажбурий характери

инсон ҳуқуқларини топтаган ва ижтимоий адолат мезонларига зид бўлган.

Иқтисодий жиҳатдан тармоқнинг хомашё базасига қаттиқ қарамлиги унинг ривожланишига жиддий тўсиқ бўлган. Пахта асосан хомашё сифатида ишлаб чиқарилиб, тайёр маҳсулот сифатида қайта ишланмагани сабабли тармоқ юқори қўшилган қийматли маҳсулот ишлаб чиқариш имкониятидан маҳрум бўлган. Жаҳон бозорида рақобат кучайиб бораётган бир пайтда бу ҳолат саноатнинг иқтисодий салоҳиятини пасайтирган.

Экологик инқирозлар ҳам тармоқ ривожланишига салбий таъсир кўрсатган. Пахтачиликнинг монокультура сифатида ривожланиши сув ресурсларининг ортиқча сарфланишига, ерларнинг шўрланишига ва атроф-муҳитнинг ифлосланишига сабаб бўлган. Бу эса нафақат кишлоқ хўжалигига, балки бутун саноатнинг барқарор ишлашига тўсқинлик қилган.

Шу билан бирга, тўқимачилик саноати аҳолини иш билан таъминлашдаги асосий тармоқ сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлган. Жанубий Ўзбекистонда минглаб оилаларнинг турмуши айнан шу соҳадаги иш ўринлари билан боғлиқ эди. Шу сабабли мустақиллик йилларидан бошлаб давлат сиёсатида тўқимачилик соҳасини ислох

қилиш, модернизация қилиш, хомашёни тайёр маҳсулот сифатида ишлаб чиқаришга йўналтириш ва экспортбоп маҳсулот етиштириш устувор вазифалардан бири сифатида белгиланди.

Вилоят пахта тозалаш заводларида янги замонавий технологиялар асосида ишлаб чиқариш дадил жорий этила бошланди. Ангор пахта тозалаш заводида нотўқима материаллар ишлаб чиқарадиган цех ўрнатилди, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг эни 90 сантиметр, бўйи 180 сантиметр узунликда чиқариладиган бўлди. Заводда 2,5 минг ўрнига 6 минг метр 190 нотўқима материаллар ишлаб чиқарилиб, истеъмолчиларга сотилди, ҳатто чиқиндилар қайта ишланиб, маҳсулот олина бошлади. Бу тадбиркорлик натижасида ҳар ойда Асосий саволлардагидан 50 60 тонна кўп момиқ ишлаб чиқарилди, чунки 1 тонна момиқ жаҳон бозорида 500 долларга баҳоланди[19].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

Натижада, мустақилликдан кейин тўқимачилик соҳаси нафақат иқтисодий ўсиш манбаи, балки ижтимоий барқарорликни таъминловчи стратегик йўналиш сифатида қаралди. Бу эса Жанубий Ўзбекистон саноати ривожига янги босқични бошлаб берди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Бедринцев К.Н. СССР халқ хўжалигида Ўзбекистоннинг тутган ўрни. – Т., 1953. – Б. 25.
2. Раҳматуллаева Д., Ходжаева У., Атаханова Ф. Либос тарихи. Дарслик, Тошкент 2015, 252б.
3. Ўзбекистон РПДА. 58-фонд, 226-рўйхат, 225-иш, 5-варак.
4. Рўзметов Д.Р. Ўзбекистон саноати ривожланишининг замонавий хусусиятлари ва ҳудудий таркиби. Ўзбекистон География жамияти ахбороти. 43-жилд. Илмий мақолалар тўплами. - Тошкент, 2014 йил. 111б.
5. Юнусова Х.Э. XX асрнинг 80-йилларида Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий жараёнлар ва маънавий ҳаёт: тарих фан.док.дисс. – Тошкент, 2009. 8б.
6. Программа по достойному труду Республики Узбекистан на 2014- 2016 годы.стр3.
7. Никитин В. Исторический опыт и приоритеты внешней политики современной Германии // Послевоенная история Германии: российско-немецкий опыт и перспективы: Материалы конференции российских и немецких историков. Сборник статей. Под ред. Б.Бонвеча и А.Ю.Ватлина. – М.: ДиректМедиа Пабблишинг, 2007. – С. 199.
8. Жўракулов Б., ва бошқалар. Ингичка толали пахтадан юқори ҳосил олиш агротехникаси. –Б. 5.
9. Asil Rashidov. 1930-1970 yillatda SSSR. Toshkent, 1985. 18 б.

10. Кожин В. Иваново – русский Манчестер. – Москва: Экономика, 1980, с.198–205.
11. Зияева Ш. Ўзбек пахтаси ва иттифок тўқимачилик саноати. // Ўзбекистон тарихи журнали. – 1990. – №3. – Б. 45–53.
12. Абдуллаев, И. Совет даврида Ўзбекистон иқтисодиётида пахта монополияси. – Тошкент: Фан, 1987. 97-103 бетлар.
13. Гафаров А.Х. Хлопководство Узбекистана и союзное разделение труда. – Ташкент: Узбекистан, 1974. – Б. 121–123.
14. Ходжаев Ф. Ўзбекистонда пахтачилик ва тўқимачилик саноати тарихи. – Тошкент: Фан, 1965. – Б. 203–205.
15. Абдуллаев И., Совет даврида Ўзбекистон иқтисодиётида пахта монополияси. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 98–99.
16. Абдуллаев, И. Совет даврида Ўзбекистон иқтисодиётида пахта монополияси. – Тошкент: Фан, 1987. 222-225 бетлар.
17. Гафаров, А.Х. Хлопководство Узбекистана и союзное разделение труда. – Ташкент: Узбекистан, 1974. С. 121-123.
18. Абдуллаев, И. Совет даврида Ўзбекистон иқтисодиётида пахта монополияси. – Тошкент: Фан, 1987. 145-147 бетлар.
19. Yakubova D.T. Surxondaryo tarixi. O‘quv-uslubiy qo‘llanma.– T.: “Lesson Press” nashriyoti. 2022. 189-190 бетлар.

“УНИВЕРСАЛ ТАРИХ” КОНЦЕПЦИЯСИ ВА ДАВРЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИНИНГ ТАРИХШУНОСЛИГИГА ДОИР МУЛОҲАЗАЛАР

Абдуқаюмов Асрор Раимович

*Термиз давлат университети Фалсафа
кафедраси мудири, тарих фанлари номзоди, доцент
abdukayumov1980@yandex.ru
<https://orcid.org/0003-0015-2453-1134>
UDK: 94(575.1)*

Аннотация: мақолада “универсал тарих” концепциясининг шаклланиши, унинг тарих илм-фани ривожига ҳамда даврлаштириш тизимидаги аҳамияти тарихшунослик жиҳатидан тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Буюк географик кашфиётлар, тарихий таҳлил усуллари, ёввойилик, варварлик, фуқаролик жамияти, цивилизация.

Аннотация: в статье на основе углубленного анализа историко-научной литературы исследуются формирование концепции «универсальной истории», его значение в развитии исторической науки и системы периодизации.

Ключевые слова: Великие географические открытия, методы исторического анализа, дикость, варварство, гражданское общество, цивилизация.

Resume: The article, based on an in-depth analysis of historical and scientific literature examines the formation of the concept of “universal history”, its significance in the development of historical science and the system of periodization.

Key words: Great geographical discoveries, methods of historical analysis, savagery, barbarism, civil society, civilization.

Ибтидоий давр тарихи ҳақидаги замонавий илмий билимларнинг шаклланиши Ғарбий Европада XIV-XV асрларда вужудга келган маърифатпарварлик (гуманизм) ҳаракатининг кенг ёйилиши билан чамбарчас боғлиқдир. Ушбу ҳаракатнинг кенг ёйилиши қитъа халқларининг хусусий мулкчилик ва давлатчилик шаклланишига бўлган даври тарихига доир муҳим изланишлар амалга оширилишига замин яратган эди. Бу борада илк ҳаваскор

археологик қазилмалар давомида топилган тош қуроллар тўғрисидаги таҳлиллар муҳим аҳамиятга эга бўлди. Жумладан, XVI аср охирида Рим папаси ҳузуридаги антиквар буюмлар нозирлиги раҳбари лавозимида фаолият юритган Микеле Меркати биринчилардан бўлиб узок давр мобайнида тўпланган, шунингдек, қазилмалар давомида қўлга киритилган турли тош буюмлар (тош болталар, ўқ-ёй учлари ва ҳ.к.) аслида металл нималигидан беҳабар бўлган, энг қадимги даврда яшаб ўтган одамларнинг кундалик турмушида фойдаланган меҳнат қуроллари эканлигини қайд этди. Голландиялик Й.де Лайерт 1646 йилда, Англиялик Ж.Обри 1659 йилда эълон қилган асарларида ҳам тошдан ясалган бу каби буюмлар кундалик турмушда фойдаланилган меҳнат қуроллари эканлигини таъкидлашган. 1685-1696 йилларда Нормандия(Франция)даги Кошерел ҳудудида қазилмалар олиб борган Бернар де Монфокон қадимги қабрлардан топилган тош буюмларни таҳлил этиш асосида, қадимги одамлар улардан “тош болталар” сифатида фойдаланган, деган хулосага келди. Ушбу ёндашувлар асосида Ғарбий Европада антик давргача бўлган (ибтидоий) тарихий воқеликлар тўғрисидаги илк тасаввурлар ва билимлар шаклланди (3, 12-21-б).

Ибтидоий давр тарихи тўғрисидаги билимлар XV-XVIII асрлардаги Буюк географик кашфиётлар ҳамда XVIII асрда Европа давлатларининг Америка, Африка, Осиё, Австралия қитъалари ва Океания ҳавзасидаги мустамлакачилик фаолиятлари билан боғлиқ равишда ривожланиб борди. Айнан шу ҳудудларда тараққиётнинг нисбатан қуйи босқичларида яшаётган жамоалар ва қабилалар вакиллари

турмуш тарзи, анъаналари ва қадриятлари европаликларнинг ибтидоий тарих тўғрисидаги билимларини тубдан ўзгартириб юборди. Буюк географик кашфиётлар натижасида европаликлар томонидан “ўзлаштирилган” ҳудудларда тарихан яшаб келаётган маҳаллий аҳоли ҳақидаги этнографик кузатув ва тадқиқотлар бу йўналишдаги энг муҳим кадам бўлди. Ушбу этнографик кузатув ва тадқиқотлар ибтидоий давр тарихи юзасидан вужудга келган илмий ёндашув, концепция ва таълимотларга асос бўлди.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, аввало табиий шарт-шароит ҳамда ижтимоий тараққиёт даражасига кўра, европаликлар томонидан кашф этилган ҳудудлар аҳолиси қисман кийим-кечак кийган, аксарият кўпчилиги эса деярли кийимсиз ҳолатда яшар эдилар. Шунингдек, улар сўзлашаётган турли тиллар ҳам европаликларга нотаниш бўлиб, диний маросимларда ҳам ўзига хослик сақланиб қолган эди. Энг муҳими, маҳаллий жамоаларнинг кўпчилигида мулккий тенгсизлик, иқтисодий ҳаётида хусусий мулкчилик, давлатчилик ва давлат бошқаруви тузилмалари ҳам мавжуд эмас эди. Оқибатда Ғарбий Европага хос замонавий бошқарув, архитектура ва технологик ютуқлардан беҳабар бўлган бу каби жамоалар вакиллари “ёввойилар” тамғаси урилди. Аслида, маҳаллий жамоалар ижтимоий тараққиётнинг турли даражаларида яшаётган, аксарияти ҳаётида аста-секинлик билан хусусий мулкчилик ва бошқарувнинг янги қоидалари шаклланаётган, яъни, ибтидоий даврнинг сўнгги босқичида кун кечираётган эди. Шу билан бирга кашф этилган ҳудудлардаги айрим жамоалар ҳаётида одамхўрлик (каннибализм), жамоанинг баъзи хотин-қизларига нисбатан шафқатсизлик ва хўрликлар ҳамда Ғарбий Европада қонунчилик билан мустаҳкамлаб қўйилган ахлоқ қоидаларига зид (асосан никоҳ ва жинсий) муносабатларнинг мавжудлиги маҳаллий жамоаларнинг баъзиларини “ёввойилар”, бошқаларини эса “варварлар” деб аталашига сабаб бўлди. Ушбу атамалар кейинчалик илм-фанда ибтидоий давр

ҳақидаги билимларни тизимлаштиришда муҳим ўрин эгаллади.

Европаликлар томонидан кашф этилган ҳудудлардаги маҳаллий аҳолининг турмуш-тарзи, анъаналари ва маросимларини ўрганиш борасидаги илк этнографик кузатувлар ҳамда тадқиқотлар француз миссионерлари Жозеф-Франсуа Лафито томонидан амалга оширилди. Ж.Ф.Лафито Франция маъмурияти томонидан Шимолий Американинг Канавага (Со-Сен-Луи, ҳозирги Канада) ҳудудидаги йирик ирокез қабилаларини ўрганишга юборилган миссияда иштирок этган. Миссиянинг 1712-1717 йиллардаги фаолияти давомида Ж.Ф.Лафито ирокезларнинг тилини ўрганади, оила-никоҳ муносабатлари, уруғчилик тизими, сиёсий тузилмаси ҳамда кундалик турмуш-тарзида катта ўрин тутган катта (узун) уй ҳақидаги тўлақонли маълумотлар тўплашга муваффақ бўлади. Ж.Ф.Лафито 1724 йилда ушбу маълумотлари асосида махсус асар нашр эттирди. Ушбу асарида Ж.Ф.Лафито ўз этнографик кузатувлари натижаларини илк бор Европа халқларининг қадимий ўтмиши билан тарихий-қийосий солиштириш усули ёрдамида таҳлил қилишга ҳаракат қилди. Ўз таҳлиллари натижасида этнограф Янги дунё аҳолиси(илм-фанда Америка қитъасининг барча маҳаллий жамоа ва қабилалари ҳинду номи билан тилга олинади)нинг ижтимоий муносабатлари, урф-одатлари, анъаналари ва маросимлари Европа халқларининг ибтидоий давр тарихи билан умумий хусусиятга эга эканлигини таъкидлади (4, -р.76). Шу билан бирга Ж.Лафито ҳиндуларнинг турмуш тарзи ва Европа халқлари, жумладан, грекларнинг ибтидоий давр тарихидаги бу умумийлик ва ўхшашликни уларнинг бир аجدоддан келиб чиққанлиги билан боғлиқ, деган хулосага келади. 1772-1775 йилларда Ж.Кук бошчилигидаги дунё бўйлаб саёҳат давомида Австралия ва Океания ҳавзасидаги географик кашфиётларда бевосита иштирок этган Георг Форстер аборигенлар турмуши ҳақида тўхталар экан, Таити ороли қабилаларидаги бошқарув жараёнлари Грециянинг Гомер даври (мил.авв. IX аср) қаҳрамонлари (масалан,

Геракл) даври бошқаруви билан айнан ўхшашлигини таъкидлайди. Г.Форстер турли халқлар тарихининг маълум бир давридаги бу ўхшашлик хусусиятларини таҳлил қилар экан, Ж.Ф.Лафитодан фарқли ўлароқ, одамзод вакиллари дунёнинг қайси бурчагида ва бир-биридан алоҳида яшашидан қатъий назар, уларнинг ижтимоий муносабатлари ва турмуш тарзи умумий қонуниятлар асосида ривожланиб борган, деган хулосага келади (5, -р.567). Шу тариқа тарихий-қийёсий таҳлил усулининг ривожланиб бориши билан XVIII асрнинг охириларига келиб илм-фанда одамзод тарихининг ёзма манбалар мавжуд бўлмаган илк даври, яъни ибтидоий тарих тўғрисидаги билимлар қарор топди.

Буюк географик кашфиётлар туфайли тарихий жараёнларни ўрганишда бир қатор янги усулларнинг қўлланилиши Ғарбий Европада ибтидоий тарих тўғрисидаги билимларнинг янада ривожланишига асос бўлди. Тарихий изланишлар олиб боришдаги туб ўзгаришлар инсониятнинг ижтимоий ҳаёти одамзод насли географик жиҳатдан қайси ҳудудда турмуш кечиришидан қатъий назар тарихнинг умумий қонуниятлари асосида ривожланиши, яъни, **“универсал тарих”** тўғрисидаги ёндашувларнинг вужудга келишига туртки берди. Жумладан, 1767 йилда Шотландиялик жамиятшунос Адам Фергюссон ўзининг “Фуқаролик жамияти тарихидан очерк” номли китобида биринчилардан бўлиб инсоният тарихининг умумий қонуниятлар асосида юз берадиган жараён, воқеа ва ҳодисалардан иборат эканлигини таъкидлаб, одамзод ўз тараққиётида умумий қонуниятлар асосида кетма-кет келувчи **ёввойилик, варварлик** ва **фуқаролик** жамияти босқичларини босиб ўтган, деган хулосага келди. Шунингдек, А.Фергюссон одамзоднинг ўзлаштирувчи хўжалик(овчилик ва термачилик)дан чорвачилик ва деҳқончиликка ўтиши ҳамда хусусий

мулкчилик шаклланишини ёввойиликдан варварликка, ўз навбатида хусусий мулкчиликнинг узил-кесил қарор топиши ва шу асосда вужудга келган давлат идоралари томонидан қонуний жиҳатдан қатъий муҳофаза қилиниши варварликнинг фуқаролик жамиятига айланганлигини белгиловчи омил бўлганлигини қайд этди (6, -р.69). А.Фергюссон томонидан одамзод тарихининг илк бор умумий қонуниятлар асосида даврлаштирилиши илм-фанда универсал тарих, шу билан бирга ибтидоий давр тарихи тўғрисидаги билимларнинг янада ривожланишига туртки берди. Жумладан, 1777 йилда Г.Форстер денгизчи Ж.Кук бошчилигидаги 2-экспедиция юзасидан тайёрлаган расмий ҳисоботида ўзининг дунё айлана саёҳат давомида Океания ҳавзаси оролларидаги жамоалар турмушида мавжуд бўлган турфа ижтимоий муносабатлар, сиёсий тузилмаларни таҳлил қилар экан, одамзод тарихи ёввойилик (болалик), варварлик (ўсмирлик) ва маданийлик (навқирон, балоғатга етган) каби босқичлардан иборат, деган хулосага келади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, илк бор инглиз тилида қўлланган “фуқаролик жамияти” тушунчаси латин тилидаги “*civis (фуқаро)*”, “*civilis (фуқаролик)*”, “*civitas (шаҳар)*” каби сўзлардан олинганлиги сабабли А.Фергюссон томонидан таснифланган, инсониятнинг ёввойилик ва варварликдан кейин шаклланган фуқаролик жамияти босқичи аста-секинлик билан дастлаб Ғарбий Европа, кейинчалик дунё илм-фанида **цивилизация** номи билан кенг ўрин олди. Шуни алоҳида қайд этиш керакки, инсоният тараққиётининг цивилизация босқичида содир бўлган тарихий жараёнларни тадқиқ этиш билан шуғулланувчилар цивилиограф-тадқиқотчилар сифатида ижтимоий ва гуманитар фанлар тизимида муҳим ўрин эгаллади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Геродот. История в девяти книгах. Пер. и прим. Г.А. Стратанского. – Ленинград: Наука, 1972. Книга первая: Клио.

2. Геродот. История в девяти книгах... Книга четвёртая: Мельпомена.
3. Abduqayumov A.R. Arxeologiya: tosh davri. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Fan va ta'lim, 2023.
4. Joseph François Lafitau. Moeurs Sauvages Amériquains comparées aux mœurs des premiers temps. 2 v., Paris, 1724.
5. [Georg Forster](#), A Voyage Round the World in His Britannic Majesty's Sloop, Resolution, Commanded by Capt. James Cook, During the Years 1772, 3, 4, and 5. White, London, 1777.
6. Adam Ferguson, An Essay on the History of Civil Society. 5th ed. London: T. Cadell, 1782.

ANGOR TUMANI IQTISODIYOT TARMOQLARINING TUZULISHI VA TUMANNING INVESTITSION JOZIBADORLIGI

Erdanov Muhammadi Nuraliyevich

*Termiz davlat universiteti Geografiya kafedrası dotsenti,
geografiya fanlari nomzodi.*

erdanovm@tersu.uz

<https://orcid.org/0000-0002-8745-0615>

Alimardonova Asilabonu Quvonch qizi

Termiz davlat universiteti Geografiya kafedrası magistranti

alimrdonovaasilaxon@gmail.uz

<https://orcid.org/0000-0007-3612-8963>

UDK 332.142

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatining Angor tumani iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlari, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmi, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarilish, xizmat ko'rsatish tarmoqlari tarkibi va aholining demografik salohiyati tadqiq etiladi. Tuman aholisi orasida paydo bo'layotgan ish bilan bandlik muammolari, tumanda sanoatning sust rivojlanayotganligining asosiy sabablari, tumanning investitsion muhitiga va ishlab chiqarish korxonalarining rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar o'rganilib taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: Iqtisodiy ko'rsatkichlari, qishloq xo'jaligi, tabiiy boyliklar, mehnat resurslari, aholi soni, investitsion muhiti, aholining bandlik darajasi, aholining demografik salohiyati, ishlab chiqarish korxonalari.

Аннотация: В данной статье изучены экономические и социальные показатели Ангорского района Сурхандарьинской области, объем производства промышленной продукции, производство сельскохозяйственной продукции и демографический потенциал населения. Были изучены проблемы трудоустройства жителей района, основные причины медленного развития промышленности в районе, факторы, влияющие на инвестиционную среду и развитие производственных.

Ключевые слова: экономические показатели, сельское хозяйство, природные ресурсы, трудовые ресурсы, население, инвестиционная среда, уровень занятости

населения, демографический потенциал населения, производственные предприятия. предприятий района и даны предложения и рекомендации.

Abstract: In this article, the economic and social indicators of Angor district of Surkhondarya region, the volume of production of industrial products, the production of agricultural products and the demographic potential of the population are studied. The problems of employment among the residents of the district, the main reasons for the slow development of the industry in the district, the factors affecting the investment environment and the development of production enterprises of the district were studied and suggestions and recommendations were made.

Key words: economic indicators, agriculture, natural resources, labor resources, population, investment environment, employment rate of the population, demographic potential of the population, production enterprises.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Mamlakatimizda mustaqilligimizdan keyingi yillarda kichik hududlarni o'rganishga chuqur e'tibor qaratila boshlandi. Lekin, o'tgan asrda tadqiqotlar katta hududlar darajasida olib borilgan va yuzakligi yorqin ko'zga tashlanib turadi, bugungi kun tadqiqotlar ko'lamida esa mikro-mintaqalar darajasida olib borilmoqda va chuqur ilmiy tadqiqot ishlari va kuzatuvlarni talab qiladi. Hozirgi globallashuv davridan ma'lumki, umumiy tadqiqot — katta maydonlardan kichik maydonlarga- ya'ni katta hududlar kichik

hududlarga emas aksincha kichik hududlarda o'tkazilgan tadqiqotlar katta hududlar geografiyasiga xizmat qiladi, chunki geografik hodisalarning kelib chiqishi va har qanday mintaqadagi hodisalarning sabablari va oqibatlarini aniq ochib berish mukammal darajada olib boriladi va bu esa hududning iqtisodiy ijtimoiy ustunliklarini to'g'ri anglab yetishda, tabiiy resurslaridan samarali va intensiv foydalanishda, hududdagi muammolarni to'g'ri tushunishda va ularni hal qilishda muhim ahamiyat kasb etadi. Respublikamizda siyosiy-ma'muriy jihatdan quyidagi hududiy birliklardan tashkil topgan: O'zbekiston Respublikasi viloyatlar, tumanlar, shaharlar, shaharchalar, qishloqlar va ovullar. Hududlarni kichik maydon yoki hududda o'rganish vujudga keladigan muammolarni yuzaki emas balki keng doirada, chuqur tadqiq etishga imkon beradi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Angor tumani Surxondaryo viloyatining janubiy hududlarida joylashgan tumanlaridan biri hisoblanib, mustaqillik yillarida anchayin shiddat bilan rivojlandi. Angor tumani 1952-yil 16 -aprelda Termiz va Sherobod tumanlari hududida tashkil etilgan bo'lib, viloyatning ma'muriy markazi Termiz shahridan 33 km shimoli-g'arbda joylashgan. Angor tumanining umumiy chegarasi 98 kilometrni tashkil etadi, shimol tarafida Qiziriq tumani bilan 16,1 kilometr, janubda Termiz tumani bilan 24.5 kilometr, sharqda Jarqo'rg'on bilan 35 kilometr va g'arbda va janibi-g'arbda Muzrabot tumanlari bilan 23.1 kilometr chegaradosh. Maydoni 0.39 ming km², Surxondaryo viloyatining eng kichik tumanlaridan biri. Angor Surxon vohasida joylashgan qadimdan aholi yashab kelayotgan hududlardan biri. Tarixiy manbalarga ko'ra voha aholisi dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanib kelgan. Vohada dehqonchilik madaniyati ikki- uch ming yillik tarixga ega va sug'orish ishlariga oid gidrotexnik inshootlar mavjud bo'lgan. Vohaning kishilik jamiyatidagi rivojida Amudaryoning ahamiyati beqiyosdir. Angor nafaqat O'zbekistonning balki butun dunyoning eng qadimgi aholi manzilgohlaridan biridir.

Tarixi: Angor aholisini suv bilan ta'minlashda Sheroboddan oqib keluvchi

ariqlardan foydalanilgan. Hududida aholi manzilgohlarining paydo bo'lishi miloddan avvalgi VI-IV asrlarga to'g'ri keladi. Kushon podshohligi davrida (miloddan avvalgi I-III asrlarda) dehqonchilik manzilgohlari paydo bo'la boshlagan. Hozirgi Angor shaharchasida joylashgan Zartepa qal'asi markaz vazifasini bajargan. Tumanning hozirgi markazi bo'lgan Angor shaharchasining vujudga kelishi va aholining sonining ortishida 1900 yilda Jarqo'rg'on dan qazib kelingan kanal bilan bog'liq. Angor tumani hududida topilgan eng qadimgi topilmalar miloddan avvalgi IV-II asrlarga borib taqaladi. Angor shaharchasi va tumanning boshqa hududlarida ko'plab arxeologik yodgorliklar saqlanib qolgan Tuman Buyuk Ipak yo'lining ustida joylashgan va unda joylashga qadimgi arxeologik yodgorliklar hisoblangan Zartepa, O'rdalitepa, Bolaliktepa, Teshiktepa va Nog'oratepa karvonlar to'xtaydigan va dam oladigan istehkom vazifasini bajargan. Angor tumani hududida hozirgi kunda yigirmadan ortiq tarixiy obida mavjudligi aniqlangan va bu tarixiy-arxeologik yodgorliklar olimlar tomonidan o'rganilmoqda. Angor hududida Novshahar, Xayrobod, Oftobrobot, Zang, Takiya, Istara va Kayran nomli yirik qishloqlar mavjud bo'lgan. Bu qishloqlarning aksariyati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 13-martdagi 68-sonli qaroriga asosan shaharcha maqomi berildi.

Geografik o'rni tabiiy sharoiti va resurslari: Angor tumani Surxondaryo vohasining eng janubida joylashgan tumanlardan biri hisoblanadi. Shimoliy tarafida Qiziriq, g'arbida Xotinrabot dashtlariga tutashgan. Shimoliy qismida Xovdog', janubi-sharqida Qoraqir qirlari bor. Ular orasida Kattaqum joylashgan. Iqlimi quruq subtropik iqlim hisoblanadi. Qishi qisqa, iliq va quruq, lekin yilning boshqa fasllariga qaraganda ko'proq yog'in yog'adi. Yanvarning o'rtacha temperaturasi 2 — 3°. Yozi issiq, davomli. Iyulning o'rtacha temperaturasi 31 — 32°. Yiliga 120 — 130 mm. yog'in tushadi. Vegetatsiya davri 300 kun. Tuman hududining g'arbiy qismidan Sherobod daryosining quyi qismi oqib o'tadi. Zang kanalidan tarmoqlanadigan ariqlardan sug'oriladi. Tuprog'i bo'z, taqir, qumloq tuprog'. Tuprog'

shoʻrlanishini kamaytirish uchun tuman hududi boʻylab shimoli-sharqdan janubi-gʻarb yoʻnalishida zovur qazilgan. Bahorda asosan yer yuzasi efemer oʻsimliklar bilan qoplanadi. Yil davomida esa shoʻra, yantoq, jingʻil, qiyoy, qamish, burgan kabi choʻl oʻsimliklari oʻsadi, yana tumanida oq saksovul, cherkez, qandim, teresken, yantoq kabilar ham uchraydi. Tuman hududining koʻp qismi oʻzlashtirilganligi va aholi yashab kelayotganligi sababli choʻl-dashtga xos yovvoyi hayvonlar deyarli uchramaydi. Ayrim hududlari jayra, silovsin, boʻri, chiyaboʻri, tulki, qushlardan qirgʻovul, kaklik, mayna, chugʻurchiq, chumchuqlar yashaydi. Tuman hududida “Qizil kitob” ga kiritilgan oʻsimlik va hayvon turlari yoʻq.

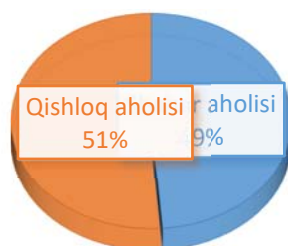
Aholisi va mehnat resurslari: Aholi soni 139 559 kishi (01.01.2023 yil maʼlumoti boʻyicha) ushbu koʻrsatkich boʻyicha Angor

tumani viloyatda Boysun, Qiziriq, Termiz va Bandixon tumanlaridagina oldingi oʻrinda turadi. Tuman asosiy hududi sugʻoriladigan maydonlarda joylashgan, shuning uchun aholi zichligi yuqori har bir kilometr kvadratga 352,3 kishidan toʻgʻri keladi bu esa Surxondaryoning oʻrtacha aholi zichligidan 2.5 barobar yuqoridir va aholining zichligi boʻyicha viloyatda Termiz shahridan keyingi ikkinchi oʻrinda turadi. Tuman maʼmuriy hududiy jihatdan 11 ta shaharcha, 34 ta mahalla fuqarolar yigʻinlaridan iborat hisoblanadi. Viloyat statistika boshqarmasi maʼlumotlariga koʻra, 2023 yilning 1 oktyabr holatiga, Angor tumani doimiy aholisi 139 559 kishini tashkil etmoqda. Shundan :

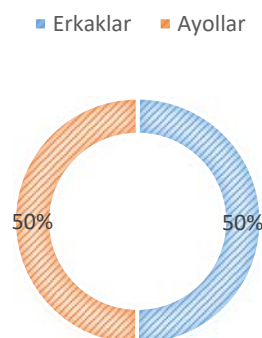
Shahar joylarda – 67 992 kishi

Qishloq joylarda – 71 567 kishi

ANGOR TUMANI AHOLISINING HUDUDLAR BO'YLAB TAQSIMLANISHI

ANGOR TUMANI AHOLISINIG JINSIY TARKIBI

Jinsiy tarkibiga koʻra esa quyidagicha koʻrsatkichlar qayt etilgan :

Erkaklar soni – 69 928 kishi.

Ayyollar soni – 69 631 kishi.

TADQIQOT MATERIALLARI VA METODOLOGIYASI. Tadqiqot natijasida tumanning iqtisodiy rivojlanishida quyidagi omillar muhim rol o'ynaydi :

- Mamlakatimizda eng asosiy avtomobil transport yo'llaridan biri bo'lgan Katta o'zbek traktining ustida, Toshkent-Termiz yo'nalishida joylashganligi.

- Viloyat markazi hisoblangan Termiz shahriga boshqa tumanlardan ko'ra yaqinroq joylashganligi va viloyat markaziga kunlik aglomeratsiya hajmining kattaligi .

- Iqtisodiy jihatdan viloyatda yaxshi rivojlangan Jarqo'rg'on tumani bilan chegaradosh ekanligi.

- Tuman hududidan Qorasuv daryo va Zang kanallari, va ulardan uzunroq bo'lgan Sheraboddaryoning shu hududdan oqib o'tishi va hududda sug'orish ishlarida keng foydalanishga imkon borligi.

- Viloyat hududidagi eng katta savdo markazlaridan biri bo'lgan "Surxon kelajagi savdo " savdo markazining aynan Angor tumanida joylashganligi.

Yuqoridagi omillar Angor tumaning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi va rivojlanishini ta'minlab beradi.

Asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar
(2021 yilning yanvar-iyun oylarida)

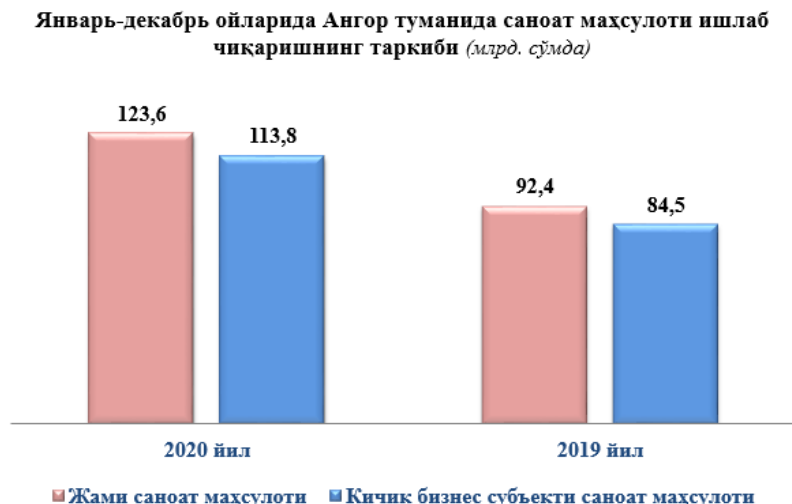
	Jami		Aholi jon boshiga	
	mlrd. so'm	2020 yilning yanvar-iyuniga nisbatan foizda	ming so'm	2020 yilning yanvar-iyuniga nisbatan foizda
Sanoat	91,6	114,7	677,5	112,6
Iste'mol tovarlari	33,5	117,3	247,8	115,2
Asosiy kapitalga investitsiyalar	182,1	114,9	1346,9	112,8
Qurilish ishlari	78,7	103,2	581,8	102,3
Chakana tovar aylanmasi	286,7	109,9	2 120,8	107,9
Xizmatlar, jami	208,2	114,6	1540,1	112,5

Xo'jaligi va tarmoqlarining hududiy tarkibi: Angor tumani xo'jaligi sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmat ko'rsatish sohalaridan tarkib topgan . Yirik sanoat korxonalari Angor shaharchasi hududida joylashgan. Tuman aholining zichligi bo'yicha viloyatda yetakchi o'rinlarda turadi(har bir kilometr kvadratga 345 kishidan). Bunga sabab hududda sug'orish uchun yetarlicha maydonning mavjudligi va suv bilan yaxshi ta'minlanganligidadir. Tuman nomining ma'nosiga e'tibor qaratiladigan bo'lsa ham bu nom bevosita qadimdan hududda obikor dehqonchilik qilinganligi bilan bog'liq. Hududning umumiy yer fondi 18.5 ming gektar shundan 15.8 ming gektarida ekin ekish maqsadida foydalaniladi.

TADQIQOT NATIJALARI. Sanoati: 2022-yilning yanvar-iyun oylarida tumanda 91,6 mlrd. so'mlik sanoat mahsuloti ishlab chiqarilishi amalga oshirilgan bo'lib, shundan 42,1 mlrd. so'm yoki umumiy hajmning 46,0% ni kichik biznes subyektlari tomonidan ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin.

Angor tumanida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmidan davlat sektorning ulushi salmoqli ekanligini ko'rish mumkin. Angor tumanidagi sanoat korxonalari tomonidan 2022 yanvar-iyun oylarida 6,8 mlrd. so'mlik mahsulotlar ishlab chiqarildi yoki o'sish surati o'tgan yilning shu davriga nisbatan 105,2% ni tashkil etdi, shuning bilan birga ishlab chiqarish

hajmining to'liq nodavlat sektorida ishlab chiqarilib, umumiy hajmga nisbatan 100,0 % tashkil etdi.

Surxondaryo viloyati va shahar, tumanlarda ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti hajmini tumanlararo hamda tumanlarni shahar ko'rsatkichlari bilan taqqoslash orqali tahlil qilish, sanoat mahsulotini aholi jon boshiga to'g'ri keladigan miqdori dinamikasini kuzatish va o'sish nuqtalarini belgilash muhim ahamiyat kasb etadi. 2022 yilning yanvar-iyun oylarida Angor tumanida sanoat mahsuloti ishlab chiqarilishi 91,6 mlrd. so'mni tashkil etib, mazkur ko'rsatkich Surxondaryo viloyatining jami sanoat mahsuloti ishlab chiqarilishida 3,5 % tashkil etdi. Tumanda ishlab chiqarilgan sanoat mahsuloti hajmi aholi jon boshiga 677,5 ming so'mni yoki o'tgan yilga nisbatan o'sish sur'ati 112,6 % ni tashkil qilganligini kuzatishimiz mumkin. Shuningdek, tumanda iste'mol tovarlari ishlab chiqarilishi 33,5 mlrd. so'mni tashkil qilib, Surxondaryo viloyatining jami iste'mol tovarlari ishlab chiqarilishida 3,4 % ni tashkil etdi. Ammo bu ko'rsatkichlar tuman aholisini boshqa tumanlar bilan solishtirganda nisbatan past ko'rsatkich hisoblanadi.

Kichik sanoat zonalarida 1 ta Kichik sanoat zonasi va 1 ta Yoshlar sanoat zonalarida tashkil etilgan bo'lib, o'z faoliyatini boshlash istagida bo'lgan tadbirkorlarga barcha kommunikatsiya va qulayliklarga ega bo'lgan yer maydonlari ajratib berilgan. Bugungi kunda Kichik sanoat zonasida 14 ta bino inshootlarga

tadbirkor subyektlari joylashtirilib ishga tushirilgan. KSZ hududida joylashgan sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish loyihalarining umumiy qiymati 12,0 mlrd. so'm. Amalga oshirilgan loyihalar doirasida 65 ta yangi ish o'rinlari yaratilgan. Angor tumani hududiga ishga tushishi rejalashtirilgan asosiy sanoat korxonalar va xizmat ko'rsatish shaxobchalari kichik sanoat zonalariga joylashtirilgan. To'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar va xorijiy kreditlar to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 30-dekabrda "O'zbekiston Respublikasining 2022-2026yillarga mo'ljallangan investitsiya dasturini tasdiqlash hamda investitsiya loyihalarini boshqarishning yangi yondashuv va mexanizmlarini joriy etish to'g'risida"gi PQ-72-sonli qaroriga asosan tumanda 2022-yilda 1 ta loyihalar doirasida 15,0 mln AQSh dollar miqdoridagi to'g'ridan to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish rejalashtirilgan. Jumladan, "Top Quality Brand" MChJ negizida terini qayta ishlash hamda charmdan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish bo'yicha 15,0 mln AQSh dollarlik loyihani amalga oshirish belgilangan. 4-chorakda amalda qo'shimcha loyihalar hisobiga "Top Quality-Brand" MChJ tomonidan 10,0 mln AQSh dollar. TERMEZ AGRO EXPERT" MChJ XK tomonidan 0,5 mln AQSh dollar. "Angor Surxon Non-Tomorra Xizmati" MChJ

tomonidan 0,1 mln AQSh dollar. "Angor Savdo Ko'ngilochar Markazi" MChJ tomonidan 3,6 mln AQSh dollar. "SAHMAHMUT YILDIZ" MChJ XK tomonidan 1,0 mln AQSh dollar. "Qodir Shaxob" MChJ XK tomonidan 1,0 mln AQSh dollar. "Tanovar Surxon" MChJ XK tomonidan 0,5 mln AQSh dollarlik to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hamda xorijiy kredit mablag'lari o'zlashtirish rejalashtirilib, 2022 yil 24-dekabr holatiga jami 10,0 mln AQSh dollarlik to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar hamda xorijiy kredit investitsiya mablag'lari jalb qilishga erishildi.

Yoshlar sanoati va tadbirkorligi zonasida jami 30 ta lotlarga ajratilib barcha yer maydoni tadbirkorlik subyektlariga ajratib berilgan. Bugungi kunda 30 ta lotlarga qiymati 19,0 mlrd. so'mlik loyihalar joylashtirilgan bo'lib, 191 ta yangi ish o'rinlari yaratilishi rejalashtirilgan.

Qishloq xo'jaligi: Angor tumanining qishloq xo'jaligi tarmoqlariga to'xtaladigan bo'lsak, tuman g'alla, paxta va sabzavot-poliz mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashgan. Bog'dorchilik va tokchilik bilan ham shug'ullaniladi. 2022- yilning yanvar-dekabr yakunlariga ko'ra, qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi mahsulot (xizmat)lar umumiy hajmining 98,7 % i — dehqonchilik va chorvachilik, ovchilik va ushbu sohalarida ko'rsatilgan xizmatlar, 0,9 % i — o'rmon xo'jaligi, 0,4 % i — baliqchilik xo'jaligi hissasiga to'g'ri keladi. Bunda Angor tumani qishloq xo'jalik mahsulotlarining hajmi 1626 mlrd. so'mni tashkil etadi va o'tgan yilga nisbatan o'sish 100,4 foizni tashkil etdi. Agarda Angor tumanining qishloq xo'jaligi tarmoqlariga nazar tashlaydigan bo'lsak 61,3 foizni dehqonchilik tashkil etadi, chorvachilik esa 38,7 foizni tashkil qiladi. Xo'jalik toifalari bo'yicha tahlillar, qishloq xo'jaligi mahsulotlari umumiy hajmining 65,6% i — dehqon va tomorqa xo'jaliklariga, 26,7 % i — fermer xo'jaliklariga, 7,7 % i — qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarga to'g'ri kelishi ko'rsatilmoqda.

Qishloq xo'jalik ekinlarini ayrim ekinlarini viloyat va tumanimiz kesimida tahlil qiladigan bo'lsak quyidagi raqamlarni ko'rishimiz mumkin: 2022- yilning yanvar-dekabr oylarida barcha toifadagi xo'jaliklar tomonidan 723,8

ming t. don (2021- yilning yanvar-dekabriga nisbatan 0,7 % ga ko'p) ishlab chiqarildi. Don ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini xo'jaliklar toifalari bo'yicha tahlil qilinganda, don ishlab chiqarish umumiy hajmidan 72,6 % i fermer xo'jaliklari hissasiga to'g'ri kelishi ko'rsatilmoqda. Bunda Angor tumani 38868 tonna don ekinlari yetishtirgan. 2022- yilning yanvar-dekabr oylarida barcha toifadagi xo'jaliklar tomonidan 350,5 ming t. kartoshka (2021- yilning yanvar-dekabriga nisbatan 1,2 % ga ko'p) ishlab chiqarildi. Kartoshka ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini xo'jaliklar toifalari bo'yicha tahlil qilinganda, kartoshka ishlab chiqarish umumiy hajmidan 90,7 % i dehqon va tomorqa xo'jaliklari hissasiga to'g'ri kelishi ko'rsatilmoqda. Bunda Angor tumani 18033 tonna kartoshka ekini yetishtirilgan.

Qayd etilishicha, so'nggi uch yilda viloyatda sabzavot maydonlari 35 ming gektarga kengaytirilgan va 10 ming gektarda intensiv bog'lar, tokzor va issiqxonalar barpo etilgan, so'nggi yillarda Angor tumanida 6,5 ming gektarda ertaki ekin sifatida ko'kat, karam, brokkoli, qizil lavlagi, bulg'or qalampiri kabi mahsulotlarni yetishtirmoqda. Bundan tashqari, 21 ming aholi xonadonidagi 2,3 ming gektar tomorqada ham ushbu eksportbop ekinlar ekilmoqda. Buning hisobiga, tumanda joriy yilning o'zida qariyb 10 million dollarlik mahsulotlar eksport qilingan.

2022-yil hosili uchun Angor tumani g'allakorlari 5 650 gektar yerda mahalliy iqlim va tuproq sharoitiga mos ertapishar va serhosil navli urug'larni ekib, undirib oldi. Ekinlar zamonaviy texnologiyalar asosida parvarish qilinishi samarasida kutilgan hosil yetishtirildi va 6 317 tonna tovar-don yig'ib olindi. O'rib olingan maydonlarda o'rtacha hosildorlik 77-80 sentnerni tashkil etdi. Angor tumanidagi "Zamin Angor klaster" MCHJ, "Sayidnosirxon", "Angor Xomkon mirishkori", "Xomkon mirishkor dehqonlari" kabi fermer xo'jaliklari yirik fermer xo'jaliklar hisoblanadi.

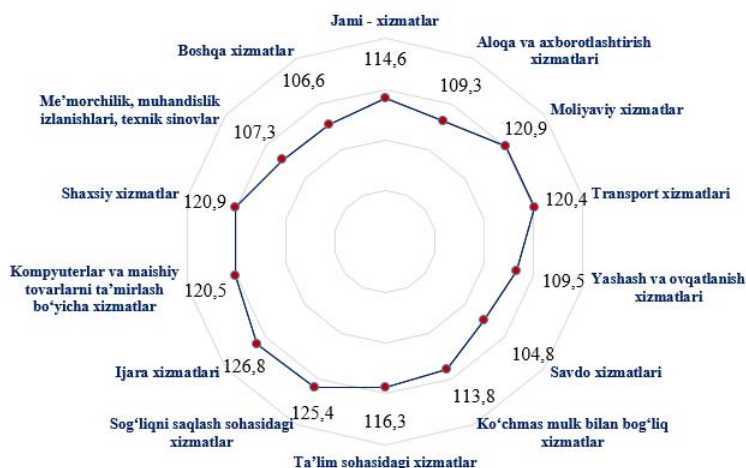
Angor tumaning qulay geografik joylashishiga qaramasdan hududda bir qancha muammolar mavjud bular sanoatning tuman hududida sust rivojlanganligi qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligining pastligi, hududga kiritilayotgan investitsiyalar miqdori kamligi

va aholining ish bilan ta'minlashda vujudga kelayotgan muammolar hisoblanadi.

Ijtimoiy sohalar: Xizmat ko'rsatish sohasini mamlakatimiz ichki imkoniyatlaridan kelib chiqib, rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish dolzarbligicha qolmoqda. Shu bilan birga, mazkur tarmoqni rivojlantirishdagi jiddiy kamchiliklarni ta'kidlash joiz, xususan, bandlikni oshirish va aholi daromadlarini ko'paytirish hamda mahalliy byudjetlarni to'ldirishning istiqbolli manbai sifatida xizmat ko'rsatish imkoniyatlaridan kam foydalanilmoqda. 2023-yilning 1-yanvar holatiga Surxondaryo viloyatidagi maktablarda

529 351 nafar o'quvchi tahsil olmoqda. Angor tumanida esa bu ko'rsatkich 24 824 o'quvchi tashkil etadi 50 dan ziyod maktabgacha tarbiya, muallimlar tayyorlash 46 ta umumiy o'rta ta'lim muassasasi va 7 ta kasb-hunar kolleji, 2 iqtidorli bolalar litseyi mavjud. 1 ta kutubxona, 1 ta madaniyat uyi, 14 qishloq klubi, Angor shaharchasida A. Navoiy nomidagi madaniyat va istirohat bog'i, "Orzu" kinoteatri aholiga xizmat ko'rsatadi. Markaziy kasalxona, 8 qishloq ambulatoriyasi, 52 feldsher-akusherlik punkti, 2 poliklinika, Markaziy stadion, 12 sport zali, 28 futbol maydonchasi ishlab turibdi (2022 yil).

**Iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha
xizmatlarining o'sish sur'ati**
(yanvar–iyun oylarida)

Transport geografiyasi : Tuman transport tarmoqlariga to'xtaladigan bo'lsak, Angor tumanining asosiy transport tarmog'i avtomobil transporti hisoblanadi. Tuman hududidan temir yo'l o'tmagan bu esa tuman rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi asosiy muammolardan biri hisoblanadi. Surxondaryo viloyatining transport xizmatlari 2021 yilni yanvar-dekabr oylarida 1608.4 mlrd. so'mni, o'sish sur'ati esa 116,3 foizni tashkil qilgan, bu ko'rsatkich 2022-yil davrning aynan shu vaqtida 1926,9 mlrd. so'mni va 112,8 foiz o'sishni tashkil qiladi, Angor tumanida esa bu ko'rsatkich 99 mlrd. so'mni, o'sish esa 110,1 foizni tashkil etadi.

Angor tumanida avtomobil transporti yaxshi rivojlangan chunki tuman Katta o'zbek traktining ustida Termiz va Toshkentni bog'laydigan M-39 asosiy yo'li ustida

joylashgan. Bu tumanning hozirgi iqtisodiy rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi. Angor tumani hududidagi xalqaro ahamiyatga ega bo'lgan yo'llarning umumiy uzunligi 22 kilometrni, davlat ahamiyatiga ega bo'lgan yo'llar esa 35 kilometrni tashkil qiladi. Tumanning avtomobil transportida tashkil etadigan xizmatlar aylanmasi 97.8 mlrd. so'mni, o'sish sur'ati esa 108.7 foizni tashkil qiladi.

Bir so'z bilan aytganda, tumanda ishlab chiqaruvchi kuchlarni oqilona joylashtirish va rivojlantirishda quyidagi masalalarni hal etish maqsadga muvofiqdir. Tumanning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida uning iqtisodiy va intellektual salohiyatidan samarali foydalanish talab etiladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Tuman hududining nisbatan

kichik ekanligini ham unda yer resurslarining cheklanganligini hisobga olgan holda tuman hududida tabiiy resurslardan samarali foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi, hamda tumanning paxta yetishtirish salohiyatini hisobga olish kerak.

- Tuman hududida paxta-to'qimachilik klasterini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega, chunki hozirda tuman hududida faoliyat ko'rsatayotgan paxta tozalash zavodi to'liq integratsiyalashmagan va mahsulot narxining ko'tarilishiga sabab bo'lmoqda.

— Tumanda xorijiy investitsiyalar yordamida sabzavot, poliz, xom meva, uzum kabilarni qayta ishlash korxonalari muhim ahamiyat kasb etadi, yuqorida keltirib o'tilgan ma'lumotlarga asoslanadigan bo'lsak tuman katta hajmda meva va sabzavot ekinlarini yetishtirmoqda, ularni esa tuman hududida qayta ishlash katta samara beradi va aholini ish

bilan ta'minlashda ham ustunlikka ega bo'ladi.

— Pilla xomashyosini qayta ishlaydigan zamonaviy korxonalar, xom ashyoni qayta ishlaydigan zamonaviy korxonalar qurilishi va ishga tushirilishi tumanning iqtisodiy rivojlanishini yanada oshiradi va iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni ko'paytiradi.

— Tuman hududida ichimlik suvi muammosini hal qilish uchun yer osti suvlaridan keng foydalanish kerak, chunki hozirgi ichimlik suvi bilan ta'minlanish tuman hududida qoniqarli darajada emas.

— Tumanda xizmat ko'rsatish sohasini yaxshilash kerak ayniqsa bu shahar ichida avtomobil tirbandligini oldini oladi va yo'l haqqining tushishini ta'minlaydi hamda tuman hududida servis tarmoqlarini mahallalar kesimida joylashtirish aholining bu tarmoqlar bilan bo'ladigan muammolarni yechimi bo'la oladi.

ADABIYOTLAR VA MANBALAR RO'YXATI (ИСТОЧНИКОВ ЛИТЕРАТУРЫ / REFERENCES)

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent. O'zbekiston, 2016.
2. Soliyev A. O'zbekiston geografiyasi. Universitet. T.: -2014.
3. Ro'ziyev A. Surxondaryo geografiyasi. Jayxun. T.: -1996.
4. Surxondaryo viloyati statistika to'plami. Termiz: 2018.
5. Abdunazarov H.M., Ortiqova Sh.Z. General Geographical Description Of Angor District Eurasian Journal of History, Geography and Economics VOLUME 3 December 2021.
6. Rakhmatov A. F. Artikova Sh. Z. Development of Fishing Farms in River and River Areas of Surkhandarya Region Middle European Scientific Bulletin, VOLUME 17 Oct 2021.
7. Rakhmatov A.F., Ortikova Sh.Z. Surxondaryo viloyati bog'dorchiligining geografik ko'rinishi Journal of Geography and Natural Resources <https://topjournals.uz/index.php/jgnr>.

SURXONDARYO VILOYATIDA XIZMAT KO'RSATISH SOHALARINING RIVOJLANISHI

Abdunazarov Husan Menglievich

Termiz davlat universiteti

Geografiya kafedrası dotsenti, geografiya fanlari nomzodi.

<https://orcid.org/0000-0002-0264-9132>

UDK 330.15

Annotatsiya. Ushbu maqolada xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy joylashuviga ta'sir etuvchi geografik omillar, xizmat ko'rsatish sohalarining tarkibi, Surxondaryo viloyatida xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy joylashishi va rivojlanishi, xususan savdo, transport, ta'lim, tibbiy, yashash va ovqatlanish sohalarining 2018-2022 yillardagi rivojlanish ko'rsatkichlari tahlil qilingan hamda yoritilgan.

Kalit so'zlar. Iqtisodiy, ijtimoiy-demografik, tabiiy, texnik, huquqiy –normativ, ekologik, kundalik xizmatlar, epizodik xizmatlar, doimiy xizmatlar.

Аннотация. В данной статье анализируются и рассматриваются географические факторы, влияющие на территориальное размещение сфер услуг, структура сфер услуг, территориальное размещение и развитие сфер услуг в Сурхандарьинской области, в частности показатели развития сфер торговли, транспорта, образования, медицины, жилищного хозяйства и общественного питания в 2018-2022 годах.

Ключевые слова. Экономические, социально-демографические, природные, технические, нормативно-правовые, экологические, бытовые услуги, эпизодические услуги, постоянные услуги.

Abstract. This article analyzes and examines the geographical factors influencing the territorial distribution of service sectors, the structure of service sectors, the territorial distribution and development of service sectors in the Surkhandarya region, in particular the development indicators of trade, transport, education, medicine, housing and public catering in 2018-2022.

Key words. Economic, socio-demographic, natural, technical, regulatory, environmental, household services, occasional services,

permanent services.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Xizmat ko'rsatish sohaları iqtisodiyot tarmoqlarining muhim sohalaridan biri bo'lib, ushbu tarmoqning rivojlanishi bevosita aholi sonining o'sishi hamda turmush farovonligi taraqqiyoti bilan bog'liq.

Xizmat ko'rsatish sohaları, moddiy ishlab chiqarish sohalaridan farqli o'laroq, xalq iste'mol mollari yoki mahsulot ishlab chiqarmaydi, balki turli xizmatlarni ko'rsatadi. Xizmat ko'rsatish sohaları ko'plab xilma-xil murakkab sohalaridan tashkil topgan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Jamiyat taraqqiyotida xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy joylashishi va rivojlanishida bir qancha geografik omillar ishtirok etadi. Xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy joylashishi va rivojlanishiga iqtisodiy, ijtimoiy-demografik, tabiiy, texnik, huquqiy-normativ, ekologik omillar muhim ta'sir ko'rsatadi (1-jadval).

“Xizmat ko'rsatish sohalarining joylashishi bevosita aholining joylashuvi bilan bog'liq. Har qanday aholi manzilgohida xizmat ko'rsatishning barcha turlari bo'lavermasligi mumkin. Chunki maishiy xizmat korxonalarining faoliyat ko'rsatishi uchun muayyan miqdorda aholi bo'lishi zarur. Shu tufayli xizmat ko'rsatish tarmoqlarini joylashtirishda aholining u yoki bu xizmat doirasiga bo'lgan talabini, aholining soni, yosh-jins, milliy tarkibi va joylanishini, mavjud joydagi xizmat ko'rsatishning haqiqiy ahvolini o'rganish lozim[5].

Xizmat ko'rsatish sohalarining joylashishi bevosita aholining u yoki bu xizmatga bo'lgan talabning oz-ko'pligi bilan belgilanadi. Aholining xizmatlarga bo'lgan talabini quyidagi guruhlariga ajratishimiz mumkin.

1. Kundalik xizmatlar. Aholi har kuni oziq-ovqat savdosi xizmatlaridan (non, sut va boshqa mahsulotlar sotib olish), bolalar bog'chasi, maktab, transport, uy-joy kommunal xizmatlaridan foydalanadi.

2. Epizodik xizmatlar. Kishilarning yilning ayrim vaqtlarida (oy va yilda) bir necha marta foydalaniladigan buyumlarni sotib olish va ta'mirlash, teatr va muzeylarga borish, turistik sayohatlarga chiqish va hok.

3. Doimiy xizmatlar. Ko'pgina oziq-ovqatlar (oyda bir – ikki marta sotib olinadigan) sataroshxona xizmati, kinoteatr, kir yuvish korxonalari xizmati va hok.

Xizmat ko'rsatish sohalari quyidagi guruhlariga ajratish mumkin.

1. Aholining moddiy ehtiyojlarini qondiradigan tarmoqlar (savdo, umumiy ovqatlanish, uy-joy kommunal xo'jaligi, aholiga maishiy-xizmat ko'rsatish, jamoat transporti, aloqa)

1-jadval

Xizmat ko'rsatish sohalari korxonalarini joylashtirish omillari

Omilar guruhi	Omilar
Iqtisodiy	-iqtisodiy-geografik va transport o'rni; -tarmoq diversifikatsiya darajasi; -shahar xo'jaligini isloh qilishda faollik darajasi -shahar manzilgohlarining urbanizatsiyasi -kapital va joriy xarajatlar qiymati, qurilish muddati -xizmatlar maqsadi -hududiy-iqtisodiy aloqalar -ishsizlik darajasi
Ijtimoiy-demografik	-mintaqa aholisi soni -hududda aholining joylashuvi tarkibi, zichligi -mehnat resurslari bilan ta'minlanishi -ijtimoiy infratuzilmaning holati
Tabiiy	-mintaqaning geografik o'rni -iqlim sharoiti -yer resurslari bilan ta'minlanishi -tabiiy resurslar zaxiralari
Texnik	-texnika va texnologiyalarga erishish imkoniyatlar darajasi
Huquqiy –normativ	-mintaqada huquqiy va soliq boshqaruvi mexanizmlari
Ekologik	-aholi uchun mehnat va yashash sharoitlarini ta'minlash.

2. Aholining ma'naviy ehtiyojlarini qondiradigan tarmoqlar (ta'lim, sog'likni saqlash, madaniyat, san'at, jismoniy madaniyat, sport, turizm, sog'lomlashtirish, Ijtimoiy ta'minot, moliya -kredit va sug'urta muassasalari.

XXI-kelib Jahonda aholi sonining oshib borishi, urbanizatsiya jarayonlarining jadal sur'atda rivojlanib borishi bilan xizmat ko'rsatish sohalari bo'lgan ehtiyoj ham ortib bordi. Fan texnika taraqqiyotidagi ko'plab ijobiy o'zgarish (ixtirolar) larning amalga oshirilishi nafaqat moddiy ishlab chiqarish sohalari tarkibiga balki, xizmat ko'rsatish sohalari rivojlanishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. So'nggi yillarda xizmat ko'rsatish

sohalari aloqa, savdo, umumiy ovqatlanish, transport, ta'lim, sog'likni saqlash, moliya-kredit, sug'urta xizmatlari ayniqsa jadal rivojlantirildi. Ayniqsa Global internet aloqa tizimining ishga tushirilishi aholining axborotlarni olish imkoniyatlari yanada oshirildi. SHuningdek, uyali aloqa vositalaridan foydalanish darajasi va sifati oshirildi. Shu bilan birgalikda xizmat ko'rsatish sohalari tarkibida rekreatsion va turizm xizmatlari jadal sur'atda rivojlantirildi va jahonning ko'pgina mamlakatlarida turizm xizmatlari YaIMning asosiy manbaiga aylandi.

Hozirgi vaqtda xizmat ko'rsatish sohalari aholiga xilma-xil xizmat turlarini ko'rsatib kelmoqda. Xizmat ko'rsatish sohalari aholi

ehtiyojlaridan kelib chiqib, turli xizmat turlari ko'rsatadi (2-jadval).

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda xizmat ko'rsatish sohaslarini rivojlantirishga oid bir qator farmon va qarorlar hamda davlat dasturlari qabul qilindi. Ayniqsa so'nggi 7-8 yil davomida sohani rivojlantirishga oid ko'plab farmon va qarorlar qabul qilinib, hayotga tatbiq

qilindi. Shuningdek, "Xizmatlar sohasini rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi prezidentining 2022yil 1-yanvardagi PQ-104-sonli qarorining qabul qilinishi ham, xizmat ko'rsatish sohaslarini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

2 -jadval

Xizmat ko'rsatish sohaslarining tarkibi

Xizmat ko'rsatish tarmoqlari	Xizmat turlari
Uy-joy kommunal xo'jaligi	Turar-joy binolariga xizmat ko'rsatish, uyni ta'mirlash, elektr va suv ta'minoti, chiqindilardan tozalash, uylarni obodonlashtirish
Ijtimoiy ta'minot	Qariyalar uylariga texnik xizmat ko'rsatish, Pensiya ta'minoti, ijtimoiy sug'urta
Savdo va umumiy ovqatlanish	Do'konlar, kiosklar, restoranlar, kafelar
Maishiy xizmat ko'rsatish	Maxsus tikuvchilik atelyelari, shaxsiy gigiyena bilan bog'liq xizmatlar, uyda parvarishlash, ijara punktlari bilan.
Aloqa xizmati	Pochta, telegraf, telefon, internet, mobil aloqa
Madaniy xizmatlar	Teatrlar, sirkalar, kutubxonalar, madaniyat uylari, nashriyot, televideniya
Ta'lim	Bolalar bog'chalari, maktablar, oliy ta'lim muassasalar
Kredit –moliya xizmatlari	Bank tizimi, moliya va sug'urta kompaniyalari, investitsiya fondlari
Rekreatsion xizmat ko'rsatish	Turizm va ekskursiyalarni tashkil etish, dam olish markazlari va uylari
Tibbiy xizmat ko'rsatish	Shifoxonalar, dorixonalar, poliklinikalar, tibbiyot markazlari

Shu bilan birgalikda 2022-yil 28-yanvarda qabul qilingan "2022-2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF 60-sonli farmoni asosida mamlakatimizni 2022-2026 yillarga iqtisodiy –ijtimoiy rivojlantirish bo'yicha strategik ustuvor davlat dasturi qabul qilindi. Ushbu dasturga ko'ra mamlakatimizni iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirish bo'yicha ustuvor 100-ta maqsadni amalga oshirish kuzda tutilgan.

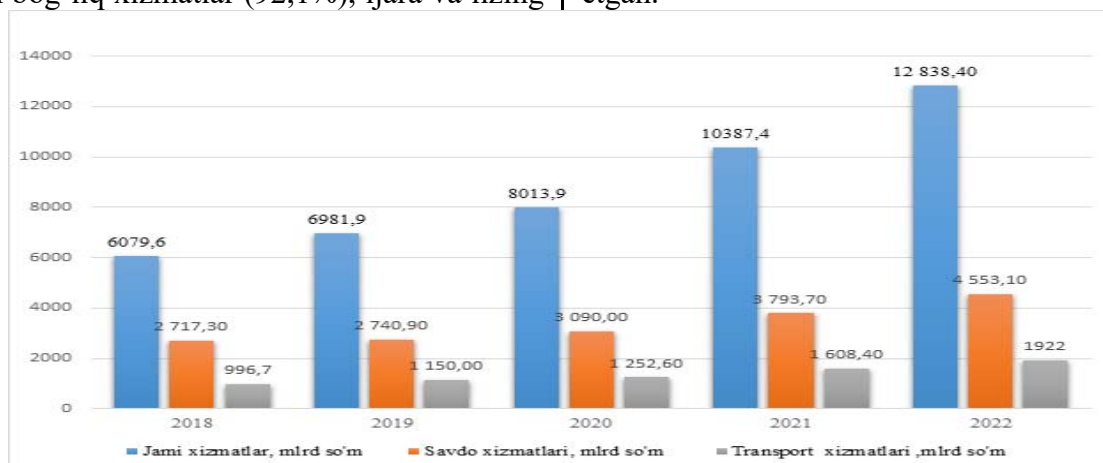
Respublikada jami xizmatlarning 3,4 foizi, chakana savdo aylanmasining 6,4 foizi, ovqatlanish korxonalari savdo aylanmasining 3,3 foizi Surxondaryo viloyati hissasiga to'g'ri keladi. Viloyatda xizmat ko'rsatish sohaslarining rivojlanishi asosan mustaqillik

yillarida jadal sur'atda rivojlandi. Viloyatda 2013-2022-yillarda iqtisodiy faoliyat turlari bo'yicha xizmat ko'rsatish hajmi barcha sohalarda o'sishga erishilgan. Viloyat bo'yicha xizmatlar ko'rsatish hajmi tahlil qilinayotgan yillarda 6,6 martaga o'sgan. Ayniqsa tadqiq etilayotgan yillarda yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar (32,4%), me'morchilik, muhandislik izlanishlari (21,1%), texnik sinovlar va tahlil sohasidagi xizmatlar, moliya xizmatlari (15,3%), ta'lim sohasidagi xizmatlar (14,1%), sog'liqni saqlash sohasidagi xizmatlar (8,3%) sohaslarida o'sish yuqori ko'rsatkichlarni tashkil etgan.

Shuningdek, viloyat xizmat ko'rsatish sohaslarida mahsulot ishlab chiqarishning oldingi yillarga nisbatan o'sish sur'ati ham barqaror rivojlanganligini ko'rishimiz mumkin. Faqat ayrim tarmoqlar xususan 2019-yilda

savdo xizmatlari (89,3%), ta'lim sohasidagi xizmatlar (98,3%), me'morchilik, muhandislik izlanishlari, texnik sinovlar va tahlil sohasidagi xizmatlar (96,0%), boshqa xizmatlar (96,0%) sohalarida oldingi yillarga nisbatan o'sish past ko'rsatkichni tashkil etgan. Shu bilan birgalikda 2022yilda yashash va ovqatlanish bo'yicha xizmatlar (82,7 %), ko'chmas mulk bilan bog'liq xizmatlar (92,1%), ijara va lizing

bo'yicha xizmatlar (97,1%), kompyuterlar, shaxsiy foydalanish buyumlari va maishiy tovarlarni ta'mirlash bo'yicha xizmatlar (92,4%), shaxsiy xizmatlar (93,7%), boshqa xizmatlar (82,0 %) sohalarida oldingi yillarga nisbatan o'sish past bo'lgan. Qolgan yillarda xizmat ko'rsatish sohalarida oldingi yillarga nisbatan o'sish yuqori ko'rsatkichni tashkil etgan.

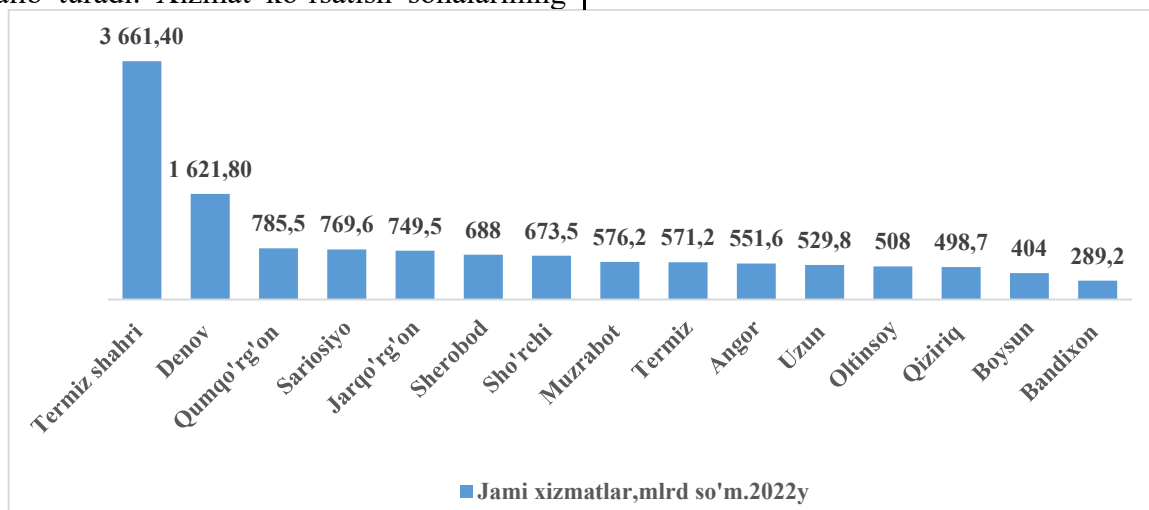
1-rasm. Viloyatda xizmat ko'rsatish sohalarining rivojlanishi

Rasm muallif tomonidan Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasining "Surxonstat.uz" rasmiy veb sayti ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Viloyatda xizmat ko'rsatish sohalarining hududiy tarkibi tahlili shundan dalolat beradiki, 2022-yillarda 12878,0 mlrd. so'mlik xizmatlar ko'rsatilgan (1-rasm).

Jami xizmatlar hajmi bo'yicha Termiz shahri (28,4%i), Denov tumani (12,6%) alohida ajralib turadi. Xizmat ko'rsatish sohalarining

boshqa sohalar bo'yicha ham Termiz shahri va Denov tumanining ulushi ham yuqoridir. Viloyatda aholiga xizmat ko'rsatish hajmi bo'yicha Bandixon, Boysun, Oltinsoy, Qiziriq tumanlarining ulushi juda past ko'rsatkichni tashkil etadi (2-rasm).

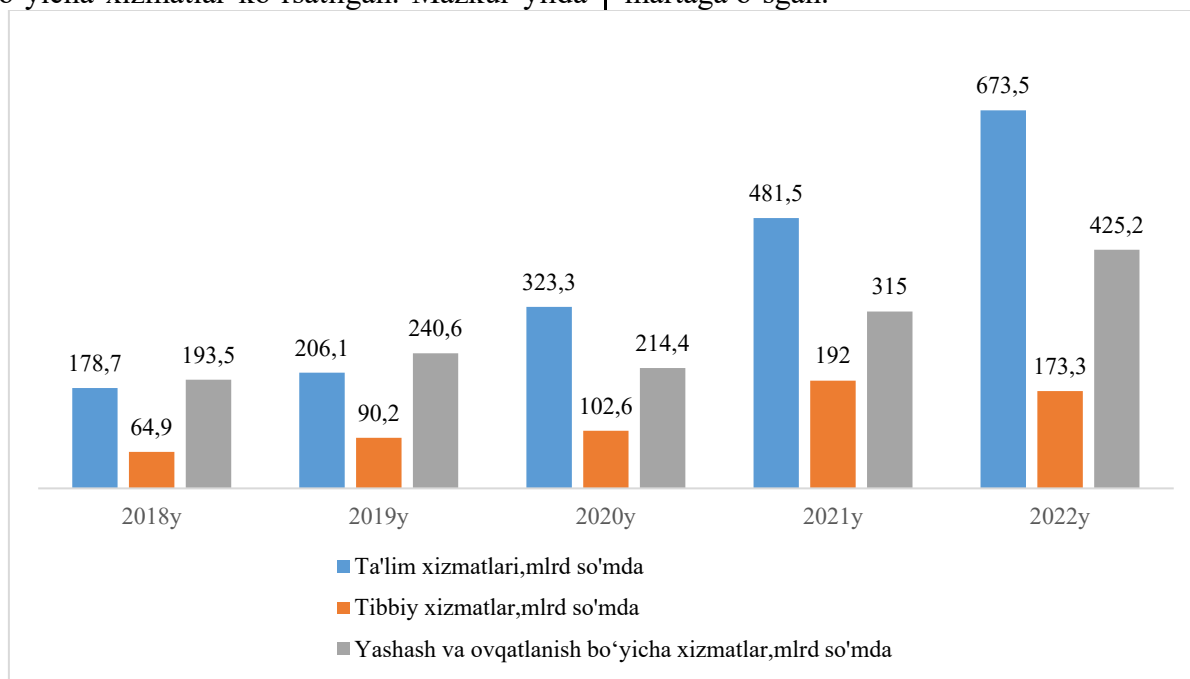
2-rasm. Viloyat tumanlarida jami xizmatlar hajmi

Rasm muallif tomonidan Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasining "Surxonstat.uz" rasmiy veb sayti ma'lumotlari asosida tuzilgan.

Viloyatda 2022 yilda aholiga 4697,7 mlrd. soʻmlik savdo, 1926,9 mlrd. soʻmlik transport, 1753,9 mlrd. soʻmlik avtomobil transporti xizmatlari, 611,1mlrd soʻmlik aloqa va axborotlashtirish, 2650,2 mlrd. soʻmlik moliyaviy xizmatlar, 564,6 mlrd. soʻmlik taʼlim, 198,7 mlrd. soʻmlik sogʻlikni saqlash, 408,6 mlrd. soʻmlik yashash va ovqatlanish boʻyicha xizmatlar koʻrsatilgan. Mazkur yilda

viloyatda aholi jon boshiga 4 640,7 ming soʻmlik bozor xizmatlari koʻrsatilgan.

Viloyatda 2022-yilda 2013-yilga nisbatan jami xizmatlar, hamda savdo xizmatlar hajmi 6,6 martaga, transport xizmatlari hajmi 3,9 martaga, taʼlim xizmatlar hajmi 14,1martaga, sogʻlikni saqlash 8,3 martaga, yashash va ovqatlanish boʻyicha xizmatlar hajmi 32,4 martaga oʻsgan.

3-rasm. Viloyatda xizmat koʻrsatish sohalarining rivojlanishi

Rasm muallif tomonidan Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasining “Surxonstat.uz” rasmiy veb sayti maʼlumotlari asosida tuzilgan.

Viloyatda 2018-2022- yillarda taʼlim, tibbiy, yashash va ovqatlanish boʻyicha xizmat koʻrsatish sohaları tez surʼatlar bilan rivojlangan (3-rasm).

Soʻnggi yillarda viloyatda aholiga koʻrsatiladigan xizmatlarning sifati va hajmi oshirildi. Aholi sonining oʻsishi bilan shahar va tuman markazlarida hamda aholi salohiyati yuqori boʻlgan qishloqlarda sogʻlikni saqlash, taʼlim, umumiy ovqatlanish, chakana savdo, transport xizmati, aholini uy-joy bilan taʼminlash xizmatlari sohaları rivojlantirildi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, viloyatda xizmat koʻrsatish sohalarining hududiy tashkil etilishi va rivojlanishi birinchi navbatda aholisi sonining oʻsishi va uning xizmat turlariga boʻlgan ehtiyojining ortib borishi belgilab beradi. Shu oʻrinda respublikamizda qabul qilinayotgan sohani rivojlantirishga qaratilgan farmon va qarorlar shubhasiz aholining turmush farovonligining oshishiga xizmat qiladi.

ADABIYOT VA MANBALAR ROʻYXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Солиев А ва бошқ. Минтақавий иқтисодиёт. –Т.: 2003.
2. Солиев А. Ўзбекистон географияси. Т.: Университет, 2014. 404 б.
3. Солиев А., Назаров М., Қурбонов Ш. Ўзбекистон ҳудудлари ижтимоий -иқтисодий ривожланиши . –Т.: “Мумтоз сўз”, 2010.

4. Солиев А.С. Худудий мажмуаларнинг назарий асослари. (Ўқув қўлланма) Т.: 2007. 90 б.
5. Солиев А., Қурбонниёзов Р. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. Тошкент “Ўқитувчи” 2004.
6. Surxondaryo viloyatining statistik axborotnomasi. Termiz-2018.
7. O‘zbekiston hududlarining yillik statistika to‘plami. O‘zbekiston Respublikasi davlat statistika qo‘mitasi. T.: 2019, — B. 11-14.

ВНЕДРЕНИЕ НОВОЙ СИСТЕМЫ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ - АРГОС

Мирзаджанов Бахтиёр Тулкунович

Наманганский государственный университет

(PhD) по историческим наукам, доцент

baht_mir@mail.ru<https://orcid.org/0000-0003-4366-7748>

УДК: 94 (575.1)(100)

Аннотация: В статье рассматривается вопрос кадровой политики в современном Узбекистане. Основной упор сделан на законодательное закрепление проводимых реформ в данной сфере. Особое внимание уделено формированию Агентства развития государственной службы при Президенте Республики Узбекистан (АРГОС).

Ключевые слова: кадры, политика, государственная служба, управление, АРГОС.

Annotatsiya: Maqolada zamonaviy O'zbekistonda kadrlar siyosati masalasi ko'rib chiqiladi. Asosiy e'tibor ushbu sohada amalga oshirilayotgan islohotlarni Qonunchilik bilan mustahkamlashga qaratilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi davlat xizmatini rivojlantirish agentligini (ARGOS) shakllantirishga alohida e'tibor qaratildi.

Kalit so'zlar: kadrlar, siyosat, davlat xizmati, boshqaruv, ARGOS.

Abstract: The article examines the issue of personnel policy in modern Uzbekistan. The main focus is on the legislative consolidation of ongoing reforms in this area. Special attention is paid to the formation of the Agency for the Development of Public Service under the President of the Republic of Uzbekistan (ARGOS).

Keywords: personnel, politics, public service, management, ARGOS.

ВВЕДЕНИЕ (KIRISH / INTRODUCTION). В последние годы в Узбекистане осуществляются широкомасштабные преобразования, направленные на повышение эффективности кадровой политики. Принимаются меры по отказу от практики совмещения органами хозяйственного управления государственных регулятивных и хозяйственных функций, созданию

современной системы оплаты труда и социального обеспечения работников государственных органов и организаций.

Вместе с тем сохраняется ряд системных проблем и недостатков, приводящих к недостаточному обеспечению государственных органов и организаций квалифицированными специалистами, несоответствию квалификации кадров поставленным задачам и современным потребностям, низкому качеству принимаемых решений[1:162].

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ И МЕТОДЫ (ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD MATERIALS AND METHODS).

Рассматриваемая тема статьи изучена исходя из концептуально-методологических подходов, по проблемно-хронологическому принципу. Все многообразие научно-исследовательской литературы, монографии, брошюры, статьи имеющей отношение к теме исследования, в основном относится к периоду независимости Республики Узбекистан.

ОБСУЖДЕНИЕ (MUHOKAMA / DISCUSSION).

После политических перемен в Узбекистане осенью 2016 года, наряду с социальными, экономическими и политическими изменениями, произошли некоторые модификации в кадровой политике государства.

В одном из первых своих выступлений в качестве главы государства президент Шавкат Мирзиёев отметил, что кадровая политика в Узбекистане находится в «катастрофическом» положении и нуждается в кардинальных реформах. Исходя из этого, был принят Указ Президента по реформированию кадровой системы.

В 2019 году руководством страны были предприняты меры по улучшению кадровой

политики. 3 октября 2019 года вступил в силу Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по кардинальному совершенствованию кадровой политики и системы государственной гражданской службы в Республике Узбекистан». Главным результатом данного указа стало создание Агентства развития государственной службы при Президенте Республики Узбекистан (АРГОС), подотчетного непосредственно ему[2].

Также были приняты нормативные документы по совершенствованию кадровой политики и системы государственной гражданской службы в Республике Узбекистан[3]

В частности, указывалось на отсутствие нормативных актов прямого действия, обеспечивающих комплексное правовое регулирование государственной гражданской службы, в том числе процедуры открытого независимого конкурсного отбора кандидатов, а также определяющий критерии оценки эффективности работы и компетенций государственных гражданских служащих, требования к повышению их квалификации.

Отсутствие уполномоченного органа по вопросам государственной гражданской службы не позволяет обеспечить проведение единой кадровой политики в государственных органах и организациях, эффективное управление персоналом и развитие человеческих ресурсов, формирование на конкурентной основе резерва квалифицированных кадров и своевременное замещение ими вакантных должностей государственных гражданских служащих.

В целях повышения эффективности государственной гражданской службы, обеспечения потребностей государственных органов и организаций в квалифицированных кадрах, а также последовательной реализации задач, определенных Стратегией действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017 — 2021 годах и Концепцией административной реформы в Республике Узбекистан было необходимо считать приоритетными

направлениями дальнейшего совершенствования и реформирования государственной гражданской службы:

применение принципа меритократии, предусматривающего принятие на государственную гражданскую службу и продвижение по службе наиболее достойных и способных лиц на основе справедливой и объективной оценки их профессиональных качеств и особых заслуг;

внедрение «карьерной модели» государственной гражданской службы, предусматривающей последовательное прохождение должностных ступеней служебной карьеры, с регулярным повышением квалификации кадров, а также с категорированием государственных гражданских служащих и присвоением им квалификационных рангов (чинов);

принятие на государственную гражданскую службу на основе открытого независимого конкурсного отбора, позволяющего объективно оценить все достоинства и преимущества кандидата, в том числе его морально-этические и патриотические качества;

введение единой системы оплаты труда государственных гражданских служащих, предусматривающей установление унифицированных требований к определению заработной платы исходя из уровня (республиканский, областной, районный и городской) государственного органа и организации, квалификационного ранга (чина) и личного вклада работника;

формирование эффективного и профессионально подготовленного кадрового резерва на национальном, республиканском, отраслевом и региональном уровнях, активное привлечение частных агентств занятости и использование современных форм аутсорсинга для подбора наиболее квалифицированных кандидатов на государственную гражданскую службу;

внедрение современных информационно-коммуникационных технологий в сфере управления персоналом и развития человеческих ресурсов в государственных органах и организациях;

внедрение эффективной системы

социальных гарантий, а также мотивации и стимулирования государственных гражданских служащих к повышению профессионального мастерства и эффективности своей деятельности.

Образовать Агентство развития государственной службы при Президенте Республики Узбекистан (далее — АРГОС), ответственное за реализацию единой государственной политики в сфере управления персоналом и развития человеческих ресурсов в государственных органах и организациях.

Было установлено, что АРГОС в своей деятельности подчиняется непосредственно Президенту Республики Узбекистан и подотчетно только ему. Советник Президента Республики Узбекистан по вопросам государственной службы и взаимодействия с представительными органами власти одновременно является директором АРГОС. АРГОС финансируется за счет средств Государственного бюджета Республики Узбекистан и иных источников, не запрещенных законодательством.

Определялось, что основными задачами АРГОС являлась разработка идеологической платформы трансформации государственной гражданской службы, программ и проектов по ее развитию, а также обеспечение практической реализации единой политики в сфере государственной гражданской службы, координация деятельности государственных органов и организаций в сфере государственной кадровой политики, осуществление мониторинга и анализ тенденций и перспектив развития государственной гражданской службы с выработкой предложений по устранению проблем и вызовов в данной сфере, внедрение инновационных методов управления персоналом и развития человеческих ресурсов, основанных на принципах открытости, профессионализма и подотчетности, управление Национальным кадровым резервом, ведение Государственного реестра должностей государственной гражданской службы, а также создание и ведение единого открытого портала вакантных должностей

государственных гражданских служащих. внедрение системы измеримых индикаторов (ключевых показателей) оценки эффективности деятельности государственных гражданских служащих и анализ их результатов, изучение общественного мнения и формирование открытого рейтинга руководителей государственных органов и организаций, проведение системной работы по выявлению и привлечению квалифицированных и высококвалифицированных специалистов, в том числе среди соотечественников, проживающих за рубежом, а также по широкому привлечению на государственную гражданскую службу одаренной молодежи и женщин, организацию открытого независимого конкурсного отбора наиболее перспективных кадров на государственную гражданскую службу.

Также, предполагалось формирование у государственных гражданских служащих высокой профессиональной этики, антикоррупционной культуры и нетерпимого отношения к коррупции, внедрение и последовательное совершенствование информационно-коммуникационных технологий в сфере государственной гражданской службы, формирование базы данных о государственных гражданских служащих с обеспечением безопасности их персональных данных, оказание содействия в защите прав и законных интересов государственных гражданских служащих в их взаимоотношениях с работодателями, а также создании достойных условий для их трудовой деятельности и социальной защиты[4:105].

Указывались цели направления расходования средств Фонда, в число которых входили такие пункты, как реализация программ переподготовки и повышения квалификации государственных гражданских служащих, содействие научным и иным исследованиям в сфере государственной гражданской службы, выделение грантов для поддержки исследовательских работ, привлечение

квалифицированных и высококвалифицированных специалистов, в том числе соотечественников, проживающих за рубежом, и граждан иностранных государств, эксплуатация, техническое сопровождение и развитие единой электронной информационно-аналитической системы государственной гражданской службы, организация стажировок государственных гражданских служащих за рубежом, а также мероприятий, связанных с развитием геральдической науки, финансирование расходов, связанных с организацией и участием в обучающих мероприятиях, конференциях, семинарах и других мероприятиях в сфере развития государственной гражданской службы.

Переподготовка и повышение квалификации, а также обучение новым компетенциям государственных гражданских служащих в дальнейшем осуществлялось на основе заказа соответствующего государственного органа и организации за счет средств грантов Фонда, выделяемых в порядке, определяемом законодательством, внебюджетных средств государственных органов и организаций, иных источников, не запрещенных законодательством. При этом за государственным гражданским служащим сохраняется должность, среднемесячная заработная плата и трудовой стаж по месту работы.

К организации переподготовки и повышения квалификации, а также обучению новым компетенциям государственных гражданских служащих на договорной основе привлекаются Академия государственного управления при Президенте Республики Узбекистан, научно-исследовательские и высшие образовательные учреждения, а также негосударственные образовательные учреждения, лицензированные АРГОС в установленном порядке. При этом допускается осуществление государственных закупок на услуги по переподготовке и повышению квалификации, а также обучению новым компетенциям государственных

гражданских служащих по прямым договорам, заключаемым без проведения тендерных (конкурсных) торгов путем отбора наилучших предложений.

В данном регулирующем документе строго предупреждалось руководство государственных органов и организаций всех уровней о неукоснительном соблюдении трудовых прав государственных гражданских служащих, недопущении фактов ущемления их чести и достоинства, а также иных действий, дискредитирующих государственную гражданскую службу[5].

АРГОС обязывался обеспечить строгий контроль за безусловным соблюдением требований настоящего пункта с внесением предложений по принятию мер ответственности в отношении руководителей государственных органов и организаций, допускающих нарушения данных требований[6].

Чуть ранее, в развитии данного вопроса в 2017 году была принята «Концепция административной реформы в Республике Узбекистан» а также «Дорожная карта» по ее реализации. В концепции отмечалось, что главная цель этих документов – создание системы государственного управления, отвечающей общемировым тенденциям развития и способной обеспечить полноценную реализацию намеченных реформ, регулировать отношения в области государственной службы, своевременно выявлять и эффективно решать проблемы общественно-политического и социально-экономического развития страны.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (XULOSA / CONCLUSION). Однако эти документы не создали единую систему подбора кадров в органах государственного и хозяйственного управления. В выборе и перестановке кадров все еще используются старые методы и технологии. До сих пор в стране не был принят закон о государственной службе.

Актуальным вопросом остается планирование и оценка деятельности госслужащих центральных и местных государственных органов. В настоящее время не существует конкретного критерия,

позволяющего объективно оценивать | определенном госоргане и ведомстве[6].
 деятельность кадров, работающих в

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА (ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI / REFERENCES):

1. Мирзаджанов Бахтиёр Тулкунович // Национальные кадры: вопросы равного представления в государственных органах и учреждениях Туркестана. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. ISSN 2181-1784. VOLUME 1 | ISSUE 2. www.oriens.uz - March 2021. - P. 162-171
2. <https://review.uz/post/evolyuciya-gosudarstvennogo-upravleniya-v-uzbekistane>
 Национальная база данных законодательства, 04.10.2019 г., № 06/19/5843/3900; 12.02.2021 г., № 06/21/6168/0111; 09.03.2021 г., № 06/21/6184/0192
3. Мирзаджанов Бахтиёр Тулкунович. Вопросы представления национальных кадров в государственных органах Туркестана// SURXONDARYO: ILM VA TAFAKKUR. №-2.2023. –С.105-109
4. Mirzadjanov Bahtiyor Tulkunovich. National Cadres: Issues of Equal Representation in State Bodies and Institutions of Turkestan// International journal of Central Asian studies. №24. 2020. South Korea. –P.57-88.
5. Национальная база данных законодательства, 04.10.2019 г., № 06/19/5843/3900; 12.02.2021 г., № 06/21/6168/0111; 09.03.2021 г., № 06/21/6184/0192
6. <https://ia-centr.ru/experts/sanzhar-saidov/kadrovaya-politika-shavkata-mirziyeeva-uzbekistanu-nuzhen-kreativnyy-klass/>

БУХОРО АМИРЛИГИ ИЛМИЙ-МАДАНИЙ МУҲИТИНИНГ ТАШҚИ ТАЪСИРЛАР ОСТИДА РИВОЖЛАНИШИ

Янгибоева Дилноза Ўктамовна

*Термиз давлат университети Ўзбекистон тарихи ва
манбаишунослик кафедраси доценти,*

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

<https://orcid.org/0000-0008-3097-1212>

УДК: 94 (575.1)(100)

Аннотация: Бухоро амирлиги (1753–1920) Марказий Осиёнинг муҳим маданий ва илмий марказларидан бири сифатида ташқи дунё билан кенг қўламли алоқалар ўрнатган. Ушбу мақола амирликнинг илмий ва маданий ҳаётига Эрон, Ҳиндистон, Усмонийлар империяси, Россия ва бошқа минтақалардан бўлган таъсирлар таҳлил қилинади. Тадқиқот тарихий манбалар ва биографик маълумотларга таянган ҳолда ташқи таъсирлар ва маҳаллий анъаналар ўртасидаги ўзаро таъсир жараёнларини ёритилади. Шу билан бирга, мазкур омилларнинг замонавий Ўзбекистон маданий мероси ва миллий ўзлиги шаклланишида тутган ўрни ҳам баҳоланади.

Калит сўзлар: Бухоро амирлиги, илмий муҳит, маданий таъсир, рус дипломатик миссиялари, Эрон маданияти, мадраса таълими, Қори Раҳматуллоҳ Возех, Мирзо Сирожиддин, маърифатпарварлик, шарқшунослик, таълим ислохотлари

Аннотация: Бухарский эмират (1753–1920 гг.) являлся одним из ключевых научных и культурных центров Центральной Азии, активно взаимодействовавшим с внешним миром. В данной статье анализируется влияние внешних факторов – в частности, из Ирана, Индии, Османской империи, России и других регионов – на научную и культурную жизнь эмирата. Исследование опирается на исторические источники и биографические материалы, рассматривает взаимодействие между внешними влияниями и местными традициями, а также оценивает их роль в формировании современного культурного наследия и национальной идентичности Узбекистана.

Ключевые слова: Бухарский эмират, научная среда, культурное влияние, русские

дипломатические миссии, иранская культура, медресе, Кари Рахматулло Возих, Мирза Сирожиддин, просветительство, востоковедение, реформы в образовании

Annotation: The Emirate of Bukhara (1753–1920) was one of the major scientific and cultural centers of Central Asia, maintaining active relations with the outside world. This article analyzes the influence of external factors—particularly from Iran, India, the Ottoman Empire, Russia, and other regions—on the scientific and cultural life of the emirate. Based on historical sources and biographical materials, the study explores the interaction between foreign influences and local traditions, and evaluates their impact on the formation of Uzbekistan's modern cultural heritage and national identity.

Keywords: Emirate of Bukhara, scientific environment, cultural influence, Russian diplomatic missions, Iranian culture, madrasa education, Qori Rahmatulloh Vozeh, Mirzo Sirojiddin, enlightenment movement, Oriental studies, educational reforms

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Бухоро амирлиги ўзининг геостратегик жойлашуви туфайли Марказий Осиёнинг илмий ва маданий марказларидан бири сифатида шакллланган. Савдо йўллари, диний зиёратлар ва дипломатик муносабатлар орқали у Эрон, Ҳиндистон, Усмонийлар империяси, Россия ва бошқа мамлакатлар билан фаол алоқалар ўрнатган. Мазкур алоқалар орқали илмий асарлар, қўлёзмалар, маданий ғоялар ва фан-техникага оид билимлар Бухорога кириб келиб, унинг маҳаллий илмий муҳити ва маданиятига таъсир кўрсатган. Амирлик ҳудудидаги мадраса тизими, кутубхоналар, зиёратгоҳлар, вакиллар ва зиёлилар

саёҳатлари орқали илмий-маърифий алмашинув кенг ёйилган. Шунингдек, маърифатпарварлик, жадидчилик ҳаракатлари ҳам ташқи таъсирлар билан чамбарчас боғланган ҳолда шаклланган. Бу мақола ана шу таъсирларни илмий таҳлил қилиш ва уларнинг Ўзбекистоннинг ҳозирги маданий ўзлигига кўрсатган таъсирини баҳолашга қаратилган.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Бухоро амирлигидаги илмий ва маданий тараққиётда ташқи омиллар муҳим ўрин тутган. Турли маданий марказлар билан бўлган муносабатлар билимлар алмашинувини таъминлаган, маънавий юксалишга туртки берган. Қадимий Ипак йўли устида жойлашган Бухоро Шарқ ва Ғарбни боғловчи муҳим марказ сифатида турли халқлар ва маданиятлар ўртасида мулоқот майдонига айланган. Бу мулоқотлар орқали илмий асарлар, қимматбаҳо қўлёзмалар ва маданий ғоялар амирлик ҳудудига кириб келиб, маҳаллий илм ва маданиятни бойитишга хизмат қилган.

Бухоро амирлигидаги таълим тизими асосан мадрасаларга суянган бўлиб, бу тизим тарихан Эроннинг диний-маърифий анъаналари таъсирида шаклланган. Бухоро мадрасаларида фикҳ, фалсафа, мантиқ, тафсир, ҳадис каби исломий илмлар устувор ўрганилган бўлиб, Эрон уламоларининг асарлари таълим дастурларининг асосий манбалари ҳисобланган. Бухоро уламолари Эрон, Ҳиндистон ва Усмонийлар империясидаги машҳур олимлар билан илмий ёзишмалар олиб борган, билим ва фикр алмашинувини таъминлашга алоҳида аҳамият қаратишган [1].

Бухоро мадрасалари ва улар ҳузуридаги бой кутубхоналар нафақат маҳаллий аҳоли учун, балки бутун туркий дунё, жумладан, татар ва бошқирд зиёлилари учун ҳам илм-фан, маърифат ва исломий таълим ўчоғи сифатида алоҳида аҳамият касб этган. Ушбу мадрасалар шарқ қўлёзмалари дурдоналари тўпланган марказлар, машҳур уламо ва фузалолар етишиб чиққан илмий муҳит сифатида қадрланган. Бу ерда таълим олган туркий зиёлилар ўқишни тамомлагандан сўнг ўз юртларига қайтиб мударрис,

муфтий, қози ва бошқа масъулиятли лавозимларда хизмат қилганлар. Бутун Волга ва Урал бўйи минтақасидаги бир қатор мадрасалар айнан Бухоро мадрасаларининг собиқ талабалари томонидан ташкил этилган [2].

XIX асрнинг биринчи ярмида туркий-татар дунёсининг етук уламолари - Абу Носир Курсавий (1776-1812) ва Шаҳобиддин Маржоний (1818-1889) айнан Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида таълим олганлар. Улар бу ердаги нодир қўлёзмаларни ўрганиб, ислом илмлари соҳасида муҳим изланишлар олиб борганлар. Хусусан, Абу Носир Курсавий Бухоро таълим муҳитида суфизм ва диний-фалсафий масалаларни чуқур ўрганиб, бир қатор илмий асарлар яратган. Унинг “Ал-иршод ли ал-ибад” номли асарида тасаввуф моҳияти, инсоннинг ташқи дунёни англаш ҳукуки ва диний таълимот билан уйғунлаштириш зарурлиги таъкидланган [3].

Абу Носир Курсавий ўз асарларида ислом жамиятида кенг тарқалган тақлидчилик, мутаассиблик ва эскириб қолган дарсликлар тизимини танқид қилиб чиқади. У ижтиҳодни тиклаш, ҳадисларни фатводан устун қўйиш, Қуръонга илмий ёндашиш зарурлигини асослаб беради. Унга кўра, билимсизлик ва фанга бўлган бефарқлик бидъат ва жамият таназзулининг асосий сабабидир. Курсавий таълимдаги ёдлашга асосланган эски услубдан воз кечиб, таҳлил ва танқидий фикрлашга асосланган янги ёндашувни таклиф қилади. У кўпроқ китоб чоп этиш, янги мадрасалар куриш, илм ва нашриётни ривожлантириш орқали мусулмон жамиятини маърифатли йўлга бошлашни мақсад қилиб қўйган. Бироқ унинг бундай ислохотчи ғоялари Бухоро уламолари муҳитида катта баҳс ва қарама-қаршиликка сабаб бўлади. Муҳокамалар вақтида Курсавийнинг қарашлари мафкуравий қарама-қаршиликка учрайди ва натижада у Бухорони тарк этишга мажбур бўлади [4].

Шу таълим муҳитида етишиб чиққан ва Бухоро билан фикрий боғланишда бўлган етакчи шахслардан бири Шаҳобиддин Маржонийдир. Унинг Бухорога ташрифи,

таълим жараёни ва мадрасалар тизимига нисбатан билдирган танқидий фикрлари Бухоро илмий муҳитидаги ташқи таъсирлар ва ички мунозараларнинг яна бир муҳим юзасини очиб беради [3].

Шаҳобиддин Маржоний 1838 йилда Бухорога ташриф буюриб, Мири Араб, Кўкалдош ва Самарқанддаги Шердор мадрасаларида таҳсил олди. Мадрасалардаги таълим мазмунидан тўлиқ қониқмаган Маржоний, Бухоро ва Самарқанддаги кутубхоналарда Ғаззолий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Фирдавсий каби мутафаккирларнинг асарларини ўрганди. У араб ва форс тилларини мукаммал ўзлаштириб, тарих, фалсафа, астрономия, география ва тиббиёт каби соҳалар бўйича мукаммал билимга эга бўлди [5].

Маржоний таълимдаги камчиликларни таҳлил қилар экан, ўзидан аввал шу йўналишда танқидий фикрлар билдирган ва қувғинга учраган Абу Носир Курсавийнинг фикрларига тўлиқ қўшилди. Бу борада у “Танбиҳ абна ал-аср ала танзих анба Абу ал-Наср” номли махсус рисола ёзиб, мадраса таълимидаги асосий муаммолар – хошиячилик, ёдлашга асосланган усуллар ва дунёвий фанларнинг етишмаслиги каби масалаларни таҳлил қилди. Шу билан бирга, “Аълам абна ал-дахр би аҳвал аҳл ма вара ал-наҳр” асарида таълимнинг энг асосий вазифаси – Қуръон ва ҳадисни ижодий англаш, асл манбалар билан мустақил ишлаш, тафаккур эркинлигини рағбатлантириш эканини таъкидлади. Маржоний Бухорода ўз устозлари - Солих Хўжандий, Ҳусайн Кирмоний, Абдулмўмин Афшанчи, Низомиддин Илҳомий, Абу Саъид Самарқандий каби уламолардан дарс олди. Улардан фикҳ, калом, мантиқ, математика, тиббиёт каби фанларни ўрганди. Унинг таълимига оид танқидий қарашлари айнан шу илм муҳитида шаклланди [6].

Шаҳобиддин Маржоний Аҳмад Дониш билан ҳамкорликда Бухорода маърифатпарварлик ғояларини тарғиб этди. Домла Фозил, Мўминхўжа Вобқандий ва мулла Худойберди Бойсунийлар билан биргаликда мадрасаларда диний дарслар

билан бир қаторда дунёвий фанларни жорий этиш, таълим тизимини ислоҳ қилишга қаратилган дастур ишлаб чиқди. Аммо мазкур ташаббуслар амир ҳукумати ва мутаассиб уламолар томонидан қўллаб-қувватланмади [7].

XIX асрда Бухоро амирлигида вужудга келган маърифатпарварлик ва ислохотчилик ҳаракатининг етук намоёндаларидан бири - Аҳмад Дониш эди. У ўзининг ақл-заковати, кенг қамровли билимлари ва дадил, мустақил фикрлари билан Бухоро зиёли муҳитида алоҳида ўрин эгаллаган. У фалсафа, тарих, астрономия, астрология, риёзиёт, тиббиёт, ислом илмлари, хаттотлик, мусиқа, тасвирий санъат (айниқса, миниатюра ва наққошлик) каби соҳаларда мукаммал билимга эга бўлган. Шу билан бирга, адабиётда ҳам ўз ўрнини топган маърифатпарвар мутафаккир сифатида танилган [8].

Аҳмад Дониш амирлик маъмуриятида масъулиятли лавозимларда фаолият юритар, ҳукмдор саройида мунши ва дипломат сифатида хизмат қилган. У ўз даврининг ижтимоий-сиёсий муаммоларини чуқур англаган, замонавий дунёдаги фан, техника ва бошқарув тизимидаги ўзгаришлардан яхши хабардор бўлган.

Аҳмад Дониш бир неча бор расмий делегация таркибида Россияга – хусусан, Санкт-Петербург шаҳрига – элчилик сафарларида қатнашган. Унинг биринчи сафарлари 1857-1858 йилларда Россия ва Бухоро амирлиги ўртасида савдо-иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш мақсадида амалга оширилган. Петербургдаги деярли бир йиллик сафари давомида у Россиядаги илм-фан, маданият ва давлат бошқаруви соҳаларидаги тараққиётни бевосита кузатиш имконига эга бўлди. Бухорога қайтгач, у мамлакат ҳукмдорларига махсус маълумотнома тақдим этиб, амирликдаги ижтимоий ва маъмурий тузилмаларни янгилаш зарурлиги ҳақида аниқ тавсиялар билдирди [9].

1869 ва 1874 йиллардаги навбатдаги расмий сафарлар чоғида Аҳмад Дониш билан билан янада яқиндан танишади. Петербургда у фан, техника, типография, транспорт ва санитария соҳаларидаги илғор

ёндашувлар билан танишиб, уларни Бухорога мослаштириш бўйича ислохот лойиҳаларини тайёрлайди. У мамлакат бошқарувини замонавий асосларда янгилаш, давлат идораларига илмли ва ватанпарвар зиёлиларни жалб этиш, таълим ва ахборотни кенг тарғиб қилиш зарурлигини илгари суради.

Аҳмад Донишнинг Ғарбда кўрган билим ва технологиялари ҳақидаги таҳлиллари, айниқса, унинг маъруза ва асарларида, жумладан, “Наводир ул-вақоеъ” ва “Рисола” сингари асарларида аниқ ифода этилган. У рус мактабларининг фанлар асосида ташкил этилган тизимини, босмахона ва ахборот тарқатиш маданиятини, аҳоли саводхонлигини оширишдаги ролини эътироф этган. Унинг бу қарашлари кейинчалик жадидчилик ҳаракати учун муҳим илмий-маърифий пойдевор вазифасини бажарди [10].

Россия протекторати даврида Бухорода рус мактаблари, босмахоналар ва илмий экспедициялар фаолияти кучайган бўлса, бу жараёни англаш ва ундан маънавий жиҳатдан фойдаланишда Аҳмад Дониш ғоялари ҳал қилувчи ўрин тутди. У анъана ва замонавийлик, шариат ва фан, маърифат ва сиёсий онг ўртасидаги мувозанатни топишга интилган фаол шахс сифатида Бухоро зиёлилари орасида катта нуфузга эга бўлди [11].

XIX аср охирида Туркистон ва Бухоро заминида ривожлана бошлаган маърифатпарварлик ва жадидчилик ҳаракатларига кенг миқёсда таъсир кўрсатган шахслардан бири – турк-татар зиёлиси, ислохотчи ва маърифатпарвар Исмоил Ғаспирали (1951-1914) эди. У ўз устози Шаҳобиддин Маржонийнинг фикрий мактаби таъсирида шаклланган бўлиб, унинг ислохотчи ғояларини амалий ҳаракатга айлантиришга интилди. Исмоил Ғаспирали XIX асрнинг сўнгги чорагида туркий мусулмон жамиятларини уйғотиш ва уларнинг замонавий билимларга эга бўлишини таъминлаш мақсадида “усули жадид” деб ном олган янги услубдаги мактаблар тармоғини яратишга киришди. Унинг таълимга доир ғояси шундан иборат эдики: илм, саводхонлик ва босма матбуот

мусулмон халқларининг тараққиётида ҳал қилувчи аҳамият касб этади [12].

1883 йилда Исмоил Ғаспирали Қримнинг Бахчисарой шаҳрида “Таржимон” газетасини таъсис этди. Бу нашр туркий халқлар учун биринчи модерн, янги тузилмали даврий матбуот сифатида тарихда қолди. Газета орқали Ғаспирали ўз ғояларини бутун мусулмон оламига, жумладан, Бухоро зиёли муҳитига ҳам етказишга муваффақ бўлди [13].

Унинг Бухоро амирлиги билан муносабатлари алоҳида аҳамиятга эга. Исмоил Ғаспирали Бухорога икки марта ташриф буюриб, амир билан шахсан учрашган. Бу учрашувларда у янги усулдаги мактабларни ташкил этиш, таълимда табиий фанларни жорий этиш ва матбуотни ривожлантириш каби масалаларни кўтарган. Унинг ташрифлари Бухоро зиёлилари орасида жадидчилик ғояларининг кенг ёйилишига туртки бўлди [14].

Исмоил Ғаспиралининг саъй-ҳаракатлари натижасида “усули жадид” мактаблари нафақат Қрим, Қозон ва Уфа атрофида, балки Туркистон ва Бухорода ҳам кенг тарқалди. Бухорода жадидлар орасида у катта эътибор ва ҳурмат қозонган бўлиб, Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний, Мирзо Абдулвоҳид Мунзим сингари маърифатпарварлар унинг ғояларини чуқур ўрганганлар ва амалга татбиқ этишга ҳаракат қилганлар [12].

Ғаспиралининг таълим ва матбуот соҳасидаги ишлари Бухорода жадидчилик ҳаракати учун мустаҳкам замин яратди. У таъкидлаган “Тилда, фикрда, ишда бирлик” шиори туркий халқлар орасида ҳамфикрлик ва миллий уйғониш ғояларининг рамзига айланди.

Бухоро амирлигида XIX асрда юзага келган маърифатпарварлик ва жадидчилик ҳаракати – фақат миллий эҳтиёжлар туфайли эмас, балки Туркия, Миср, Россия ва бошқа мамлакатлардаги ислохотчи ғоялар таъсирида ҳам шаклланган бу ҳаракатнинг муваффақиятли илгари сурилишида хорижда таҳсил олган ва кенг саёҳатлар орқали тажриба тўплаган маҳаллий зиёлиларнинг ўрни алоҳида

бўлган. Ана шундай алломалардан бири – Қўқон хонлари авлодидан бўлган, кейинчалик Бухорога қайтиб илм билан шуғулланган Муҳаммад Ҳакимхон Тўра эди [15].

Муҳаммад Ҳакимхон Тўра сиёсий шароитлар таъсирида ватанини тарк этиб, Россиянинг бир қанча шаҳарларида, Кавказ орқали Туркияда, кейинчалик Сурия, Фаластин, Миср, Арабистон, Эрон ва Афғонистонда бўлган. Унинг сафарлари жараёнида 30 дан ортиқ хорижий шаҳарларга боргани қайд этилади. У ҳаж сафари доирасида Қоҳира шаҳрида ҳам бўлиб, у ерда олиб борилган таълим тизими, янги усулдаги мактаблар ва уларнинг ташкилий-меъморий тузилиши ҳақида қизиқарли кузатувлар олиб борган. Ҳакимхон Тўранинг диққатини жалб этган энг муҳим масканлардан бири – Қоҳирадаги “Қасри айн” таълим муассасаси бўлди. Бу ўрта таълим муассасаси 10-20 ёш оралиғидаги ўсмирларга мўлжалланган бўлиб, ўқувчилар махсус тиббий кўрикдан ўтказилар, уларга соғломлик ва қобилятига қараб қабул қилиш амалиёти йўлга қўйилган эди. “Қасри айн” уч қаватли, кенг ва ёруғ хоналарга эга бино бўлиб, ҳар бир синфда 10 нафардан ўқувчи таълим олган. Уларга чиройли, махсус тикилган либослар кийгизилар, таълим жараёнида эса одоб, тарбия, тил, ҳуснихат, ҳисоб, геометрия, тиббиёт ва бошқа дунёвий фанлардан сабоқ берилган.

Дарслар бир неча тилларда – турк, форс ва араб тилларида олиб борилган. Синфдаги битирувчилар билим даражасига қараб давлат идораларига, султон саройига ёки касалхоналарга ишга юборилган. Билим даражаси паст бўлганлар эса ҳарбий хизматга жалб қилинган. Эътиборлиси шундаки, таълимда муваффақият қозонган иқтидорли ўқувчилар Европага юборилиб, у ерда етти йил давомида хандаса (геометрия) каби аниқ фанлардан мукаммал билим олганлар. Бу мисол орқали Ҳакимхон Тўра ислом дунёсидаги замонавий таълим тизимининг ривожланиш даражасига тан беришини ва унинг таъсирчанлигини таъкидлаган [7].

Муаллифнинг таассуротлари орасида Россия шаҳарларидаги давлат таълим муассасалари ҳақидаги мулоҳазалари ҳам муҳим ўрин тутди. У Россияда ота-онасиз болалар учун ташкил этилган муассасаларда таълим, тарбия ва моддий таъминот давлат хазинаси ҳисобидан амалга оширилиши, бу муассасаларда етук ўқитувчилар дарс беришини алоҳида эътироф этган. Бу кузатувлар орқали Ҳакимхон Тўра жамиятда саводхонликни ошириш, фанлар доирасини кенгайтириш ва дунёвий билимларнинг ҳаётдаги амалий аҳамияти ҳақида аниқ хулосаларга келади. Унинг қаламига мансуб “Мунтахаб ут-тавориз-х” асарида нафақат минтақа тарихи, балки хорижий мамлакатлар таълими ва маданияти тўғрисидаги кузатувлар ҳам ёритилган. Бу асар орқа Ҳакимхон Тўра, Бухорода ҳам замонавий мактабларни ташкил қилиш, янги усулда таълим бериш, диний фанлар билан бирга дунёвий фанларни ҳам жорий этиш зарурлиги ғояларини илгари сурган маърифатпарварлар сафида туришини намоён этди [15].

XIX асрнинг иккинчи ярмида Бухоро амирлигида илмий-маърифий муҳит тобора фаоллашиб, саёҳатлар, тадқиқотлар ва янги қарашлар орқали ташқи таъсирлар кенг авж олди. Бу жараёнда ташқи дунё манзараларини кузатиш, жамият таркибини, шаҳарлар урф-одатлари ва архитектурасини ўрганиш, маҳаллий илм-фанга янги ғоялар олиб кириш муҳим воситага айланди. Ана шундай саёҳатлар орқали илм, тарих ва маданият соҳаларида бой мерос қолдирган алломалардан бири - Қори Раҳматуллоҳ бин Ашур Муҳаммад Бухорий, яъни Возеҳ бўлиб, у Бухоро маданий ҳаётида серқирра фаолияти билан из қолдирган сиймо эди. Қори Раҳматуллоҳ Возеҳ ўз замонасининг етакчи маърифатпарвари, тарихчи, шоир, нотик, табиб, географ ва фаол жамоат арбоби сифатида танилган. Унинг 1886-1887 йилларда амалга оширган кенг қамровли саёҳати - Шимолий Эрон, Кавказ, Қора денгиз, Ўрта Ер денгизи ва Қизил денгиз ҳудудларини қамраб олган бўлиб, бу саёҳат нафақат шахсий таассурот, балки илмий-

тадқиқотий мақсадларга ҳам йўналтирилган эди [16].

Бу сафар таассуротлари асосида у 1887 йилда “Савониҳ ал-масолик ва фаросих ал-мамолик” ёки “Ғаройиб ал-хабар фи ажойиб ал-сафар” номли асарини ёзди. Бу асар тарихий-географик саёҳатнома нафақат Бухоро илм-фани, балки XIX аср иккинчи ярмидаги Осиё ва Шарқ дунёси тарихи, географияси ва маданиятини ўрганишда муҳим манбалардан бири саналади [7].

Қори Раҳматуллоҳ Вазеҳ саёҳати давомида Қоракўл, Чоржўй, Марв, Ашхобод, Боку, Тифлис, Батуми, Бағдод, Кирмоншоҳ, Техрон, Машҳад каби шаҳарлар орқали ўтиб, уларнинг табиати, иқтисодиёти, аҳолиси, шаҳарсозлиги ва маданий муҳитини мушоҳада қилган. У ҳар бир шаҳарнинг урф-одатлари, тарихий ёдгорликлари, жамият тузилиши, ҳатто бозорлари ва масжидлари ҳақида чуқур таҳлиллар берган [17].

Жумладан, Маккаи мукаррамадаги Масжид ул-ҳарам меъморчилигини таҳлил қилар экан, уни Бухородаги Масжиди Калон билан қиёслайди. У икки масжид кириш қисмидаги мизана (меъзанахона) - яъни азон айтиладиган миноранинг ўзаро архитектуравий ўхшашликларини таърифлайди. Бу қиёс фақат ташқи ўхшашлик эмас, балки ислом меъморчилигидаги умумий услубий ягоналик ва Бухоро архитектурасининг юксак даражада эканини англатади.

Қори Раҳматуллоҳнинг саёҳатлари ва кузатувлари орқали Бухоро илм-фани жаҳон миқёсидаги илмий жараёнлардан беҳабар эмаслигини кўрсатади. У ташқи дунёдаги янгиликларни маҳаллий муҳит билан таққослайди, ўзининг таҳлилий фикрлари орқали Бухоро зиёли муҳитининг тафаккури қандай кенгаяётганини намоён этади. Унинг асари илмий саёҳатлар, географик таҳлил ва маданий қиёслар воситасида ташқи таъсирларни чуқурроқ англашга ёрдам беради [18].

XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлигида ташқаридан келаётган билимлар ва саёҳатлар орқали шаклланган тафаккур ўзгаришлари ислохотчилик ҳаракатига муҳим асос бўлиб хизмат қилди.

Бу жараёнда хорижий давлатларда бўлиб, фан, тиббиёт, таълим ва ижтимоий ҳаётдаги ютуқларни кўз билан кўриб, фикрий бойишга эришган зиёлилар алоҳида ўрин тутди. Ана шундай маърифатпарвар шахслардан бири - Мирзо Сирожиддин Ҳаким бўлиб, у нафақат шифокор ва мударрис, балки Шарқ ва Ғарб мамлакатларини тўлиқ камраб олган сафарнома муаллифи сифатида ҳам танилган [19].

Мирзо Сирожиддин Ҳаким 1877 йилда Бухорода туғилган ва бу ерда мадраса таълими олиши билан бирга араб, форс, рус, француз ва немис тилларини ҳам мустақил ўрганган. Унинг кенг қамровли дунёқараши ва билимга чанқоқлиги Европага, Яқин Шарққа ва Ҳиндистонга узоқ муддатли саёҳатлар қилиш имконини берган. У ўз ҳаёти давомида уч марта катта ҳажмдаги саёҳатларни амалга ошириб, улар асосида 1912 йилда “Тухфаи аҳли Бухоро” номли сафарномани тошбосма шаклида нашр этган [7].

Мирзо Сирожиддиннинг 1902-1903 йиллардаги биринчи саёҳати Европани кўриш истаги билан бошланган. У Каспий денгизи орқали Кавказга борган, у ердан Усмонийлар, Болқон давлатлари, Австро-Венгрия, Германия, Франция ва Британияда бўлган. Париж, Лондон, Берлин, Вена каби шаҳарлардаги музейлар, театрлар, китобхоналар, касалхоналар, темир йўл тизими, ҳарбий қисмлар ва саноат корхоналари унинг диққат марказида бўлган. У Европадаги шифохоналардаги санитария, шифокорлар малакаси ва тиббиётнинг юқори даражасини катта ҳайрат ва ҳавас билан тасвирлайди. Масалан, Германиядаги шифохоналарга берган ижобий баҳоси, муолажа усулларининг самарадорлиги ва аҳоли орасидаги соғлом турмуш тарзини алоҳида таърифлайди [20].

1903 йили у Эронга йўл олиб, Техрондаги тиббиёт коллежига ўқишга киради ва муваффақиятли тамомлаб, бир неча йил давомида Эрон ва Афғонистонда шифокор ва ўқитувчи сифатида фаолият юритади. Афғонистонда “Доктор Собир” номи билан танилиб, амир Ҳабибуллаҳон хузурида обрў

қозонади. Сўнг Швейцариянинг Берн университетида тиббиёт таълимини давом эттириб, 1909 йилда Бухорога қайтиб, у ерда европача шифохона очади ва халқ хизматидаги киришади [21].

“Тухфаи аҳли Бухоро” асари нафақат шахсий хотиралар, балки жамиятшунослик, иқтисодиёт, давлат бошқаруви, таълим тизими ва маданиятга оид муҳим маълумотларни ўз ичига олган ҳужжатли манба ҳисобланади. Асарда Фарғона, Тошкент, Туркистон, Самарқанд, Авлиёта каби шаҳарлар ҳақида жамланган маълумотлар бор. Масалан, у Фарғонадаги банклар, фабрикалар ва тадбиркорлар ҳақида ёзар экан, уларнинг асосан рус ва яҳудийларга тегишли эканини қайд этади.

Мирзо Сирожиддиннинг сафарлари давомида у турли давлатлар Туркия, Россия, Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон, Франция, Германия ва Британиядаги ижтимоий ҳаёт, бошқарув тизими, таълим муассасалари ва шифохоналар ҳақида тўлиқ маълумот тўплаган. У Бухорога қайтиб, бу маълумотларни нафақат ўз фаолиятида, балки китоб орқали жамоатчиликка етказишга интилган. Унинг таърифларида давлат кутубхоналаридаги минглаб китоблар, касалхоналаридаги замонавий шароит, Европа шахсларининг одоб-ахлоқи, кийиниш маданияти ва кундалик ҳаёти ҳам батафсил ёритилган [3].

Унинг фикрича, замонавий фан ва таълим, тиббиёт ва муҳандислик каби соҳаларда Европанинг ютуқларидан ўрнак олиш зарур, аммо буни маҳаллий урф-одатлар ва миллий кадриятлар асосида амалга ошириш керак. Шу боис, у ҳам диний, ҳам дунёвий билимларни ўзаро уйғун ҳолда ёритган сафарнома муаллифи сифатида Бухоро жадиличилик ҳаракати учун илҳом манбаи бўлган.

XIX асрда Бухоро амирлиги ташқи алоқаларда мувозанатли ва эҳтиёткор сиёсат юритган бўлса-да, халқаро геосиёсий кучлар, хусусан Россия ва Англия ўртасидаги “Катта ўйин” сиёсати туфайли амирлик ортиб бораётган ташқи таъсирлар остида қолган. Бухоро амирлиги Россия билан сиёсий боғлиқликни сақлаган ҳолда, ўзаро иқтисодий ва илмий алоқаларни

ривожлантиришга интилган. Бу жараёнда Россия империяси томонидан юборилган дипломатик миссиялар ва илмий экспедициялар нафақат сиёсий манфаатларни кўзлаб, балки Бухоро амирлигининг ижтимоий, иқтисодий, табиий ва маданий муҳитига оид кенг қамровли маълумотларни тўплашга ҳам хизмат қилган [22].

Англиянинг Бухорога бўлган қизиқиши, хусусан Ост-Индия компанияси орқали Мир Иззатуллоҳ, Уилям Муркрофт, Жорж Требек каби шахсларни юбориши Россия империясида жиддий хавотир уйғотган ва шундан сўнг рус ҳукумати Бухоро билан алоқаларни мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қарата бошлаган. Бу сиёсий фаолликнинг натижаси сифатида бир неча илмий ва дипломатик миссиялар Бухорога ташриф буюрди.

1820 йилда Александр Негри бошчилигида рус миссияси таркибида полковник Е.К. Мейендорф, табиатшунос Х.Г. Пандер, профессор Э.А. Эверсман, топографлар Вольховский ва Тимофеев, таржимон П. Яковлев ва бошқалар иштирок этган. Ушбу миссия Бухорога келиб, амирликнинг савдо алоқалари, географик жойлашуви, табиий ресурслари ва ҳатто таълим тизимида оид муҳим маълумотлар тўплайдилар. Уларнинг кузатувлари орасида маҳаллий мадраса ва мактаблар, масжидлар, бозорлар, инфратузилмалар ва аҳоли ҳаётига оид маълумотлар бор эди [23].

1834 йилда П.Ч. Демезон томонидан амалга оширилган сафар давомида у шаҳар инфратузилмалари, сув ресурслари, аҳоли сони, мактаблар, масжидлар, нарх-наво ва бозор фаолияти ҳақида 4 ой давомида кенг маълумот тўплади. Демезоннинг ёзма манбалари бугунги кунда ҳам XIX аср Бухоросининг шаҳар тузилиши ва ижтимоий ҳаётини ўрганишда муҳим ахборий манбалардан ҳисобланади [24].

1835 йилда прапорщик В.Виткевич томонидан амалга оширилган махфий сафарида ҳам кўплаб ҳарбий-географик ва маданий маълумотлар жамланган. Унинг ҳисоботлари Россиянинг кейинги сиёсий стратегияларини белгилашда муҳим манба бўлган [25].

Бухоро амирининг ташаббуси билан 1841 йилда чақирилган навбатдаги рус миссияси – подполковник К.Ф. Бутенев раҳбарлигида, шарқшунос Н.Хаников, табиатшунос А.Леман, топограф Яковлев ва бошқа мутахассислар иштирокида Бухоро минерал ресурсларини, геологик қатламларини ва илмий объектларини ўрган. А.Леман Зарафшон водийсида 1000 дан ортиқ ҳашарот турларини тўплаб, ботаника ва этнография бўйича материаллар йиғди. Н.Ханиковнинг сафар натижалари асосида ёзган асари амирлик ҳақидаги илк мукамал тадқиқотлардан бири сифатида тан олинган [26]. К.Бутенев эса метеорологик кузатувлар, танга зарби, чўян эритиш корхоналари ҳақидаги мақолалар ёзиб, кенг ёритди [7].

1858 йилда Н.П.Игнатъев раҳбарлигидаги миссия таркибида А.И.Бутаков, ҳуқуқшунос М.Н.Галкин, астроном К.В.Струве, шарқшунос П.И.Лерх, топограф Зеленин ва бошқалар – кенг кўламли илмий-дипломатик тадқиқотларни амалга оширдилар. Улар томонидан тўпланган маълумотлар Бухоро амирлиги иқлими, этнографияси, Амударё ҳавзаси ва шаҳарларининг тарихи ҳақида кенг қамровли хулосаларни ўз ичига олган мақолалар ва китоблар шаклида чоп этилди. Ушбу миссия материаллари кейинчалик А.Серебренников томонидан тузилган тўпламларда нашр этилган ва рус тарихшунослигида амирликка оид тадқиқотлар учун асосий манба бўлиб хизмат қилган [27].

Бу миссиялар нафақат маълумот тўплаш, балки илмий муҳитга таъсир ўтказиш, Бухорода табиий фанларга қизиқиш уйғотиш, рус тилидаги адабиётларни тарқатиш ва жадид мактабларидаги табиий фанларнинг ривожига ҳомийлик қилиш каби омиллар орқали Бухоро маданий муҳитига таъсир кўрсатди. Улар томонидан чоп этилган маълумотлар турли даражада маҳаллий зиёлилар онгида илмга ҳавас уйғотиб, ташқи таъсирлар маҳаллий анъаналар билан уйғунлашган янги илмий фикр шаклланишига туртки бўлди.

Бухоро амирлиги Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон ва Усмонийлар империяси билан

маданий ва диний алоқаларни узвий сақлаб келган. Геостратегик жиҳатдан қулай жойлашгани сабабли, Бухоро асрлар давомида Шарқ ва Ғарб, Турон ва Эрон, Ҳинд ва Араб дунёси ўртасидаги маданий боғловчи кўприк вазифасини ўтаган. Бу омил уни ташқи таъсирларга очиқ қилган бўлса-да, айти пайтда Бухорони илм-фан ва маданият маркази сифатида шакллантиришга замин яратган [28].

Айниқса, архитектура, адабиёт ва санъат соҳаларида ташқи таъсирлар маҳаллий анъаналар билан уйғунликда намоён бўлган. Масалан, Эрон ва Ҳиндистондаги меъморчилик услублари – кўк сирли гумбазлар, ганчкорлик безаклари ва майсарали пештоқлар – Бухоро иншоотларида ҳам кенг қўлланилган. Усмонийлар таъсири эса, айниқса, жадид мактаблар архитектурасида, симметрик тузилиш ва айвонли биноларда ўз ифодасини топган. Мисол тариқасида, Мир Араб мадрасаси ва Калон масжиди каби иншоотларда Сафавийлар даври Исфаҳон услубининг таъсири яққол кўринади [29].

Адабиётда ҳам хорижий таъсирлар миллий анъаналар билан ҳамоҳанг ривожлантирилган. Форсий ва урду тилларидаги асарлар, Эрон ва Ҳиндистон адабий муҳитида шаклланган тасаввуфий ва фалсафий ғоялар Бухоро муаллифлари учун илҳом манбаи бўлган. Саъдий, Ҳофиз, Фирдавсий каби шоирларнинг ғазал ва маснавийлари мадрасаларда ўқитилган, уларнинг маърифий ва ахлоқий ғоялари маҳаллий адабиётда ўз аксини топган. Бу таъсир, айниқса, жадидлар асарларида очиқ-ойдин кўринади: улар шарқий классик анъаналарни сақлаган ҳолда янги ғоялар ва услубларни жорий этдилар.

Муסיқа, заргарлик ва кулолчилик каби санъат турлари орқали ҳам ташқи таъсирлар қабул қилинган. Бухоро мақом санъатида Ҳинд ранглари, Эрон ва Туркиянинг мақом анъаналари билан уйғунлик мавжуд. Бухорода юзага келган шашмақом муסיқий анъанаси шунчаки миллий санъат эмас, балки умумисломий муסיқа меросининг маҳаллий шаклда мужассамлашган намунасидир. Заргарликда Эроннинг нақшли зардўзлик услуги, Ҳиндистондан

келган қимматбаҳо тош безаклари ва Россия орқали кириб келган металл ишлов техникаси кенг тарқалган. Кулолчиликда эса Хитой ва Эрон орқали кириб келган сирланган керамика, безаклар ва гул нақшлари маҳаллий услубда қайта ижод этилган [30].

Ушбу санъат ва меъморчилик, адабиёт ва мусиқа орқали Бухоро нафақат ташқи таъсирларни пассив қабул қилган, балки уларни миллий анъаналар билан уйғунлаштириб, бой ва мураккаб маданий муҳитни шакллантирган. Бу уйғунлик, ўз навбатида, замонавий Ўзбекистон маданий ўзлиги ва бағрикенглик сиёсати учун тарихий пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Бухоро амирлигидаги илмий ва маданий ҳаёт, унинг ташқи таъсирлар билан ўзаро муносабати ва уларни маҳаллий анъаналар билан уйғунлаштириш жараёни, ўз даврида ноёб цивилизацион моделнинг шаклланишига асос бўлган. Ташқи таъсирлар – Эрон, Ҳиндистон, Туркия, Россия ҳамда Европа давлатлари орқали кириб келган илмий, маданий ва маъмурий тажрибалар – Бухорода тўғридан-тўғри эмас, балки саралаб, маҳаллий муҳит талаблари ва анъаналар билан уйғунлаштирилган ҳолда қабул қилинган.

Бу жараёнда Бухоро уламолари, маърифатпарварлари ва сиёсий элита мувозанатни сақлашга ҳаракат қилган: бир томондан, илмий ва технологик янгиликларга эҳтиёжни англаб, жаҳон тажрибасига очиқ бўлишса, иккинчи томондан, миллий ғоя, диний анъана ва маданий ўзликни йўқотмасликни мақсад қилганлар. Хусусан, жадидчилик ҳаракати ва унинг илмий-адабий пойдевори шу жараённинг ифодаси бўлиб, билим ва маърифат орқали жамиятни ислоҳ қилишга даъват этган.

Бухоро амирлигининг маданий ҳаётидаги ушбу мувозанат – ташқи таъсирларни танқидий таҳлил қилиш, уларни қайта ишлаб жамиятга мослаштириш ва миллий қадриятлар асосида ўзлаштириш орқали шаклланган. Бу маданий интеграция жараёни маънавий юксалиш, фикрий бойиш ва миллий тафаккур ривожини учун самарали майдон яратган. Натижада, Бухоро амирлиги фақат тарихий ҳудуд эмас, балки Марказий Осиёдаги маданий ва маънавий мероснинг муҳим марказларидан бири сифатида намоён бўлди. Унинг илмий ва маданий муҳити – бугунги Ўзбекистон маданияти, таълим сиёсати ва миллий ўзлигининг шаклланишида ҳам беқиёс аҳамиятга эга тарихий тажриба ҳисобланади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Жуманазар, Абдусаттор. Бухоро таълим тизими тарихи. – Тошкент: Akademnashr, 2017. – 592 б.
2. Бобожонова Ф. Бухоро амирлигида таълим тизими (XIX аср охири – XX асрнинг бошлари). – Тошкент: Адиб, 2014. – 128 б.
3. Жамолова Д. Туркистон ва Шарқ мамлакатлари тараққийпарварларининг ўзаро алоқалари (XIX аср охири – XX асрнинг биринчи чораги). – Тошкент: Фан, 2023. – 240 б.
4. Абу-н-Наср Абд ан-Насир ал-Курсави. Наставление людей на путь истины (ал-Иршад лил-ибад). (Перевод с арабского, введение и примечания Гулнары Идиятуллиной). – Казань: Татарское книжное издательство, 2005. – 304 стр.
5. Юзеев А.Н. Философская мысль татарского народа. – Казань, 2007. – С. 34-40. / <https://tatkniga.ru/upload/oldbook/pdf/2210.pdf>
6. Ражабов К. Богословское наследие татарских улемов и их влияние на бухарских просветителей и джадидов (на примере Курсави и Марджани) // Материалы международной конференции “Болгарские чтения” 11-13 февраля 2018 года. – Болгар, 2018. – С.30-35.
7. Ўзбекистон тарихига оид манба ва тадқиқотлар (XIX-XX аср бошлари) / Масъул муҳаррир: Д.Ҳ. Зияева. – Тошкент: Nurafshon business, 2022. – 456 б.
8. Ражабов З. Маорифпарвар Аҳмади Дониш. – Душанбе: Ирфон, 1964.

9. Аҳмад Дониш. Наводир ул-вақое //Форс-тожикчадан А. Ҳамроев ва А. Шокиров таржимаси. - Тошкент: Фан, 1964. – 415 б
10. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. –Тошкент: Маънавият, 2002. -178 б.
11. Аҳмад Дониш. Рисола ёхуд Манғитлар хонадони салтанатининг қисқача тарихи //Таржима, изоҳлар ва кириш сўзи муаллифи Қиёмиддин Йўлдошев. –Тошкент, 2014. –Б. 18-19.
12. Гаспринский Исмоилбек (Гаспрали). Ҳаёт ва мамот масаласи. Танланган асарлар. Таржимон, тўпловчи, нашрга тайёрловчилар: Б.Қосимов, З.Абдурашидов. –Тошкент: Маънавият, 2006. -320 б.
13. Наимов Н. Бухоро жадидлари. –Тошкент: Фан, 2000. - 47 б.
14. Мухаммаджонова Л.П., Алимова М.М. Бухорода жадидчилик ҳаракати тарихидан. -Бухоро: Дурдона, 2019. -152 б.
15. Мухаммад Ҳакимхон Тўра. Мунтахаб ат-таворих (Хўқанд ва Бухоро тарихи, саёҳат ва хотиралар) /Форс-тожик тилидан таржима, муқаддима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш. Воҳидов. –Т.: Янги аср, 2010. -716 б.
16. Возех, Қори Раҳматуллоҳ. Тухфат-ул-аҳбоб /Матни интиқоди бо муқаддима ва тасҳеҳи Асғар Жонфидо. –Душанбе, Дониш, 1977. -227 с.
17. Хади-заде Расул. Источники к изучению таджикской литературы второй половины XIX века. – Сталинобод: Госиздат. 1956. -140 с.
18. Айни, Садриддин. Намунаи адабиёти тожик /Аз хати форси таҳия ва тасҳеҳи Мубашшори Акбарзод. –Душанбе: Адиб, 2010. -438 с.
19. Зайниддинов Ҳ. Сайёҳ Мирзо Сирожий //Гулистон, 1988, 8-сон. –Б.17.
20. Мирзо Сирожиддин Ҳаким. Тухфаи аҳли Бухоро. –Душанбе: Адиб, 1992. -272 с.
21. Жамолова Д. Бухоро амирлигида жадидлар ва қадимчилар фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари). –Тошкент: Muhammad nashriyoti, 2021. -168 б.
22. Ҳопкирк, Питер. Катта ўйин: Икки империя тўқнашуви /Таржимон Ш. Нишонбоев. –Тошкент: NIOL, 2022 -744 б.
23. Известия о возвращении Императорской российской миссии в 1820 году из Бухарии //Сибирский вестник, 1821. Ч.15. –С. 52-54; Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару /Предисл. Н.А. Халфина. –М.: Главная редакция восточной литературы издательство «Наука», 1975.
24. Записки о Бухарском ханстве: отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича // Ответственный редактор Н.А. Халфин. –М., 1983.
25. “Записка, составленная по рассказам Оренбургского линейного батальона №10 прапорщика Виткевича относительно пути его в Бухару и обратно” / Записки о Бухарском ханстве: отчеты П.И. Демезона и И.В. Виткевича // Ответственный редактор Н.А. Халфин. –М., 1983.
26. Ханыков Н В. Описание Бухарского ханства. –СПб, 1843. – 308 с.
27. Серебренников А.Г. Туркестанский край /Сборник материалов для истории его завоевания, Т.II,III,IV. –Т., 1912; Bu haqda qarang: Қодирова Л.Б. А.Г.Серебренников тўпламида Туркистон тарихи масалалари (1839-1876 йиллар). 07.00.08 – Тарихшунослик, манбашунослик ва тарихий тадқиқот усуллари. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси Автореферати. – Тошкент, 2021. -54 б
28. Сухарева О. К истории городов Бухарского ханства. – Ташкент: Изд. Академии наук УзССР, 1958. – 145 с.
29. Ремпель Л.И. Далекое и близкое. Страницы жизни быта, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары: Бухарские записи. – Ташкент: Литературы и искусства, 1981. -301 с.

30. Скайлер Ю. Туркистон: Россия Туркистони, Қўқон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари /Кириш, инглиз тилидан қисқартирилган таржима, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи З.А.Саидбобоев -Тошкент: Ўзбекистон, 2019. -336 б.

ЖАНУБИЙ СУРХОН СУВ ОМБОРИНИНГ АТРОФ МУҲИТГА ТАЪСИРИ

Алланов Қилич Аллақулович

*Термиз давлат университети География кафедраси доценти,
география фанлари номзоди.*

e-mil: allanov52@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9394-8743>

Чориев Абдқайим Қодирович

Термиз давлат университети География кафедраси катта ўқитувчиси.

<https://orcid.org/0009-0005-4860-0106>

УДК 330.15

Аннотация: Ушбу мақола Жанубий Сурхон сув омборининг қурилиш жараёнлари ва ўлчамлари ҳамда унинг қишлоқ хўжалиги, аҳоли ичимлик суви ва бошқа мақсадларда ундан фойдаланиш, ҳамда сув омборининг ҳозирги ҳолати таърифланган. Шунингдек, сув омбори а унинг атрофида содир бўлаётган ижобий ва салбий геоэкологик ҳолатлар ҳамда унинг олдини олиш борасида бажарилиши лозим бўлган ишлар борасида илмий таклиф, тавсиялар ёритилган.

Калит сўзлар: Сув омбори, сув сатҳи, музлаш ҳодисалари, иқлим, рекреация, тўғон, геоэкология, баҳолаш, эрозия, ёгин-сочин микдори, грунт сувлар, гидрологик ҳолат, мониторинг.

Аннотация: В статье описываются процессы строительства и размеры Южно-Сурханского водохранилища, его использование для сельского хозяйства, питьевого водоснабжения и других целей, а также современное состояние водохранилища. В нем также содержатся научные предложения и рекомендации относительно позитивных и негативных геоэкологических условий, возникающих на водохранилище и вокруг него, а также о работах, которые необходимо провести для их предотвращения.

Ключевые слова: Водохранилище, уровень воды, ледовые явления, климат, рекреация, плотина, геоэкология, оценка, эрозия, осадки, грунтовые воды, гидрологический статус, мониторинг.

Abstract: The article describes the construction processes and dimensions of the South Surkhan Reservoir, its use for agriculture, drinking water supply and other

purposes, as well as the current state of the reservoir. It also contains scientific proposals and recommendations regarding the positive and negative geo-ecological conditions arising in and around the reservoir, as well as the work that needs to be carried out to prevent them.

Key words: Reservoir, water level, ice phenomena, climate, recreation, dam, geocology, assessment, erosion, precipitation, groundwater, hydrological status, monitoring.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида барпо қилинган сув омборларининг ишлаб чиқариш қучларини жойлаштириш ва ривожлантириш ҳамда агросаноат мажмуасини такомиллаштиришдаги аҳамиятлари илмий нуқтаи-назардан атрофлича ўрганилган, лекин Жанубий Сурхон сув омборининг геоэкологик ҳолати, уни баҳолаш, таҳлил қилиш ва табиат мувозанатини сақлаб қолиш йўналишларининг илмий асосларини географик нуқтаи-назардан баҳолаш масалалари бўйича яхлит тадқиқот ўтказилмаган.

Жанубий Сурхон сув омбори атроф-муҳитга турли хил таъсирлар кўрсатади. Ижобий таъсирлар қишлоқ хўжалиги, саноат ва биодиверситетни қўллаб қувватлашда муҳим рол ўйнаса, салбий таъсирлар эса иқлим ўзгариши, сув сифатининг пасайиши ва экологик муаммоларга олиб келиши мумкин. Ушбу таъсирларни назорат қилиш, бошқариш ва олдини олиш ва бу борада амалга оширилиши лозим бўлган масалалар мақолада ёритилган.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ /

DISCUSSION). Жанубий Сурхон сув омбори Ўзбекистоннинг энг йирик сув омборларидан бири ҳисобланиб Қумқўрғон тумани ҳудудида Сурхондарё дарёсининг ўрта оқимида жойлашган. Сув омбор 1967 йилда ишга туширилган. Сув омборининг узунлиги 20км, максимал эни 6,2км, ўртача эни 2,96 км, максимал чуқурлиги 27 м, ўртача чуқурлиги 12 м, тўла сув сифими 800млн м³, фойдали сув сифими 610млн м³, сув юзаси майдони 65 км² [6].

Ушбу сув омбори Шеробод, Қизирик, Жарқўрғон, Қумқўрғон, Музработ, Бандихон туманларидаги 154 минг гектар экин майдонларини сув билан таъминлашга хизмат қилади.

Жанубий Сурхон сув омбори жойлашган ҳудуднинг иқлими ёзда иссиқ, қишда илиқ бўлиб, ўртача йиллик ҳаво ҳарорати +15,9 градус, бўлади. Ёзда ҳавонинг ҳарорати максимум +46 градусгача етади, июль ойида ўртача ҳарорат +29 градус атрофида, январ ойида эса минимал ҳарорат -23 градусга тушиши айрим йиллари кузатилади. Ўртача йиллик ёғин миқдори 200-265 мм. орасида ёғингарчилик асосан ноябрь-апрель ойларида кузатилади, йиллик буғланиш 1500 мм.ни ташкил этади. Сув омбори ишлатилаётган даврда 1966,1967, 1977 ва 2007 йилларда сув омборида музлаш кузатилган бўлиб, муз қалинлиги 10-15 см.ни ташкил этган [7].

Сув омбори сувининг минерализация даражаси 376,3 мг/л.дан 852,0 мг/л гача ўзгаради, ўртача кўп йиллик минерализация 551,2 мг/л. ни ташкил этади [3].

Сув омбори қирғоғининг умумий узунлиги 60км бўлиб, ундан қарийб 4км. жарликлардан иборат. Қирғоқ бўйи ёйининг 50 фоизини абразион қирғоқлар ташкил қилади [8]. Сурхондарё вилояти сув ресурслари асосан табиий дарёлар, сув омборлари ва ер ости сувларидан иборат бўлиб, қишлоқ хўжалиги ва аҳоли эҳтиёжларини таъминлашда катта аҳамиятга эга. Бироқ сув ресурслари билан боғлиқ муаммолар ҳам мавжуд. Қурғоқчилик ва сув танқислиги вилоятда юзага келаётган энг катта муаммолар ҳисобланади [4]. Сувни тежаш зарурати эса, ресурсларни барқарор бошқариш учун

долзарб масала ҳисобланади.

Барча сув омборларида, шу жумладан Жанубий Сурхон сув омборида пайдо бўлаётган асосий муаммо шундан иборатки сув омбори тагида чўкинди тоғ жинслари йилдан йилга қалинлашиб бориши оқибатида самарадорлик аста-секин камайиб бормоқда. Натижада суғориш зоналарида сув таъминоти камаймоқда. Маҳаллий табиий шароитлар ва операцион омилларни ҳисобга олган ҳолда, сув омборини юқори даражада сақлаш ва йиғилган лойқа чўкиндиларни тозалашнинг самарали технологияларини ишлаб чиқиш долзарб масалалардан биридир [1].

Сув омборида йиғилган лойқа чўкиндиларни тозалашнинг икки асосий мақсади бор: **биринчидан**-сув омборининг фойдали сифимини ошириш ва уларнинг самарали ишлашини таъминлаш; **иккинчиси**-минералларга бой чўкиндилардан фойдаланиш орқали ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашдир, ҳамда чўкинди қатламлари (гил, кум, шағал ва бошқалар) дан қурилиш материаллари сифатида фойдаланиш мумкин [2].

Жанубий Сурхон сув омборининг геоэкологик ҳолатини баҳолаш ижобий ва салбий томонларни ўз ичига олади. Қуйида баъзи жиҳатларига тўхталамиз:

-Сув омбори маҳаллий қишлоқ хўжалигида сув таъминоти манбаи сифатида хизмат қилади. Бу ўз навбатида, деҳқончиликнинг ривожланишига ва озиқ-овқат хавфсизлигининг ошишига ёрдам беради;

- Сув омбори атрофида янги экосистемалар ва турли хил флора, фауна ривожланади. Бу сув қушлари ва бошқа ҳайвонларнинг яшаш жойи сифатида хизмат қилади;

- Сув омбори атроф муҳитнинг иқлимини мувозанатлашда ёрдам беради. Улар намлик даражасини ошириши ва ҳароратни пасайтириши мумкин;

- Сув омбори атрофида турли дам олиш жойлари ва туристик фаолиятлар ривожланади. Бу вилоят иқтисодий-ижтимоий ривожланишига ва маҳаллий ҳокимият учун янги иш ўринлари яратишга

имкон беради;

- Сув омбори шу ҳудудда иқлим ўзгаришига таъсир кўрсатиши ҳамда атмосферага буғланиш ва иссиқлик алмашинуви жараёнларини ўзгартириши мумкин;

- Сув омбори атрофидаги экосистемалар ўзгариши мумкин. Сувнинг кўпайиши маҳаллий флора ва фауна турларига салбий таъсир кўрсатади, баъзан айрим турлар йўқолиши ёки камайиши мумкин;

- Сув омборининг ифлосланиши, яъни қишлоқ хўжалиги фаолияти натижасида юзага келаётган оқава сувлар, пестицидлар ва ҳар-хил ўғитлар сув сифатини пасайтириши ҳамда атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатиши мумкин;

- Сув омбори таъсири доирасида жойлашган ҳудудлар ер ости суви даражасининг ўзгариши, тупроқ эрозиясига ва бошқа шу каби табиий муаммолар содир бўлиши мумкин.

Ушбу таъсирларни назорат қилиш ва бошқариш учун мукамал режа ва мониторинг тизимлари зарур.

Сув омборининг ер ости сувлари сатҳи ва режимига таъсири ҳам кучли бўлади. Сув омбори қурилгунга қадар дарё ер ости сувларини қабул қилувчи бўлган бўлса, сув омбори тўлдирилиб бориши билан ер ости сувлари сатҳи ҳам кўтарилиб боради ва яна сув омборига сув беради, бироқ сатҳини кўтариб олгунча, сув омбори ҳисобидан тўйинади. Ер ости сувлари сатҳининг кўтарилиши эса заминнинг дренаж хусусияти камаяди. Ер ости сувларининг димланиб босимининг кўтарилиши маҳаллий шароитга боғлиқ бўлиб, таъсир доираси қирғоқдан бошлаб бир неча километргача етиши мумкин.

Грунт сувлари сатҳининг кўтарилиши сув омбори атрофида жойлашмаган бинолар фундаментлари, ер ости коммуникациялари, қишлоқ хўжалиги ерлари, ўрмончилик хўжаликлари ҳудудларида замин намлигининг ортиб кетиши ва айрим пастқам жойларда эса ботқокланишга замин яратади. Бу каби ҳолатлар таъсирида ерларнинг шўрланишига олиб келади [5].

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, салбий таъсирлар билан бир қаторда ижобий

таъсирлар ҳам бўлиши мумкин, яъни ҳудудда ер ости сувлари табиий ҳолда жуда чуқурда жойлашган бўлса, сув омбори қурилиши билан ер ости сув сатҳининг кўтарилиши грунт сувлари запасининг ортиши ва ўсимлик дунёсининг яхши ривожлана бошлашига олиб келади.

Жанубий Сурхон сув омборининг геоэкологик ҳолатини яхшилаш мақсадида қуйидаги чора – тадбирларни ишлаб чиқиш лозим;

-Сув ресурсларини бошқариш ва ундан оқилона фойдаланиш учун сув омборидаги сувдан қишлоқ хўжалиги, саноат ва ичимлик суви учун фойдаланишни самарали бошқариш. Қишлоқ хўжалигида томчилатиб суғориш ёки сувни тежовчи технологияларни жорий қилиш зарур;

-Сув омбори ифлосланиш даражаси ва сифатини мунтазам кузатиб бориш учун сувнинг физик-химиявий ва биологик хусусиятларни мунтазам кузатиб туриш учун замонавий мониторинг тизимларини ўрнатиш лозим. Мониторинг маълумотлари асосида сувнинг ифлосланишига қарши чора-тадбирларни ўз вақтида амалга ошириш муҳим;

-Сувнинг ифлосланиш даражасини мунтазам кузатиш ва у ерда яшовчи флора ва фауна ҳолатини баҳолаш учун мониторинг тизимларини ўрнатиш лозим. Бу тизимлар сув омбори ва ер ости сувлари ҳолатини мунтазам кузатишга имкон беради;

-Сув омбори ва дарё бўйлаб мониторинг станциялари ташкил этилиши лозим. Бу станциялар сув намуналарини олиб, уларни лаборатория шароитида таҳлил қилиш учун имкон яратади;

-Сувнинг ҳарорати, ўзлаштирувчанлик даражаси, ўсимлик моддаларининг миқдори, оғир металллар, нефть маҳсулотлари ва пестицидлар даражаси назорат қилиниши керак. Бу кўрсаткичлар сувнинг ичимлик учун яроқлилиги ва экологик муҳитга таъсирини баҳолашга ёрдам беради;

-Сувда мавжуд бўлган микроорганизмлар, планктонлар, балиқ популяцияси ва ўсимликлар тури ва сонини кузатиш орқали сувнинг биологик сифати

баҳоланади. Организм турларининг камайиши ёки кўпайиши сувнинг экологик ҳолатидан дарак беради;

-Саноат корхоналаридан чиқаётган чиқинди сувлар ифлосланиш манбаи бўлиши мумкин. Мониторинг орқали бу каби корхоналар сувга чиқараётган чиқиндиларнинг экологик стандартларга мос келишини кузатиб бориш керак;

-Сув омбори яқинида яшовчи аҳолининг чиқиндиларини тўғри бошқариш орқали маиший чиқиндиларнинг сувга тушишини назорат қилиш керак. Бу эса сув ифлосланишини камайитиришга ёрдам беради;

-Сув сифатига оид миллий ва халқаро экологик стандартларга амал қилиниши шарт;

-Агар сувнинг сифати паст эканлиги аниқланилса, ифлосланиш манбаларига қарши чора кўрилиши керак, кўрилган чора-тадбирлар орқали саноат корхоналари ва қишлоқ хўжалиги фаолиятлари атроф-муҳитга зарар етказмаслигига ишонч ҳосил қилиш мумкин;

-Сув омбори яқинида яшовчи аҳолини сувнинг сифати ва ифлосланиш хавфлари ҳақида хабардор қилиш зарур. Бу аҳолида сувдан оқилона фойдаланиш маданиятини шакллантиради ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича масъулиятни оширади;

-Дрон ва сунъий йўлдош технологиялари ёрдамида сув омбори ва дарё бўйлаб узоқ масофадаги жойларни мониторинг қилиш ва сувнинг ҳолатини кузатиб бориш мумкин. Бу билан сувнинг сифати ва экологик ҳолатини сақлаб қолиш, ифлослантиришни камайитириш ва соғлом экотизимни таъминлаш мумкин;

-Сув омборлари атрофларида тупроқ эрозиясининг олдини олиш чора-тадбирларни кўриш зарур, акс ҳолда сув омборига лой ва бошқа материаллар тушишига олиб келади, бу эса сув омборининг сифими камайишига сабаб бўлади;

-Сув омбори яқинида нотўғри

режалаштирилган қурилиш ва қазил ишлари экотизимни бузиши мумкин, шу сабабли сув омбори атрофида экологик баҳолашни талаб қилувчи меъёрларни жорий қилиш ва қурилиш жараёнларининг атроф-муҳитга таъсирини минималлаштириш керак. Экологик меъёрлар асосида инфратузилмани ривожлантириш муҳим аҳамиятга эга.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Ҳозирги вақтда табиат ва жамият ўртасидаги алоқалар кучайиб ва кескинлашиб бормоқда. Айниқса сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш каби масалалар долзарб ишлардан бўлиб ҳисобланади. Экстремал иқлимий шароитга эга бўлган Сурхондарё вилоятида сув хўжалигини сув омборлари барпо қилиш орқали ривожлантириш ҳамда сув омборларини иқтисодий, иқтисодий-географик ва геоэкологик жиҳатдан таҳлил қилиш муҳимдир.

Вилоятда энг муҳим сув таъминоти манбаи Жанубий Сурхон сув омбори бўлиб ҳисобланади. Ушбу сув омбори аҳоли ва хўжалик тармоқларини сув билан таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Бутун дунёда сув ҳавзаларида пайдо бўлаётган асосий муаммо шундан иборатки сув ҳавзалари чўқинди йиғилишидан таъсир кўрмоқда ва самарадорлик аста-секин пасайиб бормоқда [9]. Бу каби ҳолат Жанубий Сурхон сув омборида кузатилмоқда. Бу ҳолатни мутахассислар томонидан ўтказилган таҳлиллار исботламоқда.

Жанубий Сурхон сув омборининг атроф-муҳитга таъсирини бир неча жиҳатда кўриш мумкин, яъни, ирригация, биодиверситет, иқлим ва унинг ўзгариши, экосистема ўзгариши, сув сифатининг пасайиши, ер ости суви сатҳининг кўтарилиши тупроқ эрозияси ва шу каби бошқа таъсирларда кўриш мумкин. Бу каби ҳолатларни доимий назорат қилиб туриш, ҳамда чора-тадбирлар ишлаб чиқиш учун доимий мониторинг тизимини йўлга қўйиш зарур.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. O‘zbekiston Respublikasining qonuni. Suv va suvdan foydalanish to‘g‘risida. 827-XII-son

06.05.1993.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining „O‘zbekiston respublikasi suv xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida’gi farmoni. PF-6024-son. 10.07.2020.

3. Allanov Q.A., Mustayev Q.R. O‘rta Osiyo tog‘ muzliklari va uni o‘rganishning amaliy ahamiyati//O‘zbekistonda geografiya fanining dolzarb masalalari. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Termiz, 2020.

4. Alibekov L.A. “O‘rta Osiyo tabiiy geografiyasi” Samarqand: 2006.

5. Alibekov L.A. “Ekologo-geograficheskie problem sentralniy Azii” Samarqand: 2010.

6. Hikmatov F.X., Aytboyev D.P. “Gidrologiya asoslari” Toshkent,2003.

7. Chub B.E. “Iqlim o‘zgarishi va uning O‘zbekiston Respublikasi tabiiy-resurs potensialiga ta’siri” Toshkent, 2000.

8. Ro‘ziyev A.N. Surxondaryo viloyati. — Toshkent, 1996.

9. M.X.Xamidov, B.Suvanov “Suv resurslari va ulardan samarali foydalanish muammolari” Irrigatsiya va melioratsiya jurnali №4(10).2017 5-bet.

ГЕОФАЗОВИЙ МАЪЛУМОТЛАР ВА СУРФЕР ДАСТУРИДАН ФОЙДАЛАНИШ РЕЛЬЕФНИНГ РАҚАМЛИ МОДЕЛИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ МАСАЛАЛАРИ

Абдумўминов Баходир Одинаевич

Термиз давлат университети География кафедраси мудири,
география фанлари фалсафа доктори (PhD).

e-mail: abdumuminovb@tersu.uz

<https://orcid.org/0000-0001-7903-0680>

УДК: 911.2.528.4

Аннотация: Ушбу мақолада кичик худудларни тадқиқ қилишда рельефнинг рақамли моделидан фойдаланиш, рельефнинг рақамли моделини ишлаб чиқишда геофазовий маълумотлар ва Сурфер дастуридан фойдаланиш, геофазовий маълумотларни олиш усуллари, уларни турли дастурларда қайта ишлаш, Сурфер дастури ёрдамида худудларнинг уч ўлчамли рақамли моделини яратиш усули бўйича маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: Сурфер, рақамли харита, рельеф, уч ўлчамли харита, геофазовий маълумот, конвертация, Google Earth, Sas Planet, маълумотлар папкаси, узунлик, кенглик, баландлик.

Аннотация: В данной статье представлена информация об использовании цифровых моделей рельефа при изучении небольших территорий, об использовании геопространственных данных и программы Сурфер при разработке цифровых моделей рельефа, о методах получения геопространственных данных, их обработке в различных программах, а также о методе создания трёхмерных цифровых моделей территорий с использованием программы Сурфер.

Ключевые слова: Сурфер, цифровая карта, рельеф, трёхмерная карта, геопространственные данные, конвертация, Google Earth, Sas Planet, папка данных, долгота, широта, высота.

Annotation: This article provides information on the use of digital terrain models in the study of small areas, the use of geospatial data and the Сурфер program in the development of digital terrain models, methods for obtaining geospatial data, their processing in various programs, and the method of creating three-dimensional digital models of areas using

the Сурфер program.

Key words: Сурфер, digital map, terrain, three-dimensional map, geospatial data, conversion, Google Earth, Sas Planet, data folder, longitude, latitude, altitude.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Бизга маълумки, рельеф геология, геоморфология, тупроқшунослик, география, геодезия, топография ва бошқа кўплаб фанларнинг тадқиқот объекти ҳисобланади. Рельеф ҳақидаги маълумотлар жойда махсус топографик ва унинг аналоглари бўлган бошқа съёмкалар ёрдамида ўрганилиб, жойнинг топографик хариталари ишлаб чиқилган. Сўнги йилларда фан ва технологиянинг ривожланиши натижасида, хусусан рақамли технологияларнинг география соҳасида қўлланилиши жойнинг топографик ҳолати ҳақида кўплаб маълумотларни олиш имконини берди. Сунъий йўлдошларнинг фазога учирлиши, ҳаводан лазерли сканерлаш қурилмаларининг қўлланилиши, учувчисиз учиш аппаратлари, дронларнинг ишлаб чиқариш жараёнларида қўлланилиши кўплаб имкониятларни яратди. Шунингдек, олинган маълумотлар, космик суратлар ва фазовий маълумотларни қайта ишлаш жараёнига географик ахборот технологияларининг (ГАТ) қўлланилиши, жойнинг рақамли харитасини ва у асосида 3 ўлчамли рақамли хариталарни яратиш имконияти юзага келди. Қуйида геофазовий маълумотлар ва уларни Сурфер дастурида қайта ишлаш орқали жойнинг рақамли харитасини ишлаб чиқиш бўйича олинган натижалар баён қилинган.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Жой рельефининг рақамли моделини ишлаб чиқиш бўйича кўплаб

махаллий ва хорижлик олимлар томонидан илмий тадқиқотлар олиб борилган. Қуйида уларнинг айримларини келтириб ўтаміз.

Вьетнамлик Нгуен Ань Тайнинг “Методика построения трехмерной модели земной поверхности по данным двумерной карты” [1; 127-131-б] номли тадқиқот ишида 2 ўлчамли хариталар ва MapInfo дастуридан фойдаланиб, ҳудуд рельефининг 3 ўлчамли моделини яратишга доир тадқиқотлари келтирилган. Шунингдек, Нгуен Ань Тай ва Дао Хыу Шиларнинг “Методика трехмерного моделирования земной поверхности” [2; 38-41-б] номли тадқиқот ишида Engage3D профессионал дастурий пакетида 3 ўлчамли рельеф моделини яратиш бўйича олиб борган тадқиқотлари ёритиб берилган.

А.В.Павленконинг “Разработка методики создания фотограмметрических 3D-моделей местности по аэрокосмическим снимкам” номли тадқиқот ишида жой рельефининг 3 ўлчамли моделини аэрокосмик суратлар асосида яратиш бўйича бажарган илмий тадқиқотлари келтирилган. Унга кўра SPOT-4, Landsat-7 дан олинган аэрокосмик суратларни ГАТ орқали қайта ишлаш орқали Карамовское ҳудудидаги нефть ва газ ишлаб чиқарувчи мажмуанинг 3 ўлчамли виртуал модели ишлаб чиқилган [3; 18-б].

Joseph Wood нинг “The Geomorphological Characterisation of Digital Elevation Models” номли тадқиқот ишида рельефнинг рақамли моделини яратишнинг усуллари ва у билан боғлиқ муаммолар ўрганилган. Шунингдек, мазкур тадқиқотда турли ўлчамдаги ва аникликдаги маълумотлар, растр тасвирларни қайта ишлаш жараёнида ГАТ лардан фойдаланиш, горизонталларнинг интерполяция усуллари солиштириш, рельефнинг 3 ўлчамли модели аниклигини баҳолашга қаратилган тадқиқотлар бажарилган [4].

Тадқиқотлар жараёнида кичикрок ҳудудлар рельефининг 3D моделини яратишда Сурфер дастуридан фойдаланиш усули ўрганиб чиқилди.

Golden Software Сурфер – бу ер юзаларини картографик тасвирловчи кучли дастурий пакетлардан биридир. Дастур билан ишлаш мантиғини учта асосий

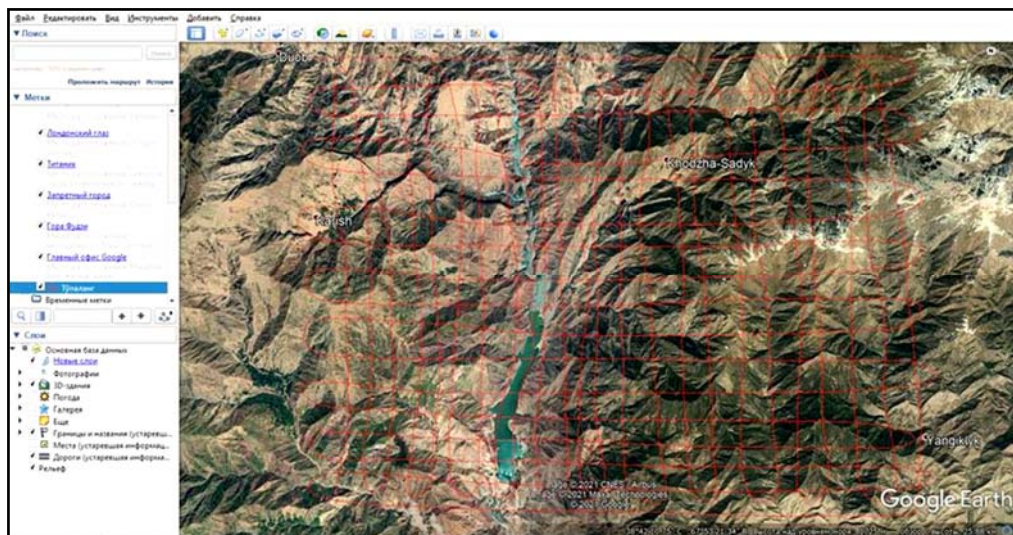
функционал блок шаклида кўрсатиш мумкин: а) ер юзаси рақамли моделини яратиш; б) ер юзаси рақамли моделлари билан ёрдамчи операцияларни бажариш; с) ер юзасини визуализация қилиш. Дастур контур, ер юзаси, каркас, вектор, тасвир, сояли майдон ва бошқаларни тез, осон ўзгартириш имконини беради [5; 54-б].

Ер юзасининг рақамли модели анъанавий равишда мунтазам тўртбурчакли панжара тугунларида қийматлар кўринишида ифодаланади, унинг дискретлиги ҳал қилинаётган муайян муаммога қараб белгиланади. Бундай қийматларни сақлаш учун Сурфер дастури узоқ вақтдан бери математик моделлаштириш пакетлари учун стандарт бўлиб келган GRD типдаги (иккилик ёки матнли) ўз файлларидан фойдаланади [6; 4-б.].

Сурфер дастурида рельефнинг 3D моделини яратиш учун бошланғич маълумот сифатида геофазовий маълумотларидан фойдаланилади. Бунинг учун Google Earth, Sas Planet ва бошқа шу каби дастурлар ёрдамида ҳудудларнинг маълумотлари нуктали объектлар координаталари тарзида олинади. Ҳозирги вақтда энг кўп фойдаланилаётган Google Earth дастури ёрдамида маълумотлар олишда қуйидаги ишлар кетма-кетлиги амалга оширилади:

1. Google Earth дастурига кирилади;
2. Маълумот олинishi керак бўлган ҳудуд дастур ишчи ойнасида кўринадиган даражада яқинлаштириб олинади;
3. Ускуналар панелидан “Добавить путь” (йўл қўшиш) бўлими фаоллаштирилади;
4. “Создать путь” (йўл яратиш) мулоқот ойнасидаги “Название” (Номи) бандига ҳудуднинг номи ёзилади;
5. “Стиль цветъ” (ранг кўриниши) бандига кирилиб, ранг (одатда қизил ранг) танланади;
6. Сичқонча курсори ёрдамида керакли ҳудуд белгилаб чиқилади ва охирида “ОК” тугмаси босилади.

Мазкур амаллар кетма-кетлиги бажарилгандан кейин дастур ишчи ойнасида қизил чизикда белгилаб олинган ҳудуд пайдо бўлади (1-расм).

1-расм. Google Earth дастурида белгилаб олинган ҳудуд кўриниши

Биз мазкур маълумотларни олиш жараёнида Тўпаланг сув омбори ҳудудини белгилаб олганимиз учун унга Тўпаланг номини бердик ва белгилаб олинган маълумотлар дастурнинг “Метки” бўлимида акс этган бўлади. Ушбу маълумот *.kml форматда “Маълумотлар папкаси”га сақлаб олинади.

Сақлаб олинган маълумотда кўпгина ҳолларда белгиланган ҳудуднинг X ва U координаталари олинган бўлади. Аммо ушбу координаталарнинг H баландлик қийматлари олинмаган бўлади. Шунинг учун бундай вазиятда <https://www.gpsvisualizer.com> сайтидан фойдаланилади.

GPS Visualizer – бу маълумотлардан харита ва профилларни яратадиган онлайн ёрдамчи дастур бўлиб, ундан фойдаланиш осон. Дастур 2002 йилнинг куз ойларида яратилган бўлиб, 2003 йил март ойида [gpsvisualizer.com](https://www.gpsvisualizer.com) сифатида рўйхатдан ўтган. Маълумотлар GPS форматда (йўллар ва йўл нукталари), маршрут йўналишлари, кўча манзиллари ва оддий координаталар кўринишида киритилиши мумкин. Қарда бўлганлигиниз, қарга боришни режалаштириш ёки географик маълумотларни (илмий кузатувлар, ҳодисалар, корхоналарнинг жойлашуви, кўчмас мулк, геомаълумотли фотосуратлар ва бошқалар) тезда тасаввур қилишда фойдаланиш мумкин [7].

Маълумотлар папкасида сақлаб олинган *.kml форматдаги маълумотнинг баландлик

қийматини олиш учун қуйидаги ишлар амалга оширилади:

1. <https://www.gpsvisualizer.com> сайтига кирилади;
2. “Look up elevation” (баландликни топиш) бўлими танланади;
3. “Upload a file” (файлни юклаш) бўлимидан “Выберите файл” (файлни танлаш) банди танланиб, “Маълумотлар папкаси”даги сақлаб олинган “Тўпаланг.kml” файли дастурга киритиб олинади;
4. “Convert & add elevation” (ўзгартириш ва баландлик қўшиш) банди танланади;
5. Тайёр бўлган *.gpx файлдаги маълумот тайёр бўлган вақт (йил, ой, кун, соат, минут, секунд) кўринишидаги номда тақдим қилинади.

Тайёр бўлган маълумот “Маълумотлар папкаси”га сақлаб олинади. Ушбу маълумот текст кўринишидаги файлда (*.txt) бўлиб, уни Microsoft Office Excell дастурига конвертация қилиб олишимиз керак бўлади. Бунинг учун TCX Converter [8] дастуридан фойдаланилади. Текст файли конвертация қилишда қуйидаги ишлар амалга оширилади:

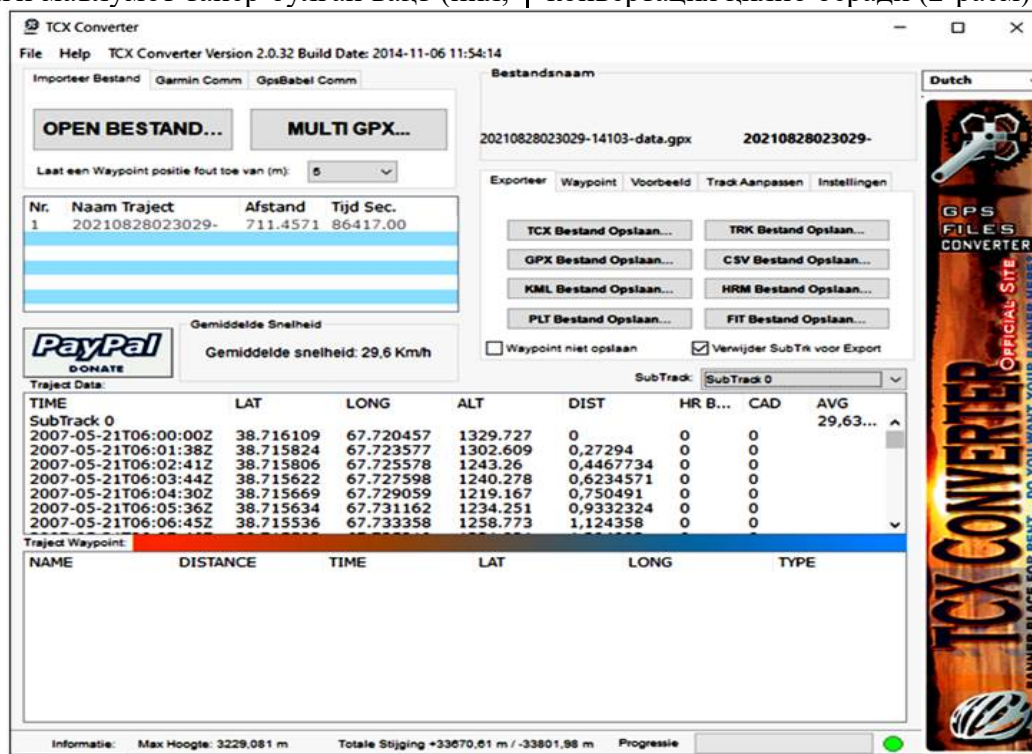
1. TCX Converter дастури фаоллаштирилади;
2. “OPEN BESTAND” (маълумотни очиш) бўлими танланади ва “Маълумотлар папкаси”даги *.gpx файли дастурга киритиб олинади;

3. Файлни Excell дастурига экспорт қилиш учун “Exporteer” (экспорт қилиш) бўлимидаги “CSV Bestand Opslan” (CSV файлга экспорт қилиш) банди танланади;

4. “Маълумотлар папкаси”га *.csv файлдаги маълумот тайёр бўлган вақт (йил,

ой, кун, соат, минут, секунд) кўринишидаги номда тақдим этилиб, файл сақлаб олинади.

Мазкур амаллар кетма-кетлиги бажарилгандан кейин дастур автоматик равишда *.csv файлда маълумотни конвертация қилиб беради (2-расм).

2-расм. TCX Converter дастурида маълумотларни конвертация қилиш жараёни

Конвертация қилиб олинган маълумот Microsoft Office Excell дастурида очиб олинади. Ушбу жараёнда X , Y , H маълумотлардан бошқа маълумотлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ўчириб юборилади. Шунингдек, кенглик ва узунлик маълумотларининг ўрни алмаштириб олинади, яъни A устунга X , B устунга Y ва C устунга H қийматлар жойлаштириб олинади. Мазкур ҳолатда файл “Маълумотлар папкаси”га *.xls форматда сақлаб олинади (3^а-расм). Сурфер дастури Microsoft Office Excell [9] дастуридаги маълумотларни узунлик, кенглик ва баландлик қийматлари бўйича қабул қилишини ҳисобга олиб, 3^б-расмдаги

ҳолатда маълумотлар сақланиб олинади.

Сурфер дастурида маълумотларни импорт қилиш учун қуйидаги амаллар бажарилади:

1. Сурфер дастури фаоллаштирилади ва янги саҳифа очиб олинади, дастурда янги саҳифа Plot деб юритилади;

2. Ускуналар панелидан GRID DATA (GRID маълумотлар) бўлими танланади;

3. Open Data (маълумотларни очиш) мулоқот ойнаси очилиб, ундан Microsoft Office Excell дастуридаги маълумот танланади ва дастурга импорт қилинади;

4. X , Y ва H маълумотларнинг A , B ва C устунларга мослиги текширилиб олинади ва “OK” тугмаси босилади;

Figure 3 shows two screenshots of Microsoft Office Excel. Screenshot (a) displays a CSV file imported into Excel, showing columns A through J with numerical data. Screenshot (b) displays an Excel file, showing columns A through D with numerical data. Both screenshots show the Excel ribbon and the formula bar.

а) б)

3-расм. Microsoft Office Excell дастуридаги *.csv (а) ва *.xls (б) форматдаги маълумотлар

Сурфер дастури мазкур амаллар бажарилгандан кейин автоматик равишда *.xls форматдаги файлни импорт қилиб олади ва GRID форматдаги файлга айлантириб олади ҳамда *.rtf форматда маълумотнинг импорт ҳисоботини ҳам яратиб, ушбу файллар “Маълумотлар папкаси” га сақлаб олинади.

GRID форматдаги файлни Сурфер дастурида импорт қилиш орқали кўплаб ишларни бажариш мумкин. Олинган маълумот асосида рельеф ҳолатини оқ-қора ва рангли ҳолатда тасвирлаш, маълумотларни нуктали объектлар кўринишида ифодалаш, 2 ва 3 ўлчамли хариталарни яратиш ва бошқалар. Олинган маълумот асосида худуд рельефининг 3 ўлчамли моделини яратиш учун қуйидаги амаллар кетма-кетлиги бажарилади;

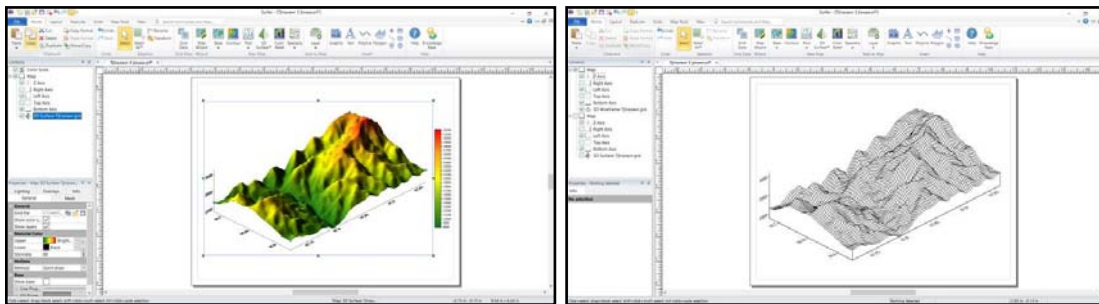
1. Менюлар қаторидан “Home” (уй) менюси танланади;

2. “Home” менюсидан 3D Surface (3 ўлчамли юза) бўлими танланади;

3. Open Grid (Grid маълумотни очиш) мулоқот ойнаси ёрдамида Grid файлдаги маълумот танлаб олинади ва дастурга импорт қилиб олинади.

Ушбу амаллар кетма-кетлиги бажарилгандан кейин Сурфер дастурининг ишчи ойнасида олинган маълумотлар асосида худуд рельефининг 3 ўлчамли модели пайдо бўлади (4^а-расм). Бундан ташқари “Home” менюсидан 3D Surface бўлимидаги 3D Wireframe (3 ўлчамли симли рамка) бўлими ёрдамида худуд рельефининг каркасли кўринишдаги моделини ҳам яратиш имконияти мавжуд (4^б-расм).

Умуман олганда Сурфер дастурида худуд рельефини турли кўринишларда ифодалаш имконияти мавжуд. Шунингдек, худуд рельефини таҳлил қилиш, оқ-қора, рангли, 2 ва 3 ўлчамли кўринишда ифодалаш ҳамда бошқа таҳлилий ишларни ҳам амалга ошириш мумкин.

а) б)

4-расм. Сурфер дастурида ҳудуд рельефининг 3 ўлчамли модели (а) ва каркасли ҳолатдаги кўриниши (б)

Мазкур ҳолатдаги ҳудуд рельефининг 3 ўлчамли моделини растр тасвир кўринишида сақлаб олиш ҳам мумкин. Бунинг учун дастурда File→Export кетма кетлиги бажарилади, Тасвирга ном берилади ва “Маълумотлар папкаси” га *.jpeg файл кўринишида сақлаб қўйилади.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Юқорида геофазовий маълумотлардан ва сурфер дастуридан фойдаланиб, жойнинг рақамли рельеф моделини яратиш жараёнини кўриб чиқдик. Жой рельефининг рақамли моделини

яратишнинг бошқа усуллари ҳам мавжуд бўлиб, ушбу усул бошқа усуллардан тезкор равишда рақамли харита ва моделларни яратиш мумкинлиги билан фарқ қилади. Умуман олганда мазкур тадқиқотлар рельефнинг рақамли модели учун бошланғич маълумотлар ва фойдаланилган дастурий воситалар, тадқиқот объектлари нуқтаи назаридан бир-бирларидан фарқ қиладилар. Асосий натижа эса ҳудуд рельефининг 3 ўлчамли моделини яратиш ва ундан фойдаланиш масаласи ҳисобланади.

**АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):**

1. Нгуен Ань Тай. Методика построения трехмерной модели земной поверхности по данным двумерной карты // Известия Высших Учебных Заведений. Геодезия и Аэрофотосъемка. – 2015. - № 4. – С 127-131.
2. Нгуен Ань Тай., Дао Хыу Ши. Методика трехмерного моделирования земной поверхности // Геодезия и картография. – 2015. - № 8. – С. 38–41
3. Павленко А.В. Разработка методики создания фотограмметрических 3D-моделей местности по аэрокосмическим снимкам. Автореф. Дис... канд. Тех. Наук. – Новосибирск: СГГА. – 2006. – 28 с.
4. Joseph Wood. The Geomorphological Characterisation of Digital Elevation Models. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Leicester. Department of Geography University of Leicester, 1996. -P. 466.
5. Тимофеева С.С. Прикладная техносферная рискология. Практические работы для магистрантов. – Иркутск: - Изд-во ИрГТУ. – 2015, - 142 с.
6. Мальцев К.А. Основы работы в программе Surfer 7.0: Учебно-методическое пособие. – Казань: Изд-во Казанского государственного университета, 2008. – 24 с.
7. <https://www.gpsvisualizer.com>
8. <https://tcx-converter.freedomloadcenter.com/windows/>
9. Microsoft Office Excell дастури

БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ ИҚТИСОДИЙ КЕНГАШИ ВА МАҲАЛЛИЙ КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МАСАЛАЛАРИ

Алланазаров Мурот Мирзаевич

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Сурхондарё

академик лицейи “Хуқуқшунослик ва ижтимоий-гуманитар

фанлар” кафедраси мудири,

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

<https://orcid.org/0000-0003-0033-0993>

УДК: 94 (575.1)(100)

Аннотация. Мақола БХСР Иқтисодий Кенгашининг тузилиши, мақсади, вазифалари ҳамда унинг фаолиятида маҳаллий кадрларнинг тутган ўрнига ва маҳаллий кадрлар тайёрлаш масалаларига бағишланган.

Хусусан, БХСР Иқтисодий Кенгашининг таркиби ва Ф.Хўжаев бошчилигида олиб борилган иқтисодий сиёсатнинг мазмун-моҳияти, Бухорода демократик давлат тузишга қўмаклашиш ниқоби остида келган большевиклар бу ердаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётга араллашиб, уни Россия манфаатларига буриб юборишга ҳаракат қилганликлари архив материаллари асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: БХСР Иқтисодий Кенгаши, иқтисодий сиёсат, марказлаштириш, маҳаллий кадрлар фаолияти, иқтисодий назорат, маҳаллий кадрлар тайёрлаш масалалари, ёш бухороликлар, жадиализм.

Аннотация. Статья посвящена вопросам структуры цели, задачи а также роли и подготовки местных кадров в деятельности Экономического Совета БНСР. В частности над предложением помощи в создании в Бухаре демократического государства большевики, вмешиваясь в политическую, социально-экономическую жизнь, хотели подчинить всё интересам России, что анализировано на основе архивных материалов.

Ключевые слова: Бухарский Экономический Совет, экономическая политика, централизация, деятельность местных кадров, экономической надзор, подготовка местных кадров, малодобухарцы, джадидизм, деятельность национальных лидеров.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

БХСР (1920-1924 йй.) тарихига назар солар эканмиз, унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётида Бухоро Иқтисодий Кенгашининг муҳим ўрин тутганлигига гувоҳ бўламиз. БХСРда сиёсий ҳокимиятни Ёш бухороликлар қўлига олиб берган большевиклар олдида турган навбатдаги вазифа республика иқтисодиётини ҳам марказдан туриб бошқариш, иқтисодий ислохотларни амалга оширишда совет андозасидан фойдаланиш, хом ашё ва табиий бойликларнинг Бухородан марказга ташиб кетилишини таъминлашдан иборат эди.

Шубҳасиз, БХСРда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар большевикларни қониктирмас эди. Айниқса Ф.Хўжаев бошчилигидаги ҳукуматнинг реал мустақилликни қўлга киритишига интилиши Марказ вакиллари ташвишга соларди. Натижада БХСР устидан сиёсий ва иқтисодий назоратни кучайтириш йўли танланди. Ушбу йўналишда Бухоро Иқтисодий Кенгашининг мақсад, вазифалари ҳамда маҳаллий кадрлар фаолияти ва маҳаллий кадрлар тайёрлаш масалаларини тадқиқ этиш ҳам муҳим саналади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

Мақолада умумий қабул қилинган методлар-тарихий таҳлил, қиёсий-мантиқий таҳлил, хронологик кетма-кетлик тамойиллари асосида БХСРнинг Бухоро Иқтисодий Кенгаши тузилиши, мақсад ва вазифалари шунингдек, БХСРда сиёсий ҳокимиятни Ёш бухороликлар қўлига олиб берган большевиклар олдида турган навбатдаги

вазифа республика иқтисодиётини ҳам Марказдан туриб бошқариш, иқтисодий ислохотларни амалга оширишда совет андозасидан фойдаланиш, хом ашё ва табиий бойликларнинг Марказга ташиб кетилишини таъминлашдан иборат эди. БХСРдаги иқтисодий ислохотларни амалга оширишда Бухоро Иқтисодий Кенгаши асосий ўрин эгаллайди. Ушбу мавзу бўйича маълумотларни Ўзбекистон Миллий архивининг бир қатор жамғармаларидаги ҳужжатларда, айнан тадқиқ қилинган даврда яшаган давлат арбоблари асарлари, статистик тўпламлар, даврий матбуот материаллари шунингдек, совет ва мустақиллик даври олимларининг тадқиқотларида учратамиз. Мустақиллик даврида мамлакатимизда ушбу мавзу А.А.Пардаев, М.М.Очилов каби олимларнинг тадқиқотларида ҳам ёритилган.

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). БХСРдаги иқтисодий ислохотларни амалга оширишда Бухоро Иқтисодий Кенгаши муҳим рол ўйнаган. У ўз фаолиятини 1921 йил 12 мартда бошлаган эди (1.6.25). Кенгаш раиси этиб таникли арбоб Мухиддин Мансуров тайинланган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши 1921 йил 9 майда қайта тузилиб қуйидаги бўлимлардан иборат бўлган: “1) бошқарув; 2) ишлаб чиқариш; 3) савдо; 4) озиқ-овқат; 5) пахтачилик; 6) транспорт; 7) ҳарбий; 8) молия” (2.6.60).

Бошқарув бўлими раиси, унинг икки ўринбосари ва беш нафар аъзоларидан иборат бўлган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши мазкур бўлимлар орқали мамлакат иқтисодиёти устидан назоратни тўлиқ ўз қўлига олган. Бухоро Иқтисодий Кенгаши ташаббуси билан 1921 йил 20 ноябрда РСФСР Савдо халқ комиссарлигининг Ўрта Осиёдаги вакили М.Д.Залсманов ва БХСР Савдо ва ишлаб-чиқариш халқ нозири А.Мухитдинов ўртасида савдо битими тузилган (3.6.102). Битимга мувофиқ, Бухоро ҳукумати Ғарбий Европа бозорларига РСФСР воситачилигида 200.000 дона қорақўл тери сотган. РСФСР ҳукумати қорақўл тери учун 200.000 рубль олтин пулда аванс берган, шунингдек, БХСР

ҳукумати учун керакли бўлган бошқа маҳсулотларни етказиб беришни ўз зиммасига олган (4.6.47).

Бухоро Иқтисодий Кенгаши аҳолидан пахта хом ашёсини сотиб олиш учун ташкил этилган “Бухтекстель” фабрикаси устидан ҳам умумий назорат ўрнатган. Фабриканинг пахта қабул қиладиган пунктлари Хатирчи, Кармана, Янгикўрғон, Ғиждувон, Вобкент, Эски Бухоро, Лақлақа, Когон, Чоржўй, Карки, Термиз ва Шерободда очилган. Ушбу пунктлар аҳолидан 1921 йил маҳаллий пахта хом ашёсини 225000 пуд, америка навли пахта хом ашёсини 57000 пуд, жами 282000 пуд пахта ҳосилини қабул қилган (5.6.63).

Бухоро Иқтисодий Кенгашининг умумий мақсад ва вазифаларига қуйидагилар кирган:

1. Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорига кўра, Бухоро Иқтисодий Кенгаши Бухоро Халқ Нозирлар Шўроси ҳузурида халқ хўжалигидаги иқтисодий ислохотлар устидан умумий назорат ўрнатувчи олий орган ҳисобланган (6.6649).

2. Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСРнинг Олий хўжалик органи бўлиб, ўз фаолияти тўғрисида Бухоро Халқ Нозирлар Шўросига ва Бухоро Марказий Ижроия Қўмитасига (БухМИК) ҳисобот беради.

3. Бухоро Иқтисодий Кенгаши қарорларининг бажарилиши БХСРдаги муассасаларга тегишли бўлиб, уларнинг бажарилиши Халқ Нозирлар Шўроси ва Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан назорат қилинади.

4. Бухоро Иқтисодий Кенгаши БХСР ҳудудида ягона хўжалик режаларини татбиқ этишда, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорлари ва БХСР билан СССР, ТАССР ва ХХСР ўртасида тузилган шартнома ва келишувлар асосида амалга оширади (7.6.13). Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши қарорлари маҳаллий шароитга тўғри келмаса, Бухоро Иқтисодий Кенгаши, Халқ Нозирлар Шўроси ва Марказий Ижроия Қўмитаси билан келишилган ҳолда, унинг ижросини тўхтатиш ҳуқуқига эга бўлган. Кўриниб турибдики, Бухоро Иқтисодий Кенгаши Халқ Нозирлар Шўроси ҳузуридаги Олий хўжалик органи

хисобланиб, БХСР ҳудудида ўтказиладиган иқтисодий ислохотларни амалга оширишда ҳал қилувчи овозга эга бўлган. Албатта, бу ислохотлар Марказ ва унинг Ўрта Осиёдаги таянчи бўлган Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши кўрсатмаларига мувофиқ олиб борилган (8.6.49). Мисол тариқасида, 1923 йил 24 ноябрда Бухоро Иқтисодий Кенгашининг навбатдаги мажлисида кўрилган масалалардан бири вақф бошқармасининг молиявий фаолиятини текшириш борасида тўхталиб ўтилган. Мажлис қуйидагича қарор чиқарган: Раҳмат Рафиқов, Қори Йўлдош Пўлатов ва Мусажоновлар вақф бошқармаси чикимларини текшириш, кейинги молиявий ишлар лойиҳасини кўриб чиқиш, ҳар қандай сабабларга кўра вақф бошқармаларига марказ ёки жойларда кассаларга эга бўлмаслик, барча маблағларни марказий банкда сақлаш топширилган. Чунки вақф ерлари бошқаруви Маориф нозирлигига юклатилган эди. Советлар вақфлардан тушадиган фойдани ўз назоратларига олишни мўлжаллаган.

Бухоро Иқтисодий Кенгашининг тузилиши қуйидагича бўлган (9.6.14).

а) Бухоро Иқтисодий Кенгашига раис раҳбарлик қилган, у ўз навбатида Марказий Ижроия Қўмитаси кўрсатмасига кўра Халқ Нозирлар Шўроси раисининг ўринбосари ҳисобланган;

б) Халқ Нозирлар Шўроси кўрсатмасига кўра Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгашининг вакили раис ўринбосари бўлган;

в) Халқ Нозирлар Шўроси кўрсатмасига кўра, Давлат режа қўмитасидан бир вакил унга кирган;

Бухоро Иқтисодий Кенгаши қуйидаги бўлимлардан ташкил топган:

1. Савдо ва ишлаб-чиқариш қўмитаси.
2. Ер ишлари қўмитаси.
3. Ички ишлар қўмитаси.
4. Давлат назорати қўмитаси.
5. Молия қўмитаси.
6. Касаба уюшмаси Марказий Кенгаши

(10.с.734).

1923 йили Бухоро Иқтисодий Кенгашининг раиси Абдулқодир Муҳитдинов, 1924 йилда Гайсинский бўлган. 1922 йил сентябрдан 1923 йил

январгача Бухоро Иқтисодий Кенгаши ўрнида Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши ташкил қилиниб унда А.Фитрат раис вазифасини бажарган. Бухоро Иқтисодий Кенгашининг раиси, унинг ўринбосари, Давлат режа қўмитаси ва Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши вакиллари биргаликда Иқтисодий Кенгаш Хайъатини ташкил қилган. Ушбу хайъат кундалик ва фавқулудда масалаларни ҳал қилиш ҳуқуқига эга бўлган.

Бухоро Иқтисодий Кенгаши хўжалик ва маъмурий-бошқарув соҳаларидаги ислохотларда иқтисодиёт нозирликлари ва бошқармалар, кези келганда бошқа нозирликлар, ҳатто давлат назорати, ички нозирлиги фаолиятдан ҳам фойдаланган.

Шунингдек, Бухоро Иқтисодий Кенгаши Ўрта Осиё республикалари иқтисодий конференцияси қарорига кўра, жойларда хўжалик бўлимлари ижроия қўмиталари, иқтисодий нозирликлар ва иқтисодий кенгаш идоралари фаолиятини мувофиқлаштириш, раҳбарлик қилиш учун вилоят иқтисодий кенгашларини ташкил қилган (11.6.14).

Бу масала 1923 йил 15 августдаги Бухоро Иқтисодий Кенгашининг навбатдаги мажлисида кўрилган. Унда вилоят иқтисодий кенгашларининг тузилиши, таркиби, мақсад ва вазифалари белгилаб берилган. Иқтисодий кенгаш таркиби беш кишидан иборат бўлган ва улар қуйидаги вазифаларни бажарган;

1) вилоят ижроия комитетининг раиси ёки унинг ўринбосари-кенгаш раиси сифатида; 2) вилоят партия қўмитасидан вакил; 3) молия инспекциясидан вакил; 4) Давлат режа қўмитасидан вакил; 5) ҳал қилувчи овозга эга бўлган вилоят статистика бўлимида вакил-у ўз навбатида техник инспектор вазифасини бажарган (12.6.115).

Демак, вилоят иқтисодий кенгашларини тузишдан асосий мақсад республика қуйи бўғинларидаги барча соҳаларда бошқарувни қўлга олиш бўлган. Шунинг учун ҳам вилоят иқтисодий кенгашлари раислари ўз ваколатларидан келиб чиқиб хўжалик ҳаётидаги барча соҳалар борасида маълумотларни Бухоро Иқтисодий

Кенгашига етказиб турган. Вилоят иқтисодий кенгаши ўзига юклатилган вазифалардан келиб чиқиб, барча тўпланган маълумотларни Бухоро Иқтисодий Кенгашига тақдим этган. Бундан ташқари Бухоро Иқтисодий Кенгаши вилоят иқтисодий кенгашлари каби маҳаллий идоралар устидан умумий назоратни ўз қўлига олинган. Вилоятдаги деҳқончиликни ривожлантириш мақсадида Зироат ишлари нозирлиги томонидан қуйидаги вакиллар БХСР вилоятларига нозир этиб тайинланган:

- а) Карманага-Жасурбой Шариф ўғли;
 - б) Беҳбудий (Қаршига)-Қори Барот Назир ўғли;
 - в) Ғузорга-Баҳром Иброҳим ўғли;
 - г) Шаҳрисабзга-Ҳамиджон Исоқ ўғли;
 - д) Чоржўйга-Мулла Чўли Наврўз ўғли;
 - е) Бойсунга-Мирзо Муқим Сафар ўғли;
 - ж) Шерободга-Мирзо Насриддин Азиз ўғли
- каби маҳаллий кадрлар фаолият юритганлар (13.6.70).

Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши ташкил қилингандан кейин кўп вақт ўтмай 1923 йил 30 майда Бухоро Республикаси Халқ Нозирлар Шўросининг қарори билан БХСР Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши Бухоро Иқтисодий Кенгаши-БИК қилиб қайта тузилди. Бухоро Иқтисодий Кенгаши раиси лавозимида аввал Мўйинжон Аминов, 1923 йил июнь ойидан Мирза Иззатулла Аминов ишлаган. Бу лавозимни 1923 йил охирларида БХСР Нозирлар Шўроси раисининг иккинчи муовини, Меҳнат ва Мудофаа Кенгаши раиси Абдулқодир Муҳитдинов (1892-1934) эгаллаган. Таниқли ва жамоат арбоби ҳисобланган Абдулқодир Муҳитдинов 1920-1923 йилларда бутун Бухоро Инқилобий Қўмитаси раиси, БХСР Деҳқончилик нозирини, БХСР Савдо ва саноат нозирини, БХСР Халқ хўжалиги Олий Кенгаши раиси каби масъул лавозимларда ишлаган эди. А.Муҳитдинов Бухоро Республикасининг мустақиллиги, эътиқод эркинлиги, демократик ислохотларни ёқлаб чиққан ва шу йўлда қатъият билан курашган. 1933 йил 21 августда совет режими томонидан

А.Муҳитдинов қамоққа олиниб, унга “буржуа миллатчиси” тамғаси ёпиштирилди ва 1934 йил 1 июнда отиб ташланди (14.6.140).

Хулоса. БХСРда иқтисодий ислохотларни амалга оширишда Бухоро Иқтисодий Кенгаши қатъият билан фаолият кўрсатган. Бироқ унинг фаолияти Марказининг турли назоратчи органлари, хусусан, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши томонидан сергаклик билан назорат қилинган ва бошқариб турилган. Шунинг учун ҳам бу ташкилот Бухоро Республикаси ҳукумати арбоблари кўзлаган иқтисодий ислохотларни тўлиқ амалга ошира олмаган.

1923 йил ёзи ва кузидан бошлаб БХСР ҳокимиятининг барча бошқарув ва хўжалик бўғинларидаги кўплаб миллий раҳбар ходимлар Марказдан Бухорога юборилган большевикларнинг кўрсатмасига билан ўз лавозимларидан олиб ташланди. Фитрат, Отаулла Хўжаев, Наиб Ёқубзода, Муинжон Аминов, Саттор Хўжаев каби бешта нозир Бухородан бадарға қилинди. Бухоро Коммунистик партияси ичида ҳам “тозалаш” авж олдирилган.

БХСРда ҳукумат раҳбарлари Ёш бухороликлардан сайланса-да республикадаги сиёсий ва иқтисодий масалаларда РСФСРнинг мухтор вакиллари доимий равишда иш олиб борди ва асосий кўрсатмаларни бериб турган. БХСРда олиб борилаётган тадбирлар большевиклар ва маҳаллий кадрлар ўртасида зиддиятларни келтириб чиқарди ва кучайтирди, натижада БХСРнинг миллий раҳбар ходимлари ҳокимиятдан бир неча марта четлаштирилди (15.6.160).

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Шундай қилиб, БХСР ҳукумати Москва ва Тошкентнинг “коммунистик сабоғини олган” тажрибали совет ходимлари бир қаторда давлат бошқаруви соҳасида ҳеч қандай уқуви бўлмаган оддий коммунистлар (деҳқонлар, мардикорлар, косиблар, аравакашлар ва ҳ.к) билан алмаштирилди. Бу ҳам Марказнинг ўзига хос ғирром ўйинларидан бири эди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Ўзбекистон Миллий архиви, 53-фонд, 2-рўйхат, 16-иш, 25-варақ.
2. ЎзМА, 53-фонд, 2-рўйхат, 10-иш, 60-варақ.
3. ЎзМА, 53-фонд, 2-рўйхат, 16-иш, 102-варақ.
4. Пардаев А.А. Бухоро ва Хоразмдаги Иқтисодий Кенгашлар фаолияти (1920-1924 йиллар).-Тошкент: “Янги нашр”, 2015. 176 бет.
5. ЎзМА, 2027-фонд, 1-рўйхат, 12-иш, 63-варақ.
6. ЎзМА, 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 13-варақ.
7. ЎзМА, 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 13-варақ.
8. Пардаев А.А. Бухоро ва Хоразмдаги Иқтисодий Кенгашлар фаолияти (1920-1924 йиллар).-Тошкент: “Янги нашр”, 2015. 176 бет.
9. ЎзМА, 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 14-варақ.
10. История Бухарской Народной Советской Республики (1920-1924 гг). Сборник документов.-Тошкент: “Фан”, 1976. 482 с.
11. ЎзМА, 49-фонд, 1-рўйхат, 1-иш, 14-варақ.
12. ЎзМА, 49-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 115-варақ.
13. Пардаев А.А. Бухоро ва Хоразмдаги Иқтисодий Кенгашлар фаолияти (1920-1924 йиллар).-Тошкент: “Янги нашр”, 2015. 176 бет.
14. “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси”. 6.-Тошкент 2003. 202 бет.
15. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар) Иккинчи китоб.-Тошкент “Ўзбекистон”,-2019. 560 бет.

HUNARMANDCHILIK HUDUD IJTIMOYIY-IQTISODIY RIVOJIGA TA'SIR KO'RSATUVCHI OMIL SIFATIDA

Turdimuratov Yangiboy Allamuratovich

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

E-mail: new_rich80@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0006-1117-892X>

UDK: 94 (575.1)(100)

Annotatsiya: Maqolada hunarmandchilik ishlab chiqarishining tarixi va hozirgi rivojlanish darajasi ko'rib chiqilgan bo'lib, hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida hunarmandchilikning, jumladan, uy hunarmandchiligining o'rni va o'ziga xos xususiyatlari, uning hozirgi holati, xalq hunarmandchiligi va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish uchun sohaning iqtisodiyot va jamiyatdagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, Yevropaning yetakchi mamlakatlari misolida zamonaviy hunarmandchilik o'rta asrlar sarqiti emas, balki kichik tadbirkorlikning rivojlanayotgan turi ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: hunarmandchilik, hunarmandchilik mahsulotlari, madaniy meros, hunarmandchilik iqtisodiyoti, hunarmandchilik shakllari, mahalliy iqtisodiyot, tadbirkorlik, sanoat.

Аннотация: В статье рассматривается история и современный уровень развития ремесленного производства, анализируется роль и особенности ремесленничества, в том числе домашнего ремесленничества, в социально-экономическом развитии регионов, его текущее состояние, роль отрасли в экономике и обществе для изучения взаимосвязи народных промыслов и социально-экономического развития регионов. Также на примере ведущих стран Европы показано, что современное ремесленничество — это не пережиток средневековья, а развивающийся вид малого предпринимательства.

Ключевые слова: ремесленничество, ремесленное производство, культурное наследие, ремесленная экономика, формы ремесленничества, локальная экономика, предпринимательство, промышленность.

Abstract: The article examines the history and current level of development of handicraft production, analyzes the role and characteristics of handicrafts, including home handicrafts, in the socio-economic development of regions, its current state, the role of the industry in the economy and society to study the relationship between folk crafts and the socio-economic development of regions. Using examples from leading European countries, it also demonstrates that modern handicrafts are not a relic of the Middle Ages, but a developing form of small entrepreneurship.

Keywords: handicrafts, handicraft production, cultural heritage, handicraft economy, forms of handicrafts, local economy, entrepreneurship, industry.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Hunarmandchilik uzoq vaqt davomida iqtisodiy faoliyatning asosiy turlaridan biri bo'lib kelgan. Ayniqsa, Buyuk Ipak yo'li o'tgan Markaziy Osiyo mamlakatlarida xalq hunarmandchiligi yuksak darajada rivojlangan. Hozirgi bosqichda xalq badiiy hunarmandchiligi sohani tashkil etish va ishlab chiqarish ko'lami bo'yicha jiddiy o'zgarishlarga uchramoqda. Bularning barchasi hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi. Chunki xalq hunarmandchiligi tarmog'i hali ham mehnat resurslarining katta qismini to'playdi va milliy mahsulotni yaratishda ishtirok etadi.

O'zbek xalqining madaniy merosi bo'lgan milliy hunarmandchilikni rivojlantirish, uning jahon miqyosida namoyon bo'lish istiqbollari belgilash davlat siyosatining muhim yo'nalishi hisoblanadi. Har bir millatning o'sishi madaniyat va san'at darajasi bilan belgilanadi.

O'z navbatida, davlatning san'at va madaniyatga bo'lgan munosabati jamiyatning rivojlanish darajasini belgilaydi. O'zbekistonda turizm va bozor iqtisodiyotining rivojlanishi sharoitida milliy hunarmandchilik mahsulotlari bozori shakllanib, u sovg'a mahsulotlari bozorining asosini tashkil etadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Hunarmandchilik iqtisodiyotini o'rganish sohasidagi nufuzli olimlarning fikricha, "hunarmandchilikni qo'llab-quvvatlash global iqtisodiyotni rivojlantirishning muqobil iqtisodiy modellarini qo'llab-quvvatlash, ehtiyoj shakllari, ishlab chiqarish jarayonlari, bozorlarni standartlashtirish va mahsulotning umr ko'rish davomiyligini dasturlashga qaratilgan" [6, 248 b.: 7, 318 b.]. Rivojlanayotgan hududlarda xo'jalik faoliyatining asosiy turi bo'lgan hunarmandchilikning shubhasiz afzalligi, birinchi navbatda, ishlab chiqarishning ekologik tozaligi bo'lib, bu hududlarning barqaror rivojlanishi uchun ayniqsa muhimdir. Rivojlangan G'arb mamlakatlarida xalq hunarmandchiligi kreativ iqtisodiyotning ajralmas qismi bo'lib, uning doirasida dizayn va hunarmandchilik kooperatsiyasi va integratsiyasi amalga oshiriladi [4, 83 b.: 10, 377 b.].

Xalq hunarmandchiligining iqtisodiyotdagi yuqori ahamiyatidan tashqari, hunarmandchilik bir qator muhim ijtimoiy ta'sirlarga ega. *Birinchi*dan, ular insoniyat tarixining turli bosqichlarida odamlarning birlashuviga aloqa vositasi bo'lgan tildan ham ko'proq hissa qo'shgan. Hozirgacha hunarmandchilik faoliyati rivojlangan hududlarda o'zaro munosabatlar xarakteri bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega. *Ikkinchi*dan, hunarmandchilik an'ana va urf-odatlarining davomiyligini ta'minlaydi [2, 6 b.]. Bu, ayniqsa, an'anaviy jamiyat tipidagi Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlari uchun xosdir. *Uchinchi*dan, hunarmandchilik globalashuv jarayoniga muqobil hisoblanadi.

Xalq hunarmandchiligi hududni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ish o'rinlarini yaratish va kichik biznesni rivojlantirish orqali iqtisodiy o'sishga hissa qo'shadi. Shuningdek, an'analarni saqlash va

sayyohlarni jalb qilish orqali madaniy merosni boyitadi. Bundan tashqari, hunarmandchilik o'sib kelayotgan avlodga tarbiya va estetik rivojlanishni rag'batlantiradi, ularda go'zallik tuyg'usini va madaniyatga ehtiyotkorona munosabatni shakllantiradi.

Iqtisodiy rivojlanishdagi xususiyatlari:

Ish o'rinlarini yaratish. Hunarmandchilik ishlab chiqarish, savdo va turizm sohaslarida ish o'rinlarini yaratadi.

Kichik va o'rta biznesni rivojlantirish. Ko'pgina hunarmandchilik korxonalari kichik va o'rta biznesga kiradi.

Turizmni rag'batlantirish. Xalq hunarmandchiligi mahsulotlari sayyohlarni o'ziga jalb qiladi, bu esa turizm sohasidan olinadigan daromadning o'sishiga yordam beradi.

Madaniy va ijtimoiy rivojlanishdagi xususiyatlari:

Madaniy merosni asrab-avaylash. Hunarmandchilik mintaqa madaniy o'ziga xosligining muhim qismi sifatida madaniy an'analar va xalq san'atini saqlash hamda rivojlantirishga yordam beradi.

Mahalliy o'ziga xoslikni shakllantirish. Hunarmandlarning mahsulotlari ma'lum hududlarning taniqli brendlari va ramzlariga aylanishi mumkin.

Tarbiya va ta'lim. Hunarmandchilikka jalb qilish madaniy qadriyatlarga go'zal va ehtiyotkorona munosabatda bo'lish tuyg'usini tarbiyalashga yordam beradi, har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantiradi.

Estetik boyitish. Hunarmandchilik ommaviy ishlab chiqarishga qarama-qarshi o'laroq, noyob, tarixiy ahamiyatga ega narsalarni yaratish orqali go'zallikka erishish imkonini beradi.

Postsovet hududida hunarmandchilik iqtisodiy faoliyat turi sifatida uzoq vaqt inqirozga uchragan. Xalq hunarmandchiligiga, ayniqsa, sohaning sovet tashkiliy tuzilmasining buzilishi va aholining xarid qobiliyatining pastligi qattiq ta'sir ko'rsatdi. Iste'mol talabining sezilarli darajada pasayishi natijasida hunarmandchilikning bir qismi o'z faoliyatini to'xtatdi, boshqalari esa mahsulot ishlab chiqarish ko'lamini qisqartirdi. Bozor sharoitlariga moslashishda ishlab chiqarishni tashkil etishning inqilobdan oldingi modeli –

kasanachilik samarali bo'ldi [14, 64 b.]. Markaziy Osiyoning rivojlanayotgan mamlakatlarida xalq badiiy hunarmandchiligi hali ham alohida hududlar va shaharlar iqtisodiyotiga katta hissa qo'shmoqda [3, 15-16 b.].

O'zbekistondagi hunarmandchilik chuqur ixtisoslashgan bo'lib, o'zida xilma-xil kasbkorlarni birlashtirgan. Masalan, terini qayta ishlash sohasida ko'nychilar, etikdo'zlar, mahsido'zlar, kovushchilar, egar-jabduqchilar, telpakchilar, po'stinchilar, kamarchilar; to'qimachilik sohasida bo'zchilar, atlaschilar, gilamchilar, sholcha va namatchilar; metallni ishlash sohasida temirchilar, taqachilar, misgarlar, chilangarlar, zargarlar kabi kasblar bo'lgan.

Hunarmandchilikning ijtimoiy mehnat taqsimoti evolyutsiyasi bosqichlariga mos keladigan 3 ta tarixiy shakllarini ajratib ko'rsatish mumkin: 1) uy hunarmandchiligi; 2) buyurtma asosida mahsulot tayyorlaydigan hunarmandchilik; 3) bozor uchun mahsulot tayyorlaydigan hunarmandchilik. Uy hunarmandchiligi ko'pincha uy sanoati, ya'ni noqishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish, buyurtma va bozor hunarmandchiligi esa hunarmandchilik sanoati deb ataladi [15, 118 b.]. Shaharlarning hunarmandchilik-savdo markazlari sifatida paydo bo'lishi va rivojlanishi buyurtma va ayniqsa bozor uchun mo'ljallangan hunarmandchilikning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Natijada hunarmandchilik mahsulotlari tovarga aylandi, tovar ayirboshlash uchun ishlab chiqarildi.

Uy hunarmandchiligi – bu natural xo'jalikning bir qismi bo'lgan uy sharoitida o'z ehtiyojlari uchun qo'lda buyumlar ishlab chiqarish yoki an'anaviy texnologiyalarga asoslangan va mahalliy madaniyatni aks ettiruvchi xalq hunarmandchiligining bir shakli. Bular kundalik buyumlar ham, badiiy buyumlar, masalan, kashtachilik, yog'och o'ymakorligi yoki kulolchilik buyumlari bo'lishi mumkin. Hunarmandchilikning mazkur shakli kapitalizmga qadar bo'lgan davrlarda hunarmandchilikning eng ko'p tarqalgan turi bo'ldi.

Uy hunarmandchiligining boshqalaridan muhim farqli jihati shundaki, unda ishlab chiqarilgan mahsulotlar tovar xususiyatiga ega

bo'lmaydi, ya'ni bozorda sotish uchun mo'ljallanmagan. Aniqrog'i mazkur hunarmandchilik yo'nalishida ishlab chiqarilgan mahsulotlar faqat ichki xo'jalik ehtiyojlarida foydalanishga mo'ljallangan. XIX asr oxirlariga kelib, O'rta Osiyoda uy hunarmandchiligida ishlab chiqarilgan ayrim mahsulotlar tovar xususiyatiga ega bo'la boshladi. To'plangan ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, uy hunarmandchiligi turlari ziroatkor aholiga nisbatan chorvador aholida ko'proq rivojlangan. Buning asosiy sabablaridan biri uy hunarmandchilik uchun asosiy xom-ashyo asosan chorvachilik mahsulotlaridan olingan.

Uy hunarmandchiligining o'ziga xos xususiyatlari:

Natural xo'jalik: Tarixiy sharoitda uy hunarmandchiligi natural xo'jalikning ajralmas qismi bo'lib, buyumlar o'z oilasining ehtiyojlarini qondirish uchun yaratilgan.

Qo'lda ishlab chiqarish: Qo'lda ishlatiladigan mehnat qurollari va an'anaviy, ko'pincha oddiy texnologiyalar qo'llaniladi.

An'anaviy ko'nikmalar: Mahsulotlar mahalliy madaniyat, tarix va san'atning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi.

Zamonaviy ma'nosi: Hozirgi kunda uy hunarmandchiligi ham daromad manbai va kichik biznesning bir qismi bo'lishi mumkin. Masalan, uy shirinliklari, kulolchilik, zargarlik buyumlari yoki buyurtma kiyimlar ishlab chiqarish.

An'anaviy xo'jalikning asosiy tarmoqlari – dehqonchilik va chorvachilikdan olinadigan mablag'larning yetishmasligi, uy jihozlariga bo'lgan ehtiyoj sharoitida uy hunarmandchiligi turli hududlar xo'jaligida muhim rol o'ynagan va ular aholi iqtisodiyotida katta yordam bergan. Har bir xo'jalik hunarmandchilikni xo'jalik faoliyatining mustaqil sohalariga ajratgunga qadar qishloq xo'jalik asbob-uskunalaridan tortib kiyim-kechak va uy-ro'zg'or buyumlarigacha bo'lgan barcha zarur narsalarni tayyorlagan [13, 191 b.].

Uy hunarmandchiligining rivojlanish jarayoni qishloq xo'jaligining asosiy tarmoqlari rivojlanishining umumiy darajasiga bevosita bog'liq bo'lgan. Uy hunarmandchiligida erkaklar ham, ayollar ham band bo'lgan. Jun, qo'y terisiga ishlov berish, to'qish, yigirish,

tikish, kanopga ishlov berish bilan faqat ayollar shug'ullangan.

Tarixda hunarmandlar nafaqat mohir mehnati, balki bilimi uchun ham qadrlangan. Ular nafaqat tayyor mahsulot ishlab chiqarganlar, balki ta'minotchilar, boshqa hunarmandlar va iste'molchilarni o'zaro muvofiqlashtira olganlar.

Bugungi kunda hunarmandchilik ishlab chiqarish sohalari oziq-ovqat, zargarlik, charm mahsulotlari (charm-attorlik buyumlaridan tortib, ot abzallari ishlab chiqarishgacha) ishlab chiqarishda jiddiy o'rinlarni egallab kelmoqda. Bundan tashqari, hunarmandlar qurilish sohasida ham talabga ega. Bular yakka tartibdagi loyiha va kottej qurilishi, qishloq joylarda hovlilarni obodonlashtirish, shuningdek, barcha tegishli ishlab chiqarishlar — temirchilik, toshga ishlov berish, sopol buyumlar yasash va boshqalardir.

Hunarmandchilik ishlab chiqarishi bir necha sabablarga ko'ra zamonaviy iqtisodiyotda muhim rol o'ynaydi:

- *Ishlab chiqarish va iste'molni individuallashtirish.* Hunarmandlar individual buyurtmalar bo'yicha tovarlar va xizmatlar ishlab chiqaradilar, bu esa ma'lum bir iste'molchilarning ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi.

- *Yashil iqtisodiyot sohasidagi salohiyat.* Hunarmandchilik ishlab chiqarishi ikkilamchi xom ashyodan foydalanishga tayyor va yirik kompaniyalar bilan hamkorlik munosabatlariga kirishishi mumkin.

- *Mahalliy xomashyodan foydalanish.* Bu esa multiplikator effekti orqali hududiy yalpi mahsulotning o'sishini ta'minlaydi.

- *Mavsumiy bandlik muammosini yumshatish imkoniyati.* Hunarmandchilik texnologik siljishlar natijasida bo'shagan ishchi kuchini to'plashi mumkin.

- *Madaniy-mamlakat xilma-xilligini qo'llab-quvvatlash.* Hunarmandchilik ishlab chiqarishi insonning etnik kelib chiqishini aniqlashga yordam beradi.

- *Eksport salohiyati.* Hunarmandchilik iqtisodiy o'sishga va tashqi savdo aylanmasi hajmini oshirishga yordam berishi mumkin.

Ba'zi hunarlar nafaqat milliy, balki xalqaro bozorga ham kirib bormoqda. Masalan, charm va metall attorlik buyumlari, oltin va kumush

buyumlar, o'yinchoqlar, zargarlik buyumlari, bronzadan yasalgan buyumlar, sopol buyumlar va boshqalar. Turizmning rivojlanishi bilan faqat ushbu mamlakatga, ushbu mintaqaga xos bo'lgan barcha o'ziga xosliklarga qiziqish keskin oshdi. Ushbu turdagi hunarmandchilik mahsulotlariga taklif ham ko'paydi.

Fransiyada 2 milliondan ortiq kishi, ya'ni qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanmaydigan faol aholining taxminan 10 foizi hunarmandchilik sektori bilan bog'liq bo'lib, bu ba'zi mamlakatlarda faol qishloq xo'jaligi aholisidan oshib ketadi. Bu miqdorga korxonaga egalik qiluvchi hunarmandlar, ularning yollanma ishchilari, hunarmandga yordam beruvchi oila a'zolari va shogirdlar kiradi [1].

Hunarmandlar bozorda nafaqat kichik, balki yirik biznes bilan ham raqobatlashmoqda. Hunarmandlar davomiyli ishlab chiqarish bo'lmagan joyda, ayniqsa, xizmat ko'rsatish sohasida raqobatga eng muvaffaqiyatli bardosh beradilar. So'rov natijalariga ko'ra, hunarmandlarning o'zlari taklif etilayotgan tovarlar va xizmatlarning yuqori sifatini o'zlarining afzalliklari deb bilishadi. Darhaqiqat, individual hunarmand ko'proq darajada mijozning o'ziga xos ehtiyojlarini qondirishi, "lyuks" toifasidagi tovarlarni yaratishi, iste'molchining eng nozik didlarini qondirishi mumkin. Gap zargarlik, mo'ynachilik, nostandart mebel ishlab chiqarish haqida bormoqda. Bunday ishlar uchun juda yuqori malakali mehnat va shu bilan birga modaga tez moslashish qobiliyati talab etiladi. Oziq-ovqat sanoatining hunarmandchilik korxonalari iste'molchiga yaqinligi, kundalik talabning yuqoriligi, doimiy ta'minotchilarga ega bo'lishga intilishi natijasida yirik firmalar raqobatiga bardosh berishi ko'rsatib o'tilgan.

Germaniyada hunarmandchilik iqtisodiyotning eng xilma-xil tarmog'idir: kichik va o'rta hunarmandchilik korxonalari Germaniya iqtisodiyotining an'anaviy tayanchi hisoblanadi. Ushbu sohadagi 962 mingta korxonada 4,8 millionga yaqin kishi mehnat qilmoqda. Ularda 483 ming o'quvchi kasb-hunarga o'qitildi. Demak, jami ishlovchilarning qariyb 12 foizi hunarmandchilik sohasida band bo'lib, bu yerda jami o'quvchilarning qariyb 30 foizi kasb egallaydi, hunarmandchilik

ustaxonalari esa barcha korxonalarining 27 foizini tashkil etadi. Tarmoqda iqtisodiyotning boshqa segmentlarini yosh malakali kadrlar bilan ta'minlash uchun talab qilinadiganidan ko'proq mutaxassislar tayyorlanmoqda. Hunarmandchilik sohasidagi aylanma 491 milliard yevroni, ya'ni yalpi ichki mahsulotning 8 foizini tashkil etadi [11].

Germaniyada bu sohaga hunarmandchilikning 94 turidan biri bilan shug'ullanadigan korxonalar kiradi: g'isht teruvchilardan tortib skripka ustalarigacha. Aksariyat Yevropa mamlakatlaridan farqli o'laroq, hunarmandchilikka mansublik korxonaning kattaligi, band bo'lganlar soni yoki aylanma hajmi bilan belgilanmaydi. Malakali hunarmandlar Germaniya iqtisodiyotining eng ko'p qirrali sohasi bo'lib, kichik va o'rta biznes sektorining asosini tashkil etadi. Hunarmandlar segmenti o'zining uzoq muvaffaqiyatli faoliyati davomida mamlakat ijtimoiy hayotiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadigan iqtisodiy va ijtimoiy guruhga aylandi [12, 208 b.].

Hunarmandchilik sohasi xususiy iste'molchilar uchun ham, sanoat va savdo kompaniyalari, davlat tuzilmalari uchun ham tovarlar va xizmatlarning keng, tabaqalashtirilgan va yuqori texnologik tanlovini taklif etadi.

Italiyada ham hunarmandchilik korxonalari aholi bandligini ta'minlash va iqtisodiy o'sishga salmoqli hissa qo'shmoqda. Barcha korxonalarining 33 foizi hunarmandchilik bilan bog'liq bo'lib, ular aholining 21 foizini va mamlakat yalpi ichki mahsulotining 15 foizini ish bilan ta'minlaydi. Bundan tashqari, Italiya IHTT mamlakatlari orasida kichik va o'rta ishlab chiqarish korxonalarining eng katta ulushiga ega bo'lgan davlatdir. Italiya korxonalari an'anaviy mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgan: yengil va oziq-ovqat sanoati, kiyim-kechak, yengil mashinasozlik. Ixtisoslashuv Italiyaga xos xususiyatdir. Boshqa ko'pgina rivojlangan mamlakatlar an'anaviy sermehnat mahsulotlar ishlab chiqarish va eksport qilishni keskin qisqartirib, yuqori texnologiyali tovarlar ishlab chiqarishga o'tgan bir paytda, Italiya korxonalari ularning kichik hajmi va "eski" ixtisoslashuviga qaramay, jahon bozorida

salmoqli o'rinni egallashga muvaffaq bo'ldi. Bunday natijaga "made in Italy" brendi ostida innovatsion, zamonaviy va sifatli mahsulotlarga ixtisoslashuv orqali erishildi [8: 9].

Ta'kidlash joizki, keyingi yillarda Yevropaning boshqa mamlakatlarida ham hunarmandchilik korxonalarining xalqaro bozorlarga yo'naltirilishi kuchaydi. Shunday qilib, Yevropaning ko'plab rivojlangan mamlakatlarida hunarmandchilik iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi bo'lib, tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy hunarmandchilik ishlab chiqarishlarining Yevropa va Osiyoning o'rta asrlar va sanoatdan oldingi ustaxonalaridan farqi shundaki, qo'l mehnati intellektual mehnat bilan tobora ko'proq uyg'unlashib bormoqda. Bu esa mehnat qurollarining evolyutsiyasi va yangi texnologiyalarning paydo bo'lishi bilan bog'liq.

Kelajak instituti (The Institute For The Future) ning yaqin o'n yillikdagi prognozlariga ko'ra, hunarmandchilikning ahamiyati oshishi "yangi hunarmandchilik iqtisodiyoti" kabi hodisani keltirib chiqarishi mumkin. Hech bo'lmaganda ikkita asosiy tendensiya rivojlanadi. Bu yirik korxonalarining o'zgaruvchan bozor ehtiyojlariga moslashuvi va bozor ehtiyojlarini moslashuvchan va aniq qondira oladigan kichik korxonalar ahamiyatining o'sishidir. Shu bilan birga, hunarmandchilik faoliyatining yakuniy natijasi ko'p jihatdan bir xil bo'ladi: hunarmandlar nafaqat mahsulot ishlab chiqaradi, balki global hunarmandchilik kooperatsiyasi afzalliklaridan foydalangan holda nafaqat mahalliy va milliy darajada, balki global miqyosda ham iqtisodiyotni shakllantiradi [5].

Prognozlarga ko'ra, hunarmandchilik mahsulotlarining katta qismi kichik korxonalar yoki yakka tartibdagi xususiy tadbirkorlar tomonidan taqdim etiladi. Bular noyob, individual ishlab chiqarilgan tovarlarni izlayotgan tobora ko'proq iste'molchilar uchun o'z turidagi yagona buyumlarni yoki mahsulotlarning cheklangan partiyalarini ishlab chiqaradigan savdo-hunarmandchilik kompaniyalari bo'ladi. Bu korxonalarga yangi mahsulot va bozor yaratish istagidagi

hunarmandlar, usta va muhandislar jalb qilinadi.

Hunarmandchilik ishlab chiqarishining yangi avlodi avvalgilariga qaraganda mukammalroq bo'ladi. Ular eng so'nggi texnologiyalar bilan jihozlanadi, mahalliy va global iste'molchilarga chiqish imkoniyatiga ega bo'ladi, har qanday sohada raqobatlasha oladi. Bu firmalar harakatchan, moslashuvchan bo'ladi. Ko'pincha qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun yirik kompaniyalar bilan hamkorlik qiladi. Mutaxassislarining fikricha, yangi hunarmandchilik firmalarining aksariyati bilimlarga asoslangan bo'lib, murakkab muammolarni hal qilish va yangi g'oyalar, tovarlar, xizmatlar va biznes modellarini ishlab chiqish uchun inson kapitaliga tayanadi. Ularda yuqori malakali mutaxassislar ish bilan ta'minlanishi ko'zda tutilgan bo'lib, ularga ijod qilish va manyovra qilish uchun erkinlik beriladi, shuningdek, yuqori darajadagi ish haqi kafolatlanadi [12, 208 b.].

"Yangi hunarmandchilik iqtisodiyoti" kichik biznes va xususiy tadbirkorlik hisobidan jadal rivojlanadi. Hunarmandlar yangi tashkiliy tuzilmalarni yaratadilar va ish hamda shaxsiy hayot o'rtasidagi muvozanatni topish uchun yangi imkoniyatlarni taqdim etadilar.

Albatta, bu bashorat qanchalik o'zini oqlashini aytish qiyin. Lekin shunisi aniqki, hunarmandchilik o'rta asrlar sarqiti yoki faqat sayyohlarga mo'ljallangan soha emas. Hunarmandchilik ustaxonalari mahsulotlariga talab ular taklif etayotgan mahsulotlarning yuqori sifati, ekologik tozaligi va individualligi tufayli oshdi. Bugungi kunda ham u yoki bu mamlakatning milliy o'ziga xosligini eng ko'p darajada aks ettiruvchi hunarmandchilik ishlab chiqarishi kuchli raqobat ustunliklaridan biriga aylanishi mumkin.

Hunarmandchilikni rivojlantirish qishloq xo'jaligida bandlik muammosini hal qilishning bir yo'lidir. Qishloq xo'jaligi ishlarining mavsumiyligi va qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirish bilan bir vaqtda ish bilan band bo'lmagan va bo'shagan aholini ish bilan ta'minlash zarurati yuzaga kelishini hisobga olgan holda, qishloq xo'jaligi hududida noqishloq xo'jalik faoliyatini tashkil etish

birinchi o'ringa qo'yilmoqda. Bu ko'p jihatdan yil davomida mehnat resurslaridan bir me'yorda foydalanish, qishloqlarda ish bilan bandlik darajasini oshirish, qishloq aholisi daromadlarini ko'paytirishga xizmat qiladi.

Hunarmandchilik kichik tadbirkorlikning bir ko'rinishi bo'lib, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bu shuni anglatadiki, tadbirkorlik faoliyatiga aholining turli toifalari – ayollar, yoshlar, keksalar jalb etilishi mumkin. Bundan tashqari, hunarmandchilikning rivojlanishi daromadlar qutblanishi va aholi turmush darajasining tabaqalanishini kamaytirishga yordam beradi, bu esa o'z navbatida ijtimoiy barqarorlikning shart-sharoitlarini yaratadi.

Hunarmandchilik turizmni rivojlantirish, shuningdek, milliy madaniyatning xalqaro maydondagi nufuzini oshirish nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Hunarmandchilik katta eksport salohiyatiga ega faoliyat sifatida eksport yo'nalishiga ega bo'lib, iqtisodiy o'sishga va tashqi savdo aylanmasi hajmining oshishiga xizmat qiladi. Zamonaviy sharoitda hunarmandchilik yangi bilimlar, materiallar va texnologiyalar, kommunikatsiya, kooperatsiya va ixtisoslashuvning yangi imkoniyatlari bilan boyib bormoqda.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xalqimizning an'anaviy turmush tarzi, azaliy mehnat ko'nikmalarining milliy qadriyatlari tufayli yuzaga keladigan ijtimoiy hayotdagi barcha o'zgarishlar izchil ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi. Ming yillar davomida shakllangan xalq hunarmandchiligi tajribasidan kelib chiqib, shuningdek, hunarmandchilikni an'anaviy milliy san'at yo'nalishida rivojlantirishning ijtimoiy-ma'naviy poydevoriga tayangan holda respublika rahbariyati tashabbusi bilan mustaqillik yillarida ushbu sohaning tadrijiy rivojlanishiga xizmat qiluvchi qator farmon va qarorlar qabul qilindi. Bu milliy xalq hunarmandchiligi va amaliy bezak san'ati jarayonida, ayniqsa, milliy hunarmandchilikning unutilgan ayrim turlarini rivojlantirishda muhim bosqich hisoblanadi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ateliers d'Art de France // <http://www.ateliersdart.com/metiers.php?lang=eng>
2. Chattopadhyay, K. Crafts and the Future. India International Centre Quarterly. Vol. 11, no. 4 (1984): 5–14.
3. Ergasheva A.F., Kadirova M.M., Kadirova S.H. The role of the tourism nationals crafts in Bukhara region. European science. no. 1 (50), (2020): 15-16.
4. Friel M. Crafts in the Contemporary Creative Economy. Aisthesis, no. 13(1), (2020): 83-90.
5. Intuit Future of Small Business Report. Third Installment: The New Artisan Economy. Institute for the Future for Intuit, 2008 // <http://about.intuit.com/futureofsmallbusiness/>
6. Luckman S., Nicola J., Thomas R. Crafting economies: Contemporary cultural economies of the handmade. Bloomsbury Academic, (2017): 248.
7. Mignosa A., Kotipalli P. A Cultural Economic Analysis of Craft. (2019). Cham: Palgrave Macmillan, (2019): 318.
8. National Confederation of Crafts and Small and Medium-Sized Enterprises of Italy // <http://www.cna.it/eng/craftsector.htm>
9. Paolo Crosetto. Competition and cooperation. Italian SMEs go international. Prospects for the extension of the Italian industrial district model to Central and Eastern European Countries. Research Centre on Emerging and Transition Countries – University of Turin, 2004.
10. Yair, K., Press, M., Tomes, A. Crafting competitive advantage: Crafts knowledge as a strategic resource. Design Studies. (2001): 377-394.
11. Zentralverband des Deutschen Handwerks // <http://www.zdh.de/facts-and-figures.html>
12. Водянова И.Н. Новая ремесленная экономика как вид малого предпринимательства // Проблемы современной экономики. 2010. № 2. – С. 206-209.
13. Индивидуальная предпринимательская деятельность. Справочное пособие / Сост.: М.Н. Федорова; Отв. ред. П.В. Савченко. – М.: Экономика, 1992.
14. Цой Н.В. Особенности организации надомного труда в Узбекистане. Экономика и финансы. № 6. (2015): 63-69.
15. Харитонович Д.Э. Ремесло. Цехи и миф // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т. 2. – М.: Наука, 1999.

KUSHON PODSHOHLIGI DAVRIDA CHAG'ANIYONNING SIYOSIY, MADANIY VA IQTISODIY HAYOTI

Ergashev Mavlon Eshniyozivich

Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası

dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori

<https://orcid.org/0000-0005-7888-893X>

UDK: 94 (575.1)(100)

Annotatsiya: Maqolada Kushon podshohligi davrida Chag'aniyon o'lkasining siyosiy, madaniy va iqtisodiy hayoti yoritilgan. Yuechjilar harakati, Kushon davlatining shakllanish jarayoni hamda Chag'aniyonning bu jarayondagi o'zni tarixiy manbalar va arxeologik topilmalar asosida ko'rsatib beriladi. Dalvarzintepa, Xolchayon, Kofirqal'a, Uzundara va Darband yodgorliklari orqali o'lkaning shaharsozlik, tangachilik, hunarmandchilik va diniy hayoti tasvirlangan. Tadqiqotda Chag'aniyon Kushon sivilizatsiyasi taraqqiyotida markaziy o'rin tutgani ilmiy asoslanadi.

Kalit so'zlar: Kushon podshohligi, Chag'aniyon, Dalvarzintepa, Xolchayon, Yuechjilar, Kanishka, tangachilik, madaniyat, Surxondaryo.

Аннотация: В статье освещается политическая, культурная и экономическая жизнь области Чаганиён в период Кушанского царства. На основе исторических источников и археологических находок показаны движение юэчжей, процесс формирования Кушанского государства, а также роль Чаганиёна в этом процессе. Через памятники Дальварзинтепа, Холчаён, Кофиркала, Узундара и Дарбанд раскрываются градостроительство, монетное дело, ремесленничество и религиозная жизнь региона. В исследовании научно обосновывается, что Чаганиён занимал центральное место в развитии кушанской цивилизации.

Ключевые слова: Кушанское царство, Чаганиён, Дальварзинтепа, Холчаён, юэчжи, Канишка, монетное дело, культура, Сурхандарья.

Abstract: The article examines the political, cultural, and economic life of the Chaganiyan region during the period of the Kushan

Kingdom. Based on historical sources and archaeological findings, it highlights the migration of the Yuezhi, the process of the formation of the Kushan state, and the role of Chaganiyan in this process. Through the monuments of Dalvarzintepa, Khalchayan, Kofirqala, Uzundara, and Darband, the region's urban development, coinage, craftsmanship, and religious life are described. The study scientifically substantiates that Chaganiyan occupied a central position in the development of Kushan civilization.

Keywords: Kushan Kingdom, Chaganiyan, Dalvarzintepa, Khalchayan, Yuezhi, Kanishka, coinage, culture, Surkhandarya.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Kushon podshohligi Markaziy Osiyo, Afg'oniston va Hindiston xalqlari tarixida alohida o'rin tutgan davlatlardan biridir. Bu davrda turli xalqlar, tillar va dinlarning o'zaro aralashuvi natijasida yangi madaniyat shakllandi. Ayniqsa, Kushonlar davrida Baqtriya, So'g'd, Chag'oniyan, Hind vodiysi kabi yirik markazlarda urbanizatsiya jarayoni kuchaydi, savdo yo'llari rivojlandi va xalqaro madaniy aloqalar mustahkamlandi. Bu davrda shakllangan san'at, diniy e'tiqodlar va ijtimoiy tuzilmalar jahon sivilizatsiyasi tarixida o'chmas iz qoldirgan.

Kushonlar davrining eng muhim xususiyati shundaki, ular turli xalqlarni bir siyosiy markaz ostida birlashtira oldilar. Bu davlat hududi hozirgi O'zbekiston janubi, Tojikiston, Afg'oniston shimoli va Hindistonning ayrim hududlarini o'z ichiga olgan. Tarixiy manbalar, xususan, qadimgi Xitoy yilnomalari, yunon-rim mualliflari va mahalliy arxeologik topilmalar Kushon davrining boy siyosiy va madaniy hayotidan dalolat beradi.

Ayniqsa, qadimiy Chagʻoniyon oʻlkasi bu jarayonlarda muhim rol oʻynagan. Bu hududdan topilgan koʻplab yodgorliklar, xususan, **Dalvarzintepa, Xolchayon, Kofirqalʼa, Darband va Uzundara** kabi obidalar Kushon davrining yirik siyosiy va madaniy markazlari sifatida tanilgan. Ularning topilmalari orqali Kushon davrida iqtisodiy, diniy va sanʼat hayotining yuqori darajada rivojlanganligini bilish mumkin.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Kushon davlati oʻz zamonida Sharq va Gʻarbni bogʻlab turgan asosiy halqa – **Buyuk Ipak yoʻli** tarmogʻining eng muhim qismi boʻlgan. Shu sababdan ham bu davlatning shakllanishi va ravnaqi nafaqat mintaqaviy, balki butun Osiyo tarixining ajralmas boʻlagidir.

Kushonlarning siyosiy markazi, arxeologik dalillarga koʻra, dastlab **Chagʻoniyon** atrofida joylashgan boʻlib, keyinchalik ularning hukmronligi Baqtriya va Hindiston sari kengaydi. Bu davrda shakllangan koʻp millatli madaniyat va diniy bagʻrikenglik siyosati Kushon saltanatini uzoq yillar barqaror tutib turdi.

Tarixiy manbalarda Kushon podsholigining vujudga kelishi bevosita koʻchmanchi yuechjilar harakati bilan bogʻlanadi. Qadimgi Xitoy manbalari, jumladan, “Shiji” (“Tarixchi yozuvlari”) asarida keltirilishicha, katta Yuechji xalqi dastlab Dovon (Fargʻona vodiysi)dan 3000 li gʻarbda, Gʻuy-shuy daryosining shimolida yashagan. Ularning janubida Daxya (Baqtriya), gʻarbida Aʼnsi (Parfiya), shimolida esa Qangʻ davlatlari joylashgan edi. Yuechjilar dastlab Dunxuan bilan Tsilyan-Shan togʻlari oraligʻida yashab, chorvachilik bilan shugʻullangan koʻchmanchi elat boʻlgan. Ammo ular Xunlar tomonidan tor-mor keltirilgach, Gʻarbgʻa tomon siljishga majbur boʻladilar.

Ular Fargʻona vodiysidan oʻtib, Baqtriya yerlarini egallaydilar. “Qian Hanshu” (“Old Xitoy yilnomasi”)da yozilishicha, xunlar tomonidan magʻlub etilgan Yuechjilar gʻarbgʻa yurib, hozirgi Qirgʻiziston shimolida yashovchi se qabilasining yerlarini bosib olganlar. Se qabilasi esa janubga siljib, Gibin (hozirgi Kashmir)ni bosib olgan. Shu tariqa Yuechjilar va boshqa qabila ittifoqlari Markaziy

Osiyoning turli hududlariga joylashib, oʻzaro madaniy aloqalarni kuchaytirgan.

Yunon geografi Strabon ham bu jarayon haqida soʻz yuritgan ekan, Yuechjilar bilan birga kelgan asiy, pasian, toharlik va sakaravl kabi qabilalarni eslatib oʻtadi. Ularning barchasi Yaksart (Sirdaryo) daryosining narigi sohilidan kelib, Baqtriya ustidan hokimiyatni qoʻlga kiritgan. Rim tarixchisi Pompey Trog esa Parfiya hukmdori Artaban I miloddan avvalgi 128–124-yillarda Yuechjilar bilan boʻlgan jangda halok boʻlganini qayd etadi. Bu maʼlumotlar Yuechjilar harakati nafaqat koʻchmanchi yurish, balki yirik siyosiy voqea boʻlganini tasdiqlaydi.

Tadqiqotchilar Yuechjilar tarkibiga kirgan qabilalar orasida Kushon urugʻi alohida oʻrin tutganini taʼkidlashadi. “Qian Hanshu”da yozilishicha, Yuechjilar Daxya (Baqtriya)ni zabt etgach, oʻz qarorgohlarini Gʻuy-shuy daryosining shimolida qurib, davlatni besh mustaqil yabgʻulik (mulk)ka boʻlganlar:

1. Xyumi – qarorgohi Xomo shahri;
2. Shuanmi – qarorgohi Shuanmi shahri;
3. Gʻuyshuan – qarorgohi Xotso shahri;
4. Xeytun – qarorgohi Bomo shahri;
5. Gaofu – shu nomli shaharda joylashgan.

Bu besh yabgʻuliklar “Katta Yuechji” konfederatsiyasiga qarashli boʻlgan. “Hou Hanshu” (“Keyingi Xitoy yilnomasi”)da esa Yuechjilar poytaxti Lanshi shahri deb koʻrsatiladi. Tadqiqotchilarning fikricha, Gaofu – hozirgi Kobul, Xyumi – Vaxon vodiysi, Shuanmi – Zebak va Jarm, Gʻuyshuan esa Dalvarzintepa atrofida joylashgan. Shu bois ham Dalvarzintepa Kushonlar davlatining ilk siyosiy markazlaridan biri sifatida qaraladi.

Arxeolog G.A.Pugachenkova Dalvarzintepadan topilgan tangalar, haykallar va binokorlik uslublariga tayanib, bu shaharni Kushonlar sulolasining dastlabki poytaxti sifatida talqin etadi. Unga koʻra, Dalvarzintepa va undan 40 km uzoqlikdagi Xolchayon yodgorligi bir sulolaviy markaz tizimini tashkil etgan. Xolchayon saroyida topilgan haykallar, devoriy rasmlar va sanʼat namunalari Kushon zodagonlarining siyosiy qudrati ifodalangan.

Kushonlar dastlabki yillarda oʻz tangalarini Yunon-Baqtriya hukmdorlari – Evkratid va Geliokl tangalariga oʻxshatib zarb qilganlar. Tangalar old tomonida nomaʼlum hukmdor

boshi, orqa tomonida esa yunon xudosi Zevs tasviri tushirilgan. Bu tangalarning ko'pchiligi Surxondaryo vodiysidan topilgan. Keyinchalik esa Zevs o'rniga ot tasviri joylashtirilgan bo'lib, bu ramz yangi siyosiy hokimiyatning shakllanayotganini bildirgan. Aynan shunday tangalar Dalvarzintepa va Xolchayon atrofidan topilgan bo'lib, ular bu hududning Kushonlar davlati uchun poytaxtlik qilganini ko'rsatadi.

Manbalarda keltirilishicha, Yuechjilar orasidan chiqqan birinchi yirik hukmdor Geray bo'lgan. U Kushon urug'idan bo'lib, yangi davlat asoschisi sifatida e'tirof etiladi. "Tyrannutus Hiaou Sanab Koshshanu" yozuvi tushirilgan tangalarda uning nomi uchraydi. Shuningdek, Xolchayon saroyidan topilgan shahzoda haykali Geray tangalaridagi shoh tasviriga juda o'xshashdir. Bu o'xshashlik Gerayning ilk Kushon hukmdori sifatida tan olinishiga asos bo'lgan.

Arxeologik topilmalar Geray tangalari asosan Tojikistonning Hisor, Kofirnixon, Vaxsh, Qizilsuv vodiysida, shuningdek, Afg'oniston shimolidagi Dilbarjin yodgorligidan aniqlanganini ko'rsatadi. L.A. Borovkova o'z tadqiqotlarida bu tangalar aslida Kushonlar asoschisi Kujula Kadfiz tomonidan zarb etilgan bo'lib, Geray uning otasi, Sanab esa onasi bo'lganini taxmin qiladi. Shu sababli bu tangalar esdalik yoki marosim (kommemorativ) maqsadlarda yaratilgan deb hisoblanadi.

Kujula Kadfiz Kushonlar tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. U o'z hukmronligi davrida (miloddan avvalgi I asr oxiri – milodiy I asr boshi) qolgan to'rt yabg'ulikni birlashtirib, yagona Kushon davlatini tuzdi. "Hou Hanshu"da qayd etilishicha, u Ansi (Parfiya) bilan kurash olib borib, Gaofu (Kobul)ni bosib olgan, Gandin (Puduo) va Gibin (Hindiston shimoli)ni o'z tasarrufiga kiritgan. Shu tariqa, Yuechjilarning g'arbga siljish jarayoni yakunlanib, ularning siyosiy markazi Baqtriyada mustahkam o'rnashdi.

Kujula Kadfiz 80 yildan ortiq yashab, o'limidan keyin taxtni o'g'li Vima Kadfiz egallaydi. Shunday qilib, Kushonlar sulolasi to'rt avlod davomida – Geray, Kujula Kadfiz, Vima Kadfiz va Kanishka – yirik saltanatga asos soldi.

1994 yilda Afg'onistonning Rabotak

shahridan topilgan Baqtriya yozuvidagi bitikda podshoh Kanishka o'zidan oldingi hukmdorlar nomini shunday sanab o'tadi: Kujula Kadfiz, Vima Takto, Vima Kadfiz, va Kanishka. Bu bitik nafaqat Kushonlar sulolasining uzviyligini tasdiqlaydi, balki tarix faniga ilgari noma'lum bo'lgan hukmdor – Vima Takto nomini ham kiritgan.

Kushon davrida Chag'oniyon o'lkasi (hozirgi Surxondaryo vodiysi) siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan nihoyatda muhim markazlardan biri bo'lgan. Bu hududdan topilgan arxeologik yodgorliklar — Dalvarzintepa, Xolchayon, Kofirqal'a, Uzundara, Darband va Sina (Kofirqal'a-Sina) — nafaqat Kushon podsholigi tarixini, balki butun Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining rivoj bosqichlarini o'rganishda beqiyos manba hisoblanadi.

Dalvarzintepa Kushonlar davrining eng yirik shahar markazlaridan biri bo'lgan. Arxeologik tadqiqotlarga ko'ra, shahar miloddan avvalgi II asrda barpo etilib, milodiy III asrgacha faol hayot kechirgan. Uning umumiy maydoni 40 gektardan ortiq bo'lib, u uch qismdan — ark (saroy qismi), shahriston (ma'muriy markaz) va rabod (hunarmandchilik va savdo hududi)dan iborat bo'lgan.

Dalvarzintepada o'tkazilgan qazishmalar natijasida Kushonlar davriga oid boy topilmalar — haykallar, sopol idishlar, metall buyumlar, zargarlik ashyolari, devoriy suratlar va turli yozuvli tangalar aniqlangan. Ayniqsa, bu yerda topilgan oltin xazinas (milodiy I asrga oid) nafaqat o'lka, balki butun Osiyo tarixining eng muhim arxeologik topilmalari sirasiga kiradi.

G.A. Pugachenkova Dalvarzintepani Kushonlar davlatining dastlabki siyosiy markazi sifatida baholaydi. Unga ko'ra, bu yerda Geray va Kujula Kadfiz davrida davlat boshqaruv markazi joylashgan, keyinchalik esa u janubga, Afg'oniston va Hindiston yo'nalishida kengaygan. Tangachilik topilmalari, shuningdek, bu hududda o'z tangasini zarb qilgan hukmdorlarning mavjudligidan dalolat beradi.

Dalvarzintepadan 40 kilometr narida joylashgan Xolchayon yodgorligi Kushon zodagonlarining saroy kompleksi sifatida mashhur. Bu yerda o'tkazilgan arxeologik izlanishlar natijasida haykaltaroshlik

san'atining noyob namunalari topilgan. Xolchayon haykallari — shoh oilasi, lashkarboshilar, ayollar, musiqachilar va xizmatchilar tasvirlangan to'liq haykallar to'plamidir. Ularning yuz ifodasi, kiyimi, bezaklari va holati o'sha davr jamiyatining ijtimoiy tuzilmasini yaqqol aks ettiradi.

Ayniqsa, Xolchayondan topilgan shahzoda haykali tangalarda tasvirlangan shoh Geray obraziga juda o'xshash bo'lib, bu yerdagi saroy dastlabki Kushon hukmdorlari bilan bevosita bog'liq bo'lganini ko'rsatadi. Tadqiqotchilarning fikricha, Xolchayon nafaqat hukmdor qarorgohi, balki sulolaviy ibodatxona vazifasini ham bajargan. Bu saroyda o'tkazilgan marosimlar orqali Kushonlar o'z avlodlariga siyosiy va diniy hokimiyatni meros qilib qoldirishgan.

Chag'oniyon hududida joylashgan Kofirqal'a yodgorligi ham Kushon davriga mansub bo'lib, o'zining mustahkam mudofaa devorlari bilan ajralib turadi. Arxeolog G.A. Pugachenkova bu yodgorlikni "Kofirqal'a-Sina" deb atab, uni milodiy I–III asrlarga oid deb belgilaydi. Devorlari toshdan qurilgan, uzunligi 5 kilometr, qalinligi esa 3 metr bo'lgan bu istehkom shaharni tashqi hujumlardan himoya qilishga mo'ljallangan. Kofirqal'a o'z davrida strategik ahamiyatga ega joyda — Surxondaryo vodiysidan o'tuvchi karvon yo'llari kesishmasida joylashgan bo'lib, Kushon podsholigi uchun harbiy-siyosiy markaz sifatida xizmat qilgan. Qal'adagi topilmalar orasida kulolchilik buyumlari, mis tangalar, xudolar tasviri tushirilgan idishlar va diniy marosimga oid predmetlar uchraydi.

Kushonlar davrida Surxondaryo vodiysi orqali Baqtriyadan shimolga o'tuvchi yo'llarni himoya qilish maqsadida bir necha mudofaa inshootlari barpo etilgan. Shulardan eng muhimlari — Uzundara, Darband, Iliqlik-1, hamda Suvsiztog' tizmalaridagi devorlar hisoblanadi. Bu inshootlar "Buyuk Baqtriya devori" tizimining bo'g'inlari sifatida e'tirof etiladi. Darband qal'asi hozirgi Surxondaryoning Darband qishlog'idan 3 km g'arbda joylashgan bo'lib, u Sariosiyo tomonga o'tuvchi yo'llarni nazorat qilgan. Qal'a o'lchami 80x50 metr bo'lib, undan ikki tomonga cho'zilgan devorlar 1,5 km uzunlikda va 2–5 metr balandlikda bo'lgan. Devorlardan

topilgan sopol idishlar, qurilish uslubi hamda joylashuv holati bu qal'aning milodiy I–III asrlarda, aynan Kushon davrida qurilganini tasdiqlaydi.

Uzundara qal'asi esa Chag'oniyonning shimoliy kirish eshigini himoya qilgan. U Sariosiyo vodiysi orqali o'tuvchi karvon yo'lini to'sib, shimoliy dushmanlarning bostirib kirishini cheklagan. Bu istehkomlar bir-birini to'ldirib, butun Surxondaryo vodiysini yagona harbiy mudofaa tizimiga aylantirgan.

Kushonlar davrida Chag'oniyon hududida shaharsozlik yuksak darajada rivojlandi. Har bir yirik markazda ark (saroy), shahriston (ma'muriy qism) va rabod (hunarmandlar mahallasi) aniq ajralgan. Bu shaharlar nafaqat siyosiy, balki iqtisodiy faoliyat markazlari bo'lgan. Hunarmandchilik, metallsozlik, kulolchilik va zargarlik yuqori darajada rivoj topgan. Topilgan tangalar, sopol idishlar va metall buyumlar bu o'lkaning xalqaro savdoda faol ishtirok etganini ko'rsatadi. Dalvarzintepada topilgan ustaxonalar qoldiqlari, oltin-kumush zargarlik ashyolari hamda marvarid toshlar, bu yerda ishlab chiqarilgan mahsulotlar Hindiston va Xitoy bozorlarigacha yetkazilganini isbotlaydi. Shuningdek, Kushonlar davrida Buyuk Ipak yo'li orqali Xitoy ipaklari, Hindiston ziravorlari, Rimning shishadan tayyorlangan idishlari va O'rta Osiyoda ishlab chiqilgan metall buyumlar almashilgan.

Arxeologik topilmalarda buddaviylik, zardushtiylilik va mahalliy e'tiqodlar unsurlari birgalikda uchraydi. Xolchayon haykallari orasida Buddha va mahalliy xudolar tasvirlari bir-biriga uyg'un holda aks ettirilgan. Bu esa Kushon davrida diniy bag'rikenglik siyosati ustuvor bo'lganidan dalolat beradi. Dalvarzintepadan topilgan Buddha haykalchalari, ibodatxona qoldiqlari va diniy ramzlar bu hududda buddaviylikning erta davrdan boshlab tarqalganini ko'rsatadi. Keyinchalik, Kanishka davrida bu din rasmiy e'tiqod darajasiga ko'tariladi va Kushon podsholigi buddaviylik madaniyatining yirik markaziga aylanadi.

Kushon podsholigi davrida tangachilik siyosiy mustaqillik va iqtisodiy barqarorlikning asosiy belgilaridan biri bo'lgan. Dastlabki davrda Kushon hukmdorlari Yunon-Baqtriya

shohlari — Evkratid va Geliokl tangalariga taqlidan o'z pullarini zarb qila boshlaganlar. Bu tangalarning old tomonida hukmdor boshi, orqa tomonida esa yunon xudosi Zevs yoki ot tasviri aks ettirilgan. Ayniqsa, ot timsoli yangi davlatning ramziga aylangan bo'lib, u harbiy qudrat va kuchni ifodalagan. Surxondaryo, xususan, Dalvarzintepa va Xolchayon atrofidan topilgan tangalar ilk Kushon iqtisodiyotining markazi aynan shu hududda bo'lganini ko'rsatadi. Bu tangalar asosan misdan, keyinchalik esa kumush va oltindan zarb qilingan. Ularning yuzasida yunon yozuvi bilan "Tyrannutus Hiaou Sanab Koshshanu" degan bitiklar o'qiladi. Tadqiqotchilar bu yozuvdagi "Koshshanu" so'zini "Kushon", "Hiaou Sanab"ni esa hukmdorning ismi bilan bog'laydi. Shu tarzda tangalar davlat hokimiyatining timsoliga aylangan. Keyingi davrlarda tangalarda hukmdorlar ismi bilan birga, turli diniy ramzlar ham tasvirlana boshlagan. Masalan, Vima Kadfiz tangalarida hind xudosi Shiva va uning yonidagi buqa Nandi aks etgan. Bu hol Kushonlarning Hindiston bilan siyosiy va madaniy aloqalari kuchayganidan dalolat beradi. Shuningdek, u oltin tangalar zarbini yo'lga qo'yib, davlat iqtisodiyotini mustahkamladi. Bu tangalar orqali Buyuk Ipak yo'li orqali savdo-sotiq kengaydi, xalqaro pul almashinuvi shakllandi.

Kushonlarning eng yirik siyosiy markazlari sifatida Baqtra (Balx), Dalvarzintepa, Kobul va keyinchalik Peshovar shaharlarini tilga olish mumkin. Har bir markaz ma'muriy, harbiy va diniy vazifani bajargan. Dalvarzintepa va Xolchayon Kushonlarning ilk siyosiy markazlari bo'lsa, Balx va Kobul hukmronlik kengaygach markaziy poytaxtlar sifatida rivojlandi. Peshovar esa Kanisha davrida yangi ma'naviy markazga aylandi. Tangachilikdagi izchil islohotlar, oltin-kumush pullarning keng muomalasi, xalqaro savdo yo'llarining faollashuvi — bularning barchasi Kushon podsholigini o'z davrining eng yirik iqtisodiy imperiyalaridan biriga aylantirgan. Ularning tangalari nafaqat iqtisodiy muomala vositasi, balki siyosiy hokimiyat ramzi, madaniyat va din sintezi mahsuli sifatida ham tarixda o'chmas iz qoldirgan.

Kushon podsholigi o'zining eng yuksak taraqqiyot cho'qqisiga Kanishka I davrida

erishgan. U milodiy II asr boshlarida taxtga chiqqan bo'lib, davlat hududlarini kengaytirish, iqtisodiyotni mustahkamlash va diniy siyosatni barqarorlashtirish borasida katta ishlar qilgan. Kanishka davrida Kushonlar g'arbda Parfiya, sharqda Xitoy (Xan imperiyasi), janubda Hindiston va shimolda O'rta Osiyo bilan chegaradosh ulkan saltanatga aylangan. Bu davrda davlat hududi hozirgi O'zbekiston janubi, Tojikiston, Afg'oniston, Pokiston va Hindiston shimolini o'z ichiga olgan. Kanishka harbiy yurishlar orqali Hindistonning Panjob, G'andharo va Kashmir hududlarini o'z tasarrufiga kiritgan. Bu yerlar nafaqat boy tabiiy resurslari, balki yuksak madaniy darajasi bilan ham muhim ahamiyatga ega edi. Ayniqsa, G'andharo maktabining san'at uslublari Kushonlar saroy san'atiga katta ta'sir ko'rsatgan. Kanishka davrida buddaviylik davlat dini darajasiga ko'tarilib, bu din Markaziy Osiyodan Xitoy va Koreyagacha yoyilgan.

Kanishka o'z davrida keng ko'lamli qurilish ishlari olib borgan. Ayniqsa, Peshovar, Baqtra, Dalvarzintepa va Termiz shaharlari yirik madaniy markazlarga aylangan. Peshovarda qurilgan ulkan Kanishka stupasi (ibodat minorasi) buddaviylik me'morchiligining eng yuksak yodgorliklaridan biri sifatida tanilgan. Kanishka davrida zarb etilgan oltin tangalar ham juda mashhur bo'lib, ularda Buddha, Shiva, Nana, Mitra, Atash kabi turli dinlarga mansub xudolar tasvirlangan. Bu holat diniy bag'rikenglik siyosatining yorqin ifodasidir. Kushonlar davrida shaharsozlik va iqtisodiy hayot sezilarli darajada rivoj topgan. Yirik sug'orish tizimlari qurilgan, dehqonchilik vohalari kengaygan, hunarmandchilik markazlari faoliyat ko'rsatgan. Dalvarzintepa, Zartepa va Termiz shaharlarida kulolchilik, metallsozlik, zargarlik va to'qimachilik rivojlangan. Bu ishlab chiqarish markazlari Buyuk Ipak yo'li orqali Eron, Hindiston, Xitoy va Rim bozorlariga chiqish imkonini bergan. Savdo aloqalari kuchaygani sayin, Kushon tangalari xalqaro muomalaga kirgan. Ayniqsa, Vima Kadfiz va Kanishka tangalari o'sha davrda butun Osiyo hududida tan olingan to'lov vositasi bo'lgan. Bu holat davlatning iqtisodiy mustaqilligini ta'minlab, Kushon imperiyasini Yevrosiyo bo'ylab savdo-sotiq tizimining

markaziga aylantirgan.

Davlat hududining kengayishi bilan birga, uni himoya qilish ehtiyoji ham kuchaydi. Shu sababdan Kushon podsholari chegaralarda kuchli mudofaa devorlari va qal'alar tizimini barpo etishgan. Ayniqsa, Surxondaryo vodiysidagi Darband, Uzundara, Iliqlik-1, Kofirqal'a kabi inshootlar davlatning shimoliy chegaralarini himoya qilish uchun muhim bo'lgan. Bu istehkomlar "Buyuk Baqtriya devori" tizimini tashkil etgan. Darband qal'asi 80x50 metr o'lchamda qurilgan bo'lib, u yerdan ikki tomonga cho'zilgan devorlarning uzunligi 1,5 km, balandligi esa 5 metrga yaqin bo'lgan. Devorlardan topilgan sopol buyumlar va qurilish uslubi ularning milodiy I–III asrlarga mansubligini ko'rsatadi. Uzundara va Darband devorlari orqali Chag'oniyon vodiysidan o'tuvchi asosiy yo'llar nazorat ostida bo'lgan. Shu tariqa Kushonlar saltanati o'zining harbiy-siyosiy qudratini ta'minlab turgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Kushonlar davrida madaniyat va san'at yuksak pog'onaga ko'tarildi. Bu davr san'ati — G'andharo va Baqtriya madaniyatlari sintezidir. Haykaltaroshlik, devoriy tasvirlar, zargarlik san'ati va kulolchilik buyumlari o'ziga xos uslubda yaratilgan. Ayniqsa, Dalvarzintepa va Xolchayon haykallari o'sha davr san'atining eng go'zal namunalari sifatida qadrlanadi. Ularning yuz tuzilishi, kiyim-kechagi, ifodasi realistik uslubda ishlangan bo'lib, bu Kushon ustalarining yuqori mahoratini ko'rsatadi. Diniy jihatdan esa bu davr sintez davri bo'lgan. Zardushtiylilik, buddaviylik, hind dinlari va

mahalliy e'tiqodlar o'zaro uyg'unlashgan. Kanishka davrida Buddaviylikning "Mahayana" yo'nalishi rivojlanib, u Markaziy Osiyoda keng yoyilgan. Budda haykalchalari, diniy ramzlar va stupalar bu madaniyatning chuqur ildiz otganini ko'rsatadi.

Kushonlar davrida iqtisodiyotning asosiy tayanchi dehqonchilik va hunarmandchilik bo'lgan. Sug'orish inshootlari kengaytirilgan, yangi ariq va kanallar qurilgan, bu esa vohalarning unumdorligini oshirgan. Shaharlar atrofida yangi aholi manzilgohlari vujudga kelgan. Buyuk Ipak yo'li orqali olib borilgan savdo natijasida davlat katta daromad manbaiga ega bo'lgan.

Kushonlar iqtisodiy yuksalish davrida o'z tangalarini xalqaro savdo vositasi sifatida tarqatgan. Ular orqali oltin, ipak, ziravor, tosh va metall buyumlar almashilgan. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy, balki madaniy aloqalarning ham mustahkamlanishiga olib kelgan. Shunday qilib, Kushon podsholigi Sharq va G'arb madaniyatlarini bog'lovchi muhim ko'priikka aylangan. Kushon podsholigi tarixda Markaziy Osiyoning siyosiy, madaniy va iqtisodiy taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. Bu davrda shakllangan davlat boshqaruvi, tangachilik tizimi, diniy bag'rikenglik siyosati va madaniyat yuksalishi keyingi asrlar taraqqiyotiga zamin yaratgan. Chag'oniyon, Dalvarzintepa, Xolchayon va Kofirqal'a kabi markazlar bu buyuk davrning tarixiy guvohlari sifatida bugungi kunda ham o'z qadr-qimmatini saqlab qolgan.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Пугаченкова Г. А., Ртвеладзе Э. В. Северная Бактрия — Тохаристан. — Ташкент: Фан, б. е., [n.d.]. — В. 80.
2. Ртвеладзе Э. В. Стена Дарбанда Бактрийского // Общественные науки в Узбекистане. — 1986. — № 12. — В. 35–37.
3. Ртвеладзе Э. В. Александр Македонский в Бактрии и Согдиане: Историко-географические очерки. — Ташкент: Фан, 2002. — В. 100.
4. Бельш О. В. Длинные стены в фортификации Средней Азии // Древние и средневековые культуры Центральной Азии (становление, развитие и взаимодействие урбанизированных и скотоводческих обществ): Материалы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения д. и. н. А. М. Мандельштама и 90-летию со дня рождения д. и. н. И. Н. Хлопина (10–12 ноября 2020 г.). — Санкт-Петербург, 2020. — В. 148.

5. Ртвеладзе Э. В. Стена Дарбанда Бактрийского. – [b. e.], [n.d.]. – В. 39.
6. Пугаченкова Г. А. К исторической топографии Чаганиана. – [b. e.], [n.d.]. – В. 50–51.
7. Горин А. Н., Двуреченская Н. Д. Каталог монет крепости Узундара (Южный Узбекистан). – [b. e.], [n.d.]. – В. 9.
8. Ртвеладзе Э. В. Древняя Бактрия — средневековый Тохаристан: Динамика историко-культурного развития (по материалам Амударьинского правобережья). Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Москва, 1988. – В. 10.
9. Мандельштам А. М. История скотоводческих племен и ранних кочевников на юге Средней Азии. Автореф. дис. ... д-ра ист. наук. – Москва–Ленинград, 1972. – В. 38–39.
10. Мандельштам А. М. Происхождение и ранняя история кушан в свете археологических данных // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. 1. – Москва: Наука, 1974. – В. 196.
11. Ставиский Б. Я. Кушанская Бактрия. – [b. e.], [n.d.]. – В. 128.
12. Мандельштам А. М. Кочевники на пути в Индию // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 136. – Москва–Ленинград: Наука, 1966. – В. 149–150.

YANGI O'ZBEKISTONDA O'TKAZILGAN IQTISODIY ISLOHOTLAR NATIJASIDA OZIQ-OVQAT SANOATINING RIVOJI

Xolmanova Feruza Uralovna

*Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası dotsenti,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

feruzahalmanova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-2012-4549>

UDK 94 (575.1)

Annotatsiya: Maqolada viloyatimizning oziq-ovqat sanoatida amalga oshirilgan islohotlar natijadorligi va aholi iste'mol talablarining bajarilishi va hamkorlar davlatlar tomonidan investitsiyalarning kiritilishi masalalari nazarda tutilgan.

Kalit so'zlar: oziq-ovqat sanoati, Surxondaryo viloyati, go'sht va go'sht mahsulotlari, Jarqo'rg'on tumani.

Аннотация: В статье рассматривается эффективность реформ, реализованных в пищевой промышленности нашего региона, выполнение потребительских потребностей населения, а также вопросы привлечения инвестиций со стороны государств-партнёров.

Ключевые слова: пищевая промышленность, Surxandaryo viloyati, go'sht va go'sht mahsulotlari, Jarqo'rg'on tumani.

Abstract: The article examines the effectiveness of reforms implemented in the food industry of our region, the fulfillment of the population's consumer demand, and issues related to the attraction of investments from partner countries.

Keywords: food industry, Surkhondaryo region, meat and meat products, Jarkurgan district.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Respublikamizda oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish uchun Shveysariya, Olmoniya, Chexiya, Polsha, Italiya, Fransiya va Rossiya davlatlari bilan o'zaro hamkorlik kelishuvlari imzolandi va ular tomonidan sohaga sarmoyalar kiritildi. Respublika oziq-ovqat sanoatiga jalb qilinayotgan xorijiy investitsiyalarning asosiy qismi go'sht, sut, meva-sabzavotlarni qayta ishlash korxonalari, un, hamda makaron

mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalarga yo'naltirildi.

Oziq-ovqat sanoati rivojlanishidagi asosiy omillardan biri bu texnik va texnologik rivojlanishdir. Yangi texnologik liniyalar va texnologik yechimlarning joriy etilishi, xom ashyodan ko'proq foydali qismini ajratib olish, sifatli mahsulot ishlab chiqarish hamda uni saqlash imkonini yaratadi[14].

Jahondagi taraqqiy etgan mamlakatlar tajribasidan shuni ko'rish mumkinki, sanoatsiz qishloq xo'jaligini rivojlantirib bo'lmaydi. Oziq-ovqat sanoati rivojlanish darajasining oshishi qishloq xo'jaligi rivojlanishi uchun imkoniyat yaratadi.

МУНОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Oziq-ovqat sanoati tarmoqlarining rivojlanish samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillardan yana biri bu, oziq-ovqat xavfsizligi tizimini joriy etishdir. Oziq-ovqat mahsulotining xavfsizligi bu uning sanitariya, veterinariya, fitosanitariya me'yori va qoidalariga mosligidir. Oziq-ovqat mahsuloti ishlab chiqarish, saqlash, tashish va u bilan savdo qilishga mo'ljallangan texnologiyalar, uskunalar, buyumlar va vositalar ularning me'yori va qoidalariga mosligini tasdiqlash maqsadida sertifikatlanishi lozim.

Shu o'rinda aholi soni, ya'ni iste'molchilar miqdori va uning ortib borishi iste'mol omilining kuchayib borishiga olib keladi. Ayniqsa, ozuqa mahsulotlarini ishlab chiqarish sohalarida taraqqiy etib bormoqda. Oziq-ovqat mahsulotlarini tayyorlash moddiy ishlab chiqarishning eng qadimiy va muhim sanalaridan hisoblanadi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, inson qishloq xo'jaligi faoliyatiga erishgan ilk davrlardan boshlab oziq-ovqat ekin turlarini yetishtirish, mahsulot tayyorlash, saqlash va qayta ishlash masalalari

bo'yicha faol izlanish olib borgan. Bu eng avvalo, oziq-ovqat insonning kundalik va fiziologik ehtiyojini qondirish bilan izohlanadi. Insonning normal hayot kechirishi va to'g'ri fiziologik rivojlanishi uchun xilma-xil vitamin, oqsil va elementlarga boy me'yori zarur bo'ladi.

Oziq-ovqat sanoatining joylashishini xom ashyo va transport kabi qator omillar belgilaydi. Mazkur omillar asosida hududiy oziq-ovqat sanoatining ixtisoslashuvini 2 sanoat rayoniga ajratish mumkin. Birinchisi, Surxon yoki Termiz-Sariosiyo sanoat rayoni bo'lib, uning tarkibida Sariosiyo, Uzun, Denov, Oltinsoy, Sho'rchi, Qumqo'rg'on, Jarqo'rg'on, Termiz tumani va Termiz shahri kiradi. Surxon sanoat rayonida Denov tumani yuqori mavqega ega. Bu yerda viloyat jami yalpi mahsulotining 19,0 foizi, iste'mol mollarinig 51,1 foizi ishlab chiqariladi[15].

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash asosida agrosanoat majmuasi shakllanadi. Shu o'rinda aytish mumkinki, oziq-ovqat sanoati ko'p jihatdan qishloq xo'jaligiga, qishloq xo'jaligi esa ob-havo iqlim sharoitlariga bog'liq bo'ladi. Oziq-ovqat sanoatining mahsulotlari xilma-xil un va un mahsulotlari, vino, aroq, pivo, alkogolsiz ichimliklar, o'simlik va hayvon yog'i, go'sht, sut, kolbasa, xo'jalik mahsulotlari, paxta chigiti, bug'doy va g'alla ekinlari, meva va uzum, chorva mahsulotlari kabilar hisoblanadi. Surxondaryo viloyatida oziq-ovqat sanoati jami sanoat ishlab chiqarish hajmida yengil sanoat tarmoqlaridan keyin ikkinchi o'rinda turadi.

Paxta sanoati nafaqat yengil sanoat xom ashyo bazasi, balki aholining eng ko'p iste'molida bo'lgan yog' mahsulotlariga bo'lgan talabini ham qondiruvchi soha hisoblanadi. Yog'-moy mahsulotlarini ishlab chiqarish bo'yicha viloyatimizda 2016-yilda quvvati 68 ming tonnaga teng bo'lgan 3 ta korxona faoliyat yuritgan bo'lsa, 2020-yilda 6 ta korxona tomonidan 116 ming tonnaga teng quvvat yaratildi[1]. Misol uchun 2020-yil Muzrabot tumanida "Ozod Nurli Hayot" MChJ tomonidan 35 ming tonnaga teng yog' ishlab chiqarish loyihasi ishga tushirildi.

Bundan tashqari, oziq-ovqat tarmog'ini rivojlantirish bo'yicha 2021-yilgacha qiymati 448,9 mlrd. so'mga teng bo'lgan 60

ta loyihani amalga oshirish bo'yicha ishlar davom ettirilmoqda. Xususan, 2019-yilda qishloq xo'jaligi sohasida ishlab chiqarishning klaster usuli yo'lga qo'yildi, klasterlarga ajratilgan qishloq xo'jaligi maydonlarining hajmi ekin turlari bo'yicha paxta-to'qimachilikda 62 foizni, chorvachilikda 8 foizni, meva-sabzavotchilikda 7,5 foizni tashkil etdi[2].

2020-yilda viloyat aholisining o'simlik yog'iga ehtiyoji 19,1 ming tonnani tashkil etib, uning 16,2 ming tonnasini vohadagi "Surxonoziqovqat", "Agroxizmat Shindong" aksiyadorlik jamiyatlari va "Sharif-N" ma'suliyati cheklangan jamiyati yetkazib berdi[3].

2018-yilning shu davriga nisbatan uzum vinosi 1,3 martaga, osh tuzi 1,3 martaga va un 23,8 foizga oshdi. Tayyor mahsulotlar turlarini kengaytirish va ishlab chiqarilishini qo'llab-quvvatlash bo'yicha amalga oshirib kelinayotgan chora-tadbirlar natijasida iste'mol tovarlarini ishlab chiqarish hajmi 1662,5 mlrd. so'mni tashkil etdi va 2018-yilning yanvar-dekabr oylariga nisbatan 11,9 foizga o'sishi ta'minlandi, jami sanoatidagi ulushi esa 37,8 foizni tashkil etdi. Iste'mol tovarlari tarkibida oziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarish ulushi 2018 yilning yanvar-dekabr oylariga nisbatan 2019-yilning yanvar-dekabr oylarida 47,2 foizdan 51,3 foizga oshdi, nooziq-ovqat tovarlari ishlab chiqarish ulushining esa 52,8 foizdan 48,7 foizga pasayganligi kuzatildi. Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish tarkibida vino, aroq va pivo mahsulotlari 4,9 foizni tashkil etdi[4].

Viloyatda 2020-yilda oziq-ovqat, ichimliklar va tamaki mahsulotlarini ishlab chiqarish ulushi 26,7 foizni tashkil etdi[5].

Aholini go'sht va go'sht mahsulotlari bilan ta'minlashda parrandachilikni ham rivojlantirish tendensiyasi davom etdi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 13 noyabr PQ № 4015-son "Parrandachilikni yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori bunga yaqqol misol bo'la oladi. 2018-yilga kelib esa, vohamizda iqtisodiy sektorlarning tobora kengayishi nafaqat ishlab chiqarish sohasini, balki yangi ish o'rnini yaratishda ham muhim ahamiyat

kasb etdi. Termiz tumanida faoliyat boshlagan yangi parrandachilik majmuasi ham yiliga 10 million dona parhez parranda go'shti ishlab chiqarish quvvatiga ega. 2018 yilda korxonada 66 kishi doimiy ish bilan ta'minlangan bo'lib, majmua to'la quvvat bilan ishga tushgach, 105 kishi doimiy ish o'rniga ega bo'ldi[6].

2018-yilning 10 oy mobaynida 61,3 mln. dona tuxum yetishtirildi. 2018-yilning boshlarida ushbu tumanda "Janubparranda" MChJ tashkil qilindi. Bu yerga tovuqlarni saqlash va boqishga ixtisoslashgan uskunalar Ispaniya davlatidan keltirildi[7].

Muzrabot tumanidagi "Yangiobod invest servis" xususiy korxonasi joylarda tashkil etilayotgan parrandachilik korxonalaridan hisoblanadi. Xususiy korxonada 500 ming tovuq boqish imkoniyati mavjud. Bundan tashqari, 1 mln. 735 ming dona jo'ja parvarishlashga mo'ljallangan inkubator ham bor. Bu yerda yiliga 168 mln. dona tuxum olinadi[8].

Jarqo'rg'on tumani sanoat zonasidagi yirik korxonalardan biri "Jarqo'rg'on parranda" MChJ dir. Sanoat zonasida 2018-yilda 400 ming tovuq boqildi. Ushbu korxonaga Ukrainaning "Texna" kompaniyasidan 200 ming tovuq boqishga mo'ljallangan uskunalar keltirilib montaj qilindi.

Viloyatimizda go'shtni qayta ishlash korxonalari mavjud bo'lib, Boysun tumanidagi "Fayz Ramz" FX yillik quvvati 750,0 tonna kolbasa mahsuloti ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Denov tumanidagi "Lochin" FX yiliga 50,0 tonna kolbasa mahsulotlari ishlab chiqarish quvvatiga ega. Viloyatda jami 2016-yilda 168,5 ming tonna, 2018-yilda 119,5 ming tonna, 2020-yilda 193,1 ming tonna go'sht mahsuloti ishlab chiqarildi[9].

Respublikamizda tadbirkorlikni qo'llab quvvatlash va qulay ish sharoitini yaratish masalalari yuzasidan bir qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, 2017-2020-yillarda chorvachilik bilan shug'ullanuvchi 153 nafar tadbirkorga 237 milliard so'mlik va parrandachilik yo'nalishidagi 41 nafar tadbirkorga 322 milliard so'mlik kreditlar ajratildi. Buning evaziga zotli chorva mollari 27,4 ming boshga va parranda soni 1,5 milliontaga ko'payishiga erishildi. Viloyatimizda chorvachilik sohasida mahsulot

yetkazib berish 2017-yilda 104,5 foizga, 2018-yilda 103,9 foizga bajarildi[10].

Oziq-ovqat sanoatimizda yana bir yirik sohalaridan biri meva-sabzavotchilik sohasidir. Viloyatimizda meva-sabzavot qanchalik ko'p yetishtirilmasin, 2018 yilda meva-sabzavotning 19 foizigina sanoat darajasida qayta ishlandi.

Odatda uzum, qovun, tarvuz, qovoq va anorning urug'i tashlab yuboriladi. Xorijda bu urug'lar qayta ishlanib, tansiq mahsulotlar tayyorlanadi. Xususan, bir kilogramm tarvuz urug'i yog'i jahon bozorida 28 dollar, anor urug'iniki esa 350 dollar turadi. Yurtimizda ham ularni qayta ishlash yo'lga qo'yilsa, yiliga 250 million dollarlik eksportbop mahsulot ishlab chiqarish imkoniyati yaratiladi.

Jumladan, oxirgi 2016-2020 yil ichida viloyatda sanoat zonalarining 3 turi (erkin iqtisodiy zona 2 ta, kichik sanoat zonolari 20 ta hamda xalqaro savdo zonasi 1 ta) tashkil etildi. Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 13 martdagi 148-son qaroriga asosan 80,6 ga yer maydonida "Termiz" erkin iqtisodiy zonasi tashkil etildi. EIZ ning tasdiqlangan bosh rejasiga asosan 54,3 gektar yer maydon ishlab chiqarish loyihalarini joylashtirish uchun belgilandi hamda infratuzilma tarmoqlari uchun 106 mlrd. so'm mablag'ni ajratish ishlari boshlab yuborildi[11].

Bundan tashqari, viloyatda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-martdagi "Surxondaryo viloyatida kichik sanoat zonalarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 3636-son qaroriga asosan 24,6 gektar yer maydonida 9 ta kichik sanoat zonasi tashkil etildi. 2018-yilda tashkil etilgan kichik sanoat zonalariga qiymati 148,9 mlrd. so'mga teng bo'lgan 75 ta loyiha joylashtirilib, qiymati 63,2 mlrd. so'mga teng bo'lgan 47 ta loyiha ishga tushirildi[12].

Viloyat oziq-ovqat sanoatida 2016-2020-yillarda jiddiy o'sish kuzatildi. Agarda viloyatda oziq-ovqat sanoati korxonalari soni 2016-yilda 298 tani tashkil etgan bo'lsa, 2017-yilda 394 tani, 2018-yilda 481 ta, 2019-yilda 665 ta, 2020-yilda esa 1185 tani tashkil etdi. O'z navbatida ish o'rinlari soni ham oshib borganini kuzatish mumkin. 2016-yilda 3679 nafar, 2018-yilda 4703 nafar, 2020-yilda 6268 nafar kishi faoliyat yuritdi. Yillik

ishlab chiqarish hajmi 2016-yilda 821500,0 mln, 2018-yilda 778500,0 mln, 2020 yilda 12774472,1 mln soʻmni tashkil etdi[13].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytish mumkinki, oziq-ovqat taʼminotining ustuvor jihatlaridan biri oziq-ovqat taʼminotining asosiy mohiyatini aholini talab darajasida oziq-ovqat mahsulotlari bilan taʼminlash va sogʻlom turmush darajasini yaxshilash deb hisoblasak, ikkinchi tomondan esa

mamlakatning importga qaram boʻlishining oldini olish, aholini oʻzida yetishtirilgan mahsulot bilan taʼminlash va mahsulot yetishtiruvchilar manfaatini qoʻllab quvvatlashdir. Respublikamizda oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishning barqarorligi hisobiga aholining asosiy isteʼmol mahsulotlariga boʻlgan ehtiyoji deyarli toʻliq mahalliy ishlab chiqaruvchilar hisobidan qondirilmoqda.

ADABIYOT VA MANBALAR ROʻYXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Сурхондарё вилояти ҳокимлиги иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш бош бошқармаси ҳисобот маълумоти, 2020 й.
2. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги жорий архиви, М.1091-жамғарма. 1- рўйхат. 56-иш, 121-варак.
3. Ўзбекистон ҳудудларининг йиллик статистик тўплами, 2019 й.
4. Сурхондарё вилояти статистик ахборотномаси, 2019 йил.
5. Сурхондарё вилояти рақамларда, -Термиз 2020. – Б 88.
6. “Сурхон тонги”, 2018 йил 7 июль, 52 (17452) — сон.
7. “Сурхон тонги”, 2018 йил 94 (17494) — сон.
8. “Сурхон тонги”, 2020 йил 13 июнь, 42- сон.
9. “Сурхон тонги”, 2020 й 24 октябрь, № 76 (17661)- сон.
10. “Сурхон тонги”, 2019 йил 26 (17529) — сон.
11. “Сурхон тонги”, 2018 йил 14 (17414) — сон.
12. <https://kun.uz/76529195>
13. <https://lex.uz/>
14. Бедников М.А.Стратегическое планирование развития наукаемких технологий и производств. –Москва.: “Академия”, 2000. – С 304 .
15. Ўзбекистон саноати. Ўзбекистон Республикаси давлат статистик қўмитаси., - Тошкент. 2003 й.

ШАҲАРЛАРНИНГ МАЪНАВИЙ САЛОҲИЯТИ ЎСИШИНИ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ ВА НАТИЖАЛАРИ

Турсунов Анвар Сайфуллаевич

Термиз иқтисодиёт ва сервис университети Тарих кафедраси

доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

avar061484@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-3517-1305>

UDK: 94(575,151)

Аннотация: Мақолада Янги Ўзбекистонда шаҳарларнинг маънавий салоҳияти ва урбанизация жараёнлари орқали ижтимоий-иқтисодий ривожланиши таҳлил қилинган. Мақолада Қашқадарё ва Сурхондарё шаҳарлари мисолида шаҳар аҳолисининг турмуш даражаси, меҳнат ҳақи, коммунал хизматлар ва ижтимоий ҳимоя тизимлари таҳлил қилинган. Мақола урбанизация жараёнлари ва шаҳарлар салоҳиятини илмий таҳлил қилиш, уларнинг ижтимоий ва иқтисодий натижаларини баҳолашга қаратилган.

Калит сўзлар: урбанизация, шаҳарлар салоҳияти, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, маданий ривожланиш, Қашқадарё ва Сурхондарё шаҳарлари, коммунал хизматлар.

Аннотация: В статье анализируется духовный потенциал городов и их социально-экономическое развитие через процессы урбанизации в Новом Узбекистане. На примере городов Кашкадарьи и Сурхандарьи рассматриваются уровень жизни городского населения, заработная плата, коммунальные услуги и системы социальной защиты. Статья направлена на научный анализ процессов урбанизации и потенциала городов, а также на оценку их социально-экономических результатов.

Ключевые слова: урбанизация, потенциал городов, социально-экономическое развитие, культурное развитие, города Кашкадарьи и Сурхандарьи, коммунальные услуги.

Abstract: This article analyzes the spiritual potential of cities and their socio-economic development through urbanization processes in New Uzbekistan. Using the examples of cities in Kashkadarya and Surkhandarya, the article

examines the living standards of urban populations, wages, communal services, and social protection systems. The article aims to provide a scientific analysis of urbanization processes and city potential, as well as to evaluate their social and economic outcomes.

Keywords: urbanization, city potential, socio-economic development, cultural development, cities of Kashkadarya and Surkhandarya, communal services.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Янги Ўзбекистон шароитда маънавий маданиятни юксалиши муҳим аҳамиятга эга бўлиб, давлат дастурлар асосида шаҳарларда ёш авлод учун моддий-маънавий имкониятларни яратиб беришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Энг муҳими ёшларни камол топиши учун шаҳарларда жамики иқтисодий-маданий шарт-шароитларни яратиб бериш бўйича босқичли ишлар бажарилиб, ёшларни тарбиялашда тарихий воқеяликни ҳолисона тушунтириш асосида ватанпарварлик ва инсонпарварлик ҳис-тўйғуларни шакллантириш муҳим аҳамиятга эгадир. Тарихий ҳақиқатни ёшлар онгига сингдириш, ўтмиш авлодлар томонидан яратилган моддий маънавий маданиятни тиклаш ҳамда ўргатиш учун тарих таълимни замонавий дунё андозаларга мос ҳолда ташкил этиш долзарб масаладир. Тарихий манбалар асосида ёшларга ўз яшаб, таълим олаётган ҳудудни маҳаллий манбаларга таянган ҳолда ўлка тарих ҳақида тушунчага эга бўлиши уларда маънавий муҳитни англаб олишга имконият яратади. Янги Ўзбекистонда жаҳон андозаларига мос, халқаро туризмини жалб этишга талаб даражасида жавоб берадиган шаҳарларини ҳар томонлама

ривожлантириш, айниқса Олий таълим соҳасида ислохотларни амалга оширишда шаҳарлар ҳал қилувчи омилига айланмоқда. Янги тараққиёт дастури асосида урбанизация жараёнлар янада ривожланиб, шаҳарлар иқтисодий ва маданий жиҳатдан тараққий этган марказларга айланиб бормоқда. Чунки, шаҳарлар мустақиллик туфайли қадимий шаҳарлар янги замонавий цивилизация марказларига айланди. Юксак маънавиятли ёшларга урбанизация жараёнларнинг пайдо бўлиши, унинг жамият тараққиётидаги ўрнига оид тушунчаларни изоҳлаб бериш муҳим аҳамиятга эгадир.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Урбанизация – тарихий ривожланиш асосида шаклланган, жамият босқичлари ва ҳудудий меҳнат тақсимооти натижасида содир бўлган кўп қиррали ижтимоий-иқтисодий, демографик ва географик жараёндир. Урбанизациянинг демографик- статистик тушунчаси дунёда, алоҳида ҳудудларда, давлатларда шаҳарлар ва шаҳар аҳолиси салмоғининг кўпайиб боришини англатади[2:173,1:174]. Мустақиллик арафасида мамлакатимизнинг иқтисодий қудратини оширадиган шаҳарларга алоҳида эътибор қаратиш зарурлигини Тошкент шаҳри мисолида қайд этилган ушбу фикр, жумладан, жанубий шаҳарлар учун ҳам аҳамиятлидир. Чунки жанубий шаҳарлар ҳам ўзининг меъморий услуби, маданий тараққиёти билан қадимий маданият марказларидан ҳисобланиб келган. Шаҳарларнинг ташкил топиши учун зарур бўлган омилларга, яъни аҳоли сони, ҳудуд, географик жойлашув, тупроқ таркиби ва ер қатламининг зичлиги, экологик муҳит, шамол йўналиши, шаҳарнинг иқтисодини ҳал қилувчи хом ашё, саноат корхоналарининг ривожланиши билан боғлиқ манбалар, ичимлик суви, ёқилғи таъминоти, энергия манбаси, савдо-сотиқ билан таъминланиши, табиий офатлардан ҳимоя қилиш, шаҳардан чиқиндиларни олиб чиқиш, ҳарбий стратегик аҳамияти, йўл қурилиши ва транспорт тармоқларининг таъминланиши каби масалаларга умуман эътибор берилмасдан режасиз шаҳарлар ташкил қилинган эди. Натижада 1960-1990

йилларда республикада урбанизация жараёни тез ривожланди. Шаҳар аҳолисининг жуда тез суръат билан кўпайган даври 1970-1980 йилларга тўғри келди. Ушбу даврда Ўзбекистонда шаҳар аҳолисининг ўртача йиллик кўпайиши 200 минг кишини ташкил этган[1:174].

Жанубий шаҳарлар мустақиллик йилларида ривожланди, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан тараққий этди, ички ва ташқи иқтисодий-савдо алоқалари ривожланиб, савдо-сотиқ билан шуғулланувчи кишилар-савдогарлар қатлами пайдо бўлди. Урбанизация жараёнларининг тарихий таҳлилидан шу нарсга аён кўринадики, мустақиллик йилларида, Қашқадарё ва Сурхондарё вилояти шаҳарлари табиий бойликларни, янги ерларни ўзлаштириш ҳисобидан тараққий этиб, маъмурий, иқтисодий жиҳатдан мукамал ривожланди. Энг муҳими, Қарши, Термиз, Денов, Шаҳрисабз халқаро савдо алоқалари ривожланган шаҳарларга айланиб, Ўзбекистонда урбанизация жараёнларининг кучайиб боришига тўртки бўлди.

Энг муҳими, савдо алоқаларининг кенгайиши, хунармандчилик тармоқларининг ривожланиши, сув ҳавзаларига яқин унумдор ерларнинг тўлиқ ўзлаштирилиши ва бошқалар шаҳар маданиятининг гуллаб-яшнашига олиб келди. Шаҳарларнинг маданияти ва шаҳарликларнинг турмуш тарзи қишлоқларга ҳам кенг ёйила борди[2:15].

Шуни алоҳида таъкидлаш керак, Янги Ўзбекистонда замонавий шаҳарсозликнинг урбанизация жараёнларининг аҳамияти ортиб бориб, шаҳарларнинг ривожланишига олиб келган ижтимоий ва иқтисодий омиллар энг аввало, марказлашган иқтисодий ва сиёсий ҳокимиятнинг мустаҳкамланишига ҳамда уларнинг иқтисодий ихтисослашишига алоқадордир. Бу омиллар шаҳарларнинг тарихий-маданий марказлар сифатидаги аҳамиятини оширади, уларнинг янада тараққий этишига тўртки беради. Шу нуқтаи назардан қараганда, Қарши, Шаҳрисабз, Денов, Ғузор, Бойсун, Жарқўрғон, Шеробод каби шаҳарлар иқтисодий жиҳатдан

ихтисослашди. Ижтимоий турмуш тарзи яхшиланди, шаҳар ва қишлоқларда савдо-сотиқ, хунармандчилик тикланиб, ривожланди, кичик ва қўшма корхоналар пайдо бўлди ҳамда тадбиркорликни шаклланиши, замонавий ишлаб чиқариш тараққий этилди. Урбанизация бу жамият тараққиётида тарихий ривожланишнинг муҳим омили бўлган шаҳарлар ўрнининг ошиб бориши демакдир. Шунга кўра, ижтимоий-иқтисодий тараққиётни, аҳолининг демографик таркибини, унинг турмуш тарзини, маданиятини, ишлаб чиқариш кучларини, аҳолининг жойлашувини таҳлил этиш муҳим илмий хулосалар беради[3:224]. Маълумки, шаҳар-бу, кўп тармоқли ижтимоий алоқаларнинг мураккаб тизимидир. Мустақиллик йилларида шаҳарларнинг ривожланиш жараёнида кўпгина вазифалар ўзгарди, айрим вазифалар йўқолиб, баъзилари эса такомиллашди. Бу жараёнда етакчи вазифалар-аҳоли яшаш жойи, савдо-сотиқ, хунармандчилик кабилар сақланиб қолади[4:104]. Мустақиллик йилларида ижтимоий-иқтисодий заруратдан келиб чиқиб, шаҳарларнинг ишлаб чиқариш имкониятларини жадал ривожлантириш, ислохотлар самарадорлигини таъминлаш муҳим вазифадир. Урбанизация жараёнларининг асосий вазифалари ҳақида тўхталганда, маълум бир ҳудуднинг тарихий-маданий ривожланишида жамият тараққиётига таъсир этувчи омиллар мажмуи ҳам кузатилади. Чунки бу жараён иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, демографик ва ниҳоят, экологик омилларга кўп жиҳатдан боғлиқ бўлиб бормоқда. Мазкур омилларнинг таъсирига қараб алоҳида шаҳарларнинг етакчи вазифаларга қўшилиши ёки ажралиш жараёнлари юзага келади.

Шаҳар-инсониятнинг қадимги ва шу билан бирга, энг замонавий ҳудудий жойлашув шаклидир. Шунингдек, шаҳар инсон томонидан бунёд этилган ҳаётий зарурат бўлиб, одамларнинг ҳар томонлама фаолият кўрсатиши учун ўта муҳимдир. Шаҳар –меъморчилик ва қурилиш фаолиятининг нисбатан юқори ва мураккаб кўриниши бўлиб, унда ишлаб чиқариш

кучлари, маданий анъаналар, ихтисослашган хунармандчилик, диний ва дунёвий иншоотлар ҳамда савдо-сотиқ марказлашган бўлади. Аниқ тарихий-маданий шароитларда шаҳар маданиятининг шаклланиши ижтимоий-иқтисодий (хунармандчилик ва савдо-сотиқнинг ривожланиши), ҳарбий-сиёсий (мудофаа иншоотларига бўлган эҳтиёж) ва бошқарув (бошқарув тизимининг ажралиши) тартибларнинг мавжудлиги билан узвий боғлиқдир;

Жамият ҳаётида меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, ўтроқ деҳқончиликнинг тараққий этиши, ихтисослашган хунармандчилик ҳамда ишлаб чиқарувчи хўжаликнинг ривожланиши каби омиллар жаҳон тарихидаги илк шаҳарлар пайдо бўлиши учун ҳам хосдир[5:30].

Ўзбекистондаги шаҳарсозлик маданияти ўзига хос йўналиш бўйича ривожланган бўлса-да, кўп ҳолларда бир-бири билан ўхшашлик топади. Шаҳар-бу, инсон томонидан табиий яратилган ҳаётий зарурат бўлиб, унинг турли томонлама фаолият кўрсатиши учун ўта муҳимдир. Жамият тараққиёти натижасида шаҳар шаклланади, ривожланади ва кенгайиб боради[3:224]. Шаҳар-меъморчилик ва қурилиш фаолиятининг нисбатан юқори ва мураккаб кўринишидир. Айнан шунинг учун ҳам шаҳарларнинг пайдо бўлиши меъморчилик иншоотларнинг қад кўтариши билан бевосита боғлиқдир. Шаҳар-бу кўп режали, мураккаб тузилишга эга ҳудуд бўлиб, бу ерда ишлаб чиқариш кучлари, маданий анъаналар, ихтисослашган хунармандчилик кабилар марказлашади[6:202-204].

Тараққиёт стратегияси дастурларда қабул қилинган вазифалар натижасида Қашқадарё ва Сурхондарё шаҳарларида ўсиб келаётган ёш авлод тақдирини ўйлаб катта ишлар қилинди. 2020 йилда жанубий шаҳарларда алоқа хизматини йўлга қўйиш, замонавий алоқа воситаларни ўрнатиш, аҳолини талаб-эҳтиёжларидан келиб чиқиб, янги хизмат турларини йўлга қўйилди. 2020 йил Термиз аҳолисига хизмат кўрсатиш 330,0 млн сўмни ташкил этиб, 2020 йилга нисбатан ўсиш суръати 132,9 фоизни ташкил этди. Шундан 48,8 млн сўми аҳолига хизмат қилиш

натijasida қўлга киритилиб, бу соҳадаги хизмат 2020 йилга нисбатан 160,5 фоизга ўсди. Ушбу амалга оширилган хизмат турларини бажаришда Термиз шаҳридаги «Сурхондарё телеком» ДП нинг халқ хўжалигига хизмат кўрсатиш туфайли амалга оширган даромади 241,3 млн сўм (120,9 фоиз), аҳолига хизмат кўрсатишдан олинган даромад 40,4 млн сўм (169,3 фоиз) га амалга оширилган бўлса, Термиз шаҳридаги «Сурхондарё почтаси» давлат акциядорлик жамиятининг хизмат натижасига олган фойдаси 88,7 млн сўм (182,0 фоиз), аҳолига хизмат кўрсатиш туфайли олган фойдаси 8,4 млн сўм (127,1 фоиз)ни ташкил этди[7].

Шаҳарларда ўртача иш ҳақи 1995 йилда 869,5 сўмни, 1996 йил 1759,8 сўмни, ўртача ўсиш 202,4 фоизни ташкил этган бўлса, жумладан, саноатда ўртача иш ҳақи 1995 йил 1200 сўмни, 1996 йил 2481,9 сўмни, ўртача ўсиш 206,8 сўмни, қурилишда ўртача иш ҳақи 1995 йил 1201 сўмни, 1996 йил 2460,1 сўмни, ўртача ўсиши 204,8 фоизни, транспортда ўртача ойлик иш ҳақи 1332 сўмни, 1996 йилда 2573,9 сўмни, ўртача ўсиши 193,2 фоизни, аҳоли ўртача ойлик иш ҳақи 1995 йил 1286 сўмни, 2010 йилда 246,8 сўмни, ўртача ўсиши 188,7 фоизни, савдо ва умумий овқатланишда ўртача иш ҳақи 2015 йил 536,3 сўмлик, 2020 йил 1229,1 сўмни, ўртача ўсиш 229,6 фоизни ташкил этди[8]. Шаҳарларда турмуш тарзи яхшиланиб, шаҳар аҳолиси таркиб ва касб йўналиши бўйича хизмат қилиш турлари ўсиб, хизмат турлари кўпайиб бориш натижасида шаҳарликларнинг ижтимоий турмуш тарзи анча юксалди[9].

Демографик ҳолат ўрганилиб, ҳар бир қатлам эҳтиёжидан келиб чиқиб, ижтимоий ҳимоя тадбирлари босқичма-босқич, мақсадли йўналтирилди. Қашқадарё шаҳарларида 1997 йилда кам даромадли оилаларни ижтимоий ҳимоялаш учун 171,5 млн. сўм моддий ёрдам, 187 минг нафақахўрларга 350 минг сўм сарфланди. 2020 йил ижтимоий таъминот тизими орқали 3643 млн. сўм ўтказилди[10].

Ўзбекистоннинг жанубий шаҳарларида аҳолининг турмуш даражаси пастлигининг асосий сабабларидан бири ижтимоий

ислохотларнинг орқада қолиши эди. Шаҳар аҳолиси учун коммунал қулайликлар яратиш, тиббий хизмат, халқ таълими, маданий-маиший хизмат кўрсатишдаги муаммолар, ўз навбатида, кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишига тўсқинлик қилмоқда эди.

Аҳолини газ, ичимлик сув, кундалик эҳтиёжлар билан таъминлаш учун Қашқадарё шаҳарлари аҳолисининг жойлашиши ўрганиб чиқилди. Турмуш даражаси, хизмат турлари, ҳимоя воситалари таҳлил қилинди. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, 2020 йилда вилоят аҳолисининг 15,0 фоизи шаҳарларда, 38,0 фоизи туман марказларида яшар экан. Уларни газ, ичимлик сув, озиқ-овқат ва кундалик эҳтиёжлар билан таъминлаш муаммолари ўрганилди[11]. Таҳлилий хулосалардан сўнг минтақада ижтимоий – сиёсий барқарорликни таъминлайдиган чора-тадбирлар ишлаб чиқилди. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида нафақадагилар ҳам ижтимоий ҳимоялаш учун уч тоифага ажратилиб, босқичма-босқич ўртача пенсия миқдори ошириб борилди. Ўзбекистонда ўртача нафақа миқдори 2003 йил 15987 сўмни ташкил этган бўлса, 2020 йилга келиб, 37548 сўмга тўғри келди[12].

Сурхондарё ва Қашқадарё шаҳарларининг ижтимоий ҳаётида катта ўзгаришлар юзага келди. Энг асосийси, бу шаҳарларда мулкдорлар синфи шаклланди. Кўмакка муҳтож оилаларга моддий ёрдам беришда уларнинг ўрни бекиёс бўлди. Бу ишларни ташкил этишда ўзини-ўзи бошқаришнинг ноёб тузилмаси бўлган маҳалла институти имконияти кенг бўлиб, ундан фойдаланиш ўзини оқлади. Кам таъминланган ва кўп болали ёрдамга муҳтож оилаларга моддий ёрдам тўловларини молиялаштиришнинг асосий манбаси республика бюджети бўлиши билан бирга, бу борада маҳаллий бюджет ҳам ўзига хос ўрин тутди. Индексацияланган пул маблағларининг берилга бошлаши инсонпарвар сиёсатнинг ёрқин намунаси бўлди.

Жанубий шаҳарларда ижтимоий турмуш тарзини яхшилаш масаласида муҳим чора-тадбирлар бажарилиб, 2005 йилда аҳоли

жон бошига ўртача иш ҳақи миқдори 156 минг 104 сўми ташкил этиб, 2004 йилга нисбатан 191,8 фоизга ўсди. Жанубий шаҳарларнинг маҳаллий бюджет даромади 6 млрд. 190,6 млн сўми ташкил қилди. Жанубий шаҳарларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Шахсий ёрдамчи, фермер хўжаликларида чорва молларини кўпайтириш тўғрисида»ги қарори асосида 30 та кам таъминланган оилаларга бепул қорамол тарқатилди. 23 та оилага 32 млн 200 минг сўм миқдорида кредит маблағлар берилди. Термиз шаҳрида ижтимоий ҳимоя нуқтаи назаридан 2020 йил 3657 та янги ишчи ўринлари яратилди. 121 минг аҳоли истиқомат қилиб, 500 дан ортиқ корхона, муассаса, таълим-тарбия масканлари мавжуд эди[13].

2020 йилга доир маълумотларга кўра,

Қашқадарё шаҳарларида 563,3 минг нафар оила истиқомат қилган. 2020 йил мобайнида Қарши, Шаҳрисабз, Ғузор, Муборак, Китоб, Косон шаҳарларида жами 114,6 минг оилага 9,5 миллиард сўмлик моддий ёрдам кўрсатилган. Мингдан ортиқ ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш мақсадида, тижорат банклари томонидан 2 миллиард 134,1 миллион сўм имтиёзли кредит берилган[14].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса қилиб шуни таъкидлаш керакки, урбанизация жараёнларининг илмий ўрганилиши натижасида шаҳарларнинг келиб чиқиши, уларнинг ижтимоий – иқтисодий омиллари, маданий-сиёсий тараққиётдаги ўрни, даврлар ўтиши билан босқичма-босқич ривожланиши билан боғлиқ ҳолатлар қайд этиб ўтилди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ўзбекистонда урбанизация жараёнлари; тарих ва ҳозирги замон. Халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. -Тошкент: 2007. 30-31 март. 1-қисм. – Б. 173-174.
2. Аҳмедов. Э.А. Ўзбекистон шаҳарлари. -Тошкент: Ўзбекистон, 1991. - Б. 13-14, 15.
3. «Урбанизационные процессы в Узбекистане: история и современность» Материалы Международной научно-практической конференции, -Ташкент: 30-31 марта, 2007. - С. 224.
4. «Урбанизационные процессы в Узбекистане: история и современность» Материалы Международной научно-практической конференции, -Ташкент: 30-31 марта, 2007. - С. 104.
5. Турсунов С.Н. Ривожланган социализм шароитида Ўзбекистон ССР шаҳарларининг ривожланиш факторлари характеристикаси // -Тошкент: Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1984. №12, - Б. 30.
6. Эшов Б. Ўрта Осиёнинг қадимга шаҳарлари тарихи. -Тошкент: Fan va texnologiya, 2008. - Б. 202-204.
7. Сурхондарё вилояти давлат архиви, 313-фонд, 1-рўйхат, 19-иш, 34-варақ.
8. Сурхондарё вилоят ҳокимлиги истиқболни белгилаш ва статистика бош бошқармаси. -Термиз: 1997. 1 июл. 18 бет.
9. ЎзМА, 7-фонд, М-1-рўйхат, 712-иш, 86-варақлар.
10. Ўзбекистон Республикаси Президенти девони архивининг Қашқадарё вилояти филиали жорий архиви, 829-фонд, 8-рўйхат, 37-иш. 47-варақ.
11. Қашқадарё вилояти статистика бош бошқармаси. -Қарши: 2020 й. 45 б.
12. Сурхондарё вилояти статистика бош бошқармаси. -Термиз: 2020 й. 142 б.
13. ЎзМА, 7-фонд, 1-рўйхат, 1172-иш, 23-варақ.
14. Қашқадарё вилояти статистика бош бошқармаси. -Қарши: 2021 й. 23 б.

O‘ZBEKISTONDA XOTIN-QIZLAR DEMOGRAFIYASI: KO‘RSATKICHLAR VA MUAMMOLAR (1991-2016)

Radjabova Saboxat Bobirovna

*Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası dotsenti,
tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

UDK: 94(575,151)

<https://orcid.org/0009-0007-6910-5520>

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekistonda xotin-qizlarning mavqeini 1991-2016 yillarda o‘rgangan holda, xotin-qizlarning demografiyasidagi ma‘lum bir ko‘rsatkichlar va ayrim muammolar tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: umumiy tug‘ilish, ta‘lim va o‘qish, mehnat bozori va ishsizlik, sog‘liqni saqlash va reproduktiv sog‘lik, salbiy tendensiyalar.

Аннотация: В данной статье, изучая положение женщин в Узбекистане в 1991-2016 годах, анализируются отдельные показатели и некоторые проблемы демографии женщин.

Ключевые слова: общая рождаемость, образование и профессиональная подготовка, рынок труда и безработица, здоровье и репродуктивное здоровье, негативные тенденции.

Abstract: in this article, studying the position of women in Uzbekistan in 1991-2016, certain indicators and some problems in the demography of women are analyzed.

Key words: total fertility, education and training, labor market and unemployment, health and reproductive health, negative trends.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng, 1991-yildan 2016-yilgacha bo‘lgan davrda xotin-qizlar demografiyasi bir qator ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar bilan bog‘liq bo‘lib, ushbu yillar davomida bir qator muammolar va salbiy tendensiyalar ham kuzatildi. Ushbu davrda xotin-qizlar o‘rtasida tug‘ish darajasi, hayot davomiyligi, ta‘lim olish imkoniyatlari, ish bilan ta‘minlanish va ijtimoiy himoya kabi ko‘rsatkichlarda sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

1991-yilda O‘zbekistonda

tug‘ish ko‘rsatkichi juda yuqori edi, va umumiy tug‘ilish darajasi 1000 kishiga 34,5 ni tashkil etdi. Shu davr mobaynida, ayniqsa, 1990-yillarning boshlarida, ko‘plab oilalarda ko‘p bolali oila qurish odati davom etdi. Biroq, 2000-yillarga kelib, tug‘ish ko‘rsatkichi asta-sekin kamayishni boshladi va 2016-yilga kelib bu ko‘rsatkich 1000 kishiga 21,4 tug‘ilishga tushdi. Bu demografik o‘zgarishlar oilalarning ko‘p bolali bo‘lishiga bo‘lgan ijtimoiy va iqtisodiy qarashlarning o‘zgarishi bilan bog‘liq bo‘ldi. 1991-yildan 2016-yilgacha O‘zbekistonda ayollar hayot davomiyligi sezilarli darajada oshdi.

1991-yilda o‘rtacha hayot davomiyligi 70,1 yilni tashkil etgan bo‘lsa, 2016-yilga kelib, bu ko‘rsatkich 75,2 yilga yetdi. Ayollar hayotining uzoq davomiyligi sog‘liqni saqlash tizimida amalga oshirilgan yaxshilanishlar, sanitariya sharoitlarining yaxshilanishi va tug‘ruqdan keyingi tibbiy yordamning oshishi bilan bog‘liq. 1991-2016-yillarda xotin-qizlarning ta‘lim olish imkoniyatlari ham sezilarli darajada yaxshilandi. 1990-yillarda ayollar orasida yuqori ta‘lim olish darajasi past bo‘lsa-da, 2000-yillar o‘rtalariga kelib, ayollar orasida oliy ta‘lim olganlarning soni ortdi. 2016-yilga kelib, o‘quvchilarning 50% dan ortig‘ini qizlar tashkil etdi, ammo oliy ta‘lim olishda erkaklar ko‘proq bo‘lishi davom etdi. O‘zbekistonda xotin-qizlarning mehnat bozoridagi ishtiroki 1991-2016-yillar orasida o‘zgargan. 1990-yillarda, iqtisodiy krizis va transformatsiya jarayonlari sababli, ko‘plab ayollar ishsiz qoldi. 2000-yillar davomida ish o‘rinlarining o‘sishi va ayollarni mehnat bozoriga jalb qilish uchun ijtimoiy dasturlar amalga oshirildi, ammo ayollar orasidagi ishsizlik darajasi hali ham erkaklarga nisbatan yuqori bo‘lib qoldi. 2016-yilda ayollarning ishsizlik darajasi 12,5% ni tashkil etdi, bu erkaklarga nisbatan ikki baravar yuqori edi. 1991-2016-yillar orasida oilaviy

tuzilish ham o'zgarishlarga uchradi. 1990-yillarda oilalar ko'pincha ko'p bolali edi, lekin 2000-yillardan boshlab, tug'ish darajasi pasaygan sari, oilalar soni kamaydi va birinchi bolani kechroq dunyoga keltirishga bo'lgan moyillik kuchaygan. 2016-yilda O'zbekistonda oilalar o'rtacha 3-4 boladan iborat bo'ldi, bu 1990-yillarda ko'proq bo'lgan ko'rsatkichlarga nisbatan pasayishdir. 1991-2016-yillarda O'zbekistonda ayollarga nisbatan gender nohaqligi va zo'ravonlik hali ham muammo bo'lib qoldi. Ayollar va erkaklar o'rtasidagi mehnat haqi farqi va yuqori lavozimlarga ayollarni tanlashdagi diskriminatsiya davom etdi. Bundan tashqari, oilada xotin-qizlarga nisbatan jismoniy va psixologik zo'ravonlik, shuningdek, jinsiy zo'ravonlik holatlari ham mavjud bo'lib, bu muammo ko'pincha yashirilgan yoki inkor qilingan. Ayollar orasida reproduktiv sog'liq bilan bog'liq muammolar 1991-2016-yillarda dolzarb bo'lib qolgan. Tug'ruqni kamaytirish, onalik va bolalik sog'lig'ini yaxshilash, tibbiy yordamning sifatini oshirish borasida katta ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, ayrim hududlarda onalar va bolalarning o'lim darajasi yuqori bo'lib qoldi. Ayniqsa, rural hududlarda ayollar uchun tibbiy yordamga kirishish va sifatli yordam olishda qiyinchiliklar mavjud edi. 1991-2016-yillar davomida xotin-qizlarning siyosiy va ijtimoiy faoliyatdagi ishtiroki cheklangan bo'ldi. Ayollar hukumatda va yuqori lavozimlarda kam ishtirok etdilar. Siyosatdagi ishtirokning pastligi, shuningdek, gender tengligining to'liq ta'minlanmaganligini ko'rsatadi. 2016-yilda faqatgina 16% ayollar parlamentga saylandi, bu esa ular uchun qaror qabul qilish jarayonlarida cheklangan imkoniyatlar borligini anglatadi. 1991-2016-yillar davomida ta'limda xotin-qizlar bilan bog'liq ayrim ijtimoiy to'siqlar mavjud edi. Qizlarning ba'zi hududlarda ta'lim olishga to'siqlar bor edi. Afsuski, ayrim qishloq joylarida, ayniqsa, oliy ta'limga o'qishga kirish uchun qizlarga ko'proq qarshiliklar ko'rsatilgan. Biroq, 2000-yillar oxirida bu to'siqlar asta-sekin kamaydi va xotin-qizlarning ta'lim olish imkoniyatlari yaxshilandi. 1991-2016-yillar O'zbekistonda xotin-qizlar demografiyasi uchun o'zgarishlarga boy davr bo'ldi. Tug'ish

ko'rsatkichi, hayot davomiyligi, ta'lim darajasi va mehnat bozoridagi ishtirok kabi ko'rsatkichlar sezilarli darajada yaxshilandi. Biroq, gender tengligi, ayollarga nisbatan zo'ravonlik va reproduktiv sog'liq kabi masalalar hali ham muammo bo'lib qolmoqda.

Shuningdek, respublika va viloyatlar kesimida 1996-yilning 21-23 avgust kunlari Xalqaro sog'liqni saqlash tashkiloti O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligida sog'liqni saqlash siyosati yuzasidan seminar tashkil etdi. Ushbu seminarining asosiy maqsadi O'zbekiston Respublikasida "Sog'liqni saqlash siyosati" ni ishlab chiqish jarayoniga ko'maklashish, aholini sog'lomlashtirish borasidagi masalalarni mukammal o'rganish, kasalliklarning oldini olish yuzasidan choralar belgilash yo'llarini muhokama qilishdan iborat edi. Seminar doirasidagi asosiy e'tibor onalar va bolalar sog'lig'ini mustahkamlash va xotin-qizlarning tibbiy malakasini oshirishga qaratildi. Seminar viloyatning barcha tumanlarida tashkil etilib, jami 3256 nafar ayollar mazkur seminarga jalb qilinib ularga maxsus tibbiy boshlang'ich bilim va ko'nikmalar berib borildi[7].

Xususan, 1997-yildan boshlab Respublika miqyosida tug'ish yoshidagi onalar va tug'iladigan bolalar salomatligini nazorat qilish maqsadida "Ona va bola" skrining markazlarini viloyatlar kesimida tashkil qilish rejasi ishlab chiqildi[8]. Ammo, 1998-yilda ham viloyatda "Ona va bola skrining markazi" tashkil etilmagan bo'lib, bu esa viloyatdagi homilador ayollar salomatligini nazorat qilishda ko'pgina noqulayliklarni keltirib chiqardi. Xususan, homiladagi mavjud nuqsonlarni oldindan aniqlash hamda ularni bartaraf qilish bilan bog'liq muammolar, tug'ruq jarayonida onalar o'limining ortib borishiga olib keldi. Tug'ruq jarayonida onalar o'limi jahon sog'liqni saqlash tizimidagi eng muhim muammolardan biri hisoblanadi. Har yili jahon hamjamiyati bo'yicha 530 mingga yaqin ayollar tug'ruq jarayonida vafot etadi.

1991-yildan toki 2017-yilga kelib respublikamizda homiladorlikni rejalashtirish, tug'ruqlar oralig'ini qisqartirish, homilador ayollarni o'zlari yashab turgan hududiy tibbiyot muassasalari orqali nazoratga olish, shuningdek, boshqa omillar natijasida onalar

o'limi 3 barobarga qisqardi. Surxondaryo viloyatida tug'ruq bilan bog'liq va onalar salomatligi bilan bog'liq salbiy holatlarning oldini olish maqsadida Viloyat hokimining 1998-yil 27-iyuldagi 155-F farmoyishi bilan "Ona va bola skrining markazi" qurilishiga kirishildi[9]. Mazkur markaz 2000-yilning 4 choragida ish boshladi, ammo markaz tibbiy uskunalar bilan 2004-yilga kelib to'liq jihozlanib bo'ldi. 1998-yilning "Oila yili" deb e'lon qilinishi munosabati bilan viloyatda xotin-qizlar salomatligini mustahkamlash va chekka hududlarda istiqomat qiluvchi aholi salomatligini nazorat qilish maqsadida tumanlarda tibbiyot nazorat punktlari tashkil qilindi. Shuningdek, fertil yoshidagi ayollarda va o'smirlardagi erta sil kasalligini aniqlash

natijasida 732 nafar sil kasalligi bilan bemorlar aniqlandi va ularning 288 nafari tug'ruq yoshidagi ayollar ekanligi sohada yangi tadbirlarni ishlab chiqish lozimligini ko'rsatdi[10].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib shuni aytish lozimki, O'zbekistonning ijtimoiy va iqtisodiy rivojlanishida xotin-qizlar salohiyatini to'liq amalga oshirish uchun gender tengligini ta'minlash, ayollarni siyosat va iqtisodiyotda faol ishtirok etishini ta'minlash zarur. Shuningdek, sog'liqni saqlash tizimini yaxshilash, ayollarni mehnat bozoriga kengroq jalb qilish va ta'limdagi gender farqlarini bartaraf etish muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Asian Development Bank. Uzbekistan Country Gender Assessment. Update 2018
2. Закон Республики Узбекистан о гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин № ЗРУ-562 от 2 сентября 2019 г.
3. Гендерная экспертиза Семейного и Трудового кодексов Республики Узбекистан. Копирайт: Азиатский Банк Развития 2008.
4. Женщины и мужчины 2015-2019: стат. сб. Ташкент, 2019. 276 с.
5. Берн Ш. Гендерная психология. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2002.
6. Мальцева И. О., Роцин С. Ю. Гендерная сегрегация и мобильность на российском рынке труда. М.: ГУ ВШЭ, 2006. 296 с.
7. Surxondaryo viloyati hokimligi joriy arxivi, doimiy hujjatlar fondi. 56-ish, 89-varaq.
8. Surxondaryo viloyati hokimligi joriy arxivi, doimiy fond. M-1049-fond. 1996-yil hujjatlari. 56-varaq.
9. Surxondaryo viloyati joriy arxivi. 1091-fond, 16-ro'yxat, 143-yig'ma jild, 67-varaq.
Surxondaryo viloyati joriy arxivi. 1091-fond,, 16-ro'yxat, 143-yig'ma jild, 120-varaq.

O'ZBEKISTONNING JANUBIY HUDUDLARIDA HUNARMANDCHILIK TURLARI VA ULARNING TAVSIFI

Mamarajabov G'ayrat Abdulxakimovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

Tarix kafedrası dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori

mamarajabovg@tersu.uz

<https://orcid.org/0009-0001-6486-898X>

UO'K: 94:745(575.1)"1991/2020"

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekistonning janubiy hududlarida, xususan Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida mustaqillik yillarida rivojlangan milliy hunarmandchilik turlari hamda ularning o'ziga xos xususiyatlari tahlil etilgan. Tadqiqotda hududiy hunarmandchilik tarmoqlarining shakllanishi va rivojlanishiga tabiiy sharoit, xom ashyo bazasi, tarixiy an'analar hamda aholining ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarining ta'siri ochib berilgan. Gilamchilik, do'ppichilik, kashtachilik, zardo'zlik, ganchkorlik, o'ymakorlik, temirchilik, zargarlik, kulolchilik, chinnisozlik va cholg'usozlik kabi hunarmandchilik turlarining hududiy maktablari, texnologik usullari va badiiy bezak xususiyatlari manbalar hamda dala tadqiqotlari asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: janubiy hududlar, milliy hunarmandchilik, Surxondaryo, Qashqadaryo, hududiy maktablar, gilamchilik, kashtachilik, zardo'zlik, kulolchilik, zargarlik, an'anaviy san'at.

Аннотация: В статье проанализированы виды национального ремесленничества, развивавшиеся в годы независимости в южных регионах Узбекистана, в частности в Сурхандарьинской и Кашкадарьинской областях, а также их специфические особенности. В исследовании раскрыто влияние природных условий, сырьевой базы, исторических традиций и социально-экономических потребностей населения на формирование и развитие региональных ремесленных отраслей. На основе источников и полевых исследований освещены региональные школы, технологические приёмы и художественно-декоративные особенности таких видов ремесленничества, как ковроткачество, тубетейкоделие, вышивка, золотошвейное

искусство, ганчкорство, резьба, кузнечное дело, ювелирное искусство, гончарство, фарфоровое производство и изготовление музыкальных инструментов.

Ключевые слова: южные регионы, национальное ремесленничество, Сурхандарья, Кашкадарья, региональные школы, ковроткачество, вышивка, золотошвейное искусство, гончарство, ювелирное дело, традиционное искусство.

Abstract: This article analyzes the types of national handicrafts that have developed during the years of independence in the southern regions of Uzbekistan, particularly in the Surkhandarya and Kashkadarya regions, as well as their distinctive characteristics. The study reveals the influence of natural conditions, raw material resources, historical traditions, and the socio-economic needs of the population on the formation and development of regional handicraft sectors. Based on written sources and field research, the article examines regional schools, technological methods, and artistic and decorative features of such handicraft types as carpet weaving, skullcap making, embroidery, gold embroidery, ganch carving, wood carving, blacksmithing, jewelry making, pottery, porcelain production, and musical instrument craftsmanship.

Keywords: southern regions, national handicrafts, Surkhandarya, Kashkadarya, regional schools, carpet weaving, embroidery, gold embroidery, pottery, jewelry making, traditional art.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ) / INTRODUCTION. O'zbekistonda milliy hunarmandchilik taraqqiy ettirib borilar ekan, har bir hudud o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Bunda hunarmandlar o'zlari yashab turgan hududlarining tabiiy sharoiti, arzon xom

ashyo bazasi, mavjud texnik imkoniyatlari, aholining talab va ehtiyojlari, ichki va tashqi bozorlardagi narx-navodan kelib chiqqan holda o'z faoliyatlarini olib borishadi. Shundan kelib chiqib, har bir hududda hunarmandchilik muayyan tovarlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashadi va bozorga yetkazib beriladi. Natijada, yurtimizda hunarmandchilikning unutilayotgan yoki unutilgan turlari qayta tiklanib, yanada rivojlanishiga imkoniyat yaratiladi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Bugungi kunda janubiy mintaqalarda aholining talab va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda hunarmandchilikning quyidagi turlari keng tarqalmoqda. Bular:

1. Gilamchilik;
2. Do'ppichilik;
3. Kashtachilik;
4. Zardo'zlik.
5. Ganchkorlik;
6. O'yimakorlik;
7. Temirchilik;
8. Zargarlik;
9. Kulolchilik;
10. Chinnisozlik;
11. Cholg'u hunarmandchiligi.

Gilamchilik – xalq hunarmandchiligining qadimiy turlaridan biri. Qadimda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi aholining asosiy mashg'uloti bo'lgan. Chunki chorvadorlar jun mahsulotiga juda boy bo'lib, gilam to'qishda qo'y va tuyaning junidan foydalanishgan.

O'zbekiston janubiy mintaqalarida gilamni to'qishda paxta va jundan foydalanganlar. Paxtadan gilam to'qish dehqonchilik bilan shug'ullanadigan hududlarida yashovchi aholi orasida mavjud bo'lsa, chorvador aholi yashovchi joylarda jundan gilam to'qish ustunlik qiladi. Ishni boshlash uchun oldin gilamning qolipi tanlab olinadi va tanda ipi tanlanadi. Chunki, gilamning tanda ipi qancha baquvvat bo'lsa, gilam shuncha chiroyli va pishiq bo'ladi[1].

Surxondaryo viloyatida to'qiladigan gilamlar asosan uch xil uslubga asoslanadi:

1. Junni ipga aylantirmasdan to'g'ridan-to'g'ri zichlash (presslash) uslubida yaratiladigan kigizlar.
2. Junni ipga aylantirgan holda mato to'qish uslubida (janda, olacha, arabi va boshqa)

to'qiladigan mato gilamlar.

3. Murakkab shakldagi bezaklar qo'llaniladigan patli gilamlar[2].

Qashqadaryo va Surxondaryo qishloqlarida julxirs deb ataluvchi gilamlar ham to'qiladi. Julxirs gilamida erish iplari 200-250 donadan iborat bo'lib, bir tomonlama bog'lanadi va qirilmaydi. Bunda uskuna olacha gilamnikiga o'xshab quriladi va ensiz shaklda quloqlab o'lchanadi. Gilam to'qilgandan keyin gullari sanalib, so'ng qirilmaydi. Gilamchilar gilamning o'sha qirilmadigan joylarini olachaga o'xshatib pat bog'lamay ketishadi[3].

Mintaqa gilamchiligiga xos bo'lgan xususiyat – bu portret gilamlarning paydo bo'lishidir.

Do'ppichilik — turkiy tilda «tepa», «do'nglik» degan ma'noni anglatadi. Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlarida do'ppi «qalpoq» deb atalsa, laqay urug'idagilar uni «takya», «takiya», Xorazm aholisi «taxya» deb ataydilar. Boysunda «kalapo'sh» nomi bilan mashhur. Boshqa kiyimlardan farqli o'laroq u uyda aziz sanalib, baland joyga saqlanadi.

Do'ppining yaratilish tarixi uzoqqa borib taqaladi. Do'ppiga o'xshash nusxalar qadimgi haykalchalar, tangalar, devorlarga solingan rasmlarning parchalarida va o'rta asarlarda chizilgan miniatyuralarda ko'rish mumkin.

Boysunda bosh kiyimlarning bir nechta turi tayyorlanadi. Ular quyidagilardir:

Baxmal do'ppi – boysunlik ayollar kiyim yuradi;

Lolagul do'ppi – kuyovlar va kuyovjo'ralar kiyishadi;

Munchoqli do'ppi – uning qizil rangdavisini kelinlar, yashilini o'rta yoshli xotinlar kiyishadi.

Kiygich (kulta) – ayollar sochini ushlab turish uchun mo'ljallangan bosh kiyim. Boysunlik qo'ng'iro't-o'zbeklarda ochiq, tojiklarda yopiq bo'ladi. Kiygichning ustidan ro'mol yopinishgan[4].

Ta'kidlash joizki, boysunlik do'ppi ustalari tomonidan eski usulda urchuqda yigirilgan ipak iplar kashtaga solinganda xuddi yangidek, kir olmay ko'p yillar o'z tusini saqlab qolgan. Lekin fabrikadan olib kelingan akril, viskoza iplar o'z aslini saqlab qola olmay, tezda rangi o'chib qolgan.

Kashtachilik — kashta tikish kasbi, amaliy sa'atning qadimgi sohalaridan biri. Kashtaning paydo bo'lishi teridan qilingan kiyimlarda bog'lam va choklarning yuzaga kelishi bilan bog'liq. Kashta qo'lda (igna, ilmoqli igna, ilmoqli bigiz bilan) yoki mashinada, asosan, matoda (bo'z, satin, chit, shoyi, baxmal va boshqa) va charm (etik, mahsi, pichoq, va boshqa) tikiladi. Kashtada o'simliksimon naqshlar, handasiy shakllar, fazoviy jismlar, meva va hayvonlarning uslublashtirilgan tasvirlari, baytlari, keyinroq kishilarning qiyofalari, me'moriy obidalar ham o'z ifodasini topgan. Kashta tikish turli choklardan matoga avvaldan andaza yordamida tushirilgan gul, tasvir, naqsh asosida, ba'zan matoga iplari sug'urilib tayyorlangan asosda sanama usulida bajariladi. Bunda jun, ip, ipak, zig'ir tolali tabiiy va sun'iy (sintetik) tolalardan, metallardan (tilla, kumush) tayyorlangan iplar ishlatiladi. Shuningdek, dur, nozik, piston, ba'zan qimmatbaho tosh va tangalar keng ishlatiladi. Mato, mo'yna, charmlardan quroq tikishda kashtadan foydalaniladi.

Bugungi kunda Surxondaryoda kashtachilikning oltita maktabi bor. Bular:

1. Boysun;
2. Muzrabot-Sherobod;
3. Sariosiyo-Uzun;
4. Jarqo'rg'on-Qumqo'rg'on;
5. Laqay (Qumqo'rg'on-Tojikiston chegarasida);
6. Turkman (Termiz-Muzrabotda).

Qashqadaryo kashtachiligida ikkita – Shahrisabz va Qarshi maktablari shakllangan. Bu maktablar qo'llaydigan usullar bir-biridan unchalik farq qilmasa-da, lekin naqsh turlari, shakli, ranglari bo'yicha bir-biridan ajralib turadi.

Zardo'zlik — hunarmandchilikning qadimiy turlaridan biri, oltin (zar) ip bilan naqsh (kashta) tikishdir. Asosan Buxoro viloyati aholisi shug'ullangan. Zardo'zlikda baxmal, shoyi, movut, charm va boshqa matolarga zar ip bilan kashta (gul, naqsh, tasvir) tikiladi. Kashtaga ba'zan metall, tosh, shisha munchoqlar ham ishlatiladi. Shakllarni yaratishda zardo'zi, zamindo'zi, guldo'zi, birishido'zi, pulakchado'zi, izmag kabi turli usullardan foydalanishadi[5].

Qarshi, Jizzax shaharlari, Surxondaryo

viloyati zamonaviy zardo'zlik san'atining markazlari bo'lib, zardo'z ustalar chopon, do'ppi, nimcha kabi liboslar qatorida mavzuli namoyonlar, teatr pardalari hamda sovg'a buyumlar, ignadonlar, ko'zoynak g'ilofi, upa-elik sumkachalarini zardo'zlik usullarida bezatishni rivojlantirdilar[6].

Ganchkorlik — badiiy hunarmandchilik turi bo'lib, binolarni bezatishda, me'moriy detallarni ishlashda, devor va shiftlarni suvashda, bezak shakllari hamda o'yma naqsh va tasvirlar yaratishda keng qo'llaniladi. Qadimda Termiz, Qarshi, Shahrisabz kabi shaharlar ganchkorlikning markazi bo'lishgan. Bugungi kunda Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarining deyarli barcha shahar va qishloqlarida tarqalgan. Ganchkorlikda bezak ikki usulda bajariladi: o'ymakori usulida bino devori suvoq qilinib, bezatiladigan qismiga naqsh ishlanadi; qolipaki usulida tayyor bezak sirtga o'rnatiladi. Qolipaki usuli bezakni birdaniga ko'p miqdorda tayyorlash imkonini beradi. Hozir qoliplar yordamida ko'p nusxada ganch bezaklar tayyorlash yo'lga qo'yilgan. Ularning yordamida uylarning derazalari, darvoza chetlari, devorning tom bilan tutashgan joylari va devor sirtlari bezatilmoqda.

1990-yilda Toshkentda ganchkorlik maktabi — «Usto» birlashmasi tashkil qilingan. Bu maktab Termizdagi Arxeologiya muzeyi, Bolalar qo'g'irchoq teatri, Ro'zi Choriyev nomli galereya va boshqa binolarni bezashda jonbozlik ko'rsatdi. Bundan tashqari, Termizdagi «O'zbekim», «Almaz-Grand» to'yxonalarining tashqi va ichki qismlari ham yuksak didli ganch bezaklar bilan qoplangan. Surxondaryodagi ganch o'ymakorligi asosan Toshkent va Farg'ona maktablariga yaqin usulda olib borilmoqda.

O'ymakorlik — amaliy san'atning qadimiy va keng tarqalgan turi bo'lib, yog'och, ganch, metall, tosh, suyak, terrakota va boshqalarni o'yish, yo'nish, kesish yo'li bilan badiiy shakl yasash san'ati. Bu san'atdan buyumlar, turli asboblarni nafislashtirishda, binolarni bezashda, kichik shaklli haykaltaroshlik kompozitsiyalari yaratishda foydalaniladi.

Surxondaryo o'ymakorlik maktabi o'zining soddaligi va o'simliksimon naqshlarning qisqa, lekin chuqur o'yilganligi bilan ajralib turadi. Bunday turdagi o'ymakorlik namunalari

Sherobod tumanidagi Zarautsoy, Zarabogʻ, Qizilolma, Kampirtepa qishloqlaridagi masjidlarda uchraydi. Mustaqillik yillarida Termiz shahrida yogʻoch oʻymakorligi yanada rivojlandi. Jumladan, Termiz arxeologiya muzeyining eshigi, Termizdagi «Murchbobo» jome masjidining ustunlari, Termiz davlat universiteti tuzilmasidagi «Qatagʻon qurbonlari muzeyi» ekspozitsiyasidan joy olgan goʻzal oʻsimliksimon naqshlar bilan bezalgan katta eshik, Termizning Doʻstlik bogʻidagi qariyalar choyxonasi va Xotira maydonidagi ustunlar betakror naqshlar bilan bezatilgan. Mahalliy ustalar tomonidan, turli uy-roʻzgʻor buyumlariga oʻyma naqshlar berilib, oʻziga xos tarzda rang berilmoqda.

Temirchilik – hunarmandchilikning ushbu turi qadimdan rivojlanib kelgan. Ular aholi ehtiyojlari uchun zarur boʻlgan temirchilik buyumlarini yasab berishgan. Masalan, dehqonlar uchun bel, ketmon, oʻroq, panshaxa, chalgʻi, chopqi va boshqalarni mahalliy temirchilar tayyorlab berishgan. Har bir qishloqda temirchi usta boʻlgan. Ishlab chiqarish quroli turli oʻlkalarda turlicha atalgan. Fargʻona va Toshkentda «yondoʻkon», Buxoro va Surxondaryoda «qoʻra», Xorazmda «dastgoh» deyilgan. Buxoro amirligi davrida temirchilikning oʻzi 19 ta hunarmandchilik tarmogʻiga boʻlingan. Bu esa temirchi kasbining nechogʻlik darajada yuksak maqomga ega boʻlganligini koʻrsatadi[7].

Buxoro, Samarqand, Xorazm, Qarshi, Shahrisabz, Boysun, Toshkent, Fargʻona temirchilik maktablari oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlib, ular bezak berish uslubi, shakli va ornamentlari bilan ham oʻzaro farqlangan. Har bir maktab buyumlarining nafosatligi, goʻzalligi, umumiyli bilan ham bir-biridan ajralib turgan.

Zargarlik - qimmatbaho metallardan turli taqinchoqlar yasash. Qadimda qabila boshliqlari va ularning ayollariga boshqalardan ajralib turishlari uchun taqinchoqlar tayyorlab berilgan. Bu taqinchoqlar tosh, suyak va yogʻochdan tayyorlangan. Shundan soʻng bu bezaklarni tayyorlab chiqadigan ustalar yetishib chiqqan boshlagan. Ular hozirgi kundagi zargarlarning ilk vakillari edi.

Surxondaryo viloyatidagi eng mashhur zargarlar Boysunda yashashgan. Ular

tomonidan, tillaqosh, gardon, takiyatuzi, mohitilla, sirgʻa, toj, bodomoy, silsila, sochpopuk, tillotargak, tosaukele, shokila, gajak, kushduo, butuntirnoq, yarimtirnoq, zirk, xalqa, gulband, tepish-i-dil, nozirgardon, bezak-kubba, boʻyin-tumor, koʻkraktumor, amuletlar (qoʻltiqumor), bilakuzuk, uzuk va boshqalar yasalganlar[8].

Bugungi kunda Oʻzbekistonning Xiva, Buxoro, Qoʻqon, Samarqand, Qarshi, Shahrisabz, Denov, Boysun, Sherobod, Termiz, Toshkent, Andijon, Urganch, Nurota, Kitob, Chust, Asaka, Gʻijduvon, Margʻilon va boshqa shaharlarda yirik zargarlar yetishib chiqib, maxsus joylarda oʻz doʻkonlarini ochishgan.

Kulolchilik - loydan sopol buyumlar tayyorlovchi hunarmandchilik turi. Inson kulolchilik bilan neolit davridan boshlab shugʻullangan. Maxsus loydan buyumlar qoʻlda yasalgan, quritib olovda qizdirilgan. Kulolchilikda ishlatiladigan tuproq jahonning hamma yerida mavjudligi deyarli hamma xalqlarda kulolchilikning keng tarqalishini taʼminladi.

Dala tadqiqotlarimizga asosan, bugungi kunda janubiy mintaqalarda quyidagi kulolchilik maktablari mavjudligi aniqlandi:

1) Kasbi (Qashqadaryo) maktabi[9].

2) Sherobod – Termiz (Surxondaryo) maktabi.

Bundan tashqari, deyarli barcha tumanlarda aholi ehtiyojlari uchun tandir tayyorlash yoʻlga qoʻyilgan. Ularning mahsuloti butun viloyat boʻylab sotiladi. Tandirlar buyurtma asosida yoki bozor uchun moʻljallab ishlab chiqarilmoqda.

2021-yil 23-mart kuni Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining «Kulolchilikni jadal rivojlantirish va qoʻllab-quvvatlash chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi qarori qabul qilindi. Qarorga koʻra, 2021-yilda 5400 dona mahsulot ishlab chiqarish nazarda tutildi. Yangidan tashkil etiladigan kulolchilik markazlaridagi turar va noturar joylar uchun mol-mulk va yer soligʻi stavkalari ularga nisbatan mulk huquqi kulollarga berilgan oydan boshlab uch yil davomida 50 foiz miqdorida oʻrnatildi. Shuningdek, 2021-yil 1-aprelgacha usta-shogird anʼanalari asosida yoshlarga hunar oʻrgatayotgan kulollarga shogirdlar tayyorlashi, zarur xom ashyo sotib olishi va

shogirdlarni ish haqi bilan ta'minlashi uchun subsidiyalarni ajratish tartibi joriy etiladi[10].

Chinnisozlik — janubiy mintaqalar uchun yangi bo'lgan hunarmandchilik tarmog'i. 2015-yil 19-mart kuni Termiz shahrida ishbilarmon hunarmand Rustam Ne'matullayev tomonidan chinni buyumlar tayyorlovchi OOO «Surxon Termiz Chinni» zavodi ishga tushirilgan. Korxona yiliga sakkiz million donagacha chinni buyumlarini ishlab chiqarish quvvatiga ega. Unda 150 nafar ishchi ikki smenada ishlab, 14 turdagi mahsulot ishlab chiqarmoqda. Ularning 88 nafari ayollar, 52 nafari kollej bitiruvchilari bo'lgan[11]. 2017-yilga kelib zavod kuniga 18 mingga yaqin chinni idishni ishlab chiqarishga erisha oldi. Bunda nafaqat ichki bozorni, balki qo'shni davlatlarga ham eksportni yo'lga qo'ygan. Jumladan, 2017-yilning o'zida Afg'onistonga 35 000 AQSH dollari, Tojikistonga esa, 21000 AQSH dollariga teng mahsulot sotildi[12]. 2018-yilning o'zida Tojikistonga 150 ming AQSh dollariga teng mahsulot eksport qilindi[13]. Zavod ish turini kengaytirib, idishlarni qadoqlash va o'rash maqsadida Toshkent shahridan qog'oz mahsulotini olib kelish to'xtatilib, zavodning o'zida ham ishlab chiqarish boshlandi.

Cholg'usozlik — hunarmandchilikning nisbatan keng tarqalayotgan turlaridan biri. Surxon vohasida dutor, do'mbira, tor, kabi musiqa asboblarni yasash asosan Sho'rchi tumanida rivojlangan. Bu ish bilan Zokirova Oysoat, Poyonov Mengnor, Shafoat Mamataliyev va Husan Haydarovlar

shug'ullanadilar. Jumladan, Mamataliyev Shafoat bobo 1927-yil 10-martda Sho'rchi tumanidagi Sovjiron qishlog'ida tug'ilgan. Do'mbira yasashni ustozlari Yarmat Ortiqov va Husan Haydarovlardan o'rgangan. Endilikda do'mbiralarni yasab shogirdlari, bolalari va nevaralariga o'rgatmoqda. Sho'rchi tumanida o'tkazilgan «Tashabbus- 2013» tuman bosqichida qatnashib faxrli o'rinni egallagan[14].

Sho'rchilik yana bir do'mbira ustasi Husan Haydarov 1926-yilda Tolli qishlog'ida tug'ilgan. Mohir usta yasagan do'mbiralarni nafaqat O'zbekistonda, balki chet ellarda ham mashhurdir. Afg'oniston, Amerika, Germaniya kabi davlatlarga olib ketilgan. Usta Husan Haydarov yasagan do'mbiralarni mashhur Qodir baxshi, Shoberdi baxshi, Karim baxshilar ham sevib chaladilar. Xalq og'zaki ijodiyoti bilan shug'ullanuvchi professor Malik Murodov ham usta Husan bobo Haydarov bilan muloqotda bo'lib turgan[15].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilganda, O'zbekiston janubiy mintaqalarida qadimdan hunarmandchilik taraqqiy etib kelgan. Aholi hunarmandchilikning ko'plab turlari bilan shug'ullanib kelgan. Mustaqillik yillarida O'zbekiston xalqining boy madaniy merosi va tarixiy an'alarini to'liq saqlab qolish va ko'paytirish, milliy hunarmandchilik, xalq badiiy va amaliy san'atini yanada rivojlantirish asosida aholini ish bilan ta'minlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Dala yozuvlari, Sherobod tumani, Kilkon qishlog'i, 2022-yil noyabr.
2. Dala yozuvlari, Angor, Termiz, Boysun, Sherobod, Denov va Qumqo'rg'on tumanlari. 2020-yil.
3. Dala yozuvlari, Muzrabot tumani, Qizilolma qishlog'i, 2019-yil may.
4. Dala yozuvlari, Boysun tumani, Sariosiyo qishlog'i, 2021-yil may.
5. <https://uz.denemetr.com/docs/769/index-108161-1.html?page=6>
6. <http://www.ich.uz/uz/ich-of-uzbekistan/national-list/domain-5/453-zardozlik>
7. <https://uzor.uz/narodnie-umesla/iskusstvo-metalloobrabotki/kuznechnoe-delo/>
8. Tursunov S., Rashidov Q. Boysun. —Toshkent: Akademnashr, 2011. —B. 136.
9. <https://www.qashqadaryogz.uz/read/buyuk-ipak-j-li-merosi-j-laklari-khal-hunarmandchiligi-andaj-sharoitida-rivozhlanadi>
10. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.03.2021-y., 07/21/5033/0227-son.
11. <https://uza.uz/uz/posts/termiz-chinnilari-eksport-ilinadi--19-03-2015>

12. https://daryo.uz/k/2017/09/28/surxondaryolik-xususiy-tadbirkor-afgonistonga-35-ming-dollarlik-shartnoma-asosida-chinni-buyumlar-yetkazib-berdi/?fbclid=IwAR0g-kOxQXz_shTr7ueX4UuLiN2Dlkv9dh-J9q4Opg_JR_eciOQXoJ_po8w
13. <https://uza.uz/uz/posts/termiz-chinnilarining-tozhikistonda-am-kharidori-k-p-23-02-2018>
14. Dala yozuvlari, Shoʻrchi tumani, Savjiron qishlogʻi, 2013-yil, iyun.
15. Dala yozuvlari, Shoʻrchi tumani, Tolli qishlogʻi, 2015-yil, mart.

“БОБУРНОМА” МАНБАСИДАГИ ИЖТИМОЙИ-МАЪМУРИЙ АТАМАЛАР ТИЗИМИ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ АҲАМИЯТИ

Бокиев Анвар Ахмедович

*Термиз давлат университети Ўзбекистон тарихи ва
манбашунослик кафедраси доценти в.б.,*

тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

e-mail: anvar.bakiev.uz@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9835-1519>

УДК: 94(575,151)

Аннотация: Ушбу мақолада Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” манбасидаги унвон, мансаб, лавозим, даража, вазифа, лақаб, касб ва ижтимоий қатламларни англатувчи атамалар тизими таҳлил қилинади. Тадқиқотнинг асосий мақсади – бу атамаларнинг тарихий манба сифатидаги аҳамиятини, улар орқали XV–XVI аср Марказий Осиё жамиятининг ижтимоий табақалашуви, давлат бошқаруви, ҳарбий ташкилоти ва иқтисодий ҳаётини акс эттириш имкониятларини кўрсатишдир. “Бобурнома”нинг бадий-биографик хусусияти ундаги атамаларнинг ҳақиқий ҳаётдаги амалий қўлланилишини кўрсатиш имконини беради. Мақолада манбашунослик ва тилшунослик усулларидан фойдаланилган.

Калит сўзлар: “Бобурнома”, Бобур, ижтимоий атамалар, маъмурий тизим, ҳарбий ташкилот, касб-ҳунар таркиби, ўрта аср жамияти, Марказий Осиё.

Аннотация: В данной статье анализируется система терминов, обозначающих звания, посты, должности, степени, обязанности, прозвища, профессии и социальные слои в источнике Захириддина Мухаммада Бабура – «Бабур-наме». Основная цель исследования – показать значение этих терминов как исторического источника, а также возможности их использования для отражения социальной стратификации, государственного управления, военной организации и экономической жизни общества Центральной Азии XV–XVI веков. Художественно-биографический характер «Бабур-наме» позволяет продемонстрировать практическое применение содержащихся в нем терминов

в реальной жизни. В статье использованы источниковедческие и лингвистические методы.

Ключевые слова: «Бабур-наме», Бабур, социальные термины, административная система, военная организация, профессиональный состав, средневековое общество, Центральная Азия.

Abstract: This article analyzes the system of terms denoting titles, positions, ranks, degrees, duties, nicknames, professions, and social strata found in Zahir-ud-din Muhammad Babur's source, the Babur-nama. The main objective of the research is to demonstrate the significance of these terms as a historical source and their potential to reflect the social stratification, state administration, military organization, and economic life of Central Asian society in the 15th–16th centuries. The literary-biographical nature of the Babur-nama makes it possible to show the practical application of the terms contained within it in real life. Source study and linguistic methods are utilized in the article.

Keywords: Babur-nama, Babur, social terms, administrative system, military organization, professional composition, medieval society, Central Asia.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). XV–XVI асрлар Марказий Осиёси ва Ҳиндистонининг ижтимоий-сиёсий тарихини ўрганишда манбаларнинг аҳамияти жуда катта. Шу ўринда Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асари ноёб манба сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Асар фақат сиёсий воқеаларнинг хабарномаси сифатидаги қиймати билан эмас, балки ўз муаллифи томонидан шахсан идрок этилган

ва баён этилган бир давр жамиятининг тирик портрети сифатида қимматлидир. Бобур ҳукмдор сифатида нафақат воқеаларни сўзлаган, балки ўзи яшаган муҳитнинг ҳар бир жиҳатини – оддий одамдан то подшоҳгача, деҳқондан то хунармандгача, навкардан то лашкарбегигача – унинг жамиятдаги ўрни, вазифаси ва аталиши билан бирга қайд этиб ўтган [1, б. 5-7].

Айнан шу жиҳатдан – манбадаги ижтимоий мартаба, мансаб ва касбларнинг номланиши ва тасвири – “Бобурнома”ни ўрта аср жамиятининг табиатини тушунишда асосий калитдир. Унвон, лавозим ва касб атамалари жамият таркибининг лексик моддийлашганидир. Улар орқали давлатнинг иерархияси, меҳнат тақсимотининг даражаси, ижтимоий муносабатларнинг мазмуни ва жамиятнинг қанчалик ривожланганлигини аниқ ўлчаш мумкин.

Мақоланинг мақсади – “Бобурнома” матнидаги ижтимоий атамаларни таҳлил қилиш ва улар асосида XV–XVI асрлар ўтмишининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий портретини қайта тиклаш имкониятларини кўрсатишдир. Тадқиқотнинг асосий вазифаси – бу атамаларни мантикий гуруҳларга ажратиш, уларнинг ижтимоий контекстдаги ўрнини тушунтириш ва асарнинг тарихий-социологик манба сифатидаги салоҳиятини исботлашдир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Тадқиқотда тарихий-тилшунослик ва манбашунослик усуллари қўлланилди. Асосий манба сифатида Заҳириддин

Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарнинг илмий нашри [1] ва Бокиев А.А. томонидан тайёрланган “«Бобурнома» манбасида учрайдиган унвон, мансаб, лавозим, даража, вазифа, лақаб ва касбларга оид атамаларнинг иқтибосли луғати” [2] хизмат қилди. Луғатда 558 та атама иқтибослар ва саҳифа рақамлари билан келтирилган.

Таҳлил жараёнида атамалар функционал ва семантик жиҳатдан гуруҳланди, уларнинг асардаги қўлланилиш контексти ва жиҳозлари аниқланди.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

1. Олий даражадаги унвонлар ва иерархия атамалари. “Бобурнома”да олий ҳокимиятнинг мураккаб табиати унинг бой лексикасида ўз аксини топган. Унвонлар фақат расмий мансабни эмас, балки шахснинг ижтимоий, сиёсий ва насабий статусини белгилаб берар эди.

“Подшоҳ” – универсал, асосий унвон бўлиб, олий ҳокимиятни ифодалар эди. Бобур ўз ҳукмронлиги ҳақида: “Ушбу навбат мен мени подшоҳ десинлар, деб буюрдим”, деб ёзади [1, б. 162]. “Хон” унвони кўпинча чингизийлар насаби билан боғлиқ бўлиб, ирсий мақомни англатар эди. “Султон” эса шахзодалар, мустақил ҳукмдорлар ёки айрим ҳудудлар бошлиқлари учун ишлатилган [1, б. 57].

“Мирзо” (форсча “мирзода”) баланд насабли шахсни, айниқса Темурийлар сулоласи аъзоларини билдирар эди [1, б. 162]. “Амир” (арабча “амир”) катта ҳарбий ёки маъмурий бошлиқ, “Бек” эса кенг маънода – ҳудуд бошлиғи, қўшин бошлиғи ёки олий лавозимдорни англатади [1, б. 36].

1-жадвал. “Бобурнома”даги асосий олий унвон ва иерархик атамалар [2]

Унвон	Асосий маъноси	Мисол иқтибоси (бет)
Подшоҳ	Олий ҳоким, император.	“мен мени подшоҳ десинлар” (162)
Хон	Чингизий насабли олий ҳукмдор.	“барча султонлар, хонлар” (259)
Султон	Шахзода, мустақил ҳукмдор.	“Самарқанд султонлари” (57)

Унвон	Асосий маъноси	Мисол иқтибоси (бет)
Мирзо	Темурий шаҳзодаси, баланд насабли.	“Темурбекнинг авлодини... мирзо дер эдилар” (162)
Амир	Юқори ҳарбий ёки маъмурий бошлиқ.	“амир, вазир, барча аскарлар” (203)
Бек	Худуд ёки қўшин бошлиғи, вассал.	“Андижон беклари” (36)

2. Маъмурий-худудий бошқарув атамалари. Давлат бошқарувининг амалий жиҳати турли маъмурий лавозим атамаларида намоён бўлади. Улар орқали худудий тақсимот, солиқ тўплаш ва ички хавфсизлик тизимларини кўриш мумкин.

“Ҳоким” кенг маъноли бошқарувчини англатади [1, б. 55]. “Доруға” (мўғулча) маълум бир худудга тайинланган бошлиқ [1, б. 61]. “Эшикоға” (туркий) эса дарвоза оғаси, шаҳар ёки қалъанинг бош қўриқчиси ва маъмури маъносида ишлатилган [1, б. 36].

Молиявий-иқтисодий бошқарув “шакдор” (форсча) ва “эшиқдор” (туркий-форсча) каби лавозимлар орқали амалга оширилган [1, б. 242]. “Қўрғонбеги” қалъа ёки мустаҳкам пункт бошлиғи бўлса [1, б. 142], “қўрбеги” эса шаҳарнинг ҳарбий қўриқчиси ёки гарнизон бошлиғи сифатида хизмат қилган [1, б. 125].

3. Ҳарбий ташкилот атамалари. “Бобурнома” жанговарликка асосланган бир

жамиятнинг ҳаётини тасвирлайди. Шунинг учун ҳарбий лексика асарнинг ижтимоий ландшафтида марказий ўрин тутади.

“Лашкарбеги” бутун армия ёки катта қўшиннинг бош қўмондони бўлган [1, б. 89, 90]. “Сардор” эса ҳарбий бўлинма бошлиғини англатар эди [1, б. 170].

Ишончли ҳарбий кучларнинг турли даражалари бор эди. “Ичкилар” хон ёки подшоҳнинг шахсий гвардиясидан иборат бўлган [1, б. 118-119]. “Сара йигитлар” эса танланган, элита аскарлардан ташкил топган [1, б. 129].

“Бахши” атамаси энг қизиқли жиҳатлардан биридир. У жарроҳ маъносида ҳам ишлатилиб, айни бир шахснинг жангчилик ва тиббийлик касбларини бирлаштириши мумкинлигини кўрсатади: “Ярамга қарашга Атика бахши исмли мўғул жарроҳини юборибдилар. Мўғул халқи жарроҳни ҳам бахши дейди” [1, б. 93].

2-жадвал. “Бобурнома”даги ҳарбий атамалар ва уларнинг ижтимоий мақоми [2]

Ҳарбий атама	Маъноси	Ижтимоий мақоми
Лашкарбеги	Бош қўмондон.	Олий ҳарбий ва сиёсий элита.
Ички бек	Шахсий гвардия беклари.	Хонга яқин, ишончли элита.
Сара йигит	Танланган элита аскар.	Юқори маош ва унвонга эга.
Навкар	Оддий аскар, сипоҳий.	Ижтимоий пирамиданинг энг кенг қатлами.
Бахши	Жарроҳ, шифокор, котиб ва бошқа...	Махсус билимли, ҳурматли.

4. Касб-хунар ва ишчилар атамалари. “Бобурнома” жамиятнинг иқтисодий асосини ташкил этувчи касб-хунарлар рўйхатига бойдир. Улар ишчи синфнинг ривожланиши, махсуслашув даражаси ва ижтимоий муносабатларни кўрсатади.

Шаҳар хунарамандларидан “сангтарош” ва “дурадгор” бино ва безак ишлари билан шуғулланган [1, б. 260]. Озуқа тайёрлаш ва хизмат кўрсатиш соҳасида “ошпаз”, “нонвой” каби касблар мавжуд бўлган.

Қишлоқ хўжалиги ва чорвачиликда “деҳқон” ер ишлаш билан шуғулланган асосий ишчи куч бўлса [1, б. 279], “отбоқар” эса муҳим чорва – от парваришлари билан машғул бўлган. Савдо-молия соҳасида “савдогар” умумий атама бўлса, “сарроф” пул айирбошловчи, банкир маъносини англаган [1, б. 220].

Бобурнинг ўзи Ҳиндистондаги ишчи ва хунарамандларнинг кўплигига алоҳида эътибор қаратиб, “Яна яхши бир жиҳати шуки, ишчи ва хунарамандлари жуда кўп”, деган мулоҳазани билдиради [1, б. 218].

5. Ижтимоий қатламлар ва насабни билдирувчи атамалар. Жамиятдаги шахснинг ўрнини фақат расмий мансаби эмас, балки унинг туғилиши ҳам белгилар эди.

Олий насабдилар “зодагон”, “хонзода”, “мирзода” деб ном олган. Қул ва хизматчилар эса “қул”, “канизак” (аёл қул), “чўри” (хизматчи аёл), “навкар” (хизматчи аскар) деб аталишган [1, б. 115, 40].

“Кўкалдош” атамаси энг қизиқлисидир. У шоҳнинг ёрдамчиси, эмиқдоши маъносини беради: “Мен ва Муҳаммадий кўкалдош икковимиз келдик” [1, б. 33]. Бу ном жамиятнинг қаттиқ иерархик ва патриархал табиатини яққол кўрсатади.

“Бобурнома”даги ижтимоий-маъмурий атамаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, манба фақат тарихий хроника эмас, балки ўрта аср Марказий Осиё жамиятининг лексик ҳолатининг ойнасидир.

Атамаларнинг бойлиги ва аниқлиги ўша давр жамиятининг ривожланган ва мураккаб иерархик тузилишига гувоҳлик беради. Унвон, мансаб ва касблар тизими аниқ ва жамиятнинг барча қатламларини қамраб олган.

Атамаларнинг кўп маънолилиги ва хусусиятлари (масалан, “бек”, “бахши”) жамиятдаги шахснинг бир неча функционал ва ижтимоий ўринларини англата олишини, яъни ижтимоий муносабатларнинг динамик табиатини кўрсатади.

Ҳарбий лексиканинг доминантлиги жанговарлик ва давлатчиликнинг узвий боғлиқлигини тасдиқлайди. Лашкар – бу фақат қувват эмас, балки ижтимоий тартибнинг асосий ташкилотчиси эди.

Касб-хунар атамаларининг кенг рўйхати шаҳар иқтисодиётининг юқори даражада ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимотининг чуқурлиги ва махсуслашувнинг юқори даражаси ҳақидаги тушунчаларни беради.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).

“Бобурнома”даги ижтимоий-маъмурий атамаларни таҳлил қилиш натижасида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. “Бобурнома” асари ўрта аср Марказий Осиё ва Ҳиндистон жамиятларининг ижтимоий табақалашуви, давлат бошқаруви, ҳарбий ташкилоти ва иқтисодий ҳаётини ўрганиш учун ноёб манбадир.

2. Асардаги ижтимоий атамаларнинг бойлиги ва аниқлиги ўша давр жамиятининг мураккаб иерархик тузилишини акс эттиради.

3. Ҳарбий лексиканинг доминантлиги жанговарлик ва давлатчиликнинг узвий боғлиқлигини кўрсатади.

4. Касб-хунар атамаларининг кенг рўйхати шаҳар иқтисодиётининг ривожланиши ва ижтимоий меҳнат тақсимотининг мураккаблигидан дарак беради.

5. “Бобурнома”нинг бадиий-биографик хусусияти ундаги атамаларнинг ҳақиқий ҳаётдаги амалий қўлланилишини кўрсатиш имконини беради.

Ушбу таҳлил натижалари “Бобурнома”нинг тарихий манба сифатидаги қийматини янада оширади ва ундан фойдаланиб ўрта аср Марказий Осиё жамиятининг ижтимоий портретини қайта тиклаш имкониятларини кўрсатади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома / Захириддин Мухаммад Бобур; таҳрир ҳайъати А.Қаюмов, Х.Султанов, Б.Алимов ва бошқ. – Тошкент: “O‘qituvchi” НМИУ, 2008. – 288 б.
2. Бокиев Анвар Ахмедович. “Бобурнома” манбасида учрайдиган унвон, мансаб, лавозим, даража, вазифа, лақаб ва касбларга оид атамаларнинг иқтибосли луғати. – Бухоро: “Камолот” нашриёти, 2025. – 64 б.

1991-1999-YILLARDA SURXONDARYO VILOYATIGA CHET EL INVESTITSİYALARINING JALB ETILISHI VA UNING NATIJALARI

Umarov Ikromjon Ibragimovich

Termiz Davlat universiteti katta o'qituvchisi,

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

e-mail: lochin-umarov@mail.ru

Yusupov Dilshodbek Baxtiyor o'g'li

Termiz davlat universiteti Tarix yo'nalishi 2-bosqich magistranti

<https://orcid.org/0009-0007-2069-1233>

UDK 94 (575.1)

Annotatsiya: Bugungi kunda butun dunyoda bo'lgani singari, O'zbekistonda ham chet el investitsiyalarini jalb etish uchun ko'plab amaliy ishlar qilinmoqda. Buning uchun zarur bo'lgan huquqiy hujjatlar qabul qilinib, investorlarga katta sharoitlar yaratilmoqda. Shu bilan birga, chet el investitsiyalari kiritilishida bir qator muammo va qiyinchiliklar yuzaga kelmoqda. Muammolarni hal etish uchun Respublika hukumati tomonidan qator choralar ko'rilmogda. Ushbu maqolada XX asrning 90-yillarida Surxondaryo viloyatiga chet el sarmoyalarining kiritilishi va uning natijalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Surxondaryo, investitsiyalar, turizm, Surxon-Ajanta, erkin iqtisodiy zonalar, eksport, import.

Аннотация: Сегодня в Узбекистане, как и во всем мире, проводится большая практическая работа по привлечению иностранных инвестиций. Для этого приняты необходимые нормативно-правовые документы и созданы прекрасные условия для инвесторов. Вместе с тем, в процессе привлечения иностранных инвестиций возникает ряд проблем и трудностей. Правительство республики принимает ряд мер для их решения. В данной статье будет рассмотрено привлечение иностранных инвестиций в Сурхандарьинскую область в 1990-х годах и его результаты.

Ключевые слова: Сурхандарья, инвестиции, туризм, Сурхан-Аджанта, свободные экономические зоны, экспорт, импорт.

Annotation: Today, as in the whole world, a lot of practical work is being done in

Uzbekistan to attract foreign investments. The necessary legal documents have been adopted for this, and great conditions are being created for investors. At the same time, a number of problems and difficulties arise in the process of attracting foreign investments. The government of the Republic is taking a number of measures to solve the problems. This article will cover the introduction of foreign investments into the Surkhandarya region in the 1990s and its results.

Keywords: Surkhandarya, investments, tourism, Surkhan-Ajanta, free economic zones, export, import.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan keyin xalq xo'jaligining turli sohalarida bir qator qiyinchiliklar yuzaga keldi. Chunki, Sovet davlati qulagach, ittifoqdosh respublikalar bilan iqtisodiy aloqalar uzilib qolgan, oqibatda O'zbekistondagi sanoat korxonalari faoliyati sekinlashgan, bu esa, ichki bozorni xalq xo'jaligi mollari bilan ta'minlashda muammolarni hosil qilgan edi. Vujudga kelgan muammolarni hal qilish uchun chet el investitsiyalarini jalb etish zarur edi. Chet el investitsiyalari va investorlar huquqlarini himoyalash vazifasi ham muhim ahamiyat kasb etar edi. Iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan qayta qurish, eksport imkoniyatini kengaytirish kuchli investitsiya siyosatini o'tkazish bilangina ro'yobga chiqarish mumkin edi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

Chet el investitsiyalarini jalb etish murakkab jarayon hisoblanadi. Negaki, bunda eng avvalo, investorlar ishonchi asosiy omil hisoblanadi. Investorlar sarmoya

kiritishdan oldin hududning siyosiy, investitsion salohiyatlarini o'rganib chiqadi. Ularning kiritayotgan sarmoyalari va sarmoyadorlar huquqlarining ta'minlanishi juda muhim jihat ekanligini unutmazlik lozim. Kuchli investitsion siyosatni amalga oshirish birdaniga bo'lib qoladigan jarayon emasligi bois, bu borada dunyo tajribasini o'rganish, tahlil qilish va bizga mos keladigan modellarni tanlash lozim edi. Jumladan, Xitoy, Janubiy Koreya, Germaniya, Turkiya va boshqa bir qancha davlatlarning tajribasi o'rganildi[1]. Buning natijasida O'zbekistonda investitsiya faoliyatini davlat tomonidan tartibga solinishining quyidagi yo'nalishlari ishlab chiqildi:

1) Investitsiya faoliyatining qonunchilik negizini takomillashtirish.

2) Soliq to'lovchilar va soliq solish obyektlarini, soliq stavkalari va ularga doir imtiyozlarni tabaqalashtiruvchi soliq tizimini qo'llash.

3) Normalar, qoidalar, standartlarni belgilash.

4) Monopoliyaga qarshi choralari qo'llash.

5) Kredit siyosati va narx siyosatini o'tkazishga va boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish shartlarini belgilash.

6) Investitsiya loyihalarini ekspertiza qilish mexanizmlarini belgilash [2].

Yuqorida keltirilgan 6 ta yo'nalish investitsiya faoliyatini siyosiy yo'nalishlarini o'zida aks ettirgan. Xorijiy sarmoyalar va ularning qonuniy asosini yaratish ishlari hali mustaqillikka erishmasdan oldin kirishilgan edi. Bu borada qilingan ishlar natijasida 1991-yil 14-iyulda "O'zbekiston Respublikasida chet el investitsiyalari to'g'risida"gi qonuni qabul qilindi [3]. Ushbu qonun chet ellik investorlar va ularning mol-mulki, faoliyati va huquqlari kafolatiga bag'ishlangan. Bundan tashqari, O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi qonunlarni yaratish, chet el investitsiyalari, import va eksport uchun soliqlar, valyuta ishlarini tartibga solish, garov to'g'risidagi qonunlar, bojxona kodeksi va boshqa huquqiy hujjatlarning loyihalari tayyorlandi [4].

Mustaqillikka erishganimizdan keyin yangi sharoitlarda chet el investorlarini jalb etish

uchun amaliy harakatlar boshlandi. Xususan, 1992-yil 2-iyulda "O'zbekiston Respublikasida chet el investitsiyalari to'g'risida"gi qonunga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritish haqida"gi qonun e'lon qilindi [5]. E'tiborni tortadigan jihati shundaki, bu qonun 1991-yilda imzolanganda 40 moddadan iborat bo'lgandi. Yangi o'zgartirish kiritilishi natijasida 39 moddaga aylantirildi. Qolaversa ba'zi qo'shimchalar kiritildi.

Istiqlolning ilk yillarida Surxondaryo viloyati bilan Koreya Respublikasi o'rtasidagi hamkorlik kuchaydi. O'zaro sherikchilik aloqalari mintaqada ishlab chiqarishni rivojlantirish, bandlik masalasini hal etish, sanoat va qurilish zarur bo'lgan materiallar bilan ta'minlash va keng xalq iste'mol mollarini yetkazib berishda muhim ahamiyat kasb etar edi. Shuni hisobga olib "BO SUNG TRADING CO., LTD" firmasi prezidenti Kim Xin Din 1992 yil 23 dekabrda Surxondaryo viloyat hokimi hamda "Surxanplastik limited" firmasining prezidenti G.P.Yefimov bilan qo'shma korxona direktori V.V. Valyanikovni 1993-yilning yanvar oyida amaliy tashrif bilan Koreya Respublikasiga kelish va koreyalik ishbilarmonlar bilan muzokara olib borish taklifi bo'yicha xat yubordi [6].

Ushbu taklif yuzasidan termizlik ishbilarmonlar Koreya Respublikasida bo'ldilar va yangi texnologiyalarni jalb qilish bo'yicha qator kelishuvlarga erishdilar. Buning natijasida viloyatga zamonaviy texnologiyalarni jalb qilish va yangi ish o'rinlarini shakllantirish uchun qulay imkoniyatlar yaratildi.

1994-yil 25-mayda "Chet el investitsiyalari va chet ellik investorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risida"gi qonun qabul qilindi [7]. E'tiborni tortadigan jihat shundaki mazkur qonunda biroz kamchiliklar bor edi. Masalan, chet el investitsiyalari va chet ellik investorlar faoliyatining kafolatlari to'g'risidagi qonunga yuzlanadigan bo'lsak, bunda qonuning 11-moddasida investorlarning huquqlari keng tushuntirilgan bo'lsada, aniq jihatlar keltirilmagan. Jumladan chet el investoriga zarar yetkazilsa sud orqali undirish haqida aytilishiga qaramay, uning qay tartibda amalga oshirilishi to'liq yoritilib berilmagan. Qonunda xalqaro arbitraj haqida ta'kidlanmagan edi. Shu

bois ushbu qonun 1998-yil 20-may kuni o'z kuchini yo'qotdi va bekor qilindi.

1994-yil 4-iyulda O'zbekiston va Isroil hukumati o'rtasida "investitsiyalarni rag'batlantirish va himoya qilish" to'g'risida bitim imzolandi. Bu bitimning kuchga kirishi ancha keyinroq, ya'ni 1997-yil 18-fevralda amalga oshirildi. Mazkur bitim 14 moddani o'z ichiga qamrab olib, unda har ikki davlat o'rtasidagi savdo aloqalari, ularning amalga oshirilishi, qonuni, rag'batlantirish, himoyalash haqida qonunan belgilab qo'yilgan.

Albatta, O'zbekiston janubiy mintaqasiga chet el investitsiyalarini kiritishda muayyan sabablar ham bor edi. Negaki, 1992-1995 yillardagi inqiroz iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatgan, bu esa iqtisodiyotni yuksaltirish, byudjetni mablag' bilan ta'minlash, bandlik masalasini ijobiy hal etishda jiddiy qiyinchiliklar tug'dirar edi. Jumladan, Surxondaryo viloyatida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini saqlab turish uchun barcha imkoniyatlar mavjud bo'lishiga qaramasdan, ayrim shahar, tuman hokimlari hamda korxona rahbarlarining e'tiborsizligi oqibatida 1995-yilning 10 oyida 3,4 foiz kamayishga yo'l qo'yildi. Viloyatning 57 ta sanoat korxonasida o'tgan yilning shu davriga nisbatan 211,3 mln so'mlik mahsulot kam ishlab chiqarildi. Denov shahri, Bandixon, Sho'rchi tumanlarida iste'mol mollari ishlab chiqarish o'tgan yilning shu davriga nisbatan ancha past bo'ldi. Shu davrda Angor tumanida aholi jon boshiga atigi 11 so'mlik, Oltinsoy tumanida 9 so'mlik, Sho'rchida 8 so'mlik, Qumqo'rg'onda 7 so'mlik, Sariosiyoda 9 so'mlik, Jarqo'rg'onda 4 so'mlik maishiy xizmat ko'rsatilganligi achinarli hol edi. Hatto viloyat markazi bo'lgan Termiz shahrida ham aholiga pulli xizmat ko'rsatish hajmi 50 foizga, maishiy xizmat ko'rsatish 63 foizga kamayib ketgan edi [8].

Byudjet mablag'larining yetarli emasligi ijtimoiy sohaning oqsashiga sabab bo'ldi. Masalan, 1995-yilning o'zida 489 ta maktabda dars 2 smenada olib borilgan, 12 ta maktabda oshxona, bufet ishlamas, Boysun tumanida 3 ta, Muzrabotda 1 ta maktab avariya holatida edi. Sog'liqni saqlash ishida ham shunga o'xshash manzarani uchratish mumkin edi. Boysun tumanida 60 foiz, Qiziriqda 50 foiz,

Muzrabotda 25 foiz davolash profilaktik muassasalariga ichimlik suvi tashib keltirilardi edi. Ayrim tumanlarda sog'liqni saqlash muassasalari telefondan umuman uzib tashlangan. Masalan 1992-yilda viloyatdagi 746 ta feldsherlik-doyalik punktlarining 586 tasida, 134 ta qishloq vrachlik ambulatoriyasining 96 tasida, 47 ta qishloq uchastka kasalxonasining 34 tasida telefon aloqasi bo'lgan bo'lsa, 1995-yil 1 noyabr holatiga asosan feldsherlik-doyalik punktlarining atigi 157 tasida, vrachlik ambulatoriyalarining 41 tasida, qishloq kasalxonalari esa 13 tasida telefon bor edi, xolos [9].

Ijtimoiy-madaniy va ta'lim tizimidagi muammolarni hal etish uchun sanoat ishlab chiqarishini yanada rivojlantirish zarur edi. Shu sabab chet el investorlarini jalb etishga alohida e'tibor qaratildi. O'zbekistonda chet el investitsiyalarini jalb etish maqsadida qator huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Ulardan, masalan: 1996-yil 25-apreldagi 202-I-sonli "Erkin iqtisodiy zonalar to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi qonuni [10], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1996-yil 31-maydagi PF-1467-son "Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarni tashkil etishni va ularning faoliyatini rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" [11], 1996-yil 30-noyabrdagi PF-1652-son "Xorijiy sarmoyalar ishtirokidagi korxonalarga beriladigan qo'shimcha rag'batlantirish omillari va imtiyozlari to'g'risida"gi [12] Farmonlari chet el sarmoyalarini jalb etishdagi ishlarning naqadar jadal suratlarda olib borilganligini ko'rsatib beradi.

Bir yilning o'zida 2 ta Prezident farmoni va 1 ta O'zbekiston Respublikasi qonuni ishlab chiqilishi chet el sarmoyalari sohasidagi siyosatning naqadar jadal suratlarda olib borilganligini ko'rsatib beradi. Bularning barchasi O'zbekiston SSSRdan ajralgandan keyin xalqaro miqyosga chiqishdagi yirik qadam bo'lgan. Shunga qaramasdan erkin iqtisodiy zonalar to'g'risidagi qonunda (EIZ)lar faoliyatining ekologik xavfsizlik va ijtimoiy mas'uliyati yetarli darajada ko'rsatilmagan edi. Chunki ekologik xavfsizlik bevosita inson va uning salomatligi bilan bog'liqdir. Ekologik

me'yorlarni ishlab chiqarish, qurilish va boshqa iqtisodiy jarayonlarda asosiy omil ekanligi investorlar zimmasiga bir qancha mas'uliyatlarni yuklaydi. Xususan, Ish o'rinlari yaratish va mahalliy aholini ish bilan ta'minlash, mehnat huquqlarini hurmat qilish, infratuzilmani yaxshilash, madaniy qadriyatlarni hurmat qilish va boshqalar shular qatoriga kiradi.

O'zbekistonda chet ellik sayyohlarni jalb etuvchi noyob imkoniyatlar bor. Shuni inobatga inobatga olib, Respublika hukumati tomonidan bir qator choralar ko'rildi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1995 yil 2 iyunda qabul qilgan "Buyuk ipak yo'lini qayta tiklashda O'zbekiston Respublikasining ishtirokini avj oldirish va respublikada xalqaro turizmni rivojlantirish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-1162-son Farmoniga asosan Vazirlar Mahkamasi huzurida turizm bo'yicha Idoralararo kengash tuzildi. Kengash faoliyatining asosiy vazifalari qilib quyidagilar belgilandi:

turizm sohasida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish;

jahon andozalari darajasida kichik va o'rta mehmonxonalar, motellar va kempinglar tarmog'i shakllantirilishini muvofiqlashtirish;

sayr-tomoshalar zamonaviy industriyasini, madaniy va sport-sog'lomlashtirish markazlarini barpo etishga ko'maklashish;

noyob turizm imkoniyatlari va tarixiy-madaniy meros keng ko'lamda targ'ib qilinishi va saqlanishini tashkil etish;

sayyohlik tizimida muvofiqlashtirilgan ilmiy-texnikaviy va investitsiya siyosatini o'tkazish;

sayyohlik sohasida kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlashni ta'minlash [13].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ushbu Farmoniga asosan Toshkentda "Ipak yo'li turizmi" Xalqaro turistik yarmarkasi o'tkazildi. Surxondaryo viloyat hokimining 1996 yil 5 sentyabrdagi 178-F farmoyishiga asosan Toshkent shahrida 1996 yil 17-19 sentyabr kunlari o'tkaziladigan ikkinchi Xalqaro "Ipak yo'li turizmi" yarmarkasiga tayyorgarlik ko'rish tashkiliy qo'mitasining tarkibi tasdiqlandi[14]. Surxondaryo viloyati ana shunday nufuzli yarmarkaga qatnashish

orqali o'zining turistik potensialini oshirib bordi.

Surxondaryo viloyatida qurilish ishlari avj olib borar ekan, aholini arzon qurilish materiallari bilan ta'minlash tobora muhim ahamiyat kasb etib bordi. Shu munosabat bilan 1997 yilning 25 dekabrda Surxondaryo viloyat hokimligi, "O'zqurilishmaterial" AK, "O'zqurilishmaterialtashqisavdo" tashqi savdo firmasi, "Pardoz-Tosh" MChJ vakillari va Italiya davlatidan kelgan ishbilarmonlar Sherobod tumani Zarabog' qishlog'ining xom ashyo manbasida kelajakda uy-joy qurilishida ishlatiladigan toshlar (marmar, granit, gabbro) ga qayta ishlov beriladigan qo'shma korxona ochish bo'yicha bitim tuzdilar [15].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 26-avgustdagi PF-1831-sonli "Xorijiy sarmoyalari bo'lgan korxonalar ishlab chiqaradigan mahsulotlar eksportini rag'batlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmonining Surxondaryo viloyatidagi ijrosi yuzasidan quyidagilar aniqlandi:

Surxondaryo viloyati bo'yicha 1998-yil 1-avgust holatiga ko'ra chet el sarmoyalari ishtirokida 45 ta qo'shma korxona ro'yxatga olingan. Ularda 1749 ishchilar ishlab, ularning ish haqi fondi 63745,1 ming so'mni, har bir ishchining o'rtacha oylik ish haqi 5,3 ming so'mni tashkil qilgan. Korxonalarda 311382,1 ming so'mlik ish bajarilgan. Viloyat bo'yicha tashqi iqtisodiy savdo shu yilning 1 yarmi yakuni bo'yicha eksport 35,8 ming, import 32165,1 ming AQSh dollarini tashkil etgan. Shundan Termiz shahridagi "Surxon-Ajanta" qo'shma korxonasi 833,2 ming, "Safari-Murod" qo'shma korxonasi 14,2 ming, Denov tumanidagi "Qadrdon" qo'shma korxonasi 21,6 ming AQSh dollarlik import, "Orenttrans" qo'shma korxonasi 1,1 ming so'm, "Safari-Murod" qo'shma korxonasi esa 34,7 ming AQSh dollarlik eksport operatsiyalarini amalga oshirganlar.

Faoliyat ko'rsatgan 25 korxonadan 11 tasi ishlab chiqarish, 5 ta korxona xizmat ko'rsatish, 9 ta korxona savdo-sotiq faoliyati bilan shug'ullangan. Ro'yxatga olingan 45 ta qo'shma korxonadan 13 tasi har xil sabablarga ko'ra ishlamagan. 5 tasi mablag'i yo'qligi

sababli tegishli idoralar tomonidan yopib qo'yilgan.

1998-yil 1-iyul holati bo'yicha viloyatdagi mavjud 45 ta xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalarning Nizom jamg'armasi ochilishida 48767,3 ming AQSh dollari hamda 2782972,9 ming so'm hisobida belgilanib, shundan xorijiy hamkorlar ulushi 30877 ming AQSh dollarini, 1758378,5 ming so'mni tashkil etgan. Lekin xorijiy sarmoyalar ishtirokida ro'yxatga olingan korxonalarning 10 tasida Nizom jamg'armalari shakllanmagan [16]. 1999-yilning 1-yanvar holati bo'yicha Surxondaryo viloyati tashqi savdosida eksport 35,8 ming, import 3575,1 ming AQSh dollarini tashkil qildi [17].

1992-1999 yillarni tahlil qiladigan bo'lsak, shu muddat ichida Surxondaryo viloyat hokimligi tomonidan chet el investitsiyalarini jalb etish uchun juda katta ishlar qilinganligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, 1992-yilda Jarqo'rg'on va Sariosiyoda O'zbekiston-Rossiya shisha idishlar ishlab chiqaruvchi qo'shma korxonasi tashkil etildi. 1996-yilda Termiz shahrida "Surxon-Ajanta" farmasevtik

fabrikasi ish boshladi. Biroq, iqtisodiy aloqalarning uzilishi oqibatida Rossiya bilan tuzilgan qo'shma korxona yopildi. "Surxon-Ajanta" qo'shma korxonasi esa, moliyaviy muammolar tufayli to'xtab qoldi. Qolaversa, qo'shni Afg'oniston va Tojikistondagi urushlar Surxondaryoga chet el sarmoyalari kiritilishini qiyinlashtirib qo'ydi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qiladigan bo'lsak, 1992-1999 yillarda Surxondaryo viloyatiga chet el investitsiyalarini kiritish uchun ko'pgina ishlar qilindi. Biroq, mamlakatning qolgan hududlari bilan ichki temir yo'lga bog'lanmaganligi, qo'shni davlatlardagi notinch vaziyat hududga yirik chet el investorlarini jalb etishga to'g'anoq bo'ldi. Bu holat hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishga xalaqit berdi. Shu sabab bugungi kunda O'zbekiston hukumati qo'shni davlatlar bilan do'stona aloqalar o'rnatib, iqtisodiy sherikchilikni rivojlantirish hamda xorijiy investitsiyalarni jalb etishga harakat qilmoqda.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI

(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996. –Б. 11.
2. Bekmurodov A.Sh., Karriyeva Y.K., Ne'matov I.U., Nabiyeu D.H., Kattayeva N.T. Xorijiy investitsiyalar-Toshkent: Iqtisodiyot, 2010. –B. 9.
3. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1991 й., 8-сон, 184-модда.
4. Каримов И.А. Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. –Тошкент: Ўзбекистон, 1996. –Б. 60.
5. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1992 й., 9-сон, 336-модда.
6. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 1091-fond, 1-ro'yxat, 21-ish, 74-varaq.
7. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 й., 5-сон, 128-модда.
8. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 1091-fond, 1-ro'yxat, 280-ish, 150-151-varaqlar.
9. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 1091-fond, 1-ro'yxat, 280-ish, 153-158-varaqlar.
10. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 5-6-сон, 58-модда.
11. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1996 й., 5-6-сон, 84-модда.
12. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 й., 1-сон, 2-модда.
13. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1995 й., 6-сон, 140-модда.
14. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 1091-fond, 1-ro'yxat, 386-ish, 7-varaq.

15. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 1091-fond, 1-ro'yxat, 606-ish, 117-varaq.
16. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 1091-fond, 1-ro'yxat, 608-ish, 107-varaq.
17. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 1091-fond, 1-ro'yxat, 606-ish, 22-23-varaqlar.

HUDUDIIY IJTIMOIIY HIMOYA TIZIMI VA BOSHQARUV ISLOHATLARINING SAMARADORLIGI: SURXONDARYO VILOYAT MISOLIDA

Annayeva Zarifa Musurmonqulovna

*Termiz Davlat universiteti katta o'qituvchisi,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).*

Sa'dullo Habibullayev

Termiz davlat universiteti Tarix yo'nalishi magistranti

<https://orcid.org/0009-0003-1968-589X>

UDK 94 (575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo viloyati misolida hududiy ijtimoiy himoya tizimi va boshqaruv sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning samaradorligi tahlil qilingan. Bunda ijtimoiy himoya mexanizmlarining aholi turmush darajasini oshirishdagi ahamiyati, hududiy davlat organlari faoliyatida shaffoflik va samaradorlikni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni o'rganadi. Shuningdek, mahalliy darajadagi islohotlarning ijtimoiy barqarorlik va kambag'allikni kamaytirishdagi o'rniga e'tibor qaratilgan. Tahlil natijalari asosida muammoli jihatlar, mavjud imkoniyatlar hamda tizimni yanada takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Davlat, jamiyat, islohot, iqtisod, mahalla, tibbiyot, Temir daftar, yoshlar, bandlik, xotin-qizlar, aholi.

Аннотация: В данной статье на примере Сурхандарьинской области проанализирована эффективность реформ, реализуемых в сфере территориальной системы социальной защиты и управления. Рассматривается значение механизмов социальной защиты в повышении уровня жизни населения, а также меры, направленные на обеспечение прозрачности и эффективности деятельности территориальных органов государственной власти. Кроме того, уделяется внимание роли реформ на местном уровне в обеспечении социальной стабильности и сокращении бедности. На основе результатов анализа выявлены проблемные аспекты, существующие возможности и

разработаны рекомендации по дальнейшему совершенствованию системы.

Ключевые слова: государство, общество, реформа, экономика, махалля, здравоохранение, «Темир дафтар», молодежь, занятость, женщины, население.

Abstract: This article analyzes the effectiveness of reforms being implemented in the field of regional social protection systems and governance, using the example of the Surkhandarya region. It examines the importance of social protection mechanisms in improving the living standards of the population, as well as measures aimed at ensuring transparency and efficiency in the activities of regional state authorities. In addition, attention is given to the role of local-level reforms in promoting social stability and reducing poverty. Based on the results of the analysis, problematic aspects, existing opportunities, and recommendations for further improvement of the system have been developed.

Keywords: state, society, reform, economy, mahalla, healthcare, Iron Notebook, youth, employment, women, population.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Ijtimoiy himoya — keng ma'noda mamlakat aholisini ijtimoiy va moddiy muhofaza qilinishini ta'minlaydigan hamda jamiyatda qaror topgan huquqiy, iqtisodiy, ijtimoiy chora-tadbirlar majmui. Boshqacha aytganda, davlat va jamiyatning yoshi, salomatligi, ijtimoiy ahvoli, tirikchilik vositalari bilan yetarli ta'minlanmagani tufayli

ko'makka muhtoj fuqarolar to'g'risidagi g'amxo'rligini anglatadi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sohadagi o'zgarishlar keng miqyosdagi islohotlarni amalga oshirish natijasi bo'lib, jamiyatimiz hayotini tubdan o'zgartirib, muhim yangilanishlar jarayoniga asos soldi. Respublika tarixini ayrim hududlar, shaharlar, viloyatlar misolida o'rganish, shubhasiz, tarixning yanada chuqurroq yoritilishi uchun imkoniyat yaratadi. Respublikamizning janubiy hududi hisoblangan Surxondaryo viloyatining mustaqillik yillaridagi ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini tahlil etish tufayli mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar jarayoni va ularning natijalarini o'rganish imkoniyati yuzaga keldi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tashabbusi bilan ishlab chiqilgan mamlakatni rivojlantirishning 2017-2021 yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasi va uning beshta ustuvor yo'nalishi barqaror taraqqiyotni ta'minlashda muhim dasturilamal bo'ldi. Harakatlar strategiyasining bosh maqsadi olib borilayotgan islohotlar samaradorligini tubdan oshirish, davlat va jamiyatning har tomonlama va jadal rivojlanishini ta'minlash uchun shart-sharoitlar yaratish, mamlakatni modernizatsiyalash va hayotning barcha sohalarini erkinlashtirishdan iboratdir.

Harakatlar strategiyasida aholini ijtimoiy muhofaza qilish, ularga qulay ish sharoitlarini yaratib berish chora-tadbirlarini amalga oshirish ustuvor yo'nalishlardan biri hisoblanadi[1]. Ushbu dasturiy hujjat ko'plab sohalarda o'z yechimini kutayotgan masalalar va ularni hal etishga doir izchil chora-tadbirlarni qamrab olgani bilan ahamiyatlidir.

Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning bir qator asarlarida[2] ta'kidlanganidek, ijtimoiy sohani rivojlantirishda aholi bandligini oshirish, fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish va ularning salomatligini saqlash, yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya hamda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish va modernizatsiyalash, aholini elektr energiyasi, gaz bilan ta'minlashni yaxshilash, aholining

muhtoj qatlamlariga ko'rsatiladigan ijtimoiy yordam sifatini ko'tarish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi maqomini oshirish, sog'liqni saqlash sohasini isloh qilish, maktabgacha ta'lim muassasalarining qulayligini ta'minlash, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus va oliy ta'lim sifatini yaxshilash hamda ularni rivojlantirish chora-tadbirlarini amalga oshirishni nazarda tutadi.

Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar tufayli ijtimoiy himoya va ijtimoiy ta'minot siyosati o'zining ijobiy jihatlarini ko'rsatdi, jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta'minlash, keskin tabaqalanishga to'siq qo'yish imkoniyatiga ega bo'lindi.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan keng qamrovli ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar, jumladan, qishloq xo'jaligi, ta'lim, sog'liqni saqlash, infratuzilma va ish bilan ta'minlashni yaxshilashga qaratilgan chora-tadbirlar Surxondaryo viloyatida ham o'z aksini topmoqda. Viloyatda ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning samaradorligini tahlil qilish, uning natijalari va mavjud kamchiliklarini o'rganish dolzarb bo'lgan masala hisoblanadi. Surxondaryo viloyatida aholi turmush tarzining yaxshilanishi, iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy adolatni ta'minlashga yo'naltirilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqish ham dolzarbdur.

Surxondaryo viloyatida ham mahalliy organlarning ijtimoiy sohada ham aholining shart-sharoitlarini yaxshilash borasida ko'plab tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, sog'liqni saqlash tizimini yanada yaxshilash uchun amalga oshirilayotgan islohotlar aholining tibbiy xizmatlardan samarali foydalanishini ta'minlashga qaratilgan. Axborot va tibbiy xizmatlar ishlab chiqarish sohasida zamonaviy kasalxonalar, poliklinikalar va diagnostik markazlar qurilayotgan bo'lib, ular aholiga sifatli tibbiy yordam ko'rsatib kelmoqdalar[3].

Shuningdek, qishloq va shaharlarda tibbiy xizmatlar o'z vaqtida va samarali bo'lishi uchun shahar va tumanlar darajasida tibbiy yordam berish markazlari, mobil tibbiy xizmatlar va profilaktika loyihalari ishlab chiqilgan.

Aholi orasida sog'lom turmush tarziga yo'naltirish, jismoniy faollik va ovqatlanishni yaxshilash, alohida ravishda yoshlar va bolalar

o'rtasida profilaktik tadbirlar o'tkazish ishlari yo'lga qo'yilgan.

Hozirgi kunda xalq farovonligini, insonlarning turmush darajasini har tomonlama oshirish, buning uchun yangi ish o'rinlari, daromad manbalarini yaratish, kambag'allikni qisqartirish, qishloq va shaharlarimizni obod qilish iqtisodiy strategiyamizning eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Keksalar, nogironlar, og'ir ahvolga tushib qolgan insonlarni qo'llab-quvvatlash, ularga mehr va muruvvat ko'rsatish kabi ezgu an'analar bugungi kunda yangicha ma'no-mazmun, amaliy harakatlar bilan boyib, takomillashib bormoqda. Bu borada, ayniqsa, "Obod qishloq", "Obod mahalla", "Besh muhim tashabbus", "Har bir oila – tadbirkor", "Yoshlar – kelajagimiz" kabi dasturlar o'z ijobiy natijasini bermoqda.

Mamlakatimizda ehtiyojmand oilalar, ayollar va yoshlar bilan ishlash bo'yicha yangi tizim joriy etildi. Jumladan, "Temir daftar", "Ayollar daftari" va "Yoshlar daftari" dagilar bilan manzilli ishlash yo'lga qo'yildi. Ushbu tizim orqali 527 ming kishining bandligi ta'minlandi. Ijtimoiy nafaqa oluvchilar soni 2 barobarga, ya'ni 1,2 mln. nafarga kengaydi. Ularni qo'llab-quvvatlash maqsadida 2016 yilga nisbatan byudjetdan 5 barobar ko'p mablag' ajratildi[4].

Surxondaryo viloyatida 2025 yilda 2 "temir daftar"ga kiritilgan 52,5 mingdan ortiq oilaga 59 milliard so'm manzilli yordam ko'rsatilgani ta'kidlandi. Mazkur oilalarning 52,2 ming nafar mehnatga layoqatli a'zolari ish bilan ta'minlangan va doimiy daromad manbaiga ega bo'lgan. Natijada sektor rahbarlarining tavsiyalari asosida xalq deputatlari tuman (shahar) kengashlarining qarorlari bilan 49 mingdan ziyod oila "temir daftar" ro'yxatidan chiqarilgan [5].

Bugungi kunda viloyatda 28 ming 928 nafar xotin-qiz "Ayollar daftari", 56 ming 752 nafar o'g'il-qiz "Yoshlar daftari"ga kiritilib, ishsiz yoshlar va xotin-qizlar bandligini ta'minlash choralari ko'rilmoqda [6].

O'z-o'zini band qilgan aholiga soliq imtiyozlarining berilishi, ko'plab cheklovlarning bekor qilinishi natijasida 500 ming nafar insonning rasmiy bandligi ta'minlandi. Dehqon xo'jaliklari va tomorqa

yer egalari uchun 300 mlrd. so'm imtiyozli kredit va subsidiyalar ajratildi[7].

Ishsizlik nafaqasi va kasb-hunarga o'qitishda to'lanadigan stipendiya miqdori 3,5 barobarga oshirildi. Shu o'rinda fikrimizni yana bir qator raqamlar bilan boyitsak. Zero, samara taqqoslarda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Aholi bandligiga ko'maklashish markazlarida ro'yxatdan o'tgan ishsiz shaxslarni, ayniqsa, kam ta'minlangan oilalarda yashovchi xotin-qizlarni kasbga qayta o'qitishga sarflanadigan xarajatlarni moliyalashtirish uchun Bandlikka ko'maklashish jamg'armasidan kasb-hunar ta'limi muassasalariga grantlar ajratilish mexanizmi, "Mikrokreditbank" ATB tomonidan Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan hunarmandchilik, kasanachilik hamda ayollar tadbirkorligini mikrokreditlash tizimi joriy etildi. Vazirlik va tizim tashkilotlarining tuzilmasi bozor iqtisodiyoti tamoyillaridan kelib chiqib takomillashtirildi.

Mustaqillik yillarida sog'liqni saqlash va aholi salomatligini yaxshilashga katta e'tibor berildi. O'zbekiston respublikasi Oliy majlisi tomonidan 1992-yilning 3 iyulida "Davlat sanitariya nazorati to'g'risida", 1996-yil 29-avgustda "Fuqarolar sog'lig'ini saqlash to'g'risida", 1998-yil 10-noyabrda "O'zbekiston Respublikasida sog'liqni saqlash tizimini isloh qilish to'g'risida Davlat dasturi" qonun va farmonlar, "Sog'lom avlod yili", "Ayollar yili", "Sihat salomatlik yili", "Homiylar va shifokorlar yili" va boshqa yillar munosabati bilan Davlat dasturlari qabul qilindi[8].

Prezidentimizning 2021 yil 5 martdagi "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini ta'minlash tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida ham ayollar bandligini ta'minlash, kasb-hunarga o'qitish, ular o'rtasida tadbirkorlikni rivojlantirishga oid qator vazifalar belgilab berildi va bu borada amaliy ishlar boshlab yuborildi.

Shuningdek, oliy ta'lim tizimida xotin-qizlarning tahsil olishini kengaytirish maqsadida 2022-2023-yilgi o'quv yilidan boshlab, ta'lim kontraktlarini to'lash uchun qizlarga ilk marotaba 7 yil muddatga foizsiz

kredit berish joriy qilindi. Bunda 2022-yilda banklarga 1 trillion 800 milliard so'm, 2023-yildan boshlab yiliga 8 trillion so'm mablag' ajratildi, shu tariqa magistraturada o'qiyotgan qizlarning kontrakt pullari ham to'liq byudjetdan qoplab berildi.

Bundan tashqari, ehtiyojmand oila vakillari, ota yoki onasini yo'qotgan talaba qizlarning ta'lim kontrakti mahalliy byudjetdan to'lanadi. Mamlakatimizda olima ayollar ulushini sezilarli oshirish uchun doktorantura yo'nalishida xotin-qizlar uchun har yili kamida 300 tadan maqsadli kvota ajratildi.

Yurtimizda ota-onasidan ajragan, mehrga muhtoj bolalarni qo'llab-quvvatlash, ularning ta'lim-tarbiya olishi, ish joyi va uyiga ega bo'lishi, jamiyatda munosib o'rin topishi, "Mehribonlik uylari", maxsus maktab-internatlar va "Bolalar shaharchasi"ning moddiy-texnik bazasi, kadrlar salohiyatini mustahkamlashga jiddiy e'tibor berildi. "Mehribonlik uylari" va maxsus maktab-internatlarda ta'lim-tarbiya samaradorligini oshirish bo'yicha yangi tizim joriy etildi[9].

2023 yili O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Ijtimoiy himoya milliy agentligi tuzildi. Agentlik aholini ijtimoiy himoya qilish va ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish sohasidagi yagona davlat siyosatini ishlab chiqish va amalga oshirish bo'yicha vakolatli davlat organi etib belgilandi.

Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi aholisini ijtimoiy himoya qilish strategiyasi qabul qilindi. Uning maqsadlardan biri – mehnatga layoqatli aholini ijtimoiy ta'minot bilan qamrab olish, ijtimoiy sug'urta tizimini bosqichma-bosqich joriy etish, tomonidan ko'rsatiladigan ijtimoiy yordam dasturlarini mustahkamlash, xususan ijtimoiy yordam tayinlash mezonlarini doimiy ravishda takomillashtirib borishdan iborat.

Aholining muayyan qatlami o'rtasida kambag'allikni qisqartirish bo'yicha alohida tizim joriy qilindi. Bunga qo'shimcha, 2023 yil boshida barcha tumanlar sharoitiga ko'ra 5 ta toifaga ajratilib, tabaqalashgan yengilliklar berildi. Bularning natijasida o'tgan yili 1 million nafar, bu yil birinchi chorakda 210 ming aholi kambag'allikdan chiqarildi.

Har yili oilaviy tadbirkorlikka 13 trillion so'm kredit va 1 trillion 500 milliard so'm subsidiyalar ajratilyapti. "Ijtimoiy himoya reestri" orqali 2 million 300 ming muhtoj oila, xotin-qizlar, yolg'iz keksalar va nogironligi bo'lgan vatandoshlarimiz moddiy yordam bilan qamrab olindi.

Viloyatda "Ijtimoiy himoya yagona reestri"da turgan 23 ming 300 oila 4 ming 700 dan ortiq mutasaddiga birlashtirilib, amalga oshiradigan ishlari tushuntirildi. Kambag'allik darajasi nisbatan yuqori bo'lgan Muzrabot tumani yangi tizimni amalga oshirishda namunali hudud sifatida tanlab olindi va hududga viloyat idora, tashkilotlaridan 174 nafar mas'ulga birlashtirib berildi.

Muzrabot tumandagi 25 ming 926 xonadondagi 33 ming 865 oilada 155 mingdan ortiq aholi istiqomat qiladi. Ayni vaqtda 9 ming 545 nafar kishi ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lib, 5 ming 296 oila "Ijtimoiy himoya yagona reestr"ga kiritilgan. 4 ming 382 nafar nogironligi bo'lgan shaxs, 11 nafar yakka-yolg'iz va yolg'iz yashovchi nogironligi bo'lgan, 127 nafar tazyiq va zo'ravonlikka uchragan shaxs yashaydi. 4 ming 181 nafar fuqaro vaqtincha ishsizlar ro'yxatiga olingan.

Bundan tashqari, Surxondaryo viloyatida sanoat sohasida ham bir qator ishlar amalga oshirildi. Masalan, viloyatda Jarqo'rg'on neftni qayta ishlash zavodi, "Sharg'un ko'mir" ishlab chiqarish korxonasi, "Xo'jaikon tuz" aksiyadorlik jamiyati, "Xonjizza" tog'-kon boyitish majmuasi kabi korxonalar sanoat tarmog'ida yetakchi o'rin olib kelmoqda.

Transport yo'llari, ko'priklar, shahar va qishloq yo'llari, elektr, gaz, suv ta'minoti, kommunikatsiya tarmoqlari kengaytirildi. Elektr energiyasi va suv infratuzilmasiga sarmoyalar kiritilib, kommunal xizmatlar yaxshilandi.

Gidroelektrostansiyalar qurilishi, tabiiy gaz va neft resurslaridan foydalanish, tog'-resurslarini qayta ishlash kabi loyihalar amalga oshirilmoqda. Suv ta'minoti, kanalizatsiya tarmoqlari, sug'orish infratuzilmasi qayta qurildi va yangilandi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa o'rnida, mustaqillik yillarida Surxondaryo viloyatining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda sezilarli

yutuqlarga erishildi. Sanoat, infratuzilma, ta'lim, sog'liqni saqlash kabi sohalarda yangilanishlar bo'ldi, aholi turmushi darajasi yaxshilandi, imkoniyatlar kengaydi.

Surxondaryo viloyatida aholining ish bilan bandligini ta'minlash, uning natijasida

fuqarolarni ijtimoiy himoyalash tizimini yanada takomillashtirishga alohida ahamiyat berila boshlandi. Bu borada ko'plab ijobiy ishlar amalga oshirildiki, bu ishlar aholi bandligini ta'minlashda va farovon hayot kechirishining asosi bo'lib xizmat qildi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Тошкент: “Адолат”, 2018. – 112 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз – Тошкент : Ўзбекистон, 2017. — 592 б.
3. Исломов У.Х. Сурхондарёда ижтимоий таълим ва соғлиқни сақлаш соҳасидаги ислохотлар. *Ўзбекистон Иқтисодий Журнал*, 2020. №6, 34-39 бетлар
4. <https://e-journal.uz/2021/04/08/ўзбекистонда-ижтимоий-соҳада-амалга/>
5. Raximov B. Surxondaryo viloyatida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot. Monografiya. 2025. Termiz.
6. https://uza.uz/uz/posts/surxondaryoda-49-mingdan-ortiq-oila-temir-daftardan-chiqarilgan_243263
7. Бахтиёров Б.Б. Ўзбекистонда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишнинг устувор йўналишлари. Меҳнат бозори ва ижтимоий ҳимоя. 2021.- В 45.
8. G. Mo'minova. O'zbekistonda sog'liqni saqlash tarixi.- Toshkent. 2005 -y. — В. 4.
9. О.Мусурманова, Г.Тўйчиева. “Аёллар дафтари” ва “Ёшлар дафтари”ни шакллантириш бўйича услубий қўлланма. – Toshkent: YOSHLAR NASHRIYOT UYI, 2020.

СУРХОН ВОҲАСИДА ЎТКАЗИЛГАН ЕР-СУВ ИСЛОҲОТЛАРИ ВА УНИНГ НАТИЖАЛАРИ

Қобилов Хайрулла Хўжаёрович

Термиз Давлат университети Фалсафа кафедраси ўқитувчиси

gobilov@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-1573-9966>

УДК: 94 (575.1)

Аннотация: 1925-1929 йилларда Ўзбекистонда ер-сув ислохотлари ўтказилган бўлиб, унда йирик ер эгаларининг хўжалигини тугатиш ва шу орқали уларнинг аҳоли ўртасидаги таъсирини пасайтириш мақсад қилинган эди. Ислохотлар натижасида йирик ер эгаларининг хўжаликлари куч ишлатиш йўли билан тортиб олинди. Уларнинг эгалари бошқа жойларга сургун қилинди. Тортиб олинган ерларнинг бир қисми камбағал деҳқонларга бўлиб берилди. Қолганлари колхозлар ихтиёрига берилди. Мазкур мақолада 1928-1929 йилларда Сурхон воҳасида ўтказилган ер-сув ислохотлари ва унинг натижалари тўғрисида маълумот берилади.

Калит сўзлар: ер-сув ислохотлари, жамоалаштириш, артель, миллий кучлар, рухонийлар, йирик ер эгалари, амир амалдорлари.

Аннотация: В 1925-1929 годах в Узбекистане были проведены земельно-водные реформы, направленные на ликвидацию хозяйств крупных землевладельцев, целью которого было уменьшение их воздействия среди населения. В результате реформ хозяйства помещиков были отобраны силой. Их владельцы выслали в другие места. Часть конфискованных земель была отдана бедным деҳканам. Остальные были переданы колхозам. В данной статье представлены сведения о земельно-водной реформах, проведенных в Сурханском оазисе в 1928-1929 гг., и их результатах.

Ключевые слова: земельно-водные реформы, коллективизация, артель, национальные силы, духовенство, помещики, эмировские чиновники.

Abstract: In 1925-1929, land and water reforms were carried out in Uzbekistan aimed

at liquidating the farms of large landowners, the purpose of which was to reduce their impact on the population. As a result of the reforms, the farms of the landlords were taken away by force. Their owners were sent to other places. Part of the confiscated land was given to poor farmers. The rest were transferred to collective farms. This article presents information about the land and water reforms carried out in the Surkhan oasis in 1928-1929, and their results.

Keywords: land and water reforms, collectivization, artel, national forces, clergy, landowners, emir officials.

1920 йилларнинг ўрталаридан бутун мамлакатда бўлгани сингари Ўзбекистонда ҳам индустриализация (саноатлаштириш) жараёни бошланди. Бу вазифани бажариш осон эмас эди. Чет эл банклари СССР га кредит бермас, бунинг устига юксак ривожланган давлатлар совет давлатига нисбатан ишончсизлик билан қарар эди. Шу боис мамлакат ўз ички имкониятларидан келиб чиққан ҳолда йирик саноат корхоналарини барпо эта бошлади. Аммо саноат корхоналари учун зарур бўлган асбоб-ускуна ва техник жиҳозлар четдан валютага келтирилар эди. Совет давлати чет эл валютасини қимматбаҳо металллар, санъат намуналари, ғалла, ўрмон ва бошқа маҳсулотларни сотиш орқали олган. Шу билан бирга ишга туширилаётган саноат корхоналарига тобора кўпроқ металл, кўмир, нефть, электр энергияси, пахта, пилла, жун, тери, ёғоч ва бошқа хом ашёлар зарур эди. Айни шу даврда Америкадан келтирилаётган пахтага қарамликдан қутулиш ва хорижий валютани тежаш давр талабига айланди. Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантирмай туриб бу ишни амалга ошириб бўлмас эди. Ўзбекистон

пахтасининг аҳамияти Донбасс кўмири ва Боку нефти сингари ошиб борди. Марказ Ўзбекистон ҳукумати олдида қисқа муддатларда жуда кўп пахта етказиб бериш ва мамлакат пахта мустақиллигини таъминлаш вазифасини қўйди [1].

Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантириш учун кўплаб суғориладиган ерлар зарур эди. Йирик суғориш иншоотларини куриш ва янги ерларни ўзлаштириш кўп вақт ва улкан харажатларни талаб қилар эди. Аммо шу даврда қисқа муддатларда йирик суғориш иншоотларини куришнинг иложи бўлмаган. Буни тўғри англаган совет ҳукумати, бойлар ва ўрта ҳол деҳқонларнинг кўлидаги ер-мулкларни тортиб олиш кун тартибига кўтарди. Бу масала юқори доираларда кўриб чиқилди.

Ўзбекистон ССР ташкил топган кундан бошлаб ер-сув ислоҳоти Марказнинг диққат-эътиборида бўлди. 1925 йилнинг 18 феввалидаёқ Ўзбекистон компартиясининг I съезидига И.Сталин томонидан телеграмма йўлланиб, ер-сув масаласига алоҳида эътибор қаратилган эди [2]. Шу съездда нутқ сўзлаган СССР МИК раиси М.И.Калинин ҳам бу ишга алоҳида урғу берди [3]. Кейинроқ, иш тезлашиб, 1925 йилнинг октябрида ВКП (б) МК И.Сталин ва М.И.Калинин бошчилигидаги комиссия томонидан ишлаб чиқилган «Ўрта Осиё республикаларида ер-сув ислоҳоти бўйича ишларнинг асосий йўналишлари тўғрисида»ги дастурни қабул қилди. Шунга асосланиб, 1925 йилнинг ноябрида Ўзбекистон компартиясининг II съезида республикада ер-сув ислоҳотини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Натижада, ЎзССР Марказий Ижроия Қўмитаси 1925 йил 2 декабрда «Ер ва сувни национализация қилиш» тўғрисида ва «Ер ва сув ислоҳоти тўғрисида» декретларни қабул қилди. Ана шу декретлар асосида 1925-1929 йилларда Ўзбекистонда ер-сув ислоҳоти ўтказилди. Ўзбекистонда ер олди-сотдиси, ҳадя қилиш, гаровга қўйиш қатъиян таъқиқланди [4].

Ер-сув ислоҳоти Сурхон воҳасида сал кечроқ ва ўзига хос шаклда ўтди. Негаки, советларнинг Сурхон воҳасига кириб

келиши кескин кураш шароитида амалга оширилган, маҳаллий аҳолининг асосий қисми бу ҳокимиятни норозилик билан кутиб олган эди. Қолаверса, воҳада ҳали мустабид совет режимига қарши қуролли кураш ҳали тўхтамаган эди. Бўлиб ўтган уруш халқ хўжалигини издан чиқариб, уни тиклаш ишлари ниҳоятда сустр олиб бориларди. Экиш учун дон, техника воситалари етишмаслиги сабабли кўплаб экин майдонлари бўш қолди. Шунинг ҳисобга олган совет ҳукумати меҳнат қуролига эга бўлмаган, ҳуқуқий тушунчаси йўқ, сиёсий билимлари етарли бўлмаган меҳнаткаш халққа текин ер-мулк ва бошқа ваъдалар бериб, уни ўз томонига оғдириб олишга ҳаракат қилди.

Маълумки, Туркистон деҳқончилиги сунъий суғоришга асосланган эди. Инкилобга қадар чор маъмурияти ва рус капиталистлари Туркистонда эски суғориш тармоқлари ишини яхшилаш учун деярли ҳеч бир иш қилмадилар. Натижада сув сарфи кўпайиб, ернинг шўрланиши ва ботқоқликка айланишига сабаб бўлаётган эди. Қолаверса, Туркистондаги барча катта-кичик ариқларнинг бошланиш қисми уруғ бошлиқлари, йирик бойлар, савдогарлар ва амалдорларнинг ерларидан ўтар эди. Қишлоқларда аҳолининг сонининг ортиб бориши ва юқорида кўрсатилган вазият ер танқислигини юзага келтирди. Камбағал деҳқонларнинг бойлардан оғир шартлар асосида ерни ижарага олиб ишлашлари одатий ҳолга айланди [5]. Ери бор деҳқонлар эса қишлоқ хўжалик ишларини юритиш учун судхўрлардан асоратли қарзлар олишга мажбур эдилар. Қарзлар устамаси кўпинча 50% га қадар етар, унга гаров тариқасида деҳқоннинг ери қўйилар эди. Йил яхши келганда ҳам деҳқон қарзидан зўрға қутулар, ҳосил ёмон бўлганда ери тортиб олинар эди. Шу тариқа, 1917 йилга келганда Туркистондаги ерларнинг каттагина қисми судхўр-бойлар кўлида тўпланди. Масалан, Фарғонадаги деҳқон хўжаликларининг 51 фоизи 1 десятинага ерга эга бўлиб, водийдаги жами экинзорларнинг 9,8 фоизига, 3 десятинагача ери бор ўрта ҳол деҳқонларни

хам қўшганда улар аҳолининг 81,1 фоизини ташкил қилиб, умумий экинзорларнинг 3/1 қисмига эгалик қилишган. 10 десятинадан ортиқ ери бор хўжаликлар 3,5 фоиз бўлиб, 31,3% ҳайдаладиган ерга эгалик қилишар эди [6].

1917 йилда Фарғона вилоятида 137592 десятина ер ижарага берилган бўлиб, у жами экин майдонларининг 13% ни ташкил этар эди. Бу ерларнинг асосий қисми (111889 десятина) ҳосилнинг ярмини ва ундан ортиқроғини бериш шarti билан топширилган эди. Кўп ҳолларда ижарачига ҳосилнинг 3/1 ёки 4/1 қисми қолар эди [7].

Ўрганилаётган даврда воҳадаги ер-мулкчилик билан боғлиқ бўлган вазият куйидагича эди. 1925 йилда Сурхондарё аҳолиси 127747 кишини [8], ёки 30932 хўжаликни ташкил этган [9]. Вилоятда 32.484 десятина ерга пахта, 12.739 десятина ерга бошқа экинлар экилиб, жами 45.197 десятина ер қишлоқ хўжалиги учун хизмат қилган. Бу даврда 27.160 та деҳқон хўжалигидан 9214 тасида, яъни 34 фоизида умуман томорқа йўқ эди. 5007 хўжаликда ёки 18,4 % да 0,5 десятина ер бор эди. Шунингдек, 960 нафар йирик ер эгалари қўлида 8640 десятина ер бўлиб, бутун суғориш шохобчалари ҳам шулар қўлида эди [10]. Округ ташкил топган даврда бир омовча ўртача 2,72 десятина ер, бир боронага 9,49 десятина, бир кетмон ва белга 2,3 десятина, бир ўроққа 1,70 десятина ер тўғри келган [11].

Ер-сув ислоҳоти арафасида Термиз туманида ҳар бир деҳқон хўжалигига ўртача 3-4 таноб, бой хўжалигига эса 10-15 таноб тўғри келган эди. Денов туманидаги бутун хўжаликларнинг 4,68 % ни йирик бой хонадонлар ташкил этиб, улар ихтиёрига барча экин майдонларининг 46,03 %, Сариосиё туманида эса бутун хўжаликларнинг 3,7 %, экин майдонларининг 70 % йирик ер эгалари ҳисобида бўлиб, тумандаги 5 минг хўжаликнинг 3 мингтасида 0,5 дан 5 танобгача ер тўғри келар эди. Бойсундаги жами экин майдонларининг 9,6 фоизи бутун аҳолининг 0,4 фоизини ташкил этган бойлар қўлида эди. Ерсиз камбағал-қашшоқлар Бойсун туманида 12,1 %,

Термиз туманида 46,8%, Сариосиёда 41,9%, Шерободда 51,2% ни ташкил этган [12].

Воҳанинг йирик бойлари – Деновда Ф.Худоёров, Х.Рўзибеков, Х.Ўтаганов, Бойсунда Фузаилов Қаноат тўқсоба, Норкул Умаров, Д.М.Аминов, Суюн Пинхас ўғли, Амир ўғли Махсум Жўра, Сариосиёда Б.А.Турсунов, М.А.Ашуров, Шерободда Бобокатта ўғиллари ака-ука Чори ҳожи билан Алибой ҳожи, Сеплон қишлоғидан Юсуфбой, Маҳмазиябой, Холмурод амин, Худойқулбой, Бобобой, Термизда Ҳолиқбой бўлиб, уларнинг қўлида жуда катта ер-мулк тўпланган эди. Йирик бойлар ерга ўзлари ишламасдан, ерсиз камбағал-қашшоқ деҳқонларга оғир шартлар билан ижарага беришар, улардан олинган даромад ҳисобига яшар эдилар. Ўзига тўқ, ўрта ҳол деҳқонлар ерга оила аъзолари билан ишлов беришар, бу ишларда ёлланма ишчи кучидан фойдаланишар, баъзи ҳолатларда ерларини камбағал қавмдошларига ижарага беришар эди.

Табиийки, мана шундай ҳолат ерсиз деҳқонларда кучли норозилик уйғотган, йирик бойларга нисбатан нафрат руҳи шаклланган эди. Қишлоқ аҳолисидаги мавжуд кайфият большевикларга қўл келди. Шунинг учун ҳам ер-сув ислоҳоти бошланиши билан оддий халқ ер олиш умидида совет ҳокимиятини қўллаб-қувватлади. Совет ҳукумати ерни ижарага берган, ёлланма ишчи кучидан фойдаланганларни эксплуататор синф сифатида қоралади. Қолаверса, коммунистик партия дастурида турли ижтимоий синфлардан ҳоли, хусусий мулкчилик бўлмайдиган, бутун ишлаб чиқариш, ер-мулк ва бойликлар давлат ва халқ қўлида бўладиган жамият қуриш кўзда тутилган эди. Ана шундан келиб чиқиб, Ўзбекистонда ҳам мулкдорлар табақасини аста-секинлик билан тугатиш йўлидан борилди.

1926 йили Сурхондарё вилоятида қашшоқ ва камбағал деҳқон хўжаликлариغا ёрдам бериш орқали пахта, ипак, жун етиштиришни кўпайтириш мақсад қилиб қўйилади. 15 минг сўм пул суғориш

шоҳобчалари, маҳаллий иш қурулларини тайёрлаш, ерларнинг ишлашини яхшилаш, 70 минг сўм пул деҳқон хўжаликларига мўлжалланган 14 минг пуд уруғлик буғдойни ташиб келиш учун сарфланди. 1926 йили давлат пахта етиштирувчи хўжаликлардан қишлоқ хўжалик солиғини ва уруғ учун пул йиғишни тўхтатади ҳамда деҳқон хўжаликлари 32114 сўм кредит пулни давлатдан олиб, унинг 17834 сўмини ишчи ва деҳқонларга харажат қилади [13].

Кўрилган чора-тадбирлар натижасида вилоятда суғориладиган ер майдонлари анча кенгайди. Пахта етиштириш кўпайди. Агар, 1921 йилда вилоятда жами 8340 гектар ерга пахта экилган бўлса, 1926 йилга келиб суғориладиган ерларнинг 25,7 фоизига пахта экилиб, 1924 йилга нисбатан 14 % ўсишга эришилади. Вилоят туманларидаги суғориладиган экин майдонларининг асосий қисмида пахта экиш қуйидаги аҳволда эди: Жарқўрғонда – 35,9%, Шерободда – 22,7%, Деновда – 18,3 %, Паттакесарда – 16,4%, Сариосиё ва Бойсунда – 6,7 % ни ташкил этди.

Ислохот натижасида Сурхондарё округида суғориладиган ерларнинг 20 десятинадан ортиқроғи, лалми ерларининг 45 десятинадан ортиқроғи мусодара қилинди. Ерлар билан бирга деҳқонларнинг иш ҳайвонлари, меҳнат қуруллари, асбоб-ускуналари ҳам олиб кўйилди. 1929 йилга келиб воҳа бўйича йирик ер эгаларидан 8995 гектар суғориладиган, 8049 гектар лалми ерлар, 646 от, 845 хўкиз ва кўплаб қишлоқ хўжалик асбоб-ускуналари тортиб олинди. Бу олинган нарсалар 4382 нафар камбағал ва кам ерли камбағал деҳқонларга тақсимланди. Округдаги 10,1 % деҳқон хўжаликларига 11107 гектар суғориладиган, 4097 гектар лалми ерлар ва 1357 бош иш ҳайвони бўлиб берилди [14]. Бундан ташқари, Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларида яхши ёмғир сувлари билан яхши суғориладиган лалми ерларидан 11 минг гектар ер мусодара қилиниб, унинг бир қисми камбағалларга бўлиб берилди [15].

Шу билан бирга, ер-сув ислохоти давомида совет ҳукумати ўрта ҳол деҳқонларни тугатмасликка ҳаракат қилди. Негаки, ўрта ҳол деҳқонлар асосий пахта

етиштириб берувчилар эканлиги ҳисобга олинди.

Ер-сув ислохоти бошланган вақтда вилоятда қишлоқ хўжалик артелларини тузишга алоҳида эътибор қаратилди. 1927 йили Шеробод уездининг Озод қишлоғида биринчи қишлоқ хўжалик артели (колхоз) ташкил қилиниб, унга «Ёш ленинчи» номи берилди. Артел 25 хўжаликни бирлаштирган эди [16].

Бундан ташқари, тажриба алмашиш мақсадида иқтидорли ёшларни бошқа туманларга жўнатиш ишлари ҳам йўлга қўйилади. Чунончи, ҳукумат топшириғига биноан, 1926 йили Шеробод туманидаги бир гуруҳ ёшлар Исмоил Муродов бошчилигида Деновга бориб, Хайрабод, Бўгажил, Шамолли қишлоқларида зироатчилик артелини тузишади. Унга «Шержон» деб ном беришди. Исмоил Муродов артелга раис, таллимаронлик Нормурод Чуваев ўринбосар бўлди. Артелда улар билан бирга, кампиртепалик Чориев, хатакилик Одина Аллаев, Тўхтар Маҳмудов, Бўри Йўлдошев, Турсун Расулов, ака-укалар Бозор, Болли, Мардон Узоқовлар ҳам бор эди. Артель оёққа турганидан сўнг ишни маҳаллий аҳолига топшириб, 1929 йилда ўз қишлоқларига қайтиб кетишади [17].

Тан олиш керак, ер-сув ислохоти муайян ижобий натижаларни берди. Сурхон воҳасида ерсиз деҳқонларнинг улуши анча камайди. Ислохот туфайли кўпгина деҳқонлар ер олиб, ўз хўжаликларини мустақил юритиш имконига эга бўлди. Аҳолининг даромади ҳам анчагина ортди. Қашшоқлик даражаси пасайди. Шунга қарамай, камбағалликни бартараф этишнинг иложи бўлмади. 1928 йилда Ўзбекистонда камбағал хўжаликлар салмоғи 43 % бўлгани ҳолда бутун СССР да 35 % ни ташкил қилган эди.

Аммо ер-сув ислохоти баҳонасида қишлоқларда синфий кураш авж олдирилди. Бу ислохот давридаёқ фақат Бойсун туманидан 523 ўрта мулкдорларнинг хўжаликлари тугатилиб, ерлари мусодара қилинган эди [18]. Бунга жавобан ўлкада миллий озодлик ҳаракатлари яна авж ола бошлади. Жумладан, 1928 йил август ойининг охирида Ўтанбек 170 йигити билан

яна ҳозирги Тожикистон ҳудудига ўтиб олди. Масленников бошчилигидаги отряд 31 августдан 10 сентябрга қадар Ўтанбек йигитлари билан жанглар қилди. Устунлик қизил аскарлар томонида бўлганлиги учун Ўтанбек яна ортига қайтишга мажбур бўлди [19].

Хулоса қиладиган бўлсак, совет ҳукумати ер-сув ислохотларини ўтказиш натижасида йирик ер эгаларининг деярли ҳаммасини тугатди. Уларнинг хўжайинлари

ва оила аъзолари турли муддатларга қамалди ёки «қулоқ» сифатида Украина, Шимолий Кавказ, Сибир, Қозоғистон, Қирғизистон ва бошқа жойларга сургун қилинди. Миллий кучларни бўлиб ташлаш учун энг маккор усуллар ишга солиниб, адоват ва низо уруғини солиш амалга оширилди. Охир-оқибат, ўтказилган ислохотлар келгусида қишлоқда коллективизация сиёсати ўтказилишига замин ҳозирлади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Турсунов С.Н., Қобилов Э.О., Пардаев Т., Муртазаев Б.М. Сурхондарё тарих кўзгусида. –Тошкент: Шарқ, 2001. –Б. 139.(Tursunov SN, Kobilov EO, Pardaev T, Murtazaev BM Surkhondare is a mirror of history. –Toshkent: Sharq, 2001. –P. 139. In Uzbek)
2. Первый съезд коммунистической партии большевиков Узбекистана. Стенографический отчет 6 - 12 февраля 1925 г. –Ташкент. 1925. –С. 5. (Pervyy s"yezd kommunisticheskoy partii bol'shevikov Uzbekistana. Stenograficheskiy otchet 6 - 12 fevralya 1925 g. –Tashkent. 1925. –S. 5. In Russian).
3. Стенографический отчет I съезда компартии Узбекистана. –Самарканд. 1925. –С. 33 - 34. (Stenograficheskiy otchet I s"yezda kompartii Uzbekistana. –Samarkand. 1925. –S. 33 - 34. In Russian).
4. Гуревич А. Земельно-водная реформа в Узбекской ССР (1925-1929) Вопросы истории, № 11, Ноябрь 1948. –С. 57-59 (Gurevich A. Zemel'no-vodnaya reforma v Uzbekskoy SSR (1925-1929) Voprosy istorii, № 11, Noyabr' 1948. –С. 57-59. In Russian).
5. Турсунов С.Н. XX аср бошларида Сурхон воҳасида суғориш тизимининг ривожланиши // Взгляд в прошлое. Специальный номер. –Тошкент, 2021. –Б. 24-25.(Tursunov S.N. The development of the irrigation system in the Surkhan oasis at the beginning of the 20th century // Look to the past. Special number. -Tashkent, 2021. -B. 24-25. In Uzbek).
6. Земельно-водная реформа в Средней Азии. Доклад Средазбюро ЦК ВКП(б) Центральному Комитету ВКП(б). –Ташкент, 1926. –С. 4 (Zemel'no-vodnaya reforma v Sredney Azii. Doklad Sredazbyuro TSK VKP(b) Tsentral'nomu Komitetu VKP(b). –Tashkent, 1926. –S. 4. In Russian).
7. Материалы всероссийских сельскохозяйственных переписей 1917 г. Вып. II. «Поволостные итоги Ферганской области». –Самарканд, 1925. –С. 53 (Materialy vserossiyskikh sel'skokhozyaystvennykh perepisey 1917 g. Vyp. II. «Povolostnyye itogi Ferganskoy oblasti». –Samarkand, 1925. –S. 53. In Russian).
8. Материалы по районированию Средней Азии. Книга 1. Территория и население Бухары и Хорезма. Часть 1, Бухара. – Ташкент. 1926. –С. 261 (Materialy po rayonirovaniyu Sredney Azii. Kniga 1. Territoriya i naseleniye Bukhary i Khorezma. Chast' 1, Bukhara. – Tashkent. 1926. –S. 261. In Russian).
9. Материалы по районированию Узбекистана. Вып. II. Книга IX. Округ Сурхандарья. – Самарканд, 1926. –С. 19. (Materialy po rayonirovaniyu Uzbekistana. Vyp. II. Kniga IX. Okrug Surkhandar'ya. –Samarkand, 1926. –S. 19. In Russian).
10. Турсунов С.Н. Қобилов Э.О. Пардаев Т.Р.Муртазаев З.М., Сурхондарё тарих кўзгусида. –Тошкент: «Шарқ», 2001. –Б. 155. (Tursunov S.N. Kobilov E.O. Pardaev T.R. Murtazaev Z.M., Surkhandarya in the mirror of history. –Tashkent: “Sharq”, 2001. –P. 155. In Uzbek).
11. Турсунов С., Эшбоев Қ. Шўрчи тарихидан лавҳалар. –Тошкент: «Fan va texnologiya»,

2014. –Б. 107. (Tursunov S., Eshboev K. Fragments from the history of Shorchi. –Tashkent: “Science and Technology”, 2014. –P. 107. In Uzbek)

12. Турсунов С., Турсунов А., Тоғаева М. Шеробод тарихидан лавҳалар. –Тошкент: «Yangi nashr», 2014. –Б. 233 (Tursunov S., Tursunov A., Togaeva M. Notes from the history of Sherobod. –Tashkent: “New edition”, 2014. –P. 233. In Uzbek).

13. Турсунов С.Н. ва бошқалар. Сурхондарё тарих кўзгусида. –Б. 157. (Tursunov S.N. and others. Surkhondaryo is in the mirror of history. –P. 157. In Uzbek).

14. Турсунов С., Тўхтаев А., Аннаева З. Жаркўрғон тарихидан лавҳалар. –Тошкент: «Yangi nashr». 2019. –Б. 63. (14. Tursunov S., Tokhtaev A., Annaeva Z. Notes from the history of Zharkurgan. –Tashkent: “New edition”. 2019. –P. 63. In Uzbek).

15. Гуревич А. Земельно-водная реформа в Узбекской ССР (1925-1929). –С. 62. (Gurevich A. Zemel'no-vodnaya reforma v Uzbekskoy SSR (1925-1929). –S. 62. In Russian).

16. Халиёров. Х., Бычков Д., Блинников А. Сурхандарьинская область. –Ташкент, 1974. –С. 54-55. (Xaliyorov. X., Bichkov D., Blinnikov A. Surxandarinskaya oblast. –Tashkent, 1974. –S. 54-55. In Russian).

17. Умаров И., Раҳмонов Ҳ., Худойбердиев Э. Сурхон воҳасида этник тарих ва этномаданий жараёнлар (хатакилар уруғи мисолида). –Тошкент. «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти». 2014. –Б. 101. (Umarov I., Rakhmonov H., Khudoiberdiev E. Ethnic history and ethnocultural processes in the Surkhan oasis (on the example of the Khataki tribe). –Tashkent. “Publishing house of the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi”. 2014. –P. 101. In Uzbek).

18. Турсунов С., Рашидов Қ. Бойсун. –Тошкент: «Akademnashr», 2011. –Б. 116 (Tursunov S., Rashidov K. Boysun. –Tashkent: “Akademnashr”, 2011. –P. 116. In Uzbek).

19. Умаров И. Миллий мустақиллик учун курашганлар. // Ўтмишга назар журнали, 2021 йил 4-жилд, 11-сон. –Б. 66. (Umarov I. Those who fought for national independence // Look to the past. 2021, volume 4, issue 11. –P. 66. In Uzbek).

SURXONDARYO VILOYATIDA AVTOMOBIL TRANSPORT TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISH ISTIQBOLLARI

Omonturdiyev Abdulaziz Mamayusupovich

Termiz davlat universiteti, Geografiya kafedrası katta o'qituvchisi

Geografiya fanlari falsafa doktori (PhD)

abdulaziz.turdiyev@mail.ru

Orcid ID: 0009-0004-3697-4736

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatida avtomobil transport tizimini takomillashtirish masalalari atroflicha tahlil qilinadi. Hududning transport infratuzilmasi holati, avtomobil yo'llarining sifati va transport xizmatlari ko'lamining hududiy farqlari o'rganilgan. Shuningdek, mavjud yo'l tarmoqlari va logistika imkoniyatlarining iqtisodiy rivojlanish jarayonlariga ta'siri baholangan. Tadqiqot davomida avtomobil transport tizimining samaradorligini oshirish uchun zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, yo'l infratuzilmasini rekonstruksiya qilish, ekologik talablarga javob beruvchi transport vositalaridan foydalanish va servis xizmatlarini modernizatsiya qilish yo'nalishlari taklif etilgan.

Kalit so'zlar: Surxondaryo viloyati, avtomobil transporti, transport tizimi, transport infratuzilmasi, yo'l tarmoqlari, logistika markazlari, transport geografiyasi, iqtisodiy integratsiya, transport oqimi, transport siyosati, raqamli boshqaruv tizimi, transport xizmatlari sifati, investitsiya salohiyati, barqaror transport tizimi, mintaqaviy logistika.

Аннотация: В данной статье подробно анализируются вопросы совершенствования системы автомобильного транспорта в Сурхандарьинской области. Изучено состояние транспортной инфраструктуры региона, качество автомобильных дорог и территориальные различия в объёме транспортных услуг. Также дана оценка влияния существующих дорожных сетей и логистических возможностей на процессы экономического развития. В ходе исследования предложены направления повышения эффективности автомобильного транспорта, включая внедрение современных технологий, реконструкцию дорожной инфраструктуры, использование

транспортных средств, отвечающих экологическим требованиям, и модернизацию сервисных услуг. В статье также освещены вклад транспортной сети в региональный социально-экономический рост, существующие проблемы и научно обоснованные предложения по их поэтапному решению.

Ключевые слова: Сурхандарьинская область, автомобильный транспорт, транспортная система, транспортная инфраструктура, дорожные сети, логистические центры, транспортная география, экономическая интеграция, транспортные потоки, транспортная политика, цифровая система управления, качество транспортных услуг, инвестиционный потенциал, устойчивая транспортная система, региональная логистика.

Abstract: This article provides a comprehensive analysis of the issues related to improving the automobile transport system in the Surxondarya region. The study examines the current state of the region's transport infrastructure, the quality of road networks, and territorial differences in the scope of transport services. The impact of existing road systems and logistics capabilities on economic development processes is also assessed. The research proposes directions for increasing the efficiency of the automobile transport system, including the introduction of modern technologies, reconstruction of road infrastructure, the use of environmentally friendly vehicles, and modernization of service systems.

Keywords: Surxondarya region, automobile transport, transport system, transport infrastructure, road networks, logistics centers, transport geography, economic integration, transport flow, transport policy, digital

management system, quality of transport services, investment potential, sustainable transport system, regional logistics.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Surxondaryo viloyatining transport geografik oʻrni nafaqat lokal (yaʼni bevosita qoʻshni davlatlar bilan) yoki mintaqaviy (Markaziy Osiyo davlatlari), balki global (yaqin boʻlgan jahon dengiz savdo yoʻllariga chiqish) darajada muhim ahamiyatga ega sanaladi. Bu borada viloyatning transport tranzit salohiyati katta. Hududning janub tomonidan bevosita Afgʻoniston bilan chegaradoshligi mamlakatimizni eng yaqin dengiz portlariga (Karachi, Gvadar) chiqish imkoniyatini kuchaytiradi. Shu boisdan mazkur viloyatni transport geografik oʻrganish, tadqiq qilish, nafaqat mintaqaning balki Oʻzbekistonni ijtimoiy iqtisodiy rivojlanishida, uning tashqi iqtisodiy aloqalarini kuchaytirishda, jahon dengiz savdo yoʻllariga bogʻlanishida muhim ilmiy amaliy ahamiyatga ega.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, aytish mumkinki, agarda avvalgi boblarimizda transportni geografik oʻrganishning nazariy uslubiy asoslari va shu jumladan Surxondaryo viloyati transportining hududiy tarkibi hamda tashkil etilishi, transport tranzit, logistika imkoniyatlari, transport iqtisodiy va infratuzilma salohiyatini baholash masalalari tadqiq etilgan boʻlsa, quyida esa viloyatning hududiy transport tizimini takomillashtirish muammolari va istiqbollari oʻrganiladi.

Umuman olganda viloyatning hududiy transport tizimlarini shakllanish hamda takomillashib rivojlanishiga toʻsqinlik qiluvchi muammolarni oʻz xususiyatidan kelib chiqib, baʼzi quyidagi guruhlariga guruhlash mumkin

I. Hududning geografik oʻrni va uning tabiiy sharoiti bilan bogʻliq:

✓ yer yuzasi tuzilishi relyefining murakkabligi va iqlim omillari

II. Hududning iqtisodiy-ijtimoiy salohiyati bilan bogʻliq:

✓ qishloq tumanlarining transport infratuzilma salohiyatining kuchsizligi;

✓ hudud aholisiga transport xizmatlari koʻrsatish darajasining pastligi;

✓ qishloq tumanlarining transport iqtisodiy salohiyatining pastligi;

✓ hududlar hamda qishloq aholi punktlarining transport qamrovining sustligi;

✓ viloyatning transport logistika va transport tranzit imkoniyatlaridan foydalanishning pastligi hamda kuchsizligi va ularni yuksaltirishning zarurligi.

Har qaysi hududning transport tizimlarini shakllanishida avvalo uning geografik oʻrni va yer yuzasi tuzilishi, yaʼni relyefi poydevor vazifasini oʻtaydi. Bu borada, Surxondaryo viloyati mamlakatimizning togʻlilik koʻeffitsiyenti 70% [89; 276-279 — b.] boʻlgan eng janubiy viloyati sifatida alohida oʻrin tutadi.

Viloyatning 14 ta qishloq tumanidan 4 tasi tekislik (Termiz, Angor, Qiziriq, Jarqoʻrgʻon), 4 ta togʻ oldi (Muzrabot, Bandixon, Shoʻrchi, Qumqoʻrgʻon, Denov), 5 tasi esa bevosita togʻli hududlarga (Oltinsoy, Boysun, Sherobod, Sariosiyo, Uzun) toʻgʻri keladi. Bu oʻz navbatida, transport toʻrining zichligini turlicha boʻlishiga olib kelgan. Agarda, transport toʻri viloyatning tekislik qismida zich boʻlsa, aksincha togʻoldi va togʻli hududda siyrak. Binobarin, viloyatda jami 14 ta qishloq tumanining 11 tasi (78 %) temir yoʻllar tizimiga ega, aksincha, 3 ta qishloq tumanida (Oltinsoy, Qiziriq, Angor) temir yoʻl transporti mavjud emas.

Viloyatning murakkab relyefga ega boʻlgan Sariosiyaning Vochax, Karsh qishloqlari, Uzunning Qurisoy, Oltinsoyning Gʻoʻtxokin (Ketar), Boysunning Alachapon, Qizilnavr, Qoʻrgʻoncha, Aylongar kabi qishloqlarida zamonaviy yoʻl transport infratuzilmasi tashkil etilmagan.

Viloyatning asosiy transport tizimlari “janub – gʻarb va shimoli sharq” yoʻnalishida joylashgan qishloq tumanlari (Termiz, Angor, Sherobod, Jarqoʻrgʻon, Qumqoʻrgʻon, Shoʻrchi, Denov, Sariosiyo,) hududida mujassam boʻlgan boʻlsa, bu borada togʻli qishloq tumanlarining transporti juda siyrak. Agarda, mazkur qishloq tumanlarda yangi konlarning ochilishi, ishlab chiqarish obyektlarining barpo etilib ishga tushirilishi, shu bilan birga aholining koʻpayib borishi, shuningdek aholining turistik-rekreasion imkoniyat va salohiyatdan foydalanishni yildan yilga ortishi, oʻz navbatida transport kommunikatsiyalari hamda infratuzilmasini

yanada rivojlantirishni talab qiladi.

Shuningdek viloyat hududiy transport tizimida transportni rivojlanishiga salbiy ta'sir qiluvchi omillardan biri iqlimi yoki, sel yog'inlaridir. Jumladan, 2020- yil davomida viloyat hududida 43 ta sel toshqinlari vujudga kelgan. Bular esa 12 ta hududda avtomobil (M41, M39, 4R107 va hokazo) yo'llarini, temir yo'llarni (Qumqo'rg'on temir yo'l stansiyasi yaqinida, 2018, 2024 yy). ko'priklarni (5 ta) yaroqsiz holatga keltirgan (Boysun, Sherobod, Sho'rchi, Sariosiyo, Uzun tumanlarida). Shuningdek, 2018 — yilda Qumqo'rg'on tumanidagi Elobod, Ariqoshgan, Azlarsoy va Bog'aro qishloq aholi punktlaridagi yo'llar sel natijasida ishdan chiqqan. Shulardan kelib chiqib, ularni muntazam o'rganish, tog'li hududlar sel xavfi monitoringini olib borish katta ilmiy amaliy ahamiyatga ega.

Qishloq tumanlarining transport kommunikatsiya salohiyatining kuchsizligi (yo'llar bilan ta'minlanganlik darajasi), ularni takomillashtirishdagi eng muhim muammolardan sanaladi. Shuningdek, tumanlarning transport infratuzilma salohiyati ularning tekislik (sug'orma yerlar), tog' oldi va tog'li hududlarda joylashganligiga ko'ra bir biridan farq qiladi.

Hududlarning transport infratuzilmasi bilan (yo'llarning uzunligi va zichligi bo'yicha) ta'minlanish ko'rsatkichiga ko'ra ya'ni avtomobil yo'llari uzunligiga ko'ra Qumqo'rg'on, Qiziriq, Oltinsoy, Sariosiyo, Jarqo'rg'on, Uzun, Sho'rchi, Angor kabi tumanlar past salohiyatli, Termiz, Muzrabot, Denov o'rta salohiyatli, Sherobod, Boysun esa yuqori salohiyatli tumanlar bo'lsa, yo'llar zichligi bo'yicha past ko'rsatgichga ega tumanlarga Jarqo'rg'on, Sherobod, Bandixon, Boysun, Qumqo'rg'on, Uzun, Sariosiyo tumanlari (har 1 km² ga — 150 km gacha), o'rtacha tumanlarga esa Muzrabot, Termiz, Sho'rchi, yo'llar zichligi yuqori hududlarga esa Denov, Oltinsoy, Angor, Qiziriq singari tumanlarni ko'rsatish mumkin.

Transport kompleksining muhim vazifalaridan biri — bu, aholining transport xizmatlariga bo'lgan talab ehtiyojlarini qondirishdan iboratdir. Ammo, bu borada hududiy tafovutlar yaqqol ko'zga tashlanadi. Bunda, qishloq aholisiga transport xizmatlari

ko'rsatish darajasining pastligi, qishloq joylarning transport infratuzilmaviy ahvolini yomonligi, zamonaviy talablarga javob bermasligi, ham dolzarb muammolardan hisoblanadi.

Jumladan, 2023 — yilda qishloq tumanlari bo'yicha avtomobil transportida tashilgan jami yo'lovchilar tarkibida Bandixon, Boysun, Qiziriq, kabi tumanlarning umumiy ulushi juda kam (viloyatda tashilgan jami yo'lovchilarning (281 mln) 7%) ekanligi ko'zga tashlanadi.

Mazkur tumanlarning yo'lovchi tashish infratuzilmasi (avtoshoxbekat va bekatlar), jamoat transporti vositalari (yo'nalishli taksilar, mikroavtobuslar, avtobuslar, va boshqalar) bilan ta'minlanish darajasi juda past. Hozirda viloyatda Uzun, Sho'rchi, Oltinsoy, Bandixon, Qiziriq kabi tumanlarda avtoshoxbekatlar mavjud emas. Ushbu tumanlarda qishloq aholisining kundalik transport aloqalarida jamoat transportining roli deyarli yo'q (jamoat transporti yo'lga qo'yilmagan) va aholi aksariyati shaxsiy avtomobildan yoki taksi xizmatlaridan foydalanishga majbur. Ushbu holat, ayniqsa tog'li hududlarda juda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

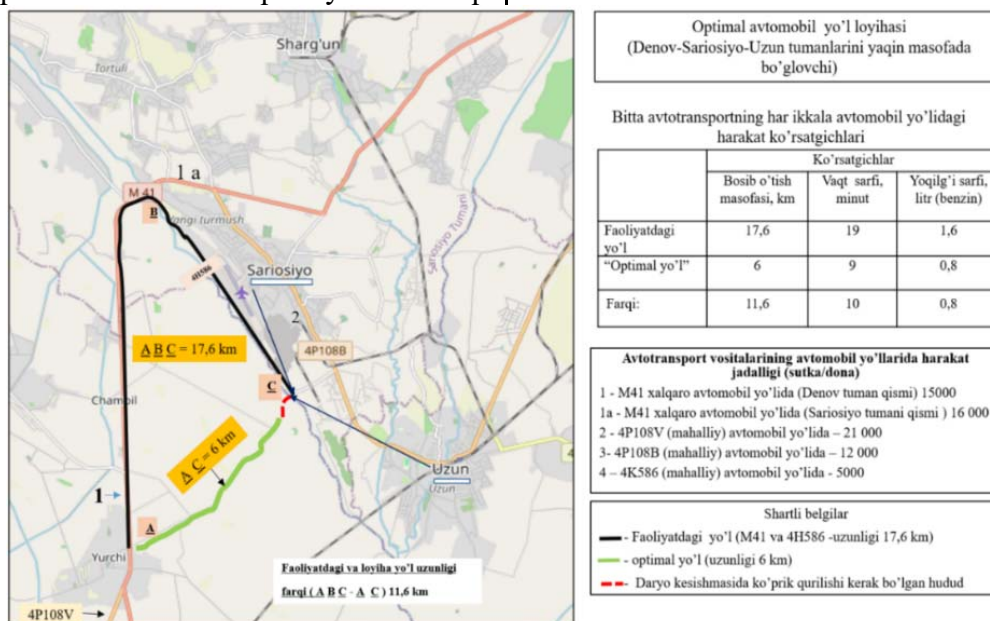
Viloyat transportini rivojlantirishning yana bir muammolaridan biri — bu, yuk tashish tafovuti yirikdir. Viloyat qishloq tumanlarining avtomobil transportida tashilgan yuklar hajmiga ko'ra kuchsiz tumanlari qatoriga Bandixon, Uzun, Qiziriq, Boysun, Oltinsoy, Angor, Muzrabot kabilar kiradi.

Surxondaryo viloyati transport majmuasini rivojlanishida, uning aholi joylashuvi tizimlari bilan o'zaro uyg'unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda Boysun, Sariosiyo, Uzun, Sherobod, Qumqo'rg'on kabilar va qishloq aholi punktlarining transport qamrovi darajasining pastligi kuzatiladi.

Yuqoridagilar bilan birga, viloyatda joylashgan 923 ta (jami QAPning 95,0%) qishloq aholi punktlaridan tuman markaziga borish uchun qancha vaqt sarflanishi, qishloq tumanlari kesimida “google map”, “google earth” hamda “yandex” ilovalari yordamida o'rganildi. Bunda, Boysun, Sariosiyo, Uzun, Sherobod kabi tog'li tuman aholi punktlari tuman markazi bilan bog'lanish darajasi past ekanligi yoki noqulay transport joylashuvga ega ekanligi aniqlandi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tadqiqot ishida hududning gidrografik to'ri, relyefi, va transport yo'llari bilan bog'liq bir nechta hududlar (30 aholi punkti) tadqiq qilindi. Ulardan ba'zilari kompleks geografik tahlil qilinib va iqtisodiy samaradorligi aniqlandi. Bu o'rinda avtotransport vositlarini ortiqcha yo'l va vaqt

hamda yoqilg'i sarflashiga barham berish va yirik aholi punktlari hamda tuman markazlari o'rtasida eng yaqin yo'l infratuzilmasini qurish va yaxshi aloqani ta'minlash maqsadida Denov- Sariosiyo-Uzun tumanlarini yaqin masofada bog'lovchi yangi yo'l infratuzilmasini o'tkazish o'rganildi (1-rasm).

1-rasm. Denov-Sariosiyo-Uzun tumanlarini yaqin masofada o'zaro bog'lovchi "Qizildehqon-Ekin" optimal avtomobil yo'li loyihasi ishlanmasi
Muallif ishlanmasi.

Viloyatning xalqaro va davlat ahamiyatidagi avtomobil yo'llarida transport harakat jadalligi (transport oqimi) o'rganildi unga ko'ra 2023-yil sentyabr holati M41 avtomobil yo'lining Denov va Sariosiyo tumanlari qismida bir sutkada 15-

16 ming dona avtotransport o'tgan. Shuningdek, To'palang daryosiga parallel joylashgan 4K586 avtomobil yo'lida 4 ming dona avtotransport o'tgan.

1-jadval

Denov-Sariosiyo-Uzun tumanlarini yaqin masofada bog'lovchi (M41 va 4K586) optimal avtomobil yo'li loyihasi (ishlanmasi)

	Avtoyo'l o'zaro bog'lovchi aholi punktlari	Ko'rsatgichlar			
		Bosib o'tish masofasi, km	Vaqt sarfi, minut	Yoqilg'i sarfi, litr (benzin)	Avtotransport harakat jadalligi (sutka/dona)
Faoliyatdagi yo'l	Yurchi-Beshkapa-Qumqishloq-Chambil-Oqtom-Chorbog' - Erkin (Gravzavod)	17,6	19	1,6	15000 (M41)
					4000 (4K586)
Optimal yo'l	Yurchi-Qizildehqon-Erkin	6	9	0,8	
Farqi:		11,6	10	0,8	

Muallif ishlanmasi

1-jadval ma'lumotlari asosida quyidagi 2 — jadval ishlab chiqildi. Unga ko'ra taklif etilayotgan yo'lining masofa vaqtini tejashdagi farqlari keltirilgan. Optimal avtomobil yo'lining masofani tejashdagi kunlik

samaradorligi 46.4 ming km yoki bir kunda faoliyatdagi yo'l va taklif etilgan yo'lda sarf etilgan yoqilg'i farqi 3.2 ming litrni tashkil etadi.

2-jadval

Denov-Sariosiyo-Uzun tumanlarini yaqin masofada bog'lovchi (M41 va 4K586) optimal avtomobil yo'li loyihasidan kutilayotgan samaradorlik ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar Yo'l	Hisoblash davri	Tejalgan yo'l, km	Tejalgan vaqt, minut	Tejalgan yoqilg'i, litr
Optimal yo'l (Yurchi-Qizildehqon-Erkin)	Kunlik	46400	40000	3200
	Yillik	1693600	1460000	1168000

Muallif ishlanmasi.

So'nggi yillarda mamlakatimiz yirik shaharlarida tirbandlik muammosi yildan yilga kuchayib bormoqda. Bu avvalo transport vositalarining harakat oqimi

bilan chambarchas bog'langan. Viloyat avtomobil yo'llarida transport oqimini tahlil qilish va o'rganish davomida eng yuqori transport oqimi Termizda (M39) bir sutkada 32 ming, keyingi o'ringda Jarqo'rg'on shahrida (M41) 26 ming hamda Denov shahrida (4R108 B) 21 ming avtotransport vositalari harakati kuzatilgan.

O'zbekiston Respublikasi shaharsozlik normalari va qoidalarining (IIIHK 2.05.11-19) "Avtomobil yo'llaridagi transport vositalari harakatini hisobga olish bo'yicha yo'riqnoma"sga binoan, viloyat avtomobil yo'llarida transport vositalarining o'rtacha yillik harakat jadalligi, ya'ni transport oqimining yillik o'zgarishi

$$N_{caym} = N_{cym} \cdot K_c$$

formulasi asosida aniqlandi. Bunda N_{cym} — sutka davomida o'tgan transport soni, K_r — 1,01ga teng. Unga ko'ra, avtomobil yo'llarida avtotransport vositalarining harakat jadalligi (ya'ni transport oqimi) Jarqo'rg'on shahri (M41) yaqinida 2040-yilgacha o'zgarish prognozi amalga oshirildi. Jumladan, 2023-yilda transport oqimi sutka davomida 26145 donani tashkil etgan bo'lsa, prognoz ko'rsatkichlariga ko'ra 2030-yilda 36788 ni, 2040-yilda esa 62919 donaga o'sgan. Bulardan ko'rinadiki, avtomobil yo'llarida transport oqimini davriy ortib borishi kutiladi.

Viloyatning asosiy Termiz-Qumqo'rg'on-Sariosiyo transport yo'nalishida ortib borayotgan ichki transport oqimini hisobga olgan holda, ushbu yo'nalish va hududni kompleks o'rganish hamda xalqaro tajribaga asosida bu yo'nalishda xalqaro avtomobil yo'liga (M41) muqobil ravishda "Termiz — Qumqo'rg'on" avtoban (pullik yo'l) loyihasi ishlab chiqildi. Yo'l viloyatning shimoliy yirik shahar va tumanlarini markaz — Termiz shahri bilan o'zaro bog'lanishi vaqtini (30 daqiqaga) qisqartiradi, va shu bilan transport oqimi yuqori bo'lgan M41 (Termiz-Jarqo'rg'on-Qumqo'rg'on) avtomobil yo'liga muqobil yo'l infratuzilmasi vujudga keladi.

Pullik (avtoban) avtomobil yo'l loyihasini ishlab chiqishda Sho'rchi, Denov va Sariosiyo tumanlarining aholi manzilgohlarini juda zichligi va transport oqimi aynan Qumqo'rg'on va Jarqo'rg'on tumanlari transport yo'lida ko'payishi tahlil qilindi. Ushbu transport oqimi ortgan xalqaro avtomobil yo'liga muqobil, davlat-xususiy sheriklik (DXSh) asosida pullik avtomobil yo'li tezyurar avtomagistrallar (avtobanlar) yaratish dolzarbdir.

Xalqaro jahon tajribasiga ko'ra, avtomobil magistrallar bevosita yirik aholi punktlari va ma'muriy markazlar hududidan o'tishi joiz emas. Ammo, Termiz-Sariosiyo magistral avtomobil yo'li Jarqo'rg'on, Qumqo'rg'on, Sho'rchi tumanlari markazlaridan kesib o'tib, transport oqimining kattaligi esa muayyan muammolarni keltirib chiqarmoqda. Bu o'z navbatida viloyatning transport tranzitlilik

jozibadorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bularni oldini olish va viloyatning transport tranzit jozibadorligini oshirish maqsadida viloyatning 4R101 (M41 yo'lga parallel) "Ismoiltepa-Chaqar" tranzit avtomobil yo'lini qurish, zamonaviy yo'l infratuzilmasini barpo qilish maqsadga muvofiqdir.

Ushbu tranzit yo'l viloyatning asosiy janub-shimol yo'nalishidagi ichki transport harakati va yo'l xo'jaligi hamda tranzit imkoniyatlarini yaxshilashda muhim sanaladi. Shu asnoda O'zbekiston – Tojikiston - Afg'oniston davlatlarining o'zaro xalqaro transport tranzit aloqalarini yuksaltirish imkoni yaratiladi.

Taqqoslash uchun viloyatdagi mavjud xalqaro yo'l (M41 Ismoiltepa-So'fiyon) 3 ta tuman markazlarini, 14 shaharchani va 44 ta qishloq aholi manzilgohlarini kesib o'tadi. Yo'l uzunligi esa 144 kmni tashkil qiladi. Mavjud avtomobil yo'lga muqobil bo'lgan Ismoiltepa-Chaqar (Eshonqishloq) tranzit yo'li esa 8 ta shaharchani va 12 ta qishloq aholi punktlarini kesib o'tadi. Yo'lning umumiy uzunligi esa 135 km ga teng.

Bunday loyihalarning amalga oshirilishi kelgusida viloyatning nafaqat ichki, yoki mintaqaviy, balki xalqaro transport tranzit salohiyatini yuksaltirishga, logistika imkoniyatlaridan oqilona foydalanishga, tumanlar transport to'ri yaxshilanishiga va qolaversa O'zbekistonning janubiy yo'nalishda ichki va tashqi transport, savdo, madaniy aloqalarini takomillashtirishda, mamlakatimizning jahon (dengiz) savdo yo'llariga tutashuvida, va shu asosda dunyo hamjamiyatiga integratsiyalashuvida muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib shuni aytish mumkinki Surxondaryo viloyatining transporti haqida gapirilganda, eng avvalo uning markazdan (poytaxt) ancha yiroqda joylashganligi, boshqa mintaqalar bilan

transport integratsiyalashuvi darajasining sustligi, transport iqtisodiy salohiyatini kuchsizligi, ayrim qishloq tumanlarining transport tizimi to'liq shakllanmaganligi, transport xizmatlari butunlay talabga javob bermasligini ta'kidlash joizdir.

Agarda, viloyatning ulkan agrar ishlab chiqarish, demografik va ayniqsa mineral xomashyo hamda tranzit salohiyatini e'tiborga olinsa, buning ustiga uning uchta xorijiy mamlakat bilan bevosita transport infratuzilmaga egaligi xususiyati tahlil qilinsa, uning kelajakda O'zbekistonning janubiy "darvozasi"ga, Termiz shahri esa "xalqaro transport logistika habi (hub)"ga aylanishi uchun to'la asoslar mavjud.

Buning uchun kelgusida quyidagi masalalarga alohida e'tibor qaratish zarur:

- birinchidan, viloyat transport infratuzilmasini hududiy takomillashtirish, tumanlar transport to'ri va aloqalarini kengaytirish, logistika obyektlarini ko'paytirish, yo'l xo'jaligini oqilona shakllantirish, agrologistika salohiyatidan foydalanish, havo transportini modernizatsiya qilish, yangi transport yo'llarini barpo etish, temir yo'lni to'liq elektrlashtirish, tezligini oshirish, aholi punktlari va tuman markazlari oralig'ida jamoat transporti yo'lga qo'yish, katta shaharlarda "yashil transport"ni joriy qilish, singari ishlar viloyat ichki transport tizimini rivojlantirishning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi;

- ikkinchidan, Transafg'on koridorini (temir yo'li) ishga tushirilishi katta ahamiyatga ega. Mazkur yo'lning eng muhim jihati O'zbekiston Respublikasining Afg'oniston orqali Hind okeani portlari (Pokiston va Hindiston davlatlariga qarashli) bilan bog'lovchi eng yaqin transport temir yo'l yo'lagi hisoblanadi. Bunga eng avvalo Surxondaryo viloyati transport hududiy tizimlarini takomillashtirish orqali erishiladi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Ўзбекистон республикасининг Шаҳар йўловчилар транспорти тўғрисида 419-I-сон Қонуни 25.04.1997 й. URL <https://lex.uz/docs/-10943>
2. Мирзиёев. Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Т.: "Ўзбекистон", НМИ 2017 й. -488 б.

3. Andrew R. Goetz and Lucy Budd. The geographies of air transport. New York: Routledge, 2014., -278 p.
4. Jean-Paul R. The Geography of Transport Systems. Fifth edition. New York: Routledge, 2020., — 456 pages.
5. Ullman E. L., Mayer H. M. 1954: Transportation geography. In James P. E., Jones C. L., editors, American geography: inventory and prospect. Syracuse: Syracuse University , 303–19 p.
6. Isayev A.A. Transport geografiyasi. Uslubiy qo‘llanma. — T.: Mumtoz so‘z. 2019-y. - 153 b.
7. Бугроменко В.Н. Транспорт в территориальных системах. М.: 1987 г. с 112.
8. Вукан Р. Вучик. Транспорт в городах, удобных для жизни. пер. с англ. Калинина под научн. ред. М. Блинкина. :Территория будущего; Москва; 2011
9. Эрдонов М.Н., Омонтурдиев А.М., Сурхондарё вилояти транспорт географияси. /Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Термиз давлат университети. – Т.: ТерДУ ., 2022. – 166 б.
10. Andersson J. [and oth.]. The complexity of changes in modal choice: A quasi-experimental study // Transportation Research Part F: 2023., 36-47 p. URL <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1786072/FULLTEXT01.pdf>
11. Andreas K. German research in transport geography: Life in the space between objective analysis and political advice. GeoJournal 50:17–24 p, 2000. © 2000 Kluwer Academic Publishers. DOI: 10.1023/A:1007162709910
12. Frederick S., Filat Y, Martina reiser etc. The New Silk roads: Transport and trade in Greater Central Asia. Monograph Central Asia Caucasus institute & Silk Road Studies Programm, Washington, D.: Johns Hopkins University-SAIS, 2007.
13. Francis A, James D, Krijn P, Paul S., Rural Transport Services Indicators: Using a new mixed-methods methodology to inform policy in Ghana. <http://dx.doi.org/10.1016/j.trip.2019.100074> 2590-1982/©2019. 2-14 p. Journal Transportation Research Interdisciplinary Perspectives.
14. JIN Fengjun et al.: Progress of research on transportation geography in China. DOI: 10.1007/s11442-016-1316-x. Article in Journal of Geographical Sciences. 2016. 1067-1077p. <https://link.springer.com/article/10.1007/s11442-016-1316-x>
15. Назаров, М. И., & Омонтурдиев, А. М. (2024). ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ТРАНСПОРТНОГО ОБСЛУЖИВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ. Экономика и социум, (5-1 (120)), 1459-1473.
16. Омонтурдиев А. Худудий транспорт тизимлари шаклланиши ва ривожланиши хусусиятлари // Ўзбекистон География жамияти Ахбороти журнали, 55-жилд. – Тошкент, 2019. 84-88 б. (хаммуаллифликда).
17. ОМОНТУРДИЕВ А. М. ПЕРСПЕКТИВЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЮЖНОГО ТРАНСПОРТНОГО КОРИДОРА И УЛУЧШЕНИЕ ГЕОЭКОНОМИЧЕСКОГО И ГЕОПОЛИТИЧЕСКОГО ПОТЕНЦИАЛА УЗБЕКИСТАНА // ЭКОНОМИКА. №9. С 509.
18. Омонтурдиев А.М., Транспорт тизимининг жойлашуви ва ривожланишига таъсир қилувчи омиллар. // Географик тадқиқотлар: инновацион ғоялар ва ривожланиш истиқболлари. III-Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. Тошкент ш. 2023., 187-192 б.
19. Kuziyev A.U., Hududdagi yuk oqimlarini transport tarmog‘ida optimal taqsimlash va ularni rivojlantirish uslubiyoti. t ex. fan. dok. (DSc) diss. avtoref. T: 2024.-66 b.
20. <https://www.mintrans.uz/>
21. <https://railway.uz/uz/>
22. <https://stat.uz/uz/>
23. <https://uzavtoyul.uz/>
24. <https://customs.uz/uz/>
25. <https://www.surxondaryo.uz/>

26. <https://www.surxonstat.uz/uz/>
27. <https://blogs.worldbank.org/en/transport/defining-role-transport-circular-economy>
(мурожат санаси, 24.11.2023)

ТУРКИСТОН - СИБИРЬ ТЕМИР ЙЎЛИ ҚУРИЛИШИНING ТАРИХИЙ ШАРТ-ШАРОИТЛАРИ

Курбанов Бахтияр Журабаевич

Наманган давлат университетикатта ўқитувчиси,

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

<https://orcid.org/0009-0004-1523-7070>

UDK 94 (575.1)

Аннотация: Мазкур мақолада собиқ Совет ҳокимияти ҳукмронлиги даврида темир йўл транспорти соҳасида амалга оширилган тадбирлар, янги йўлларнинг қурилиши, хусусан, Ўрта Осиёни Сибирь билан боғлаган Туркистон-Сибирь темир йўлининг барпо этилиши ва унинг аҳамияти масалалари ҳақида фикр юритилади.

Аннотация: В данной статье рассматриваются мероприятия, осуществлённые в период господства бывшей Советской власти в сфере железнодорожного транспорта, строительство новых железных дорог, в частности создание Туркестано-Сибирской железной дороги, связавшей Среднюю Азию с Сибирью, а также вопросы её значения.

Annotation: This article examines the measures implemented in the field of railway transport during the rule of the former Soviet government, the construction of new railways, in particular the creation of the Turkestan-Siberian Railway, which connected Central Asia with Siberia, as well as issues related to its significance.

Калит сўзлар: Туркистон ўлкаси, Совет давлати, пахтачилик, ғалла таъминоти, темир йўллар, Туркистон-Сибирь, йўл қурилиши, ҳукумат қарори, шимолий участка, жанубий участка, Олтой ўлкаси, Узоқ Шарқ.

Ключевые слова: Туркестанский край, Советское государство, хлопководство, обеспечение зерном, железные дороги, Туркестано-Сибирская магистраль, строительство дороги, постановление правительства, северный участок, южный участок, Алтайский край, Дальний Восток.

Key words: Turkestan region, Soviet state, cotton growing, grain supply, railways, Turkestan-Siberian Railway, road

construction, government decree, northern section, southern section, Altai region, Far East.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUSTION).

Мустамлакачилик даврида яратилган тадқиқотлар статистик маълумотларнинг кўплиги билан ажралиб туради. Бу эса, ўз навбатида мазкур асарлардан манба сифатида фойдаланиш имконини беради. Бу даврда яратилган адабиётлар орасида ўрганилаётган темир йўл тармоғининг лойиҳалаштирилиши ва қурилиши жараёнини ёритишга қаратилган тадқиқотларни алоҳида кўрсатиб ўтиш лозим.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

Хусусан, В.Н.Антипин ва Н.Н.Левашевларнинг тадқиқотида Тошкент – Оренбург темир йўлининг лойиҳалаштирилиши ва қурилиши тўғрисидаги маълумотлар берилган. А.И.Дмитриев-Мамонов темир йўл қурилиши тўғрисида маълумот бериш билан бирга, унинг лойиҳалари муҳокамаси жараёнини ҳам батафсил ёритган.

Ўрта Осиё ва Қозоғистондаги илк темир йўллар тарихини ўрганган З.Аҳмаджонованинг тадқиқотларида асосий эътибор темир йўл ишчиларининг инқилобий ҳаракатлардаги иштирокига қаратилган. Тошкент–Оренбург темир йўли тарихи, унинг Туркистон ўлкаси иқтисодий-ижтимоий тараққиётида тутган ўрни эса, умумий тарзда ва қисқа ёритилган. Г. Кунавинанинг тадқиқоти Тошкент – Оренбург темир йўли ишчиларининг моддий ва ҳуқуқий аҳоли борасида кенг қўламдаги маълумотлар келтирилганлиги билан аҳамиятлидир.

Умуман олганда, совет даврида яратилган тадқиқотларда ҳукмрон мафкура таъсири, масалага синфийлик нуқтаи

назарида ёндашиш яққол акс этганлигига қарамай, уларда темир йўли қурилиши тарихига оид кўпгина муҳим тарихий манбалар илмий истеъмолга киритилганлиги, ўрганилаётган муаммонинг янги қирралари ёритилганлиги эътиборга лойиқдир.

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ўзбекистон мустақилликка эришганидан сўнг муаммога бутунлай янгича назарий-концептуал ва методологик ёндашувлар ўз аксини топди. Бу даврга келиб, темир йўлларнинг метрополия манфаатлари йўлида хизмат қилганлиги ва ўлка моддий бойликларини ташиб кетишдаги роли кенг манбавий маълумотлар асосида очиқ берилган бўшланди. Туркистоннинг мустамлакачилик даври тарихини ёритишга бағишланган тадқиқотларда, хусусан, Ҳ.Зиёевнинг монографиясида темир йўлининг ўлка иқтисодий ҳаёти ва савдо алоқаларининг ривожланишидаги аҳамиятини очиқ беришга алоҳида эътибор қаратилган. Н.Мусаевнинг Туркистонда саноат ишлаб чиқариши тарихига бағишланган тадқиқотида Ўрта Осиё темир йўли тарихига оид маълумотлар келтирилиб, илк темир йўлларнинг ўлка иқтисодий ижтимоий ҳаёти ва Россия билан савдо алоқаларига кўрсатган таъсирига масалаларига ҳам тўхталиб ўтилган.

Россия тарихида унинг Европа қисми билан Узоқ Шарқ ва Ўрта Осиё ҳудудларини боғловчи Транссибирь, Ўрта Осиё ва Оренбург-Тошкент темир йўл магистралларининг қурилиши энг муҳим лойиҳалардан ҳисобланади [1:27-с]. Давлат маблағларининг Россия Осиёсининг муҳим аҳамиятга эга бўлган магистрал йўлларига йўналтирилиши Россия ва дунё бозори учун деҳқончилик колониялари ва саноатни жойлаштириш учун улкан ҳудудни очиқ берди.

Қурилган ва лойиҳалаштирилаётган Сибирь, Оренбург-Тошкент, Ўрта Осиё темир йўл магистралларини бирлаштириш юзасидан давлат идораларига кўплаб таклифлар келиб тушган. Масалан, 1880 йилда Санкт-Петербург университети профессорлари Рихтгофен ва Гошштейнор

Тюмень-Ишим-Омск-Павлодар-Семипалатинск линиялари лойиҳаларини тақдим қилишди. 1898 йилда эса Верний шаҳар думаси Тошкентдан Семипалатинск орқали ўтувчи Буюк Сибирь йўли ва Ўрта Осиё йўлини бирлаштирувчи темир йўл қуриш масаласини кўриб чиқа бошлади. 1899 йилда Барнаул савдогарлари Сибирь темир йўллари комитетига темир йўлни Барнаулдан Семипалатинск, Верний, Чимкент орқали Тошкентгача ўтказишни таклиф қилдилар [2:27-с].

Юқоридаги таклифлар Молия вазирлиги томонидан давлат хазинаси бундай улкан темир йўл қуриш кудратига эга эмаслиги айтилиб рад жавоблари бериб келинди. Шундан кейин Ўрта Осиёни Сибирь темир йўллари билан боғлаш масаласи 1902 йилгача очиқ қолади. Темир йўл қурилишига катта миқдордаги маблағнинг зарурлиги, уни мукаммал лойиҳалаштириш ва ҳисоб-китоб ишларини амалга оширишни тақозо этарди. 1909 йилда алоқа йўллари инженери О.А.Струве Сибирь ва Ўрта Осиёга лойиҳалаштирилаётган ҳудудлардаги иқтисодий аҳволни ўрганиш учун юборилди. Маҳаллий иқтисодий аҳволни ўрганиш натижаларига кўра “миллионлаб харажат ва йиллик тўловлар лойиҳалаштирилаётган йўллар учун ўзини оқламайди” деган мазмундаги хулоса қилинди. Кейинги жараёнларда Туркистон-Сибирь темир йўлининг тақдирига Россиянинг биринчи жаҳон урушидаги иштироки ўз таъсирини кўрсатди.

Ўзбекистон тарихининг собиқ Совет ҳокимияти ҳукмронлиги даври тарихимизда муҳим ўрин эгаллайди. Большевиклар ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаб олгач, халқ хўжалигининг асосий тармоқларидан бири бўлган транспорт масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратди. Саноат ва қишлоқ хўжалиги ўртасидаги иқтисодий алоқани тиклашда энг муҳим восита бўлган темир йўл транспортини тузатмай туриб, хўжаликни изга солиш қийин эди. Шунинг учун большевиклар етакчиси В. И. Ленин транспорт ишчиларининг Бутунроссия съездида бу тўғрида гапириб “саноат билан деҳқончилик ўртасидаги алоқанинг моддий суянчиги ...темир йўл ва сув транспорти”

эканлигини уктириб ўтди [3:87-б].

Совет ҳукумати Ўрта Осиё республикаларида, шунингдек Ўзбекистонда азалдан анъанага айланган қишлоқ хўжалик тармоқларини, аввало пахтачиликни тараққий эттиришга катта аҳамият берди. Қисқа тарихий давр ичида пахтачилик Ўзбекистон иқтисодиётида халқ хўжалигининг етакчи тармоғига айланди. Республикада пахта халқ хўжалик комплексининг шаклланиши ва унинг тараққий этиши ғалла масаласи билан узвий боғлангандир. Бу комплекс ташкил топаётган даврда республиканинг хийлагина экин майдони буғдой, арпа ва бошқа дон экинлари билан банд эди [4:32-б].

Республика аҳолисини, жумладан пахтакорларни ғалла билан таъминлаш ва пахта майдонларини кенгайтириш ҳисобига пахтачиликни ривожлантириш Ўзбекистонда ғалла масаласини олдинга сурди. Ғалла экиладиган майдонларни камайтириш эвазига пахтачиликнинг ўсиши республикага бошқа иқтисодий районлардан ғалла келтиришни кўпайтиришни тақозо этарди [5:33-б].

Лекин ана шу вақтда Ўзбекистон арзон ғалла тайёрлайдиган Сибирь билан яқин масофали темир йўли орқали боғланмай, Сибирь билан фақат Урал орқали ўтадиган темир йўли воситасида иқтисодий алоқаларни олиб борарди. Шу сабабли Сибирь ғалласи республикага ана шу айланма йўл орқали келтириларди. Қозоғистоннинг шарқи-жанубий районларида мавжуд бўлган ғалла маҳсулоти бу ерга келтирилмас эди, чунки республика бу ерлар билан темир йўли ва рагон автомобиль трактлари орқали боғланмаган эди [6:33-б].

Кундалик эҳтиёж моллари бозорини таъминлаш масаласи Ўрта Осиё марказидаги темир йўлларни кенгайтириш ва 30-йилларгача Қозоғистоннинг жанубий-шарқида умуман мавжуд бўлмаган темир йўлларни қуриш заруратини келтириб чиқарди. Ғалла, ёкилғи, қурилиш материаллари танқислиги шароитида, бу маҳсулотлар Қозоғистоннинг жанубий районлари ва Сибирда керагидан ортиқ даражада эди. Олтой ўлкасидан юкларни

узоқ вақт давомида айланма йўл билан, яъни Барнаул-Оренбург-Тошкент темир йўли орқали олиб келинар эди [7:53-с]. 1926 йил 3 декабрда СССР Меҳнат ва Мудофаа совети Фрунзе (Бишкек) шаҳрини Семипалатинск билан боғлайдиган темир йўл линиясини қуриш тўғрисида қарор қабул қилди. 1500 км узунликдаги бу улкан магистрални беш йил давомида қуриш режалаштирилди. Ушбу тарихий қарор биринчи беш йилликнинг (1928-1932) муҳим қурилиши эди. Сибирь ва Ўрта Осиёни бир-бири билан боғлайдиган магистрал қурилишига киришилди. Туркистон – Сибирь йўли қурилгунига қадар, Ўрта Осиё республикаларига ҳар йили 2,5 – 3 млн пуд ғалла олиб келинган. Ғалланинг айланма йўллар билан олиб келиниши жуда қимматга тушарди. Янги йўлнинг қурилиши Сибирдан Ўрта Осиё республикаларигача бўлган йўлни 2000 километрга қисқартирди ва табиийки, бу ғалланинг таннархи пасайишига олиб келди. Мазкур йўл иккита республика – Қозоғистон ва Қирғизистон [8:64-с]. орқали ўтиб, олтин, кўмир, платина, қумуш, молибден, никель, рух, қўрғошин ва бошқа бой ресурсларга эга бўлган 685 минг квадрат км майдонга хизмат кўрсатар эди [9:65-с].

1927 йил 26 майда Туркистон-Сибирь темир йўлининг қурилишига ёрдам бериш бўйича Ўрта Осиё кўмитасининг йиғилишида Т. Рисқулов нутқ сўзлади ва ушбу йўлнинг Ўрта Осиё республикалари учун аҳамиятини инобатга олиб қуйидаги қарорларни қабул қилинди: Туркистон-Сибирь темир йўли қурилишини муваффақиятли давом эттириш мақсадида 2-3 ой ичида келгуси бюджет йили учун кредитлар билан таъминлаш масаласини кўриб чиқиш, қуриладиган ушбу темир йўлнинг Жанубий қисми йўналишини белгиланиши билан боғлиқ ҳолда олиб борилаётган ва талаб қилинадиган ишлар якунида Ўрта Осиё ёрдам кўмитаси йиғилишида ҳисобот бериладиган бўлди. Туркистон – Сибирь темир йўлини қуриш ғоясини оммалаштириш йўлида ва ушбу темир йўлнинг Ўрта Осиё республикалари учун алоҳида иқтисодий аҳамияти тўғрисида мунтазам равишда матбуотда рус

ва миллий тилларда ҳам чиқишлар қилиш белгиланди. Ўрта Осиё ёрдам қўмитасига темир йўл қурилиши раҳбарияти томонидан Туркистон-Сибирь темир йўлининг қурилишини қўллаб-қувватлаш масаласида ўз вақтида чоралар қўриш, эҳтиёжлар тўғрисида ўз вақтида маълумотларни бериб бориш ҳамда Ўрта Осиё республикаларига пахта майдонларининг тез суръатларда ўсиши тўғрисида берилган вазифани ҳал қилишни ташкил этиш зарурлиги қайд этилди [10:267- 6].

Туркистон-Сибирь темир йўлини лойиҳалашда келажакдаги йирик темир йўл магистрални юк айланмасининг муҳим шарти Иттифоқнинг асосий пахтачилик ҳудуди, яъни Ўрта Осиёни ғалла ҳамда қурилиш материаллари билан юқори даражада қондириш эди. Агар шуни инобатга олинса, ушбу қарор нафақат бу минтақа, балки умумиттифоқ аҳамиятига эга эканлиги тушунарли бўлади [11:22-6]. Туркистон-Сибирь темир йўли – Семипалатинскдан (шимолда) Олма-ота орқали Луговая станциясигача (жанубда), шарқий қисми эса Сибирь районлари билан Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистонни боғлар эди. Йўлнинг узунлиги Турксиб орқали Новосибирскдан Арисгача 2 531 км бўлиб, Челябинск ва Оренбург орқали ўтадиган йўлдан 1000 км қисқа масофа ҳисобланади. 1930 йил 31 декабрда Туркистон-Сибирь темир йўли доимий эксплуатация учун топширилди. 3 йил мобайнида сарфланган маблағ 175 миллион рублни ташкил қилди. Қурилиш ишларига ҳаммаси бўлиб 100 мингга яқин киши жалб қилинди. Турксибни бунёд этган қурувчилар жамоаси ҳукумат томонидан тақдирланди [12:63-с]. Темир йўлдан мунтазам фойдаланилган даврда Қозоғистоннинг жанубий қисмига, Ўзбекистон ва бошқа Ўрта Осиё республикаларига поездларда кўп ҳолларда Кузбассдан кўмир, Сибирдан эса ёғоч ва ғалла маҳсулотлари ташилган. Қайтишда бўлса, поезд вагонлари Красноводскдан Боку нефтлари билан ортга келарди [13:64-с].

Биринчи беш йилликда қурилган бу энг узун темир йўли Ўрта Осиё ва Сибирь учунгина эмас, балки бутун мамлакат

миқёсида катта иқтисодий аҳамиятга эга эди. Сибирнинг табиий бойликлари ўзлаштирила бошланди, у ерда етиштирилган арзон ғалла асосий истеъмолчиларга – Ўрта Осиё республикаларига етказиб берилди. Натижада Ўрта Осиёда ғалла экин майдонлари камайиб, пахта экиладиган майдонлар кенгайди, мамлакат чет элдан пахта толаси сотиб олишдан қутулди. Сибирь ғалласини Турксиб орқали Ўзбекистонга келтирилиши натижасида республикада ғалла экинлари майдони 1928 йилдаги 577,4 минг гектар ўрнига 1932 йили 206,9 минг гектарни ташкил этди. Пахта майдони шу давр ичида 588,5 минг гектардан 967,2 минг гектарга етказилди [14:33-6]. Оғир ва машаққатли меҳнат эвазига етиштирилган пахтага муносиб ҳақ тўланмади. Чунки хом ашё сифатида пахтани арзон баҳоланиши ва ундан тайёр маҳсулотни тайёрлаш бошқа минтақаларда амалга оширилиши хом ашё етиштирувчиларни турмуш тарзини ночор аҳволда қолишига олиб келди. Шунга қарамадан, Туркистон – Сибирь темир йўли Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишида муҳим роль ўйнади. 1929 йилдаёқ Туркистон-Сибирь темир йўли орқали 1 млн. 700 минг пуд ғалла ташилди. Янги линиялар орқали қишлоқ хўжалиги машиналари ва техникаси, уруғлик ва минерал ўғитлар ташиб келтирилди [15:66-с].

Туркистон-Сибирь темир йўли 1931 йилдан тўлақонли ишга тушди. 1933 йил учун Туркистон-Сибирь темир йўлининг айланма режаси 4200 минг тонна режалаштирилган бўлса, бу атиги 2863 минг тонна ёки 68,2 фоиз бажарилди. Туркистон-Сибирь темир йўлининг 1931 йилдаги юк ишларининг бутун рақамли материаллари мажмуасини таҳлил қилиб, шуни айтиш керакки, йўл фаолиятининг биринчи йилида юк айланмаси режаси жуда ёмон бажарилган [16:25-6]. Бундан ташқари, Семипалатинск бўйлаб Ўрта Осиё учун катта аҳамиятга эга бўлган энг катта юкларни - ғалла ва ёғочни олиб келиш

пасайишини ҳисоботлар ҳам тасдиқлайди [17:26-6].

1932-1933 йиллардаги ҳисоботларга асосланиб, қайд этиш мумкинки, Ўрта Осиёга Сибирдан ғалла ва ёғочни етказиб беришнинг кўпайиши эмас, аксинча, пасайиши аниқланди. Туркистон-Сибирь темир йўлини қуришнинг асосий аҳамияти Ўрта Осиёни ғалла ва ёғоч билан юқори даражада таъминлаш эканлигини ҳисобга олган ҳолда, албатта, Семипалатинск орқали асосий оммавий юкларни етказиб беришнинг улуши юқори бўлиши керак эди [18:27-6].

1932 йилда Ўрта Осиё эҳтиёжлари учун ёғочнинг умумий экспортини ушбу маҳсулотларни мунтазам равишда етказиб беришга бўлган режа билан таққослаганда, эҳтиёж атиги 20,3 фоизга қондирилганлигини, бу табиий равишда, мазкур йилда амалга оширилиши режалаштирилган ва айникса

иқтисодиётнинг етакчи тармоқлари-пахтатрест, пахтақурилиш, пахтачилик совхозлари ва бошқа соҳаларда қурилиш дастурларини амалга оширишда муқаррар равишда акс этди. 1932 йилда ғалла юклари бўйича умумий режали олиб кириш атиги 40,5 фоизни ташкил этди, бу эса пахта етказиб берувчиларни нон маҳсулотлари билан таъминлашда жуда катта асоратларни келтириб чиқарди ва бу 1933 йилда ҳам яхшиланмади [19:27-6].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Кўрилаётган йилда ёғочни олиб келиш ҳолати ҳам яхшиланмади, аксинча ёмонлашди ва шунинг учун ушбу йилда режалаштирилган қурилиш ишлари бажарилмади. Лекин шунга қарамай Туркистон-Сибирь темир йўлининг қурилиши иқтисодий жиҳатдан Ўрта Осиё республикалари учун катта аҳамиятга эга бўлди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Андреева Т.И. Формирование концепции железнодорожного сообщения Сибири и Туркестана в конце XIX – начале XX в. Вестник Томского государственного университета. Томск, 2010. – №1. – С. 27.
2. Андреева Т.И. Формирование концепции железнодорожного сообщения Сибири и Туркестана в конце XIX – начале XX в. Вестник Томского государственного университета. Томск, 2010. – №1. – С. 27.
3. Хўжаев С. Ўзбекистонда транспортни комплекс ривожлантириш. – Тошкент: Ўзбекистон, 1975. – Б. 87.
4. Хўжаев С. Ўзбекистонда транспортнинг ривожланиши ва аҳамияти. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970. – Б. 32.
5. Хўжаев С. Ўзбекистонда транспортнинг ривожланиши ва аҳамияти. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970. – Б. 33.
6. Хўжаев С. Ўзбекистонда транспортнинг ривожланиши ва аҳамияти. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970. – Б. 33.
7. История железнодорожного транспорта России и Советского союза (1917-1945 гг.). Т.2. Кол.авт. – Санкт-Петербург: Москва, 1997. – С. 53.
8. Брехунец (начальник Туркестано – Сибирской ж.д.) Турксиб – первенец сталинской пятилетки // Железнодорожный транспорт, 1942. – №10-11. – С. 64.
9. Брехунец (начальник Туркестано – Сибирской ж.д.) Турксиб – первенец сталинской пятилетки // Железнодорожный транспорт, 1942. – №10-11. – С. 65.
10. ЎзМА, Р-9-фонд, 1-рўйхат, 118-йиғма жилд, 267-варақ.
11. ЎзМА, Р-88-фонд, 1-рўйхат, 1718-йиғма жилд, 22-варақ.
12. История железнодорожного транспорта России и Советского Союза (1917-1945 гг.). Т. 2. Кол.авт. – Санкт-Петербург: Москва, 1997. – С. 63.
13. История железнодорожного транспорта России и Советского Союза (1917-1945 гг.). Т. 2. Кол.авт. – Санкт-Петербург: Москва, 1997. – С. 64.

14. Хўжаев С. Ўзбекистонда транспортнинг ривожланиши ва аҳамияти. – Тошкент: Ўзбекистон, 1970. – Б. 33.
15. История железнодорожного транспорта России и Советского Союза (1917-1945 гг.). Т. 2. Кол.авт. – Санкт-Петербург: Москва, 1997. – С. 66.
16. ЎзМА, Р-88-фонд, 1-руйхат, 1718-йиғма жилд, 25-варақ.
17. ЎзМА, Р-88-фонд, 1-руйхат, 1718-йиғма жилд, 26-варақ.
18. ЎзМА, Р-88-фонд, 1-руйхат, 1718-йиғма жилд, 27-варақ.
19. ЎзМА, Р-88-фонд, 1-руйхат, 1718-йиғма жилд, 27-варақ.

SURXON VOHASI IJODKORLARI ASARLARIDA TARIXIY VOQEALARNING AKS ETISHI

Choriyev Sanjar Hamzanevich

Termiz davlat universiteti

Jahon tarixi kafedrası o'qituvchisi

<https://orcid.org/0009-0009-1120-4066>

UDK: 94 (575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo vohasi ijodkorlarining asarlarida tarixiy jarayonlarning aks etishi, ularning milliy tarixiy ongini shakllantirishdagi roli va badiiy uslub xususiyatlari tahlil qilinadi. Ra'no Uzoqova, Shukur Xolmirzayev, Tog'ay Murod, Mengziyo Safarov, To'liq Hayit, Barat Xudonazarov kabi yozuvchi va shoirlarning asarlari misolida tarixiy haqiqatning badiiy talqin usullari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Surxondaryo adabiy maktabi, tarixiy asar, milliy xotira, badiiy talqin, tarixiy haqiqat, manqurtlik, vatanparvarlik.

Аннотация: В статье анализируется отражение исторических процессов в творчестве творцов Сурхандарьинского оазиса, их роль в формировании национального исторического сознания, особенности художественного стиля. В произведениях таких писателей и поэтов, как Рано Узокова, Шукур Холмирзаев, Тогай Мурод, Менгзиё Сафаров, Толкин Хаит, Барат Худайназаров, раскрываются методы художественной интерпретации исторической правды.

Ключевые слова: Сурхандарьинская литературная школа, историческое творчество, национальная память, художественная интерпретация, историческая правда, патриотизм.

Abstract: This article analyzes the reflection of historical processes in the works of the creators of the Surkhandarya oasis, their role in the formation of national historical consciousness, and the features of the artistic style. The works of such writers and poets as Rano Uzoqova, Shukur Kholmirzayev, Togay Murod, Mengziyo Safarov, Tolqin Hayit, Barat Khudaynazarov reveal the methods of artistic interpretation of historical truth.

Keywords: Surkhandarya literary school, historical work, national memory, artistic

interpretation, historical truth, patriotism.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). O'zbek adabiyotining rivojlanishida mintaqaviy maktablar ham alohida o'rin egallaydi. Surxondaryo vohasi – nafaqat qadimiy madaniyat o'chog'i, balki zamonaviy o'zbek adabiyotining yorqin vakillarini yetishtirgan hududlardan biri hisoblanadi. XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida bu mintaqadan chiqqan ijodkorlar o'zbek adabiyotiga nafaqat yangi mavzular va qahramonlar, balki tarixiy voqeliklarni yangicha talqin qilish usullarini ham olib kirdilar.

Ushbu maqolaning maqsadi – Surxondaryo vohasi ijodkorlarining tarixiy mavzudagi asarlarini tahlil qilish, ularning tarixiy xotirani saqlash va milliy ongini shakllantirishdagi o'rni, shuningdek badiiy uslub xususiyatlarini aniqlashdir.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Tarixiy voqelikning insoniy qiyofasi shoira Ra'no Uzoqova asarlarida tasvirlangan. Surxon vohamizning sevimli shoirasi Ra'no Uzoqova ijodida yovuz fashistlar bilan urushayotgan, jang maydonida vatan ozodligi uchun kurashayotgan yurtdoshlarimizni o'z ko'zi bilan ko'rib, ko'plab she'r va hikoyalarida urush holatini tasvirlaydi.

Urush mavzusi o'zbek adabiyotida keng o'rin egallagan bo'lsa-da, Ra'no Uzoqova bu mavzuni ayol shoiraning nozik his-tuyg'ulari orqali yangicha talqin qildi. Uning "Mardona yuring" to'plamidagi she'rlarida urush nafaqat jang maydonlari, balki ayollar yuragidagi izlari bilan tasvirlangan.

1942-yil Leningrad mudofaachilariga sovg'a olib borish safarida qatnashgan shoira urushni o'z ko'zi bilan ko'rgan. "Yaxshi bor" she'rida yosh kelinchakning vatan himoyasi

uchun turmush o'rtog'ini jangga jo'natishdagi qayg'u-iztiroblari aks etgan:

"Ayriliqni istamas edim,
Seni jangga qistamas edim
Judolikdan jon qiynalsa-da,
Pahlavonim, jangga bor dedim. [1: 8]

Bu misralarda shaxsiy baxt va vatanparvarlik o'rtasidagi qiyosiy tanlov, ayol qalbidagi dardli qaror mahorat bilan ifodalangan. O'zi xohlamasa-da, vatan boshiga falokat tushganda uni qutqarish er kishining burchi ekanligini tushungan yosh kelinchakning ayriliq azobini qalban his qilsa-da, o'z turmush o'rtog'ini yovuz fashistlarga qarshi kurashga chorlaydi.

Ra'no Uzoqova tarixiy voqelikni individual taqdirlar orqali ko'rsatish usulidan foydalanib, tarixning "yuqoridan" emas, "pastdan" – oddiy odamlar hayoti nuqtai nazaridan yoritilishiga hissa qo'shdi.

Vohamizning atoqli yozuvchisi **Shukur Xolmirzayevning** „So'nggi bekat“, „Yo'lovchi“ va „Olabo'ji“ romanlarida sho'ro jamiyatining 70—80-yillarga kelib ichdan yemirila boshlagani yorqin badiiy obrazlar orqali aks ettirildi. Bu romanlarda ko'tarilgan ijtimoiy masala yozuvchining „Dinozavr“ romanida o'zining yangicha badiiy talqinini topdi. Sho'ro davlatining xalqparvar davlat ekaniga, u olib borgan ichki va tashqi siyosat xalq va mamlakat manfaatiga xizmat qiluvchi siyosat ekaniga astoydil ishongan kishining hayoti va ruhiy olamidagi ziddiyatlar kurashi tasviri mazkur romanning markazida turadi.

Shukur Xolmirzayev yozuvchilar orasida birinchilardan bo'lib o'zbek xalqi tarixining „bosmachilik harakati“ deb atab kelingan davrini o'rgana boshladi. Yozuvchining „Qil ko'prik“ romani va „Qora kamar“ (1987) pyesasida shu mavzu o'z ifodasini topdi. Ularda adashgan kishilar fojiasi obrazlarda yorqin gavdalandirilgan. X. pyesasi asosida Abror Hidoyatov nomidagi Yoshlar teatrida sahnalashtirilgan „Qora kamar“ spektakli yosh avlodda tarixiy o'tmishga yangicha yondashish maylining paydo bo'lishida muhim rol o'ynadi. Xolmirzayevning o'zbek xotin-qizlarining sho'ro davridagi fojiali taqdiriga bag'ishlangan „Ziyofat“ pyesasi ham Yoshlar teatrida sahnalashtirilgan (1990).

Yozuvchining „Qadimgi Baqtriya

tuprog'ida“ Tog'larga qor tushdi“, „Jamiyatning maqsadi, ya'ni mafkura bobidagi o'ylar“ kabi esselarida ham tarixiy publitsistik yo'nalishda yozilgan. [2:71]

Totalitar tizimning psixologik ta'siri **Tog'ay Murodning** "Otamdan qolgan dalalar" romanida jonli tarzda zo'r mahorat bilan tasvirlangan.

Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" romani (1993) mustaqillik davri o'zbek adabiyotining dastlabki yirik yutug'i bo'lib, u totalitar tizimning psixologik ta'sirini "manqurtlashish" tushunchasi orqali ochib berdi. Asar haqida muallif "Birlashgan Millatlar tashkiloti a'zosi – Ozod O'zbekiston uchun bitdim...Ko'nglimda el-yurtim yo'lida nimaiki dardim bor-barini ushbu romanda to'kib soldim". [3:5]

Roman qahramoni Dehqonqul – sovet tizimi tomonidan shakllantirilgan **"tayyor manqurt"** obrazi. Uning bobosi Jamoliddin Chor Rossiyasi istilosi guvohi bo'lsa, otasi Surxoni Aqrab Qizil imperiyaga qarshi kurashgan vatanparvar edi. Dehqonqul esa otabobolarining vatanparvarlik, ozodlik va milliy g'urur tuyg'ularini butunlay yo'qotgan.

Muallif bu obrazi orqali sovet tizimining faqat siyosiy emas, balki psixologik ta'sirini ko'rsatdi. Dehqonqul qamoqda azob chekayotganda ham **"lenincha adolat"**ga umid bog'lashi, [4:528] o'z axlatini yeyishga majbur bo'lganda ham daladagi ishini o'ylashi – bu qahramonning ichki ozodlikdan mahrum bo'lganligini ko'rsatadi.

Tog'ay Murod tarixiy haqiqatni oddiy qishloq aholisi taqdiri orqali ko'rsatish usulidan foydalanib, tarixni "katta odamlar" emas, "kichik odamlar" nuqtai nazaridan yoritdi.

Ilmiy izlanish va badiiy ijod uyg'unligini esa **Mengziyo Safarov** asarlarida ko'rishimiz mumkin. Mengziyo Safarovning "Ona yer qo'shig'i" asarida Xolchayon yodgorligining ochilishi voqeasi tasvirlangan. Muallifning o'zi ham ushbu arxeologik izlanishlarda qatnashganligi asarga haqqoniylik baxsh etgan. [5:4]

Mengziyo Safarovning "Payg'ambar oroli" asari haqida "Do'stim, amin bo'ling, eng zo'r asaringiz shu – "Payg'ambar oroli". Azizim, Bedil aytib ketgan ekan: "U olam-bu olamni tushungan odam – she'r olamni tushunmasligi

mumkin. Chunki she'r – o'zga bir olamdir". Bu asar haqida mening fikrim o'sha-o'sha: Prishvin – bir yoq, Paustovskiy – bir yoq, S.Tomson-u V Biankilar – bir yoq ... siz- bir yoq! [6:5] — deb ta'kidlaydi, atoqli yozuvchimiz Shukur Xolmirzayev. Haqiqatdan ham Mengziyo Safarov asarlarida tarixiy voqealar jonli tarzda bayon etilgan.

Mengziyo Safarov o'zbek adabiyotida birinchilardan bo'lib **ekologiya masalasi**, tabiatni ko'z-qorachiqdek asrash, yo'qolib ketayotgan jonzotlarni saqlab qolish, tabiatga kuyunchaklik ruhi badiiy ijod orqali bayon etilgan. Mengziyo Safarov ekologiya va tarixni birlashtirgan holda, tabiatni muhofaza qilish masalasini tarixiy merosni saqlash bilan bog'ladi.

To'lqin Hayit o'zbek adabiyotida tarixiy roman janrini yangi bosqichga ko'tardi. Uning "Turon tunlari" (1994), "Vafo malikasi" (2006), "Bahouddin Naqshband" romanlarida tarixiy shaxslar zamonaviy talqin bilan boyitilgan. To'lqin Hayit tarixshunoslik va adabiyotni uyg'unlashtirishga intilib, "Temur tuzuklari"ni o'rganish orqali Amir Temur obrazini chuqurroq talqin qildi.

To'lqin Hayitning 1990 yilda chop etilgan "Mirzo Ulug'bekning o'ldirilishida Xo'ja Ahrori Valiyning qo'li bormi?" hamda "Bahouddin Naqshband" maqolalari adabiy jamoatchilikda qiziqish uyg'otdi. To'lqin Hayit uzoq yillar mobaynida "Temur tuzuklari" nashrlari ustida izlanish olib borib, hammualliflikda "Ulug' Amir o'g'itlari" risolasini yaratdi. 1994 yilda Amir Temur va temuriylar davri haqidagi "Turon tunlari" nomli ilk romanini e'lon qildirdi. Romanda Amir Temur va O'ljoy Turkon og'aning birgalikda kechgan jo'shqin hayoti, ular o'rtasidagi vafo, sadoqat tarannum etiladi. Ushbu romanning ikkinchi qismi ustida muallif 2006 yilgacha, qariyb o'n yil mehnat qildi. Bu orada Bahouddin Naqshband hayotini aks ettirish uchun o'zimizda mavjud bo'lgan hamda chet el kutubxonalaridagi nodir qo'lyozmalar bilan tanishib, boy material to'pladi. 2006 yilda "Turon tunlari" yangi talqinda "Vafo malikasi" nomi bilan kitob holida o'quvchilarga yetkazildi. Shundan so'ng, To'lqin Hayitning "Qora Shaxzoda", "Bahouddin Naqshband"

romanlari nashrdan chiqdi. [7:223]

Sermahsul ijodkorning keyingi yillarda "Baqo guli" romani, "Temuriy ijodkorlar", "Amir Temur xazinasi", ozarbayjonlik ijodkor I.Veliyev bilan birgalikda "Shohi Zinda" kabi asarlari yaratildi. Bir qator asarlari ingliz, rus va arab tillariga tarjima qilindi.

Barat Xudoynazarov esa publitsistika orqali tarixiy haqiqatni keng jamoatchilikka yetkazdi. O'tgan asrning 90 — yillarida Barat Xudoynazarovning "Amir Temur iftixorimiz", "Imperiya saboqlari" kabi publitsistik maqolalarida tarixiy voqeliklarni zamonaviy siyosiy jarayonlar bilan qiyoslab tahlil qildi.

Barat Xudoynazarov publitsistikasini o'qigan kishi muallif siymosida chin vatanparvarni, milliy mafkura jabhasida bedor o'tgan fidoyi insonni ko'z oldiga keltiradi. U dunyoda bo'layotgan jarayonlarni qiyoslab tahlil qila olish bilan birga mafkuraviy nuqtai nazardan tashxis qo'yadi. Dunyo tarixini, ayniqsa sharq tarixi, madaniyati va san'atini yaxshi bilgan ijodkor sifatida Barat Xudoynazarov ozod yurtimizning obod bo'lishi, madaniyatimiz rivoji uchun qayg'urib o'nlab maqolalar yozdi.

Barat Xudoynazarov mamlakatimiz mustaqilligidan oldin hayot tashvishi bilan o'z tug'ilgan yeridan uzoqda – Moskvaga borib oddiy yumishlarda ishlagan. Uning she'rlari yurt qayg'usi bilan sug'orilgan, yurtga bo'lgan sog'inchi sezilib turadi. [8:4] Moskvada yashab ham o'zbek milliy mafkurasini targ'ib qilgan Barat Xudoynazarov tarixiy merosni milliy o'zlikni qayta qurish vositasi sifatida ko'rdi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, Surxondaryo vohasi ijodkorlari o'zbek adabiyotida tarixiy mavzuni rivojlantirishda munosib hissa qo'shgan. Ularning asarlari nafaqat o'tmishni aks ettiruvchi oyna, balki milliy ongni shakllantiruvchi, tarixiy haqiqatni qayta tiklovchi va kelajakka yo'l ko'rsatuvchi ma'naviy kompas vazifasini bajaradi. Bu meros nafaqat adabiy qimmat, balki milliy tarixiy xotirani saqlash va uni yangi avlodga etkazishning samarali vositasi sifatida qadrlanadi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Normurod Narzullayev, Toshtemir Turdiyev “Ra’no Uzoqova Talpin, yurak” 1981-yil 8-bet.
2. Sayyora Holmirzayeva “Men otamning qiziman... Toshkent” Adabiyot” 2023. 71-bet.
3. Tog‘aymurod.” Otamdan qolgan dalalar”. — Toshkent: Sharq, 1993. 5-bet.
4. N.Karimov “XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi” Toshkent “O‘qituvchi” 1999. 528-bet
5. Mengziyo Safarov “Ona yer qo‘shig‘i” “Yosh gvardiya nashriyoti” Toshkent 1969. 4-bet
6. Шукур Холмирзайев “Сенинг кадринг ўтди” Ўзбекистон адабиёти ва санъати 1995-йил 6- январ Н 1 (3288).
7. Собир Мирвалийев “Ўзбек адиблари” Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа-ижодий уйи. Тошкент-2016.
8. Barat Xudoynazarov “Vatan yodi bilan” Toshkent – 2011. 4-bet.

ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНЛИКЛАРНИНГ “ФРОНТ МУДОФАА ФОНДИ” ГА ҚЎШГАН ҲИССАЛАРИ

Ғойибназаров Исо Шакарович
Тошкент амалий фанлар университети
катта ўқитувчиси
ORCID: 0009-0004-8142-7883
UDK: 94 (575.1)

Аннотация: мақолада Иккинчи жаҳон уруш йилларида ўзбекистонликларнинг фронт ортидаги меҳнат жасоратлари, уларнинг “Фронт мудофаа фонди” га қўшган ҳиссалари, моддий ва молиявий ёрдамлари хусусида сўз юритилган. Унда халқнинг уруш даврида ўз иш ҳақларини мудофаа жамғармасига ажратганликлари, қимматбаҳо буюмлари, заём облигациялар ва нақд пулларини ҳамда шахсий жамғармаларидаги маблағларни йўналтирганликларига оид масалалар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Иккинчи жаҳон уруши, ўзбекистонликлар, фронт орти, меҳнат жасорати, “Фронт мудофаа фонди”, моддий ва молиявий ёрдам, иш ҳақи, қимматбаҳо буюмлар, маблағ.

Аннотация: В статье рассматривается трудовая доблесть узбекистанцев в тылу фронта в годы Второй мировой войны, их вклад в «Фонд обороны фронта», а также их материальная и финансовая помощь. Анализируются вопросы, связанные с отчислением населением в период войны своих заработка в фонд обороны, передачей ценностей, облигаций и наличных денег, а также средств из личных сбережений.

Ключевые слова: Вторая мировая война, узбеки, тыл фронта, трудовая доблесть, «Фонд обороны фронта», материальная и финансовая помощь, заработная плата, ценности, фонды.

Abstract: this article examines the labor valor of Uzbeks in the rear during World War II, their contribution to the Front Defense Fund, and their material and financial assistance. Issues related to the population's wartime contributions to the defense fund, the transfer of valuables, bonds, and cash, as well as personal savings, are analyzed.

Keywords: World War II, Uzbeks, rear,

labor valor, Front Defense Fund, material and financial assistance, wages, valuables, funds.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION) Иккинчи жаҳон уруш йилларида ўзбек халқи анъанавий ватанпарварлигининг ажойиб намуналаридан бири фронтга умумхалқ ёрдами кўрсатиш эди. Ўзбекистонликлар урушнинг дастлабки кунлариданоқ мудофаа жамғармасини моддий ва молиявий жиҳатдан тўлдиришда фаол иштирок этдилар. Мудофаа жамғармасига республика ишчилари, зиёлилари бир кунлик иш ҳақлари, “коммунистик шанбалик» ларда ишлаб топилган пулларини, ўзларининг шахсий жамғармаларидаги маблағларни, қимматбаҳо бойликларини, давлат заёмларини, буюмларини, сотилган озиқ-овқат маҳсулотларидан тушган маблағларни топшира бошладилар.

Уруш кетаётган оғир шароитда ВКП Марказий Қўмитаси ва Давлат Мудофаа Қўмитасининг топшириғига биноан СССР Давлат режалаштириш бошқармаси 1941 йилнинг 4 чораги ва 1942 йил учун “Ҳарбий хўжалик режаси”ни ишлаб чиқди ва уни 1941 йил 16 августда Сийсий Бюрода тасдиқлади [1]. Бу режа Иттифокнинг шарқий минтақаларида, шу жумладан Ўзбекистонда янги заводлар, шахталар, конлар қуриш ҳамда қурол аслаҳа, ўқ- дори, айниқса кўплаб танк, самолёт ва замбараклар ишлаб чиқаришнинг кенг дастурини белгилаб берди. Шу билан бирга бутун Иттифокда “Фронт мудофаа фонди”ни тузиш ва унга маблағ ажратиш ишлари бошлаб юборилади. Ўзбекистонликлар мудофаа ва жанговар техника қуриш жамғармаси тузиш учун бошланган умумхалқ ҳаракатида фаол иштирок этдилар.

Халқ ўз томорқалари, шахсий хўжаликларидан олинган даромад ҳисобига тўланадиган солиқлар билан биргаликда, ишлаб топилган маблағларини ҳаракатдаги армияга, фронт кўшинларига, аксарият қисмини “Фронт мудофаа фонди”га ўтказишга муваффақ бўлдилар. Мамлакатда оғир шароит бўлишига қарамасдан, халқ ўз хоҳишлари билан топилган пулларини нақд пул кўринишида мазкур фондга топшира бошладилар.

МУХОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION) Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзбекистонликлар урушга ўз ҳиссаларини кўшишга астойдил киришдилар. Шу мақсадда Иттифокда биринчилардан бўлиб душман томонидан босиб олинган ҳудудларга ва озод этилган туманларга “Қардошлик ёрдами фонди” (жамғармаси) ташкил этилди. Уруш даврида меҳнат жамоалари ва айрим фуқаролар бир кунлик ёки икки кунлик иш ҳақларини мудофаа жамғармасига ажратдилар, қимматбаҳо буюмлари, заём облигациялари ва нақд пулларини топширдилар. Барча жойда шанбаликлар ва якшанбаликлар ўтказилиб, буларда ишлаб топилган пуллар ҳам мудофаа жамғармасига ўтказила бошланди.

Масалан, 1941-1945 йиллар давомида Ватан мудофаа фондига республика меҳнаткашлари пул ва давлат заёми облигациялари шаклида 650 млн сўмдан зиёд маблағ топширдилар, 22 млн. сўмликдан кўпроқ қимматли буюмлар, 55 кг га яқин қимматбаҳо металллар юбордилар. Ана шу маблағларга “Ўзбекистон”, “Красновосточник”, “Ўзбекистон комсомоли” номли бронопоездлар, авиаэскадрилья, танк колонналари ва бошқа техника ишлаб чиқарилиб, фронтга жўнатилди [2].

Республика меҳнаткашларининг фронтга берган ёрдами жанговар қисмларнинг техника билан қуролланишларини мустаҳкамлаб, совет кўшинларининг руҳини кўтарди, душманга қарши курашда уларнинг куч ва қувватини оширди. Жумладан, Генерал лейтенант Панфилов қўмондонлиги остидаги кўшилмадан Ўзбекистон Компартияси Марказий

Комитетига юборилган хат шундан яққол далолат беради: “Совет Ўзбекистонига 20 йил” номидаги танклар билан жангларда иштирок этган жангчи ва офицерлар Қизил Армия тўғрисида ғамхўрлик қилгани учун, танкчиларни ажойиб бронотехника, қудратли танклар билан таъминлагани учун Совет Ўзбекистони меҳнаткашларига чуқур қизил аскарлик миннатдорчилигини билдиради [3].

Уруш йилларида ёппасига Ватан мудофаасига отланганларнинг оилаларига катта ғамхўрлик қилинди. Агар рақамларга мурожаат қилинса, фақат 1943 йилнинг бошларидагина фронтдаги оилаларга ёрдам тариқасида 73,5 минг пуд ғалла, 10 минг бош қўй, 2000 бош қорамол етказиб берилди ва 850 дан ортиқ уй жой бинолари қуриб фойдаланишга топширилди. Республикамизда умумхалқ жамғармасини вужудга келтириш ҳаракати авж олиб кетди. Ҳаммаси бўлиб Ўзбекистон меҳнаткашларининг мудофаа жамғармасига қўшган ҳиссаси 650 миллион сўм пул ва 55 кг тилла ва кумушни ташкил этди. Бундан ташқари 4,266 миллиард сўм миқдорда давлат зиёми ва пул буюм лотареаси тўпланди [4].

Ўзбекистонда 1941 йилнинг охирига келиб республиканинг 300 та завод ва фабрикаси армия учун қурол яроғ ва ўқ дори ишлаб чиқара бошлади. Биринчи навбатдаги масала мудофаа саноати корхоналарини зарур маблағ, ёқилғи, электр қуввати ва металл билан таъминлашдан иборат эди. Бу соҳада Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг 1941 йил 5 - 7 декабрда бўлиб ўтган V Пленумида муҳокама қилинган масалалар диққатга сазовордир [5].

Фашистлар Германияси устидан қозонилган тарихий ғалабада Ўзбекистон қишлоқ меҳнаткашларининг ҳам муносиб ҳиссаси бор. Асосан пахтачиликка ихтисослаштирилган республика деҳқончилигининг структураси ҳам кескин ўзгарганди. Пахтачиликни асосий тармоқ сифатида сақлаб қолган ҳолда республика меҳнаткашлари мамлакатга жуда кўп миқдорда дон, қанд лавлаги, каноп, пилла, сабзавот ва полиз маҳсулотлари ҳам етказиб берилди. Катта миқдорда пул маблағлари

етказиб берилди.

Урушнинг дастлабки йилларида мудрофаа фондини кўпайтириш учун коммунистик шанбалик ва якшанбаликлар авж олиб кетди. 1941 йил 18 июнда республикада биринчи шанбалик ўтказилди. Бу шанбаликда 1,2 млн киши қатнашиб, мудрофаа фондига 3 млн сўмдан кўпроқ пул ўтказдилар. Худди шу даврда “Ўзбекистон комсомоли” номли танк колоннаси ишлаб чиқариш учун маблағ тўплаш бошланди. 1941 йилнинг 12 октябрида ўтказилган якшанбаликка 600 мингдан ортиқ ёшлар қатнашиб, улар завод ва фабрикаларда, пахтазорларда, темир йўлларда фидокорона меҳнат қилдилар. Одамлардан йиғиб олинган турли йиғимлар ҳисобига ва ишлаб топилган 2,5 млн сўм пул маблағлари “Танк колоннаси куриш фонди”га берилди [6]. Бундан ташқари 4266 млн сўм миқдориди давлат зиёми ва пул буюм лотереяси тўпланди. Бу маблағлар “Совет Ўзбекистони”, “Совет Ўзбекистонининг 20 йиллиги”, “Ўзбекистон колхозчиси”, “Ўзбекистон комсомоли” номли танк колонналари ва авиация эскадраларини ишлаб чиқаришга [7].

Уруш йиллари давомида нафақат катта ёшли аҳоли вакиллари, балки ёшлар, ҳатто мактаб ўқувчилари ҳам урушни тезроқ якунлаш, душманни мамлакат ҳудудидан қувиб чиқариш орзуси билан яшадилар. Улар катталар қаторида меҳнат қилиб, мудрофаа жамғармасига ўз улушларини қўшдилар. Хусусан, Ўзбекистон пионерлари ленинградлик болаларга совға сифатида 20 вагон мева, 2,3 млн сўм йиғиб бердилар ва улар юбордилар. Тошкент пионер ва ўқувчилари тўплаган пулга “Тошкент пионери” деган танк колоннаси қурилди. Ўзбекистон ёшларининг ватанпарварлиги ва инсонпарварлик ҳаракати ленинградликларнинг чуқур миннатдорчилигига сазовор бўлди. Ўзбекистон ёшларининг ўз ихтиёрлари билан тўплаган ана шу маблағлари уруш эҳтиёжларига сарфланди. Шунингдек, урушнинг дастлабки кунларида республика оилаларидан 30 миллион сўмлик миқдорда пул, облигация ва қимматбаҳо буюмлар тўпланди [8].

Биргина, 1943 йил охири 1944 йилга келиб Ўзбекистонликлардан “Фронт мудрофаа фонди” учун йиғилган маблағларга 2100 та самолёт, 2318 минг дона авиабомба, 17100 та миномёт, 4500 бирликдан иборат миналарни йўқ қилувчи қурол, 60 мингга яқин ҳарбий-кимёвий аппаратура, 22 млн. дона мина ва 560 минг дона снаряд, 1 млн дона граната, дала радиостанциялари учун 3 млн. радио лампа етказиб берилган. Шунингдек қарийб 300 мингта парашют, 5 та бронепоезд, 18 та ҳарбий санитария поезда, 2200 дона кўчма ошхона ва 7518,8 мингта гимнастёрка, 2636,7 мингта пахтали нимча, 2861,5 мингта армия этиги тайёрлаб берилган [9]. Бу Ўзбекистон халқининг турли йиғимлар орқали фашист-босқинчиларини тор-мор этишга, ғалабага қўшган катта ҳиссаси бўлди.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / COCLUSION) Умуман, уруш йилларида Ўзбекистон халқи нафақат фронтга моддий ёрдамлар кўрсатдилар, балки оғир шароит бўлишига қарамасдан юзлаб, минглаб фронтдан жўнатилган фуқароларни қабул қилдилар, боқиб, парваришладилар. Биргина, 1943 йилнинг охирига келиб шаҳарларда 4672 бола, қишлоқларда эса, 3870 бола ўзбек оилалари томонидан тарбияга олинган эди. Уруш арафасида республикада 106 та болалар уйида 12 минг бола тарбияланган бўлса, 1945 йилга келиб, уларнинг сони Ўзбекистон вилоятларида ва Қорақалпоғистонда 263 та болалар уйида, 31,300 болага етди. Ўзбек оилалари урушнинг дастлабки йилларида Россия, Украина, Белоруссия Молдавия, Болтиқбўйи республикаларидан кўчирилиб келтирилган кишиларни ўз бағрига олди[10:66].

Хулоса қилиб айтганда, иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистон халқи ва ўзбек оилалари нафақат фронтда, балки фронт ортида ўз меҳнатлари ва инсонпарварлиги билан турли йиғимларни фронтга етказиб беришда жонбозлик кўрсатдилар. “Фронт мудрофаа жамғармаси”га ўз ҳиссаларини қўшдилар, урушга моддий ёрдамлар кўрсатдилар. Шундай оғир шароитда халқнинг бағрикенглик характериға кўра ҳақиқий

байналминаллик хислатларини намоён этдилар. Ўзбек халқининг миллий менталитетига кўра, бундай фазилят, яъни уюшқоқлик аҳолини оммавий сафарбарликка жалб этиш, урушга	чакирувни ташкил этиш, фронт учун озиқ- овқат, кийим-кечак, ўқ-дори жўнатиш, кўчириб келтирилганларни жойлаштириш ишларида иштирок этганлигини яна бир бор намоён қилдилар.
---	---

**АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):**

1. Пўлатов И. Буюк ғалабада Ўзбекистон ҳиссаси. Т., “Ўзбекистон”, 1974 181-бет.
2. Ражабова Р.Ё,Каримов Р.Ҳ ва бошқалар Ўзбекистон тарихи. (1917-1993 йй.) Т.,1993. 245-бет.
3. Ражабова Р.Ё,Каримов Р.Ҳ ва бошқалар... 245-бет.
4. Обломуродов Н. Ўзбекистоннинг фашистлар хуружидан зарар кўрган районларга ёрдами.-Т., “Фан”. 1985.
5. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. (Ш.Каримов таҳрири остида). Т., 1993. 225-бет
6. Совет Ўзбекистони газетаси. 1985 йил 20 парель
7. Совет Ўзбекистони газетаси. 1985 йил 20 парель
8. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. (Ш.Каримов таҳрири остида). Т., 1993 227-бет.
9. Обломуродов Н. Ҳазратқулов А, Толипов Ф ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. Т., 2011. 268 б.
10. Ишқувватов В, Толипов Ф. Маҳалла: ўтмишда ва бугун. Т., 2014. 66-бет.

СУРХОНДАРЁДА ИЖТИМОЙ ҲИМОЯНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ВА СПОРТНИНГ ЎРНИ

Турсунов Ўктам Сайпуллаевич

*Термиз иқтисодиёт ва сервис университети
Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси ўқитувчиси
e-mail: utursunov089@gmail.com.
<https://orcid.org/0009-0004-4942-0601>
UDK 94 (575.1)*

Аннотация: Ушбу мақолада мустақиллик йилларида Сурхондарё вилоятида ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолини қўллаб-қувватлашда жисмоний тарбия ва спортнинг ўрни ҳамда аҳамияти таҳлил этилган. Тадқиқотда кам таъминланган ва имконияти чекланган оилалар фарзандларини спортга жалб этиш бўйича амалга оширилган давлат сиёсати, ҳудудий дастурлар ва амалий ташаббуслар ёритилган. Шунингдек, спорт орқали ижтимоий ҳимояга муҳтож ёшларнинг жисмоний ривожини, ижтимоий фаоллигини ва ҳаётга мослашувчанлигини оширишда эришилган ютуқлар аниқ мисоллар асосида очиқ берилган. Мақолада Сурхондарё вилоятида спорт инфратузилмасининг кенгайиши, спорт мусобақалари ва тўғарақларининг ижтимоий ҳимоя тизимидаги ўрни ҳулосавий тарзда умумлаштирилган.

Калит сўзлар: Сурхондарё вилояти, ижтимоий ҳимоя, жисмоний тарбия, спорт, кам таъминланган оилалар, ёшлар спорти, имконияти чекланган шахслар, спорт инфратузилмаси, соғлом турмуш тарзи.

Аннотация: В данной статье проанализирована роль и значение физической культуры и спорта в поддержке социально незащищенного населения в Сурхандарьинской области в годы независимости. В исследовании освещены государственная политика, региональные программы и практические инициативы, направленные на привлечение детей из малообеспеченных и социально ограниченных семей к занятиям спортом. Также приведены конкретные примеры достижений, способствующих физическому развитию, социальной активности и адаптивности к жизни молодежи,

находящейся в социально уязвимом положении. В статье обобщены сведения о расширении спортивной инфраструктуры в Сурхандарьинской области, а также о роли спортивных соревнований и клубов в системе социальной поддержки.

Ключевые слова: Сурхандарьинская область, социальная защита, физическая культура, спорт, малообеспеченные семьи, молодежный спорт, лица с ограниченными возможностями, спортивная инфраструктура, здоровый образ жизни.

Abstract: This article analyzes the role and significance of physical education and sports in supporting socially vulnerable populations in Surkhandarya region during the years of independence. The study highlights state policies, regional programs, and practical initiatives aimed at engaging children from low-income and socially disadvantaged families in sports activities. Specific examples of achievements that enhance the physical development, social activity, and life adaptability of socially vulnerable youth are provided. The article also summarizes the expansion of sports infrastructure in Surkhandarya region and the role of sports competitions and clubs within the social protection system.

Keywords: Surkhandarya region, social protection, physical education, sports, low-income families, youth sports, persons with disabilities, sports infrastructure, healthy lifestyle.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Сурхондарёда ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли ўртасида мукамал давлат дастурлари асосида олиб борилаётган соҳалардан бири жисмоний тарбия ва спорт ишларини янада

ривожлантириш бўлиб, кам таъминланган ва соғлиги яхши бўлмаган аҳолини спорт турларига жалб қилиш бўйича алоҳида тадбирлар ўтказилди.

Сурхондарё вилоятини чекка кишлоқларда ҳимояга муҳтож бўлган ўғил-қизларни мусобақаларда иштирокини таъминлаш бўйича олиб борилган ишлар туфайли иқтидорли спортчилар етишиб чикди. Иқтисодий жиҳатдан кам таъминланган Денов тумани Лочин маҳалласида яшовчи Оқбўтаева Шаҳноза мана шундай спортчилардан бири ҳисобланади. Шаҳноза ўзидаги иқтидор, тиришқоқлиги, ва машаққатли меҳнати эвазига тезда катта ютуқларни қўлга кирита бошлади. 2010 йил 10-16 декабрь кунлари Ҳиндистоннинг Деҳли шаҳрида бўлиб ўтган болалар ва ўсмирлар ўртасида спортнинг кураш тури бўйича VI Жаҳон чемпионатида Шаҳноза 52 кг вазнда қатнашиб, мусобақанинг бронза медалини қўлга киритди[1].

Шунингдек, Лондон шаҳрида 2012 йил бўлиб ўтган спортнинг кураш тури бўйича VII Жаҳон чемпионати Шаҳнозага яна ҳам омад олиб келди. У мусобақада 63 кг вазнда қатнашиб, финал учрашувининг биринчи дақиқасидаёқ Монголиялик рақибни устидан соф ғалаба (ҳалол) билан ғалаба қозониб, мусобақанинг олтин медални қўлга киритди. Шундан сўнг, Шаҳноза мазкур мусобақада мутлақ вазнда ҳам омадини синаб кўришга қарор қилди. У яна беш бор гиламга чиқиб, дастлаб Англия, Австрия, Хитой Тайпеилик полвонларни мағлуб этиб ярим финалга чиқди. Ярим финалда монголиялик рақибини, финалда эса 90 кг лик ўз жамоадошини икки ёнбош усули билан мағлуб этиб, мусобақанинг мутлақ вазни бўйича олтин медалини қўлга киритди. Шундай қилиб мазкур мусобақада Шаҳноза Оқбўтаева 2 та олтин медални (63 кг ва мутлақ вазн бўйича) қўлга киритиб чинакам маҳорат эгаси эканлигини намоён этди[2:2-3].

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Сурхон воҳасида ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолини фарзандларни спортга жалб этиш борасида ибратли ишлар амалга оширилиши натижасида саралаб

олинган ёш болалар ҳисобидан 2000 йилда бокс федерацияси ташкил этилган бўлса, ўтган қисқа вақт ичида жуда катта ишлар амалга оширилди. Айни пайтда ижтимоий ҳимояга муҳтож оилаларни фарзандларни спортга жалб этиш, уларни моддий маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватланиши натижасида вилоятнинг Термиз шаҳри, Жарқўрғон, Шўрчи, Денов, Узун, Ангор, Шеробод, Қизирик туманларида ўнлаб ёшлар бокс тўғарақларида машғулоти олиб боришмоқда. Бошқача қилиб айтганда, воҳада 1205 нафар киши бокс билан шуғулланади. Шулардан 106 нафарини хотин-қизлар ташкил этади. Боксга қизиқувчи спортчиларга эса 45 нафар мураббий таълим бериб, “чарм қўлқоп” усул ва сирларини кунт билан ўргатиб бормоқда[3].

Сурхондарё вилоятида аҳолини кам таъминланган қисмни жисмоний спортга жалб этиш, айниқса моддий жиҳатдан қийналган оилаларни фарзандларни бепул, спорт турларига иқтидорига қараб жалб этиш бўйича вилоят ҳокимлиги ихтиёрида махсус кенгаш тузилди. Ушбу кенгашни фаолияти туфайли 2017 йил мамлакат бўйича ўтказилаётган мусобақаларда 300 нафар кам таъминланган оилаларни фарзандлари спортчи иштирок этди[4].

Шуни алоҳида таъкидлаш керак. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 17 январдаги 27-сонли “Ўзбекистонда футболни ривожлантиришнинг ташкилий асослари ва принципларини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” қарорини[5] амалга ошириш мақсадида Йўлдош Комиловнинг ташаббуси билан кам таъминланган ва ижтимоий ҳимояга муҳтож оилаларни фарзандлари учун Сурхондарё вилояти Денов шаҳри ҳокимининг 1996 йил 2-июндаги 279-сонли, Вилоят халқ таълим бошқармасининг 1996 йил 5-июндаги 6-сонли қарори асосида туманда футбол мактаби ташкиллаштирилди. Денов шаҳар ҳокимининг 1997 йил 17 июндаги 308-сонли ва Денов туман ҳокимининг 1998 йил 3 сентябрдаги 748-сонли қарорларига асосан Сурхондарё вилоят ҳокимининг 1998 йил 3 декабрдаги 306-сонли қарори билан Денов

футбол мактаби ижтимоий ҳимояга муҳтож ва кам таъминланган оилаларни фарзандларини спортга жалб этган мактаб-интернатга айлантирилди[6:14].

Сурхондарё вилояти ҳокимлигини ташаббуси билан ижтимоий ҳимояга муҳтож ҳамда кам таъминланган оилаларни фарзандлари ўртасида Музработ туманидаги болалар ва ўсмирлар спорт мактабида 2017 йил октябрь ойида волейбол бўйича туман биринчилиги бўлиб ўтди. Мурасасиз кечган баҳсда Музработ тумани БЎСМ волейболчилари 1-ўрин, 32-мактаб спортчилари 2-ўринга лойиқ топилган бўлса, 3-ўринни 33-мактаб, 41-мактаб жамоалари эгаллашди[7]. 2017 йил Шеробод туманида мустақиллигимизнинг 26 йиллигига бағишланиб ўтказилган велопойгада иқтисодий ҳимояга муҳтож ва кам таъминланган оилаларнинг фарзандларидан 100 нафар спортчилар иштирок этди. Беллашувда велопойгачилар бор куч-имкониятларини ишга солди. Улар орасидан тажриба бобида устун ва чаққонроқ ҳаракат қилган спортчилар марра чизигини биринчи бўлиб кесиб ўтдилар. Шу йили Музработ туманида 3 км масофада ташкил этилган велопойга мусобақаси ҳам юқори савияда кечди. Жисмоний маҳорати юқори бўлган спортчилар марра чизигига биринчи бўлиб етиб келишди. Велопойга якунида ғолиб бўлган спортчиларга тадбир ташкилотчилари томонидан эсдалик совғалари улашилди[8].

Термиз туманидаги “Чегара” маҳалласи раиси Парда Фармонов айтишича, худудда маҳалладаги кам таъминланган ва иқтисодий ҳимояга муҳтож оилаларни фарзандларни бўш вақтларини ҳисобга олиб, спорт билан шуғулланишлари учун ҳамма шароитлар муҳайё экан. Оқсоқолнинг таъкидлашича, маҳалланинг уч жойида спорт тўғараклари фаолият кўрсатиб турибди ва юзга яқин ёшлар бу тўғаракларда ўзлари қизиққан спорт турлари билан машғул[9]. Ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган оилани фарзанди Аҳрор Бозоров ҳам кишлоқдаги тўғаракларда тенгдошлари қатори гоҳ футбол ўйнаб, гоҳ курашга тушиб, гоҳ бокс билан шуғулланиб абжирликда, илдамликда, довюракликда

кишлоқда анча танилганди. У улғайса, номдор спортчи бўлишни орзу қиларди ва шунга яраша мусобақаларда фаол қатнашарди. Афсуски, ўн ёшга етганида фалокатга йўлиқди. Ёр бола Термиз темир йўл станциясига яқинлашиб келаётган пассажир поездига осилиб, вагонга чиқиб олишга уринади-ю, эҳтиётсизлик оқибатида вагон тутқичидан қўли узилади ва тезлиги секинлаша бошлаган вагон остига тушиб кетади. Икки оёғини ҳам вагон ғилдираклари эзгилаб ўтади. Врачлар ҳар қанча урунишмасин эзгиланган оёқларни тиззадан пастини кесиб ташлашдан бошқа чора топиша олмайди. Энг муҳими, ўсмирнинг юраги бақувват эди, машаққатларни мардонавор енгди[10:4].

Ўзбекистон жисмоний тарбия институти спорт залларида кунора ташкил этилган босимли машқлар Аҳрорнинг иродасини синовдан ўтказди, кучига-куч кўшди, маҳоратини оширди, нуфузли мусобақаларда юқори ўринларга эришишига умид уйғотди. Оғир атлетиканинг пауэрлифтинг усули бўйича ўтказилган республика кубоги ва чемпионати баҳсларида ғолиб чиқди. Шундан кейин устозлари унинг иродаси ва кучига қатъий ишонишди. Имконияти чекланган спортчилар терма жамоаси аъзоллигига қабул қилишиб, паралимпия ўйинларида иштирок этиш ҳуқуқини берувчи рейтинг очколарни тўплаш учун Осиё чемпионати ва кубоги баҳсларида қатнаштириб, йигитнинг нимага қодирлигини яна бир карра синадилар.

Аҳрор Бозоров 2016 йилнинг 13-17 февralида Дубай шаҳрида бўлиб ўтган баҳсларда ётиб тош кўтаришда 185 килограммлик маррани забт этди. У 2016 йилнинг 24-28 февраль кунлари Малайзия давлатида ташкиллаштирилган Осиё кубоги беллашувларида ётиб тош кўтаришда 196 килограммлик натижа қайд этиб, хоразмлик Роза Қозиева, қашқадарёлик Нуриддин Давлатовлар билан бирга Рио де Жанейро шаҳрида имконияти чекланган спортчилар ўртасида ўтказиладиган паралимпия ўйинларида қатнашиш ҳуқуқини қўлга киритди[11].

Аммо Аҳрор Бозоров бу ютуқдан

хаволанмади, бепарво бўлмади. Ҳар бир спортчи орзуси бўлган нуфузли мусобақада яхши натижага эришиш учун пухта ҳозирланди. Беш ой фикр-у хаёли машғулотда бўлди.

Машаққатларга чидади, мураббийлари кўрсатмасини бажариш учун ўзида ирода, куч топа билди. Ниҳоят, “чегара” маҳалласида ўсиб-улғайган қишлоқ йигити Аҳрор Бозоровга океан ортидаги давлат-Бразилиянинг Рио де Жанейро шаҳрида ўтказилган (2016 йилнинг 7-18 сентябрь кунлари) паралимпия ўйинларида оғир атлетиканинг пауэрлифтинг, яъни ётган жойида икки қўллаб тош кўтариш баҳсида иштирок этиш насиб этди. У нуфузли баҳсда ётган жойида 207 килограмм оғирликдаги тошни кўтаришга муваффақ бўлди ва мусобақанинг бронза медали соҳибига айланди. Мамлакатимиз паралимпиячилари Рио де Жанейро шаҳридан юртимизга шода-шода медаллар билан қайтаркан, 32 нафар иштирокчи-спортчи орасида “чегара” маҳалласида ўсиб-улғайган оддий қишлоқ йигити Аҳрор Бозоров ҳам борлигидан ҳар бир сурхондарёлик фахрлангани рост[11]. Иродаси пўлатдек метин, гарчанд имконияти чекланган бўлса-да, сира тушкунликка тушмай, фақат умид билан олға интиладиган жасур спортчимизнинг ютуғи юрт раҳбарлари томонидан муносиб рағбатлантирилди. Аҳрор Бозоров бронза медалини қўлга киритгани учун президентимиз фармонига кўра, “Жасорат” медали билан мукофотланди ва унга 75 минг ақш доллари миқдоридаги чек топширилди ҳамда мамлакатимизда ишлаб чиқарилган “Малибу” русумли автомашинаси мукофот тариқасида берилди[12].

Вилоятда яна бир ижтимоий ҳимояга муҳтож оилани фарзанди Гулжаной Наимованинг машаққатли меҳнатини алоҳида таъкидламоқ жоиз. Гулжаной Наимова Абдулло қизи 2001 йил 1 январида Сурхондарё вилояти Узун туманида таваллуд топган. 10 ёшдан бошлаб спорт машғулотларига қатнай бошлаган. Ёш бўлишига қарамай тинимсиз меҳнат қилди. Машғулотларга катта қизиқиш билан қатнашиб, таэквондо сирларини пухта ўзлаштирди. Икки карра Ўзбекистон

чемпиони бўлди[13]. 2017 йилнинг октябрь ойида Норвегияда бўлиб ўтган жаҳон чемпионатида қатнашиб, яхши натижаларга эришди[13]. 2017 йили Кореянинг Сеул шаҳрида бўлиб ўтган Осиё чемпионатида узунлик Гулжаной Наимова юртимиз шарафини муносиб ҳимоя қилиб, таэквондонинг WTF йўналишида кумуш медал соҳибасига айланди[13].

Ўзбекистонда, жумладан, Сурхондарё вилоятида ижтимоий ҳимояга муҳтож ҳамда кам таъминланган оилаларни фарзандларига алоҳида эътибор берилиб, 2017 йилда спортга бўлган эътибор давлат сиёсатининг энг устувор йўналишларидан бири бўлди. Кам таъминланган оилаларни фарзандларни спортга жалб этиш даврнинг ўзи талаб этмоқда. Шу мақсадда нафақат республикамызда, балки вилоятимизда ҳам ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолини фарзандларни спортга бўлган эътибор кучайиб, ҳатто чекка-чекка ҳудудларда ҳам спортнинг барча турлари билан шуғулланиш учун етарли шароитлар яратилмоқда. Сурхондарё вилоятида жами 4344 та спорт иншооти хизмат кўрсатиб келмоқда. Уларнинг 50 фоизидан ошиғи қишлоқ жойларда жойлашган. Мавжуд спорт майдонларининг бир кунлик сифимлик қуввати 146 минг 375 нафар кишини ташкил этади[13]. Ижтимоий ҳимояга муҳтож оилаларни фарзандларини спортга кенг жалб этилаётир[13].

Спортнинг оммавийлигини таъминлаш мақсадида вилоятнинг барча ҳудудларида ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳолини ва уларни фарзандлар учун мукамал шарт-шароитлар яратиб бериш мақсадида ҳомий ташкилотлар билан ҳамкорликда спорт мусобақалари ўтказиб келинмоқда, - дейди вилоят жисмоний тарбия ва спорт бошқармаси ходими Бахтиёр Мерганов. Вилоятда жами шуғулланувчилар сони 40 та спорт тури бўйича ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли ва уларни фарзандлари 34 минг 552 нафарни ташкил этади. Жумладан, мусобақа ғолиблари ҳам муносиб рағбатлантирилди[13].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хуллас, мустақиллик йилларида Сурхон воҳасида ижтимоий

химояга муҳтож аҳолини спортга жалб этиш борасида муҳим амалий ишлар бажарилиб, жисмоний тарбия ва спортни оммалаштириш мақсадида қатор тадбирлар ўтказилди. Ушбу тадбирлар асосида ижтимоий химояга муҳтож аҳоли орасида соғлом турмуш тарзини қўйиш тажрибаси тўпланиб борди. Янги Ўзбекистон шароитда

жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Натижада республикада соҳанинг моддий-техник таъминоти анча мустаҳкамланди. Шундай шароитда Сурхондарёда ҳам кўплаб спорт иншоотлари барпо этилди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Дала ёзувлари. (Денов тумани, Лочин маҳалласи, 34-уйда яшовчи кураш ва дзю-до бўйича спорт устаси, жаҳон чемпиони Оқбўтаева Шаҳноза Ғуломовна билан суҳбат материаллари). 2020 йил 24 октябрь.
2. Хидиров З. Туманли албиондан қўш олтин // Денов овози. 2012 йил 27 ноябрь сони. – Б. 2-3.
3. Сурхон тонги. 2017 йил 15 август. – Б. 4.
4. Сурхон тонги. 2017 йил 27 ноябрь. – Б. 3.
5. ЎзРВМнинг қарорлар тўплами. “Ўзбекистонда футболни ривожлантиришнинг ташкилий асослари ва принциплари тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги № 27 –сон, 1996, 17 январь.
6. Ҳабибулла Ғофур. Денов футболли.-Тошкент: «Мухаррир».- 2010. – 14 б.
7. Сурхон тонги. 2017 йил 6 октябрь. – Б. 4.
8. Сурхон тонги. 2017 йил 25 август. – Б. 4.
9. Дала ёзувлари. (Термиз тумани, Чегарачи маҳалласи, 29-уйда яшовчи фуқаро Фармонов Парда билан суҳбат материаллари). 2020 йил 4 октябрь.
10. Ғуруримиз тоғлардан юксак. Сурхон ёшлари 2016.31.08.№ 15 – 16.(152). 4 б.
11. Сурхон тонги. 2017 йил 28 февраль.
12. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 19 сентябрдаги «Рио-де-Жанейро шаҳрида (Бразилия) бўлиб ўтган XV ёзги Паралимпия ўйинлари ғолиб ва совриндорларини пул мукофотлари билан тақдирлаш тўғрисида»ги Фармойиши.
13. Сурхон тонги. 2017 йил 26 июль. – Б. 4.

BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASIDA IQTISODIY HAYOT (QASHQADARYO VILOYATI MISOLIDA)

To‘xtayev Shohrux Eshpo‘latovich

Qarshi davlat universiteti O‘zbekiston tarixi kafedrası o‘qituvchisi

ORCID: 0009-0006-8458-7129

e-mail: shohrux.tuxtayev@mail.ru

UDK 94 (575.1)

Annotatsiya: Ushbu maqola Qashqadaryo viloyatining 1920-1924-yillardagi iqtisodiy hayotini ochib berishga qaratilgan. Unda Qashqadaryo vohasining qishloq xo‘jaligidagi ahvol, aholi turmush tarzining holati, qishloq xo‘jaligini rivojlantirish uchun ajratilgan mablag‘lar va banklar faoliyati haqida qisqacha to‘xtalib o‘tilgan. Ushbu tadqiqot Buxoro Xalq Sovet Respublikasining iqtisodiy hayotini Qashqadaryo viloyati misolida yoritib bergan.

Kalit so‘zlar: Buxoro Xalq Sovet Respublikasi, Qashqadaryo, G‘uzor, Shahrisabz, Kitob, hunarmandchilik, sanoat, savdo, Qarshi-G‘uzor-Kitob, Markaziy xalq banki.

Аннотация: Данная статья направлена на раскрытие экономической жизни Кашкадарьинской области в 1920-1924 годах. В ней кратко рассматривается состояние сельского хозяйства Кашкадарьинской долины, уровень жизни населения, средства, выделенные на развитие сельского хозяйства, а также деятельность банков. Данное исследование освещает экономическую жизнь Бухарской Народной Советской Республики на примере Кашкадарьинской области.

Ключевые слова: Бухарская Народная Советская Республика, Кашкадарья, Гузар, Шахрисабз, Китаб, ремесла, промышленность, торговля, Карши-Гузар-Китаб, Центральный народный банк.

Abstract: This article aims to reveal the economic life of the Kashkadarya region during 1920-1924. It briefly touches upon the state of agriculture in the Kashkadarya valley, the living conditions of the population, funds allocated for the development of agriculture, and the activities of banks. This study highlights the economic life of the Bukhara People’s Soviet Republic using the example of the Kashkadarya region.

Keywords: Bukhara People’s Soviet Republic, Kashkadarya, Guzar, Shakhrisabz, Kitab, handicrafts, industry, trade, Karshi-Guzar-Kitab, Central People’s Bank.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Dunyo miqyosida bugungi davr globallashuv bosqichi sharoitida sodir bo‘layotgan ijtimoiy-siyosiy jarayonlar, turli doiralarning manfaatli to‘qnashuvlari va ularning yuzaga chiqish sabablarini tahlil qilish va o‘rganish dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. O‘zbekiston Respublikasi, xususan Qashqadaryo vohasining XX asrning 20-yillarida iqtisodiy hayotining rivojlanishi, aholi turmush sharoitining kechishi, shuningdek mamlakatdagi sovet tuzumiga qarshi norozilik harakatining yuzaga kelishi, uning maqsad va vazifalari, harakatlantiruvchi kuchlari, sabab va oqibatlarini xolis o‘rganish tadqiqotchilar oldida turgan muhim asosiy vazifalardan biridir.

Jahonning turli ilmiy-tadqiqot markazlari, ixtisoslashgan ilmiy muassasalar hamda institutlar tomonidan xalqlarning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy ahvolini namoyon qilib beruvchi tarixiy hujjatlar o‘rganilmoqda. Xususan, sovet davlatning dastlabki o‘rnatilgan davrida u tomonidan bosib olingan O‘rta Osiyoning qator hududlarida amalga oshirilgan qarshilik harakatlari, bu harakatlarni bostirishga qarshi sovet hokimiyati tomonidan olib borilgan siyosatning amaliy hayotga tatbiq etish barobarida, bu harakatlarning iqtisodiy hayotga ta’sirining nazariy va amaliy tavsiyalarini ishlab chiqishga qaratilgan ishlar amalga oshirilmoqda.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son “O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi

to'g'risida" gi farmoni, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasining 2019 yil 5 yanvardagi 222-XX topshirig'i asosida «O'zbekiston tarixini o'rganish ishlarini samarali tashkil etish» ga qaratilgan «Yo'l xaritasi», O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 22 noyabrdagi 936-son O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi va hududlardagi oliy ta'lim muassasalari tuzilmasida Qatag'on qurbonlari xotirasi muzeylarini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risidagi qarori, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021 yil 9 iyundagi 357-son O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi qatag'on qurbonlari xotirasi davlat muzeyi va hududlardagi oliy ta'lim muassasalari tuzilmasidagi qatag'on qurbonlari xotirasi muzeylari hamda «shahidlar xotirasi» jamoat fondini qo'llab-quvvatlash to'g'risidagi qarorlar va sohaga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu maqola muayyan darajada xizmat qiladi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston tarixini xolis va haqqoniy yaratish uchun imkoniyat va sharoit tug'ildi. BXSР tarixining ko'p jihatlari keyingi yillarda yaratilgan tadqiqotlarda yoritildi. Lekin BXSР ning sharqiy hududlari hisoblangan Qashqadaryo vohasining iqtisodiy hayoti batafsil yoritilmadi.

XX asr boshida Qashqadaryo hududlari Buxoro amirligi tarkibida edi. 1920-yil 28-avgust kuni Frunze qo'mondonligiga qarashli 1-Turkiston otliq diviziyasining M.A.Melkumov boshchiligidagi qo'shini, Taxta Qoracha dovonidan oshib, Kitob va Shahrisabzga hujum uyushtiradi[1]. So'ngra Qarshi, Kitob, Shahrisabz, G'uzor, Chiroqchi, Yakkabog' beklilari bosib olinadi. Tinch aholi ustiga qilingan hujum natijasida qishloqlar vayron qilinadi, ekin maydonlari yo'q qilinadi.

1920-yil 2-sentyabrda Buxoro shahrining bosib olinishi bilan, qizil armiya tomonidan amirlik tarkibidagi 27 viloyat (beklik) va 11 tuman ham birin-ketin bosqinchilar tomonidan zabt etiladi[2]. O'zbek davlatchiligining mang'itlar hukmronligi davri shu bilan o'z nihoyasiga yetadi. 1920-yilning 14-sentyabrda Xalq Nozirlar Sho'rosi, Inqilobiy Komitet va

Buxoro Kompartiyasi MKning umumiy yig'ilishida 9 kishidan iborat[3], Butun Buxoro Inqilobiy Komiteti tuzildi.

1920-yilning 6-8-oktabr kunlari Butunbuxoro xalq vakillarining I qurultoyi chaqirilib, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSР) tuzilganligi e'lon qilindi[4]. Uning hududi 182,193 ming km², aholisi 2,2 mln kishidan ko'proq, asosan, o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar va boshqa xalqlar yashagan[5]. Bu davlat tuzumi jihatidan xalq demokratik hokimiyati edi. 1920-yilning kuzida BXSРda dastlabki ma'muriy-hududiy bo'linish o'tkazilib, u viloyatlar, tumanlar kentlar va qishloqlarga ajratilgan. Buxoro respublikasidagi ma'muriy-hududiy bo'linish ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy vaziyatga qarab tez-tez o'zgarib turgan. Jumladan, 1922-yilda 7 ta, 1923- yilda 8 ta, 1924-yilda 15 viloyat mavjud bo'lgan[6]. 1924-yil 1-oktyabrda BXSРda ma'muriy-hududiy bo'linish qayta o'tkazilib, viloyatlar o'rniga 5 ta okrug tuziladi[7]. Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo, Turkman (Amudaryo), Sharqiy Buxoro okruglari shular jumlasidandir. Shu davrda Qashqadaryo okrugida 2 ta viloyat (Qarshi va Shahrisabz), 9 ta tuman (Qarshi, Koson, Beshkent, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog', Chiroqchi) tuzildi.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasi agrar mamlakat bo'lib, aholining asosiy qismi qishloq xo'jaligida dehqonchilik bilan shug'ullangan. 1920-yilda BXSРda "Ziroat ishlari soveti" (qishloq xo'jalik ishlari nozirligi) tashkil etildi. Nozirlikka Buxoro jadidchilik harakatining yirik vakillaridan biri Mirzo Abdulrahim Yusufzoda tayinlandi. U ushbu lavozimda 1920- yil kuzidan 1921-yil yanvariga qadar faoliyat ko'rsatdi.

"Buxoro axbori" gazetasining 1920-yil 21-noyabrda chop etilgan maqolada, shu yilning 11-oktyabrda BXSР hukumati tomonidan "Oziq andozi va uning miqdori, narxi xususida" qaror qabul qilinganligi haqida ma'lumot beriladi[8]. Shuningdek, gazetada chop etilgan ushbu hujjatda respublika hududida yashayotgan aholi zimmasiga qancha miqdorda qishloq xo'jalida yetishtiriladigan mahsulotlarini tayyorlab, yetkazib berish majburiyati yuklatilganligi ko'rsatib o'tiladi. Masalan, 1920-yilda Qarshi hududi dehqonlari

davlatga 525000 pud don, 193000 pud beda yemi, 669000 pud arpa, 73000 pud mayiz topshirishlari zarur bo'lgan. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini davlat tomonidan qabul qilib olish jarayonlarida hududlar bo'yicha solishtirilganda narxlar turlicha bo'lganligini ham ko'rishimiz mumkin. Misol uchun, Buxoro hududida 1 pud donning narxi 280 rubl bo'lgan bo'lsa, Qarshida esa 1 pud donning narxi 268 rubl bo'lgan. Ammo 1 pud arpaning narxi ikkala hududda ham bir xil, 160 rubl qilib belgilangan[1]. Ko'rinib turibdiki, narxlar o'rtasida bir xillik bo'lmagan.

1920-yilda Rossiyada yuz bergan qurg'oqchilik va buning oqibatida ro'y bergan ocharchilik mamlakatning katta hududlarini qamrab oladi. Bunday vaziyatda BXSР iqtisodiy jihatdan qiyin vaziyatda bo'lishlariga qaramay, 1921–1922 yillarda markazga 4,4 mln pud g'alla[9] yuboradi. Shuningdek, BXSРning oblastlaridan ham Rossiyaga nafaqat g'alla, paxta, jun mahsulotlari ham yuborilgan. 1920-yilning dekabr oyida Rossiyaga 800 vagon paxta, 200 vagon jun bepul berib yuboriladi. 1921-yilning iyun oyida 50 ming pud g'alla jo'natiladi. Jumladan, mazkur yilning 15 iyunida Qarshi va Karmanadan Moskvaga 20 vagon, iyul oyida esa 25 vagon don, 1922-yilning yanvarida Qarshidan Boshqirdistonga 28 ming pud don yuborilgan[1].

1923-yilda Qori Yo'ldosh Po'latov Qarshi va Chorjo'y oblastlarida bo'lib, dehqonlarining ahvolini borib ko'radi. Dehqonlarga 10 ming pud bug'doy, 5000 pud jo'xori, 1000 pud mosh, 400 pud kunjut beradi. Ahvoli nochor kishilarga 500 bosh qoramol ham tekinga tarqatiladi[10].

Buxoro Xalq Sovet Respublikasida yetishtirilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini markazga tashib ketish uchun temiryo'l benihoya zarur edi. Shuning uchun, 1923-yil 22- dekabrda BXSР Xalq Nozirlar Sovetining Qarshi–G'uzor va Qarshi-Termiz temiryo'lini qurish to'g'risidagi qarori qabul qilingan[1]. Temir yo'l qurilishi xarajatlari 1million 250 ming rubl oltin hisobida baholangan va bu mablag'ning yarmini BXSР, qolgan yarmini Ittifoq organlari to'lashi lozim edi[11]. Qarorda temir yo'l qurilishini 1924- yilga kelib tugatilishi nazarda tutilgan edi. BXSР

hukumati Qarshi-G'uzor-Kitob va Karki-Termiz temir yo'l tarmog'ini tiklash ishlari uchun 1 million 450 ming rubl ajratgan[12]. Shu yilning noyabrida Qarshi–Kitob temir yo'lida ta'mirlash ishlari nihoyasiga yetkazilgan va poyezdlar qatnovi yo'lga qo'yiladi.

1920–1924 yillarda O'zbekiston janubiy hududlarida hunarmandchilik, sanoat va savdoni rivojlantirish masalalariga ham alohida e'tibor qaratilib, vohaning qishloq xo'jaligidagi dehqonchilik va chorvachilik sohalarini rivojlantirish uchun zarur bo'lgan hunarmandchilik artellari tashkil qilina boshlandi.

BXSРning mazkur hududdagi boshqaruvi davrida an'anaviy hunarmandchilik mavjud bo'lgan, ammo zamonaviy sanoat aytarli rivojlanmagan[13]. 1920-yilda Shahrisabzda Eshonqulboy Soliyevning mulki bo'lgan yagona paxta tozalash zavodi bo'lgan. Ushbu korxona kam quvvatli bo'lib, suv yordamida ishlatilgan. Zavodda paxta qayta ishlanib, tola ishlab chiqarilgan.

1920-yilning kuzida Buxoro shahrida Markaziy xalq banki ish boshladi. Hukumat tomonidan bank kerakli miqdordagi mablag' bilan ta'minlangan. Respublika oblastlarida bankning shu'balari tashkil etila boshlandi. Jumladan, 1921- yilning 1-yanvarda Qarshi viloyatida bankning shu'balari tashkil etildi[14]

BXSР hukumati dehqon xo'jaliklariga kooperatsiya yo'li bilan yordam ko'rsatish maqsadida 1923-yil sentyabrda kooperatsiya to'g'risida dekret chiqardi. Respublikada Markaziy kooperativ komissiyasi tuzildi. Qishloq xo'jaligida islohotlarni samarali amalga oshirish uchun katta miqdordagi mablag'ni talab qilardi. Shu maqsadda hukumat, bu masalaga alohida e'tibor qaratgan. 1923-yilning oxirlarida Buxoroda, O'rta Osiyo Qishloq xo'jalik bankining bo'limi ochildi. Jumladan, Qarshi viloyati ham mazkur bankning bo'limi tashkil etildi[15]. Keyinchalik hukumat sarmoyasi hisobiga kuchaygan qishloq xo'jalik banki ko'p qishloqlarda qarz beruvchi shirkatlar ochdi. Bu shirkatlar vositasida dehqon xo'jaliklari tomonidan qarz olindi, shuningdek, ular qishloq xo'jalik asbob-uskunolari, ekish uchun urug'lik va boshqa narsalar bilan ta'minlandi. Bundan

tashqari, Buxoro hukumati qishloq xo'jaligini moliyalashtirishni yaxshilash uchun 1923-yil qo'shimcha 1 mln oltin rubllik kredit ajratgan, chunki bu davrda qishloq xo'jaligining ko'p tarmoqlari og'ir ahvolga kelib qolgan edi.

1922-yildan boshlab BXSРda oziq-ovqat solig'i mahsulot va pul ko'rinishida olish joriy etilgan. Faqat ushr solig'i mahsulot tarzida olingan. Mazkur yilning yanvar oyidan boshlab oblastlarda soliq boshqarmalari faoliyati yo'lga qo'yiladi va aholidan soliq yig'ish ishlari ular tomonidan olib boriladi. "Ozod Buxoro" gazetasida yozilishicha, 1923-yilda G'uzor rayoni soliq mudirining bergan ma'lumoti bo'yicha aholidan soliqning 98 foizi to'planib, ushr solig'i miqdori 7551 so'm, zakot solig'i tushumi 15762 so'mni tashkil etgani qayd etilgan[16].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Buxoro amirligi tugatilib, uning o'rni tashkil etilgan Buxoro Xalq Sovet Respublikasi iqtisodiy holatini yaxshilashga va rivojlantirishga e'tiborini qaratdi. BXSР tarkibida bo'lgan Qashqadaryo vohasi aholisi

murakkab siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy davrni o'z boshidan kechirdi. Respublika hukumati tomonidan "Yer to'g'risida"gi dekret qabul qilinib, amaldorlar ixtiyorida barcha mulklar va yer, umumxalq mulki deb e'lon qilindi. Hukumatning mulkdorlar tabaqasiga nisbatan bunday munosabati qattiq norozilikka sabab bo'ldi. BXSР boshqaruvi yillarida Qashqadaryo hududida an'anaviy hunarmandchilik mavjud bo'lgan, ammo zamonaviy sanoat deyarli shakllanmagan. Faqat Shahrisabz shaharida paxta tozalash korxonasi mavjud edi. Vohaning shaharlari va mahalla guzarlarida yashagan aholisining asosiy qismi kulolchilik, to'qimachilik, temirchilik, chilangarlik, shishasozlik kabi hunarmandchilik turlari bilan shug'ullangan.

Bundan tashqari bu hududda davom etayotgan milliy-ozodlik harakatlari ham iqtisodiyotni rivojlanishiga o'ziga xos tarzda salbiy ta'sir ko'rsatayotgan edi. Lekin shunday bo'lsada, aholini ijtimoiy himoya qilish ishlari biroz bo'lsada rivojlanayotgan edi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. История Бухарской Народной Советской Республики // Сборник документов. – Тошкент: "Фан", 1976.
2. Жўрақулов О. Қашқадарё манғитлари. – Тошкент: "Фан", 1993.
3. Ражабов Қ. Бухорога қизил армия босқини ва унга қарши кураш. – Тошкент: "Маънавият", 2002.
4. O'zMA, P-47-fond, 1-ro'yxat, 5-yig'majild, 65-varaq.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-жилд. – Тошкент, "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2001.
6. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Иккинчи китоб. – Тошкент: "Янги аср авлоди", 2019.
7. O'zMA, P-47-fond, 1-ro'yxat, 320-yig'majild, 10-varaq.
8. "Buxoro axbori" gazetasi. 1920-yil 21-noyabr.
9. Шукуров А. Бухорода совет ҳокимиятининг мустақамланишида РСФСР нинг роли // "Ўзбекистонда ижтимоий фанлар". – Тошкент, 1970. – № 8.
10. Ҳайитов Ш., Бадриддинов С., Раҳмонов К. Бухоро Халқ Совет Республикаси: Иқтисодиёт, ижтимоий сиёсат, маданий ҳаёт (1920–1924 йиллар). – Бухоро, 2005.
11. Очерки истории Кашкардинской и Сурхандарьинской областей Узбекистана. – Ташкент: "Фан", 1969.
12. O'zMA, P-53-fond, 1-ro'yxat, 52-yig'majild, 37-varaq.
13. O'zMA, P-86-fond, 1-ro'yxat, 2393-yig'majild, 30-varaq.
14. "Buxoro axbori" gazetasi. 1921-yil 7-iyul.
15. O'zMA, P-47-fond, 1-ro'yxat, 414-yig'majild, 1-5 varaq.
16. Soliq ishlari // "Ozod Buxoro" gazetasi. 1923-yil 9-aprel.
17. Soliq ishlari // "Ozod Buxoro" gazetasi. 1923-yil 9-aprel.

ИСТОРИЯ УЗБЕКСКОГО ТРАДИЦИОННОГО ПЕСЕННОГО ИСКУССТВА

Каримова Камилла Вячеславовна

Преподаватель кафедры музыкальное образование,

Термезский государственный университет

kkarimova96gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-0659-8877>

UDK: 94(575.1)

Аннотация: статья посвящена актуальным вопросам изучения традиционного песенного искусства узбекского народа, прошедшего многовековую историю и оставивших свой след в творчестве многих поколений замечательных певцов и музыкантов. Отмечается важная роль фольклорной составляющей в развитии отечественной музыкальной культуры. Современные условия бытования народной художественной культуры, и прежде всего, песенных традиций, во многом определены региональными особенностями, поскольку они отражают историю, традиции и духовный мир этноса.

Annotation: The article is devoted to current issues in the study of the traditional song art of the Uzbek people, which has passed through many centuries of history and left its mark on the creativity of numerous generations of remarkable singers and musicians. The important role of the folklore component in the development of the national musical culture is emphasized. The contemporary conditions in which folk artistic culture—especially song traditions—exists are largely shaped by regional characteristics, as they reflect the history, traditions, and spiritual worldview of the ethnic community.

Annotatsiya: Ushbu maqolada asrlar davomida o'zining ko'plab avlodlari ijodida iz qoldirgan an'anaviy o'zbek qo'shiqchiligini o'rganishning dolzarb masalalari yoritilgan. Xalq og'zaki ijodining milliy musiqa madaniyatini rivojlantirishdagi muhim o'rni ko'rsatilgan. Xalq amaliy san'atining, ayniqsa, qo'shiq an'alarining zamonaviy mazmuni ko'p jihatdan mintaqaviy xususiyatlar bilan belgilanadi, chunki ular etnik guruh tarixi, an'analari va ma'naviyatini aks ettiradi.

Ключевые слова: памятники культуры,

музыкальная культура, музыкальное наследие, музыкальные инструменты, настенная живопись, музыкальный инструментарий, музыкальный фольклор, фрагменты фриз, скульптура, археологические памятники, изображения музыкантов, кушанская эпоха.

Key words: cultural monuments, musical culture, musical heritage, musical instruments, wall painting, musical instrumentation, musical folklore, fragments of friezes, sculpture, archaeological monuments, depictions of musicians, Kushan period.

Kalit so'zlar: Madaniy yodgorliklar, musiqa madaniyati, musiqa merosi, cholg'u asboblari, devor rasmlari, cholg'u asboblari, musiqa folklori, friz parchalari, haykaltaroshlik, arxeologik yodgorliklar, musiqaachilar obrazlari, kushonlar davri.

ВВЕДЕНИЕ (KIRISH / INTRODUCTION). Музыкальное и культурное наследие узбекского народа имеет богатую и многовековую историю. Артефакты, археологические находки и музыкальные произведения, созданные среднеазиатскими учёными, служат прочной основой для глубокого изучения узбекской музыкальной культуры.

Развитие народного искусства, как поэтического, так и музыкального, восходит к первому тысячелетию до нашей эры. Многочисленные артефакты — археологические памятники, связанные с музыкой, — включая произведения искусства, такие как фриз, фрески, скульптуры и другие, обнаружены на обширной территории Центральной Азии. Археологи А. Аскар, М. Аманджанов, В. Виноградов, С. Вишневская, Я. Гулямов, У. Исламов, Ж. Кабиров, М. Э. Массов, С. Толстов, А. Сагдуллаев, А. Ташкенбаев и

другие в своих работах на конкретных примерах проиллюстрировали истоки формирования узбекского песенного фольклора.

ОБСУЖДЕНИЕ (MUHOKAMA / DISCUSSION). заключается в исследовании музыкальной культуры узбекского народа и сохранившихся в нашей стране образцов музыкальных инструментов, свидетельствующих о древних истоках этого музыкального наследия.

Архитектурные памятники Сурхандарьинского оазиса эпохи раннего железа достаточно активно изучались в последней четверти XX века в Шерабадском, Музрабадском, Байсунском и Термезском оазисах орошения. Шерабадская археологическая экспедиция под руководством академика АН РУ А.Аскарлова принесла науке важные открытия. Отражая древнейший период в истории архитектурных памятников оазиса Холчаён-Сурхан, Холчаён был открыт археологами в 1960 году, и этот памятник дал богатые исторические источники для исторической науки. Архитектурные памятники холма Карабах, Маслахват, Тугнак, Сичкан, Шайит, Койкиркилган, Кой-Турабек и Хонак, которые считаются древними историческими достопримечательностями, были изучены археологами, и идеи, переданные через века в виде легенд, в устном народном творчестве, были научно проанализированы. Айритом-Сурханский оазис – яркий пример архитектурных памятников, руины древнего города, свидетельствующие о древней истории и культуре узбекского народа. Расположен в 18 км к востоку от Термеза, на берегу Амударьи. Первоначально вблизи Айритомана на дне Амударьи были найдены и извлечены фрагменты фриза (пирамины) с человеческими фигурками (1932), а в 1933 году Экспедиция Термезского археологического комплекса под руководством Массона провела раскопки в Айритоме и обнаружила еще 7 фрагментов фризов и руины буддийского храма. Фризы датируются I-II вв. и изображают

музыкантов, играющих на лютне, уде и барабанах. [1, с.19,20,35].

В результате археологических изысканий на территории Узбекистана найдены изображения большого количества струнных, духовых и ударных инструментов, свидетельствующих о высокоразвитой музыкальной культуре, народов, населяющий бассейн двух великих рек Окса (Амударья) и Яксарта (Сирдарья), Топрак-калтнская арфа (Древний Хорезм) и Айрита́мский фриз (Древняя Бактрия) с изображением струнных, духовых и ударных инструментов, подлинные названия которых до нас не сохранились, рудименты высокой цивилизации, в которой музыка была неотъемлемой составной частью. Ф.Кароматов в монографии «Узбекская инструментальная музыка» пишет: «На этих памятниках мы видим изображения довольно совершенных музыкальных инструментов типа, лютни, арфы, флейты и других, которые в свою очередь, служат свидетельством большого пройденного этапа, результатом многовекового развития не только инструментария, но и самой инструментальной музыки предков узбеков и других народов Средней Азии» [2].

Сегодня наследие узбекского народа сохраняет всю свою художественную и эстетическую ценность и представляет собой бесценный ресурс для развития нашей современной музыкальной культуры. Оно развивалось по двум основным направлениям: фольклор (устная традиция) и профессиональная музыка. Эти два пласта нашего музыкального наследия развивались во взаимодействии, причём народная музыка служила источником вдохновения для профессиональной музыки в рамках устной традиции, а многие народные мелодии и песни были созданы методом макама.

Устная традиция узбекской музыки проявляется в различных жанрах и формах. Она включает в себя сложные мелодии и песни, предназначенные для солистов, вокальных ансамблей и инструментальных партий.

В контексте развития традиционной

музыки используются различные термины и понятия, такие как «народная музыка», «народное музыкальное творчество» и «музыкальное наследие». В этом контексте понятия «народная музыка» и «традиционная музыка» являются синонимами, а фольклор создаётся в процессе живой практики. Фольклор – это коллективное творчество, и в рабочих и свадебных песнях исполнители и авторы песен образуют гармоничное целое.

Фольклор характеризуется простотой мелодии и текста, а творчество и образ жизни развиваются в соответствии с мелодической структурой.

Народная музыка возникает только при определённых условиях и делится на две группы в зависимости от своей роли и функции:

1. Инструментальные мелодии и песни, исполняемые при определённых обстоятельствах и в определённое время. К ним относятся семейные песни, свадебные обряды, трудовые песни, а также песни, исполняемые на праздниках и торжествах.

2. Эта группа включает песни, терма (аккорды), алла, лапар и инструментальные наигрыши, которые могут исполняться в любое время и при любых обстоятельствах.

Песни, принадлежащие к этим двум группам, обладают каждая своим характером и темой. При определении народных жанров большое значение придаётся их поэтике, бытовому использованию, форме исполнения и связи с музыкой.

Наиболее развитие песенное искусство в музыкальной культуре получила в период кушанской эпохи. Памятники кушанской музыкальной культуры обнаруживают внутреннее единство, которое отчетливо проявляется во внешнем облике изображенных музыкантов, музыкальных инструментов и в содержании музыкальных сцен. Типичными инструментами являлись най, уд с короткой шейкой и двухсторонняя нагара [3, с.41].

Разнообразие инструментов свидетельствует о многочисленных социальных функциях пения, богатстве музыкальных практик и многообразии

исполняемых произведений. Все музыкальные инструменты можно считать непосредственными носителями живой традиции, сохранившейся до наших дней. Пение и музыка всегда сопровождали население, будь то оседлое, земледельческое или кочевое. В древних кочевнических захоронениях археологи находили музыкальные инструменты наряду с ритуальными предметами и драгоценными украшениями. С самых ранних этапов общественного развития профессии певца и шамана были тесно переплетены в кочевых общинах.

Так, в средневековом эпосе тюрков-огузов дед Коркуд предстаёт одновременно эпическим певцом и мудрым наставником своего народа. Двойственное значение слова «бахши» у народов Средней Азии и Казахстана подтверждает эту фундаментальную связь. У узбеков слово «бахши» одновременно обозначает чтеца эпических стихов и знахаря-шамана, причем в прошлом эти профессии часто совмещались. Сунский фольклор, характеризующийся синтезом поэзии и музыки, был распространён среди кочевых тюркоязычных народов.

История не сохранила имён певцов, музыкантов и творцов культуры древности. Среди множества известных имён особое место занимает Борбад из Мерва (Средняя Азия). Его творчество процветало при дворе последних иранских сасанидских шахов и угасло с падением Сасанидской империи под натиском арабских завоевателей. С именем Барбада связана целая эпоха в истории становления и развития музыкального искусства народов Центральной Азии.

Этот музыкальный гений усовершенствовал множество инструментов и оказал глубокое влияние на последующее развитие классической системы макамов в музыкальной культуре народов Востока. Универсальность творческого гения Барбада питалась благодатной почвой народных музыкальных традиций – многовекового наследия древних цивилизаций доисламского Востока.

Многочисленные сведения о состоянии

музыкального искусства и известных деятелях той эпохи находятся в музыкально-теоретических, историко-литературных произведениях классиков центральноазиатской литературе. В частности, информационно насыщенный материал о выдающихся музыкантах, певцах, поэтах и композиторах приводили в своих маснави, газелях и касыдах Фирдоуси, Низами, Манучехри, Фаррухи, Унсури, Амир Хосрав и др. Например, Фирдоуси в «Шахнаме» выражает чувство глубокой признательности мастерам искусства, жившим в его время [4, с.305-367].

Изучение исторических источников позволяет сделать вывод о том, что в рассматриваемую эпоху на территории нынешнего Узбекистана бытовали не только разнообразные высокохудожественные песни, но и групповые танцы.

Наряду с преобладающим одноголосием применялись в инструментальных жанрах и отдельные формы многоголосия. В то время выдвинулись и заняли определенное общественное положение кадры профессиональных музыкантов-инструменталистов и певцов, виртуозно владеющих специальным репертуаром, сложной исполнительской техникой. Эти маститые профессионалы, выступая на массовых праздниках и дворцовых пирах, обслуживали и широкие слои населения [5, с.23].

Помимо глубокого понимания художественного мастерства и не проходящего наследия выдающихся представителей доисламской музыкальной культуры, в данной статье, дается подробное описание общего состояния народного песенного искусства в этот период. Ретроспективный анализ показывает высокий уровень этого искусства у древних узбеков (тюрков). Например, известны названия более десяти бухарских музыкальных инструментов, а также существовали многочисленные мелодии народных песен и танцев.

Таким образом, к моменту арабского завоевания Муваххикра творческий гений этого народа сформировал богатое

культурное наследие на древней земле Турана, положив начало музыкальной культуре народов современного Узбекистана.

Уже в то время песенно-музыкальное искусство региона отличалось разнообразием, тесно сочетая богатые местные традиции Согдианы, Хорезма, Бактрии и Тохаристана с самобытной музыкальной культурой кочевых народов VII–VIII веков, активно впитывая тюркские элементы.

На протяжении всей своей истории музыка узбекских композиторов демонстрировала тесную связь композиторского творчества с традициями народного песенного творчества. По мере развития национального профессионализма этот неиссякаемый источник вдохновения и стимулов для композиторского творчества обогащался. Этот процесс в целом привел к углублению связей профессиональной музыки с фольклором, основанных на постоянном развитии народного словаря. Укоренённость в национальном и фольклорном наследии, богатство музыкального репертуара – неотъемлемая черта композиторской музыки. Их связь с музыкальным фольклором принимает различные формы в зависимости от творческих целей и личных предпочтений.

На заре композиторской школы в Узбекистане широкое распространение получило прямое цитирование фольклора, народные мелодии облекались в европейские формы и жанры. Такой подход был неизбежен в то время. Этот метод позволил миллионам слушателей того времени открыть для себя творчество профессиональных композиторов. В дальнейшем композиторы активно использовали национальные народные мелодии через призму европейской мысли, сохраняя при этом ладовые особенности первоисточника.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (XULOSA / CONCLUSION). Таким образом, можно заключить, что музыкальное наследие и песенное творчество узбекского народа имеют многовековую историю, пронизывая устной традицией как народное, так и

профессиональное искусство. Это искусство, сформировавшееся в творчестве многих поколений замечательных певцов, берёт свои истоки в искусстве родственных народов, населяющих территорию Узбекистана. Развиваясь на протяжении

веков, культура традиционного узбекского песенного искусства превратилась в богатую одnogолосную культуру, характеризующуюся большим разнообразием жанров и форм.

ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. С.Н.Турсунов, Т.Р.Пардаев, Г.У.Ахмедов, Н.Махмадиярова, Н.Нарзуллаева, Н.М.Турсунова. "Ўзбекистон жанубий худудларида маданият ва амалий санъат ёдгорликлари тарихи". 2017.Термиз, Сурхон –Нашр, - С. 19, 20, 35.
2. Балахванцев А.С. Селевк II Каллиник и Парфия // Межгосударственные отношения и дипломатия в античности. Ч.1. Казань, 2000.
3. Вызго Т. Музыкальные инструменты Средней Азии. Исторические очерки.- «Музыка»,1930. - С. 41.
4. Абдулкасим Фирдоуси. Шахнаме-Душанбе.-«Ирфон». 1966. Том IX. - С. 305-367.
5. Виноградов В. Классические традиции иранской музыки. - М., 1982. - С. 23; Абу Мансур ас-Саолибий Йатиматад-дахр.- Тошкент. «Фан».1976.С.276.

СОВЕТ ҲУКУМАТИ ДАВРИДА ХОТИН-ҚИЗЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ ҲАЁТИДАГИ ЎРНИ

Болтаева Гулноза Рахматуллаевна

Термиз давлат университети мустақил тадқиқотчиси

<https://orcid.org/0009-0006-3250-9663>

UDK: 94(575.1). "1939-1945"

Аннотация: Ушбу мақолада совет даврида хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётидаги иштироки, бу борада йўл қўйилган хато камчиликлар ҳамда совет ҳукуматининг аёлларга нисбатан тутган сиёсатида баландпарвоз шиорларнинг амалий ҳаётда ифодасини топмаганлиги билан боғлиқ масалалар бирламчи манбалар асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: ижтимоий ҳаёт, хотин-қизлар, маиший ҳаёт, турмуш, жамият, муаммо, муносабат.

Аннотация: В данной статье проанализировано участие женщин в социальной жизни в советский период, ошибки и недостатки в этой сфере, а также вопросы, связанные с тем, что высокопарные лозунги советской власти в отношении женщин не нашли отражения в практической жизни, на основе первоисточников.

Ключевые слова: социальная жизнь, женщины, бытовая жизнь, семья, общество, проблема, отношения.

Abstract: This article analyzes women's participation in social life during the Soviet period, the mistakes and shortcomings in this area, as well as issues related to the fact that the lofty slogans of the Soviet government regarding women were not reflected in practical life, based on primary sources.

Keywords: social life, women, domestic life, family, society, problem, relations.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Хотин – қизлар масаласи ҳар бир даврда долзарб ва қизгин баҳс-мунозараларга бой масалаларидан бири бўлиш билан бир қаторда тарих фанида янада мукамал ўрганишни талаб этадиган муаммолардан бири ҳисобланади. Тарихдан маълумки, аёллар жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий

ҳамда маиший ҳаётида ўз ўрнига эга бўлишган. Аёл – инсоният тараққиётининг барча даврларида жамиятнинг маънавий қиёфасини белгиловчи тимсол саналган.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Инсоният жамияти шакллангандан буён аёл, унга муносабат масаласи, унинг оила ва ижтимоий ҳаётдаги ўрни, авлод тарбиясидаги ўзига хос вазифаси оддий кишилардан тортиб, башариятнинг буюк даҳоларини ҳам мушоҳада қилишга, ўйлашга мажбур этиб келган. Хотин-қизлар масаласи – аёлларнинг оила ва жамиятдаги мавқеи, қонуний манфаатларининг ҳимоя қилиниши, бандлигини таъминлаш, оналик ва болаликни муҳофазалаш каби масалаларни ўзида ифода этган ижтимоий муаммолар мажмуидир.

Таъкидлаш жоизки, ушбу даврда Ўзбекистонда хотин-қизларни жамиятни фаол иштирокчисига айлантиришга оид амалга оширилган ишлар ҳақиқатдан муҳим ва аҳамиятлидир. Хотин-қизларни озод қилиш энг аввало уларнинг жамиятда тутган ўрнини белгилаш билан рўёбга чиқади. Шу сабабли ҳам 20-йиллар бу борадаги аҳамиятли босқич бўлди. Хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётга жалб этилиши, жамиятда рўй бераётган воқеалар олдида уларнинг ўсиб бораётган маъсулияти 20-30 йилларда ўзбек хотин-қизларининг ҳолатидан дарак беради. Ушбу йиллардан бошлаб уларнинг сафларидан минглаб давлат арбоблари, олимлар, санъаткорлар ва бошқа касб эгалари етишиб чиқди.

1917 йилдаги болшевиклар инқилобидан кейин СССР ҳукумати узоқ муддатда кучли ва бузилмас социалистик режим ўрнатиш учун иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қилди. Бунинг учун кўплаб ҳуқуқий меъёрлар ва тарғибот воситаларидан фойдаланилди.

Совет тузumi Иттифоқнинг бошқа жойларида бўлгани каби Ўрта Осиёда ҳам иттифоқ иқтисодиётига эришишга, атеистик, тенгликпараст ва дунёвий давлат барпо этишга, тил, маданий ва анъанавий фарқларидан қатъи назар, бир хил кадриятларга эга бўлган совет халқини яратишга ҳаракат қилди. Бундан ташқари, Совет Иттифоқи анъанавий турмуш тарзи билан боғлиқ муаммоларни ўзгартиришга, йўқ қилишга ёки ҳал қилишга ҳаракат қилди. Совет ҳукуматининг кун тартибидаги масалалардан бири Ўрта Осиё “Аёлларни озод қилиш” эди. Болшевиклар “аёлларни озод қилиш”дан мақсад асосий эътиборни иқтисодий ва сиёсий соҳаларда янги ишчи кучини яратишга қаратган. Улар коммунистик жамиятни барпо этиш ва уни бардавом қилиш учун аёллар муҳим ижтимоий қатлам эканлигига қаттиқ ишонардилар. Аёллар бўлажак коммунистик авлодларнинг оналари деб ҳисобланган ва Совет Иттифоқи турли минтақаларнинг турли хусусиятларидан қатъи назар, бутун Иттифоқдаги аёлларнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий иштирокини рағбатлантирган. Совет ҳукуматининг ўзбек хотин-қизларини озодликка чиқаришдек мураккаб иш 1919 йил 12 ноябрда РКП(б)нинг Туркистон ўлка кўмитасида хотин-қизлар бўлимини ташкил этиш билан бошлаган эди. Кейинчалик у Туркистон КП Марказий Кўмитаси хотин-қизлар бўлимига айлантирилди[1].

Совет раҳбарлари мамлакатнинг барча ҳудудларида аёлларни озод қилиш учун кўп ҳаракат қилишган. Идеал иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий соҳаларда аёлни эркак билан тенглаштириш эди. Бунинг учун Совет раҳбарлари аёлларга оналик ва хотинлик ролини бажаришда ёрдам бериш учун маънавий ва моддий ёрдам кўрсатдилар. Бироқ, Совет Иттифоқининг мақсадлари Иттифоқнинг турли минтақаларида аёлларни озод қилиш ҳар хил шароит ва усуллар билан боғлиқ эди. Шу сабабли Лубин шуни таъкидлайдики, Совет Иттифоқининг аёлларни озод қилиш сиёсати ҳуқуқий масала бўлса-да, Марказий Осиёда бу ижтимоий ва иқтисодий меъёрлар ҳақида эмас, балки диний ва анъанавий

жамият масаласи эди[2].

XX аср бошларида Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларида ҳам хотин-қизларнинг ижтимоий мақоми патриархал муносабатлар билан белгиланган эди. Қиз болаларнинг таълим олиши чекланган, улар асосан уй-рўзғор ишлари ва оилавий мажбуриятлар доирасида қолган. Никоҳ муносабатларида эрта турмуш, кўп хотинлилик ҳолатлари ҳам учраб турган. Минтақа аҳолисининг анъанавий турмуш тарзи ва диний дунёқарашлари хотин-қизларнинг жамиятда фаол иштирок этишига жиддий тўсиқ бўлган[3].

1920 йилларнинг иккинчи ярмига келиб Совет ҳукуматининг “Хужум”(- мусулмон аёлларнинг кийимини “очиш” ва ўзгартириш кампанияси) деб номланган кампанияси - Исломга қарши курашда, хусусан, Тожикистон ва Ўзбекистонда (ва бошқа жойларда) марказий рол ўйнади. “Хужум” кампанияси 1927 йилнинг март ойида, Тошкентдаги Коммунистик партия фаоллари Халқаро хотин-қизлар кунини нишонлашдан сўнг бошланди. Кейинчалик бу кампания Совет режими томонидан қўллаб-қувватланди ва “Ўрта осиелик мазлум аёлларни зулм остидан, феодал патриархал жамият занжирлари озод қилмоқчи” деб эълон қилди.

Бундан кўриниб турибдики, аёллар озодлиги Ўрта Осиёдаги туб мусулмонлар орасидан совет иттифоқчилари топиш стратегиясининг бир қисми сифатида амалга оширилган. Умуман олганда, Совет давридаги аёлларни очиш кампанияси анъанавий ҳаётга дарҳол ва тубдан ўзгаришлар киритиш учун мўлжалланган эди. Минтақада, хусусан, гендер муносабатлари ва оилавий ҳаёт соҳасида Ислом таъсирини бузмокда[4].

Сурхондарё вилоятида ушбу сиёсат жуда мураккаб шароитда кечди. Маҳаллий аҳолининг қаршилиги, айрим ҳолларда зўравонликкача борган ижтимоий зиддиятлар кузатилди. Шунга қарамадан, 1930-йилларга келиб вилоятда қизлар учун мактаблар, хотин-қизлар клублари ва саводхонлик курслари ташкил этилди[5].

Марказий Осиё аёллари ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатган юқорида айтиб

ўтилган Хужум кампанияларига параллел равишда Совет ҳукумати таълим ва асосий саводхонликни кенгайтириб, айниқса, қизлар ва аёлларга эътибор қаратди. Режим аёлларнинг таълим ва саводхонлик дарсларини фаол равишда тарғиб қилди, университетларда талаба қизлар учун квота белгилади ва ҳатто рухсат бермаган эркакларни жавобгарликка тортди. Уларнинг хотинлари ва қизлари мактабларга боришлари учун. Бу сиёсат аёлларни фаол фуқароларга айлантириш, уларнинг анъана ва оилага содиқлигидан воз кечиб, уларни кенгроқ сиёсий ҳамжамият билан танишишга кўндириш учун стратегиянинг элементлари сифатида тушунилади. Шунга қарамай, аёлларнинг автоном сиёсий фаолияти тўхтатилди ёки очикдан-очик тақиқланди[6].

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ) /

CONCLUSION). Хулоса қилиб шуни айтиш жоиз-ки, совет тузуми даврида аёлнинг нима қилиши ёки қилмаслиги қатъий чегаралар ичида, совет ҳукумати эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда белгиланган эди. Шунинг учун Совет Иттифоқи аёлларнинг жамиятдаги аҳволини яхшилашга ҳаракат қилар экан, ушбу режим уларга ҳам ҳар доим ҳам аёллар уудалай олмайдиган оғир масъулият ва ролларни юклади. Афтидан, совет тузуми шарқ аёлларнинг садоқатини, оиласига бўйсунлигини ва ҳоказоларни янги давлатга ўтказмоқчи бўлди, лекин уларни озод қилмоқчи эмасди. Фақатгина улардан ўзлари учун содиқ фуқаролар тарбиялаш эди. Аммо шунга қарамай шарқ аёлларининг меҳнацеварлиги, шижоати ва қобилиятлари туфайли уларни янада ўз иқтидорларини янада кенг очишга йўл очиб берди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Алимова Д.А. Женский вопрос в Средней Азии. История изучения и современные проблемы. Ташкент, 1991. - С. 19
2. Özge ÖZ DÖM, Muslim Women in Soviet Central Asia, Tarih İncelemeleri Dergisi XXXIII / 1, 2018, - B. 94
3. Алимова Д. Хотин-қизлар тарихи ва ижтимоий тараққиёт. — Тошкент: Фан, 2004.
4. Nishonboyeva Q.V. O'zbekistonda хотин-qizlar masalasini hal etishning madaniy jihatlari/20-30 yillar/ tajriba va oqibatlar. Tarix fan.diss.,1998. - B. 31.
5. Абдуллаев А. Ўзбекистонда совет даври ижтимоий сиёсатининг хусусиятлари. — Тошкент, 1998.
6. Алимова Д. Хотин-қизлар тарихи ва ижтимоий тараққиёт. — Тошкент: Фан, 2004.

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИДА АЁЛЛАР ТАДБИРКОРЛИГИНИНГ ЙЎЛГА ҚЎЙИЛИШИ ВА НАТИЖАЛАРИ

Носирова Диловар

*Денов тадбиркорлик ва педагогика
институтини мустақил тадқиқотчиси*
<https://orcid.org/0009-0002-0699-2312>
UDK: 94(575.1

Аннотация: Ушбу мақолада мустақиллик йилларида Сурхон вилояти аёллари томонидан амалга оширилаётган ишбилармонлик ҳаракатлари ҳамда тадбиркор аёлларга яратиб берилган шароитлар ҳамда унинг натижалари юзасидан бирламчи манбаларга таянган ҳолда ёритилган.

Калит сўзлар: тадбиркорлик, аёллар, ишбилармонлик, мулкчилик шакллари, бизнес, оила, ишсизлик, бандлик, даромад.

Аннотация: В данной статье освещены предпринимательские инициативы женщин Сурхонской области в годы независимости, условия, созданные для женщин-предпринимателей, а также их результаты на основе первоисточников.

Ключевые слова: предпринимательство, женщины, деловая активность, формы собственности, бизнес, семья, безработица, занятость, доход.

Abstract: This article highlights the entrepreneurial initiatives of women in the Surkhan region during the years of independence, the conditions created for women entrepreneurs, and their outcomes, based on primary sources.

Keywords: entrepreneurship, women, business activity, forms of ownership, business, family, unemployment, employment, income.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUSTION). Мустақиллик йилларидан буён Ўзбекистонда иқтисодиётни ривожлантириш ва ижтимоий соҳадаги ислохотлар ҳар томонлама ривожлантирилди. Айниқса, хотин-қизлар ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш масаласи давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланди. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, Оила кодекси, Меҳнат кодекси ҳамда қатор

қонун ва қарорлар, шу жумладан “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги қонун ва Президент қарорлари хотин-қизларнинг иқтисодий ва ижтимоий фаоллигини таъминлашда муҳим асос бўлди.

Мустақиллик йилларида республикада “Тадбиркор аёллар” уюшмасининг ташкил этилиши ва унинг вилоятларда филиаллари очилиши, шу жумладан Сурхондарёда 1995 йилда ташкил этилган вилоят “Тадбиркор аёл” уюшмаси аёлларни тадбиркорликка кенг жалб қилишда муҳим роль ўйнади. Тадбиркор аёлларнинг сони йилдан-йилга ортиб бориши, уларнинг иқтисодиётнинг турли тармоқларида, айниқса кичик ва ўрта бизнесда фаоллигини ошириши мустақил Ўзбекистонда хотин-қизларнинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга қаратилган чора-тадбирларнинг самараси сифатида кўрилади.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Мустақиллик йилларида қабул қилинган қарор ва қонунлар, иқтисодиёт тармоқларининг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатди[1]. Хусусан, республика хотин-қизларининг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш масалаларига оид қонун ҳужжатларининг барчаси, шу жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Оила кодекси, Меҳнат кодекси, 1993 йил 6 май куни қабул қилинган “Меҳнатни муҳофаза қилиш тўғрисида” ги қонуни, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1995 йил 14 февралдаги “Хусусий тадбиркорликда ташаббус кўрсатиш уни рағбатлантириш бўйича кечиктириб бўлмайдиган чора-тадбирлар тўғрисида” ги[2], 1995 йил 26 июлдаги “Хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни қўллаб-

қувватлаш фонди (Бизнес фонд) ни ташкил этиш ҳамда унинг фаолият масалалари тўғрисида” ги, 1995 йил 28 августдаги “Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат дастури тўғрисида” ги, Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 7 мартдаги “Хотин-қизларнинг меҳнат ҳуқуқлари кафолатларини янада кучайтириш ва тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлашга оид чора-тадбирлар тўғрисида” ги, 2020 йил 8 июндаги “Тадбиркорлик фаолияти ва ўзини ўзи банд қилишни давлат томонидан тартибга солишни соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарорлари, бутун мамлакатда бўлгани сингари Сурхондарё вилояти ҳудудида тадбиркорликни, жумладан, хотин-қизлар тадбиркорлигини ривожланишига кенг имкониятлар очиб берди[3].

Тадбиркор аёлларни ўзида жамлаган ҳамда уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаган республика “Тадбиркор аёллар” уюшмаси 1991 йил 4 январда ташкил топди. Шунингдек мазкур уюшма фаолиятини такомиллаштириш ҳамда тадбиркор аёллар сафини кенгайтириш мақсадида вилоятларда ҳам филиаллар ташкил этилди.

Хусусан, Сурхондарё вилоят “Тадбиркор аёл” уюшмаси 1995 йилда ташкил этилиб, натижада жами 5481 нафар аёлларнинг тадбиркорлик билан шуғулланиш имконияти яратилди. Вилоятда ташкил этилган “Тадбиркор аёл” уюшмасига дастлаб Зумрад Ҳайитова раҳбар қилиб тайинланди[4]. Зумрад Ҳайитова Сурхондарё вилоятидаги биринчи тадбиркор аёллардан бири саналиб, вилоят ҳудудида дастлабки акционерлик жамияти ташкил қилди ҳамда унинг фаолиятини такомиллаштирди[5]. У 1993 йилда “Қумқўрғон савдо” ташкилотини ҳиссадорлик жамиятига айлантирди ҳамда устав фондига мувофиқ 518 минг сўмлик акция чиқарди[6].

1995-1996 йилларда республика миқёсида олиб қаралганда тадбиркор аёллар сонининг йил ҳисобига ўсиши Навоий вилояти бўйича 438 нафардан 516 нафарга,

Жиззах вилоятида 144 нафардан 192 нафарга етган бўлса, Сурхондарё вилоятида эса 145 нафардан 178 нафарга кўпайганлигини кўриб ўтишимиз мумкин[7]. Вилоятда 1995 йилнинг иккинчи ярим йиллигидан бошлаб аёлларнинг бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш соҳаларидаги фаоллигини оширишга алоҳида эътибор берилди.

Шунингдек, вилоятда хусусий тадбиркорлик ва кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш фонди (бизнес фонд) 1995 йил ноябрь ва 1996 йил II чораги давомида тадбиркор аёлларни қўллаб-қувватлаш мақсадида, асосан, маиший хизмат ишларини ривожлантириш, тикув-бичув цехларини ташкил этиш, қандолат ва ширинликларни тайёрлаш цехларини ишга тушириш, жамоат овқатланиш пунктларининг очилишига қаратилиб 10 нафар тадбиркор аёлларга 5100 минг сўм кредит пуллари ажратилди ва улар мақсадли йўналтирилди[8].

Вилоят кичик бизнес субъектларидан ташқари иқтисодиёт билан банд бўлган аёллар сони йилдан-йилга ортиб борди. Жумладан, 2002 йилда иқтисодиётнинг турли тармоқларида банд бўлган аёл ишчи ва хизматчиларнинг ўртача сони 116,4 минг кишини ташкил этган бўлиб, тармоқдаги умумий ишчиларнинг 39,3 фоизини ташкил этди. Шундан, бу кўрсаткич 2010 йилда 78,4 минг, яъни 46,6 % ни ташкил қилди[9].

Шунингдек, 2002 йилда фаолият юритаётган 12000 дан ошиқ тадбиркорларнинг 5011 нафарини эса хотин-қизлар ташкил этди[10]. 2007 йилда эса иқтисодиётда банд бўлган аёллар сони 77,8 минг кишини ташкил этган бўлиб, аёлларнинг иқтисодиётдаги ўрни 48,3 % ни ташкил этди. Вилоятда 2007 йилдан Микрокредитлаш тизимининг такомиллашиб бориши натижасида хотин-қизларнинг иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилди.

Иқтисодиётнинг турли тармоқларида, айниқса, кичик ва ўрта бизнесда аёллар сони ортиб борди. 2018 йил 1 сентябрь ҳолатига кўра, Сурхондарё вилоятида 1053 та тадбиркор аёллар фаолият олиб борди[11]. Уларга шу йилда 9 миллиард 224 миллион

сўм маблағ ажратилди. Шу даврда тадбиркор аёлларга хорижий давлатлар билан ҳамкорлик алоқаларини олиб бориш учун имкониятлар яратиб берилди. Уларнинг фаолиятини кенгайтириш мақсадида чет эл кредит линияларидан 26 миллиарддан ортиқ маблағ жалб этилди [12].

Тадбиркор аёлларга ишлаб чиқариш соҳасида ҳам кенг имкониятлар яратилди. Шундай имкониятлардан унумли фойдаланган ёш тадбиркор аёллардан бири Қизларсора Худойберганавадир. Қизларсора Худойберганава Термиз туманининг “Учқизил” кўрғонида “Дурдона текстиль” корхонасини ташкил этди. Тадбиркор аёл ўз сармояси ва банкдан олинган 34 миллион сўм кредит эвазига 20 та замонавий тикув машинаси сотиб олди. Шунини алоҳида айтиб ўтиш лозимки, тадбиркор аёл 18 нафар ёшларни доимий иш ўрни билан таъминлади.

Сурхондарё вилоятида тадбиркор аёллар сони йилдан-йилга ортиб бориб, 2020 йилга келиб 7972 нафарга ортди. Вилоятда фаолият олиб бораётган тадбиркор аёлларни икки гуруҳга ажратиш мумкин, биринчи гуруҳга йирик тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи аёллар, иккинчи гуруҳга эса кичик бизнес билан банд хотин-қизларни киритишимиз мумкин. Хусусан биринчи гуруҳда 625 нафар йирик тадбиркорлик билан банд аёллар бўлиб, улар Бандихон туманида 3 нафарни, Бойсун 35, Денов 278, Жаркўрғон 3, Қизирик 3, Олтинсой 150, Қумқўрғон 105, Термиз

шаҳрида 6 ва Шўрчи туманида 12 нафарни ташкил қилди. Вилоятда кичик тадбиркорлик билан банд хотин-қизлар ҳам мавжуд бўлиб улар ишлаб чиқариш тармоқларининг турли бўғинларида фаолият олиб борди. Кичик бизнесда фаолият олиб бораётган аёллар 6112 нафарни ташкил этди. Кичик бизнесда фаолият олиб бораётган хотин-қизлар сони Музработ туманида 1719 нафарни ташкил этиб, бу кўрсаткич бошқа туманларга нисбатан анча салмоқли бўлиб кичик тадбиркорлик билан шуғулланувчи аёллар Олтинсой туманида 211, Шеробод 598, Бойсун 99, Бандихон 25 ва Шўрчи туманида 550 нафарни ташкил этди [13].

Сурхондарё вилоятида 2020 йилга келиб кичик ва йирик бизнес билан банд бўлган тадбиркор аёллар сони 7972 нафарни ташкил этиб, вилоят иқтисодиётига муносиб ҳисса қўшишди.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хулоса қилиб айтганда, хотин-қизлар тадбиркорлигини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришда, аёлларнинг мазкур соҳада бандлигини оширишда республикада етарлича чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Тадбиркорлик ва кичик бизнес соҳаларида хотин-қизларнинг фаоллигини таъминлаш билан бир қаторда, уларда ҳуқуқий билим ва кўникмаларни шакллантириш давлат сиёсати даражасига кўтарилиб вилоятда “Бизнес курслар” ташкил этилди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Н.Толибоева. Хотин-қизларнинг ижтимоий фаоллиги омиллари. //Жамият ва бошқарув. 2010. №3. - Б. 117.
2. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 1091-фонд, 1-рўйхат, 465-йиғма жилд, 35-варақ.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 8 июндаги “Тадбиркорлик фаолияти ва ўзини ўзи банд қилишни давлат томонидан тартибга солишни соддалаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги қарорлари.
4. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 1091-фонд, 1-рўйхат, 465-йиғма жилд, 42-варақ
5. Турсунов С.Н., Эшбоев Қ.П., Тўхтаев А.Қ., Хўжаназаров А.З. Қумқўрғон тарихидан лавҳалар. “Янги нашр”. - Тошкент. 2019. - Б. 286-287.
6. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 1091-фонд, 1-рўйхат, 465-йиғма жилд, 40-варақ.
7. ЎЗМА. М-37 фонд. 1 рўйхат, 2559 йиғма жилд, 133 варақ.
8. Сурхондарё вилояти давлат архиви. 1091-фонд, 1-рўйхат, 465-йиғма жилд, 103-варақ.

9. Сурхондарё Вилоят Статистика бошқармаси. Иқтисодиётда банд бўлган аёл ишчи ва хизматчиларнинг ўртача сони (кичик бизнес субъектларидан ташқари). - Термиз. 2011 йил. - Б. 57.
10. Сурхондарё вилоят давлат архиви. 143-фонд, 13-рўйхат, 207-йиғма жилд, 27-варақ.
11. Сурхондарё вилояти хотин-қизлар қўмитасининг 2018 йиги ҳисоботи
12. Сурхондарё вилоят Марказий банк жорий архиви.Тижорат банклари томонидан тадбиркор аёлларга жалб қилинган маблағлар тўғрисида 2018 йил 1 сентябр ҳолати.
13. Маҳалла ва оилани қўллаб-қувватлаш жамғармасининг жорий архиви. 2020 йил ҳисоботи.

MUSTAQILLIK YILLARIDA SURXONDARYO VILOYATIDA MADANIY-MA'RIFIY TADBIRLARDA XALQ BADIY JAMOALARI, MUSIQA VA SAN'AT MAKTABLARI ISHTIROKI

Zoirov Zarif Rashitovich

Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

<https://orcid.org/0009-0008-0109-7910>

UO'K/KBK 94 (575.151):780.6

Annotatsiya: Mazkur maqolada mustaqillik yillarida Surxondaryo viloyatida o'tkazilgan madaniy-ma'rifiy tadbirlarda xalq badiiy jamoalari hamda musiqa va san'at maktablarining ishtiroki tarixiy manbalar va amaliy misollar asosida yoritilgan. Tadqiqotda Vatan himoyachilari kuni, Navro'z umumxalq bayrami, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludiga bag'ishlangan adabiy-musiqiy kechalar, hunarmandchilik ko'rik-tanlovlari hamda ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar uchun tashkil etilgan tadbirlarning ma'naviy-tarbiyaviy ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Surxondaryo viloyati, madaniy-ma'rifiy tadbirlar, xalq badiiy jamoalari, musiqa va san'at maktablari, milliy qadriyatlar.

Аннотация: В данной статье на основе исторических источников и практических примеров освещается участие народных художественных коллективов, а также музыкальных и художественных школ в культурно-просветительских мероприятиях, проводившихся в Сурхандарьинской области в годы независимости. В исследовании анализируется духовно-воспитательное значение мероприятий, посвящённых Дню защитников Родины, общенародному празднику Навруз, литературно-музыкальных вечеров в честь дней рождения Алишера Навои и Захириддина Мухаммада Бабура, смотров-конкурсов народных ремёсел, а также мероприятий, организованных для социально уязвимых слоёв населения.

Ключевые слова: Сурхандарьинская область, культурно-просветительские мероприятия, народные художественные коллективы, музыкальные и художественные школы, национальные ценности.

Abstract: This article examines the participation of folk art ensembles as well as music and art schools in cultural and educational events held in the Surkhondaryo region during the years of independence, based on historical sources and practical examples. The study analyzes the spiritual and educational significance of events dedicated to the Defenders of the Motherland Day, the nationwide holiday of Navruz, literary and musical evenings commemorating the birthdays of Alisher Navoi and Zahiriddin Muhammad Babur, folk handicraft exhibitions and competitions, as well as events organized for socially vulnerable groups of the population.

Keywords: Surkhondaryo region, cultural and educational events, folk art ensembles, music and art schools, national values.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Mustaqillik yillarida O'zbekistonda milliy madaniyatni tiklash, asrash va rivojlantirish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, hududlarda madaniy-ma'rifiy ishlarni tizimli tashkil etish, xalq ijodini qo'llab-quvvatlash, yosh avlodni vatanparvarlik, milliy g'urur va umuminsoniy qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash jarayonida madaniyat muassasalari, xalq badiiy jamoalari hamda musiqa va san'at maktablarining o'rni va ahamiyati yanada ortdi.

Surxondaryo viloyati tarixan boy madaniy merosga ega hududlardan biri bo'lib, bu yerda xalq og'zaki ijodi, milliy musiqa va raqs san'ati, an'anaviy hunarmandchilik turlari avloddan-avlodga uzluksiz ravishda davom etib kelmoqda. Mustaqillik davrida viloyatda o'tkazilgan turli bayram tadbirlari, adabiy-musiqiy kechalar, ko'rik-tanlovlar va ommaviy sayillar ana shu boy madaniy merosni keng

targ'ib etish, aholining ma'naviy ehtiyojlarini qondirish va ijtimoiy faolligini oshirishga xizmat qildi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O'z hayotini ona Vatanni himoya qilishdek muqaddas va olijanob ishga bag'ishlangan barcha askar va serjantlar, ofitser va generallar, Qurolli Kuchlarimiz Faxriylarini, yurtdoshlarimizni mamlakatimiz hayotidagi qutlug' sana-Vatanimiz himoyachilari kuni va Qurolli Kuchlarimiz tashkil etilganligining 21 yilligi bayrami munosabati bilan tabriklash, yoshlarimizni Vatanga muhabbat, istiqloq g'oyalari va umumbashariy qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalash, kelajak egalari ong-u shuuri harbiy vatanparvarlik tuyg'usini chuqur singdirish maqsadida tuman Surxondaryo viloyati homiyligida, "Kamolot Yo'li" va mutasaddi tashkilotlar bilan hamkorlikda 1995-yil "Obod turmush yili" hamda 14-yanvar "Vatan himoyachilari kuni" munosabati bilan 1995-yil 12-yanvar kuni markaziy madaniyat uyida tantanali yig'ilish hamda katta konsert dasturi namoyish etildi. Tuman markaziy madaniyat uyida faoliyat ko'rsatayotgan "Kumush tola" xalq ashula va raqs badiiy jamoasi, "Bulbuligo'yo" xalq folklor –etnografik badiiy jamoasi, 7-son musiqa va san'at maktabi o'quvchilarining konsert dasturi yig'ilganlar e'tiboriga havola etildi. Ayniqsa, xonandalar I.Turdiyev, N.Tojiyeva, musiqa maktabining "Doira" guruhi, raqqosa qizlar guruhining chiqishlari, "Bulbuligo'yo" xalq folklor-etnografik badiiy jamoasining chiqishlari, O.Yaxshiboyev, A.G'aniyevlarning "Harbiy hangomalari" tomoshabinlar va mehmonlarning olqishiga sazovor bo'ldi. Tadbir davomida 400 nafardan ortiq kishi madaniy hordiq chiqarishdi[1:38].

Surxondaryo viloyati homiyligida 1996-yil 15-yanvar kuni 9222 harbiy qismda "Obod turmush yili" ga 14 yanvar Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan "Mard, jasur o'zbek o'g'lonlari" nomli musiqali konsert dasturi o'tkazildi. Tadbir davomida Termiz shahar madaniyat uyi va chegara post boshlig'i kapitan Jalolov Akbar Temurovich, chegara post feldsheri kichik serjant Xo'jaqulov Ilhom, chegara post o'qchisi oddiy askar Gulimov Farid Ozodboyevichlar so'zga chiqdilar. Markaziy madaniyat uyida faoliyat

yuritayotgan "Kumush tola" xalq ashula va raqs badiiy jamoasi xonandasi Qayumov Yo'ldosh o'zining kuy-qo'shiqlarini harbiylar e'tiboriga havola etdi. Tadbir davomida 25 nafar harbiy xizmatchilar madaniy hordiq chiqarishdi[2:272].

Muzrabot tumanida 2013-yil 15-yanvar kuni tumandagi harbiy qismda 14-yanvar Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan "Mard, jasur o'zbek o'g'lonlari" nomli musiqali konsert dasturi o'tkazildi. Tuman markaziy madaniyat uyida faoliyat yuritayotgan "Shalola" xalq ashula va raqs badiiy jamoasi o'zining kuy-qo'shiqlarini harbiylar e'tiboriga havola etdi. Tadbir davomida 25 nafar harbiy xizmatchilar madaniy hordiq chiqarishdi[3:170]. Ma'naviyatimizning shakllanishi, ona tilimiz, milliy adabiyotimiz ravnaqi, yuksak ijodiy-intellektual salohiyati xalq sifatida tanilishimizga ulug' shoir, mutafakkir, davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiy ijodining ahamiyati beqiyosdir. Xalqimiz ongida buyuk bobokalonimizning ijodiy merosiga mehr-muhabbat uyg'otish, yoshlarni Navoiy tomonidan qoldirilgan ijodiy merosga sadoqat va muhabbat ruhida tarbiyalash maqsadida 1998 yil 9 fevral kuni Denov tuman Tibbiyot kolleji axborot-resurs markazi o'quv zalida "Navoiy — bashariyat e'zozidagi shoir" nomli musiqali she'riyat tadbiri o'tkazildi[4:61]. Denov tumani musiqa maktabi "Dutorchilar" sinfi, "Changchilar" sinfi o'quvchilarining ijro etgan lirik musiqalari, an'anaviy ijrochilik bo'limi o'quvchisi Nazarov Shahzodning ijro etgan "Nazzora qil" g'azali, "Dutor" sinfi o'quvchisi Jumayeva Nilufarning ijro etgan musiqasi, ruboiylari tadbir tomoshabinlarining olqishiga sazovor bo'ldi[5:177-179]. Markaziy madaniyat uyiga qarashli barcha qishloq filiallarida xam A.Navoiy bobomizning tavallud kuniga bag'ishlab musiqali tadbirlar, mushoira tadbirlari, she'riyat kechalari o'tkazildi.

Boysun tumanida 1999-yil Z.M.Bobur ijodiga bag'ishlanib xalqimiz va adabiyotimiz tarixida Zahiriddin Muhammad Bobur siymosi o'ziga xos nur sohib turadi. Uning shaxsi va tarixiy xizmatlarini tushunish haqida gap ketganda Javaharlal Neruning quyidagi fikrlari beixtiyor yodga tushadi: «Bobur dilbar shaxs,

uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor odam bo'lgan. U san'atni, adabiyotni sevardi, hayotdan huzur qilishni yaxshi ko'rardi"[6:394]. Shundan so'ng, bayram tadbirini markaziy madaniyat uyi direktori M.Shaymardanov kirish so'zi bilan ochib berdi. Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va ijodi haqida 1-son o'rta umumta'lim maktabi o'quvchisi Xo'shboqova Durdona ma'ruza o'qidi. Shuningdek, musiqa maktabi "Dutor" sinfi, "Chang" sinfi va "Doira" sinfi o'quvchilari mumtoz musiqalardan namunalar ijro etishdi. Madaniyat uyida faoliyat ko'rsatayotgan "badiiy o'qish" hamda "Drama" to'garagi qatnashchilari esa Z.M.Bobur g'azallari va ruboiylaridan namunalar o'qishdi. Ayniqsa, yoshlardan Rustamova Gulxayo, To'ychiyeva Maftuna, To'rayev Elmurod, Qulnazarova Shamsiqamar o'zlarining she'riy chiqishlari hamda ijro etgan kuylari bilan yig'ilganlarda yaxshi taassurot qoldirdi[7:110].

1999-yil 10-fevral kuni Jarqo'rg'onning 2-son Bolalar musiqa va san'at maktabida "Ustasi faranglar" guruhining qiziqarli chiqishlari ayniqsa: "Doktor qabulida", "Ichkuyov yohud ojiz kuyov", "O'zbek xalq milliy o'yinlari" kabi sahna ko'rinishlari hamda guruh ishtirokchilaridan D.Xoliqov, G'.Bo'riyev, Z.Muhiddinova, N.Ergashevalarning chiqishlari tomoshabinlar tomonidan olqishlar bilan kutib olindi. Shuningdek, tadbirida markaziy madaniyat uyida faoliyat ko'rsatayotgan "Milliy estrada" to'garagi rahbari I.Turdiyev boshchiligidagi qatnashchilar: Olim Choriyev, Guli Boboqulova, Shaxnoza Berdiyeva, Sevara Normatova, Bobur Jabborov, O'rol Jumayev, Latofat Toshtemirovalarning milliy estrada yo'nalishidagi ijrolari yaxshi taassurot qoldirdi[7:145]. Tuman xotin-qizlar qo'mitasi tomonidan bayram tantanasiga tashrif buyurgan barcha ayollarga tabiiy gullar hamda qimmatbaho sovg'alar topshirildi. Ayniqsa, 2-son bolalar musiqa va san'at maktabi "Xoreografiya" bo'limi o'quvchilarining chiqishlari, Musurmon Xusanov boshchiligidagi "Qars" guruhining chiqishlari, maktabning "An'anaviy ijrochilik" bo'limi o'quvchisi Sarvar Melimurodovning, xonandalar Bahrom Qurbonov, Ikrom Turdiyev, Dilorom Yusupova, Farhod

Mamataliyev, Eshdavlat Eshbekovlarning chiqishlari badiiy jamoa sozandalarining ijro mahoratlari, iste'dodli raqqosalar — Zuhra Muhiddinova, Jangiloy Bahorova, Feruza O'rinboyeva, Mohichehra Husanova, Nafisa Ergashevalarning ijro etgan raqslari yig'ilganlar tomonidan olqishlar bilan kutib olindi. Yosh ijodkorlar Anvar G'aniyev, Otabek Yaxshiboyev, Dilmurod Xoliqov, G'anisher Bo'riyev ijrolaridagi "Bayram hangomalari" nomli chiqishlari bayram tadbiriga yanada fayz kiritdi[7:203].

2000-yil 11-mart kuni Sherobod tumani hokimligi homiyligida «Tashabbus-2000» ko'rik-tanlovi bo'lib o'tdi. Ko'rik-tanlovda hunarmand Iqlim Toshboyeva qizlari bilan tikkan milliy do'ppilar, kashtachilik namunalari, quroq, munchoqlar to'plamlari namoyish etildi. Xususiy hunarmand "Yoshg'ayrat" MFYdan Toshqo'ziyev Bahriddinning o'ymakorlik ishlaridan namunalar: lavh, sandiqchalar va boshqa ishlari, "Joyilma" MFY dan "Temur Malik" xususiy firma tomonidan charm mahsulotlaridan namunalar, "Sovjiron" MFY dan do'mbirachi Mamaqulov Shafoat bobo tomonidan do'mbiralari, hunarmand-usta Melimurodov O'ktam tomonidan eshik-romlar, "Sirojiddin Maxsum" xususiy korxonasi tomonidan barcha turdagi erkaklar va ayollar liboslari, keng turdagi liboslar to'plamlari namoyish etildi. Ushbu ko'rik-tanlovni tashkillashtirishda, ko'rgazmalarni namoyish etishda markaziy madaniyat uyi xodimlari o'z hissalarini qo'shdilar. Hunarmand Iqlim Toshboyeva qizlari bilan tikkan milliy do'ppilar, kashtalaridan markaziy madaniyat uyida tashkil etilgan "Nomoddiy madaniy meros" bo'yicha ko'rgazmasiga bir qator buyumlar taqdim etildi. Tadbir davomida 250 nafar kishi ishtirok etdi[8:125].

Uzun tumanida 2013-yil 16-mart kuni markaziy sport o'yingohida "Hilol" milliy xalq dorbozlar jamoasi hamda bolalar musiqa maktabining "Karnay-surnay" guruhi tomonidan karnay-surnaychilar va nog'oralar sadosi ostida shahar ko'chalari bo'ylab tumanimiz xalqini bayram sayliga chorlaydi. Korxona va tashkilot, maktablar va maktabgacha ta'lim muassasalari, o'rta maxsus kasb-hunar kollejlari, qishloq fuqarolar

yig'inlari tomonidan tayyorlangan ko'rgazmalar milliy kashtalar, so'zana, zardevorlar bilan bezatilib, milliy buyumlar, xalq amaliy san'ati namunalari, Navro'z milliy taomlari namoyish etilib, har bir qo'rg'onda kelin-kuyovlar, momolar, qizlar milliy liboslarda, milliy urf-odatlarimizni aks ettiruvchi kelin salomlar, o'lanlar, bahoriy kuy-qo'shiqlar ijro etildi.. Sport turlari bo'yicha milliy sport xalq o'yinlari, milliy kurash, arqon tortish, qo'lda kuch sinash, xo'rozlar jangi, mindi, tosh ko'tarish, sakrab ol, bo'ron o'yinlari, shaxmat-shashka musobaqalari g'oliblari faxriy yorliqlar hamda qimmatbaho sovg'alar bilan taqdirlandilar[9:13]. Shuningdek, Qoraqalpog'iston, O'zbekiston xalq artisti Muhammadali Abduqunduzov hamda Termiz shahridan tashrif buyurgan O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist va "Mannon Uyg'ur" drama teatri xonandasi Amirullo Nazrullayevlar ishtirok etib o'zlarining samimiy tilaklari bilan tuman ahlini tabrikлади[10:120]. Toshkent shahridan tashrif buyurgan O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Anvar Sanayev o'z chiqishlari bilan tuman ahlini xushnud qildi. Bayram tadbirida 12000 ming nafar kishi madaniy hordiq chiqarishdi. Konsert dasturida Toshkent shahridan tashrif buyurgan O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Anvar Sanayev o'zining dilrabo qo'shiqlari bilan ishtirok etib, tomoshabinlar olqishiga sazovor bo'ldi. Tadbir davomida Markaziy madaniyat uyida faoliyat ko'rsatayotgan "Kumush tola" xalq ashula va raqs badiiy jamoasi xonandalari ijrosidagi kuy-qo'shiqlar namoyish etildi. Tadbirda 400 nafar kishi ishtirok etib maroqli dam oldilar[10:134].

2001-yil 17-mart kuni viloyatda o'tkazilgan "Navro'z-2013" bayrami tantanalarida "Bulbuligo'yo" xalq folklor –etnografik badiiy jamoasining 18 kishidan iborat ijodiy jamoasi ishtirok etib qaytdi.

2001-yil 19-mart kuni "Bog'i-shamol" restoranida o'tkazilgan viloyat Ko'zi Ojizlar jamiyati tashkil etilganligining 81 yilligi hamda "Navro'z" umumxalq bayrami munosabati bilan tuman Ko'zi Ojizlar jamiyati, Ko'zi Ojizlar kutubxonasining "Bir piyola choy

ustida" bayram tadbiri bo'lib o'tdi. Tadbirda Ko'zi Ojizlar jamiyati a'zolari, Ko'zi Ojizlar kutubxonasi faol kitobxonlari ishtirok etishdi. Bayram tadbirida viloyat Ko'zi ojizlar jamiyati raisi E.Norpo'latov, Denov ko'zi ojizlar jamiyati raisi X.Do'stov, Uzun ko'zi ojizlar jamiyati raisi va boshqa tashrif buyurgan mehmonlar yig'ilganlarni bayram bilan qizg'in tabrikладilar[10:102]. Ijro san'atida Laparchi Safarova Qizlarsora momo, Mengqobilbobo Ismoilov, Qurbonova Halima, Soatova Hayitgul, Jabborova Izzat, chanqovuzchi: Begimqulova Zulayho, Poyonov Mengnor sibizg'achi, Zokirova Oysoat, Melimurodov Sarvar sibizg'achi, Doniyorov Dovron chanqovuzchi hamda Jamiyatning urf-odatlari, marosimlari va bayramlarda ishtirok etgan Sharipov Mirzakarim ot o'yinchi, tabiat va koinotga oid bilim va urf-odatlarda qatnashgan Bo'ronov uy muzeyi rahbari, shuningdek, an'anaviy hunarmandchilik bilan bog'lik musiqa kuylaganlar ilmiy tadqiqotlarda o'rganib chiqildi[10:90].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida Surxondaryo viloyatida madaniy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va o'tkazishda xalq badiiy jamoalari hamda musiqa va san'at maktablarining faol ishtiroki hududning ma'naviy hayotini boyitishda muhim omil bo'lib xizmat qilgan. O'tkazilgan turli bayram tadbirlari, adabiy-musiqiy kechalar, ko'rik-tanlovlar va ommaviy sayillar orqali milliy qadriyatlar, an'anaviy san'at turlari hamda nomoddiy madaniy meros keng targ'ib etildi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, Vatan himoyachilari kuni, Navro'z umumxalq bayrami, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludiga bag'ishlangan tadbirlar yoshlar ongida vatanparvarlik, milliy g'urur va tarixiy xotirani shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qilgan. Bu jarayonda xalq ijodiy jamoalari, professional ijrochilar va musiqa hamda san'at maktablari o'quvchilarining hamkorligi madaniy-ma'rifiy ishlarning mazmunan boy va ta'sirchan bo'lishini ta'minlagan.

ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. “Ўзбекистон жанубий ҳудудларида маданий ва амалий санъат ёдгорликлари тарихи”. Термиз., “Сурхон-Нашр”, 2017. –Б. 38.
2. Турсунов С.Н. “Ўзбек маҳаллари-маънавиятимиз ифтихори-ғурурига айлансин”. Тошкент., “Yangi nashr”. 2018. – Б. 272.
3. Турсунов С.Н. “Ўзбекистон жанубий ҳудудларида моддий маданият тарихи”.. Тошкент., “Мухаррир”.2013. – Б. 170.
4. Жўраев Б., Турсунов С. Маҳалла – мустақил юрт таянчи. – Тошкент: Muharrir, 2012. -Б. 61.
5. Худайкулова Л. Сурхон воҳаси тўй маросими этнографизмлари «Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари» мавзусидаги Республика илмий-назарий анжумани материаллари.-Тошкент, 2011. — Б. 177-179.
6. Турсунов С.Н. “Бойсун”. Тошкент., “Akademnashr”. 2011 йил. - Б. 394.
7. Турсунов С.Н. “Жарқўрғон”. Тошкент, “Фан”. 2008. - Б. 110, 145, 203.
8. Турсунов С.Н. “Шерободликлар”. Тошкент., “А.Навоий» номидаги ЎзМ кутубхонаси”, 2007. — Б. 125.
9. Узун тумани маданият бошқармаси жорий архиви. 2019. 15 декабрь. 11-ҳужжат, 11 баённома. - Б. 13.
10. Турсунов С.Н. “Сурхон воҳаси моддий маданият тарихи”. Тошкент., “Muharrir nashriyoti”, 2014. –Б. 90, 102, 120, 134.

ТЕМУР ТУЗУКЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ БУГУНГИ КУНДАГИ АҲАМИЯТИ

Ўралов Достон Рустамалиевич

Термиз давлат университети мустақил тадқиқотчиси

<https://orcid.org/0009-0007-2294-5370>

УДК:371.3+81-32/81-31

Аннотация: Ушбу мақолада соҳибқирон Амир Темурнинг ўзи бошчилигида ёзилиши бошланган, ўз вақтида Мовароуннахр давлати ва халқи учун конституция бўлиб хизмат қилган, давлатда адолатни таъминлашда асосий омил бўлиб хизмат қилган қомусий ҳужжат Темур Тузуклари ва унда ёзилган панд – насиҳатларнинг ўз вақтида ва бугунги кундаги аҳамияти тўғрисида маълумотлар берилган бўлиб, ушбу кичик таҳлиллар натижаларини бошқарув соҳасида хизмат қиладиган раҳбарларнинг амалиётда қўллаши бўйича тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: Амир Темур, саркарда, хон, мўғул, соҳибқирон, сипоҳ, амир.

Аннотация: В данной статье представлена информация о современном и актуальном значении энциклопедического труда «Темур Тузуклари», написанного под руководством самого великого Амира Темура, который служил конституцией для государства и народа Мавераннахра и служил важным фактором обеспечения справедливости в государстве, а также о содержащихся в нём наставлениях. Даны рекомендации по практическому применению результатов этого небольшого анализа руководителями, занимавшими государственные должности.

Ключевые слова: Амир Темур, полководец, хан, монгол, великий воин, воин, эмир.

Annotation: This article provides information on the contemporary and current significance of the encyclopedic document Temur Tuzuklari, which was written under the leadership of the great Amir Temur himself, which served as a constitution for the state and people of Transoxiana, and served as a major factor in ensuring justice in the state, and the admonitions written in it. Recommendations are given on the practical application of the results of this small analysis by leaders serving

in the field of governance.

Keywords: Amir Temur, commander, khan, Mongol, great warrior, soldier, emir.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUSTION). Бугунги кунда дунёнинг тезкорлик билан ривожланиб бориши ва ундаги вазиятнинг турли кўринишларини ўзгариши ҳар хил соҳаларда хизмат қиладиган ишчи ва раҳбарлар учун ноқулай тўсиқларни вужудга келтирмоқда. Асосий тўсиқлардан бири шундан иборатки деструктив кучларнинг инсонларни турли йўллар билан оғдириб олиб ўзининг ноғорасига ўйнатиш, ўз ватанига хизмат қилиш, уни гуллаб яшнаши йўлида жонбозлик кўрсатишдан қайтаришдан иборат. Буни ўз жойларида яширинча равишда асосий ишни эса интернет тармоқлари ёки ижтимоий платформаларда амалга оширишмоқда. Бу эса давлатдаги кўплаб инсонларни ёмон йўлларга кириб кетишига, фирибгарларнинг тузукларига тушиб қолиши, ҳаттоки одам савдосига ҳам дучор бўлишларига олиб келмоқда.

Юқоридаги хавф – хатарларни бартараф этишда барча давлатларда амалга оширилаётган тарғибот ишларини қўллаб – қувватлаган ҳолда, ушбу тарғибот ишларини тарихий – илмий манбалар билан амалга оширишни самарали томонларини очиб беришга ҳаракат қиламиз.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Ўзбек романчилигининг асосчиси бўлмиш Абдулла Қодирийнинг “Мозийга бокиб иш кўрмоқ хайрлидир” деб айтган гаплари бугунги кунда ҳам ўз ўрнини йўқотмаган. Сабаби ҳозирги вақтда ҳам бирор ишни амалга оширишдан аввал уни тарихий жараёнларини ўрганиш ва керакли бўлган самарали йўлни ишлаб чиқиш энг тўғри йўл ҳисобланади.

Бугунги кунда ҳақиқий ватанпарвар

халқни тарбиялашда ва камолга етказишда бизга тарихий мерос бўлган “Темур Тузуклари”нинг роли каттадир. Ундаги барча панд – насиҳатларни чуқур таҳлил қилиш ва амалда қўллаш ҳар бир инсон учун катта натижа беради. Шу ўринда биринчи Президентимиз Ислон Абдуғаниевич Каримовнинг Амир Темур ва унинг тузуклари ҳақида айтган қуйидаги гапларини қайд этсак мақсадга мувофиқ бўлади: “Бизнинг тарихимизда Амир Темурдек улуғ сиймо бор экан, унинг қолдирган мероси, панд-у ўғитлари бугунги ҳаётимизга ҳамоҳанг экан, олдимизда турган бугунги муаммоларни ечишда бизга қўл келаётган экан, бизнинг бу меросни ўрганмасдан, таърифламасдан, тарғибот қилмасдан ҳаққимиз йўк”[11].

Юқорида билдирилган фикрлардан шуни кўриш мумкинки давлат раҳбари ҳам тузукларни ўз фаолиятида қўллаган, касбда юқори натижаларга эришганлиги барчага маълум, шу сабабли уни ўрганиш ва тарғиб қилишни айтиб ўтган. Чунки тузукларда келадиган барча кўрсатмалар бугунги кунда ҳам барча соҳаларда қўллаш имконини беради, шу билан бирга соҳани ривожлантиради.

“Тўқал Баҳодир минг отлиқ аскар олиб, менинг устимга келди. Олтмиш отлиқ йигитим ҳамда йўлда менга қўшилган (қайноғам) Амир Ҳусайн билан бирга минг отлиқдан иборат ғаним лашкарига юзма-юз бўлдим ва жангга киришдим. Бу жангда шундайин баҳодирлик қилиб, матонат кўрсатдимки, унинг минг кишисидан еллик киши, менинг олтмиш отлиқ йигитимдан еса ўн кишигина қолди. Оқибат, барибир, зафар мен томонимда бўлди. Зафар қучганим хабари Илёс Хожа ва Жета амирларига етгач, улар (таажжубланиб): “(Амир) Темур ажаб ер киши экан, унга Тангрининг мадади етиб, бахт-у иқболи очилмиш”, деб ўзаро сўзлашибдилар. Мен бу урушдаги зафарни яхшилик аломати деб билдим. Мўғуллар мендан чўчийдиган бўлдилар[2:436].

Юқорида берилган воқеани тарифлашдан аввал ушбу воқеага тарифни тарихчи Ҳамдам Содиковнинг фикрларини баён этиш лозим. Ҳамдам Содиков ўзининг “Амир Темур салтанатида хавфсизлик

хизмати” [2:436] китобида ушбу воқеага қуйидагича тариф беради: “жангда Амир Темур ғалаба қозонди. Хоразм ҳокими Тўқал Баҳодир минг кишилик қўшинидан эллик кишиси қолиб қочишга мажбур бўлди. Амир Темурнинг олтмиш жангчисидан ўн киши, жумладан етти отлик уч пиёда қолиб душманни ўз юртига кувади. Бу воқеа тарихий ғалабадир. Чунки бундай ғалаба на Чингизхонда, на Помпейда, на Искандар Македонскийда бўлган”[2:436].

Ҳақиқатдан ҳам Амир Темур мўғул босқинчиларига қарши дастлабки юришлариданоқ катта ғалабаларга эришади. Сабаби Амир Темурнинг ҳар ишни қилишдан аввал ўйлаб, маслаҳат – у, машварат билан амалга ошириши, ўзининг довюраклиги ва ўз қўшинидаги сипоҳларни содиқ ва ҳар ишга саботли қилиб тарбиялагандадир. Мана бу биз таъкидлаган уч сифат бугунги кунда ҳам барча раҳбарлар учун зарур бўлган сифатлардир.

Амир Темур кечиримли, душманни ҳам ўзининг тўғри амаллари билан маҳлиё қилиб ўзига содиқ дўст қилиб олишда ҳам барчага ўрнак бўлади. “Амир Ҳусайн менга асир тушгандан кейин, унинг навкарлари ва амирлари “Энди бизни ўлдиради”, деб гумон қилган едилар. Аввалига ниятим шундоқ еди, кейинрок, “Ахир булар аскарлар-ку?” деб барчаларини афв етдим ва яна аскарликка тайинладим”[1:144]. Ушбу фикрлардан шуни англаш мумкинки биз тарихда биламиз соҳибқироннинг қайноғаси Амир Ҳусайн унга дўст қиёфасидаги энг катта душман бўлиб юрган. Бир неча бор Оллохнинг китобини ўртага қўйиб қасам ичган. Шундан кейин ҳам Амир Темурга хиёнат қилишда давом этаверган.

Шундай бўлса ҳам Амир Темур уни ва сипоҳларини кечирган, уларга яхши муомала қилиб, олтин – у, жавоҳирлар ва турли бойликлар билан тақдирлаган. Бунга кўрган душманлари қилган ишларидан минг пушаймон бўлиб Амир Темурнинг содиқ навкарлари бўлиб хизмат қилган. Амир Ҳусайнни эса амир Кайхусрав томонидан укасининг хуни сифатида ўлдирилган.

Амир Темур ўзига эргашган саркардаларнинг содиқлигини таъминлаш ва мўғулларга қарши курашиш учун

тайёрлаш учун уларни ишончини қозонди. “Амир Жаку, Ийгу Темур, амир Сулаймон, амир Жалолиддинларни хилватроқ ерга чорладим ва улар билан келишиб, ўзимга янада яқин тутдим, “Давлатимга шерик бўласизлар”, дедим. Бу билан (уларнинг дилида) ўзларига ишонч ва менга хизмат қилиш учун қатъият туйғуларини уйғотдим. Шунга ўхшаш, мен билан иттифоқи бузилган тоифадаги бошқа амирларни ҳам бирма-бир холи жойга чорлаб, ҳар қайсиси билан алоҳида гаплашдим. Булардан мол-дунёга ҳирс қўйган очкўз ва тамагирларига мол-ашё ваъда қилдим, мансаб-мартабага, мамлакатларни бошқаришга кўз тиккан амалпарастларга қўлга киритган мамлакатлар, вилоятлардан бирининг ҳокимлигини бердим.

Юқоридаги келтирилган тадбирнинг бугунги кунда ҳам ҳар бир раҳбар учун тайёр қўлланмадир. Сабаби ҳар бир ташкилотда ишловчилар олдида қўйган аниқ мақсади бўлиши ва ўз раҳбарига иккиланмай эргаша олиши керак. Шундагина ушбу ташкилотнинг ривожланишини гувоҳи бўлиш мумкин. Бунинг мақбул усуллари билан бири худди соҳибқирон сингари уларни ишончига кириш ва уларни тилак ва истакларини билишдир.

Амир Темурнинг ҳар бир амали ва айтган насиҳатлари барча учун керакли бўлган ғазнадир. Бугунги кунда ҳам тарихда ҳам ўз фикрига эга бўлган раҳбар ва бўйсунувчи доимо мартабаси баланд бўлган. Амир Темур фаолияти давомида доимо ўз фикрига эга бўлган, ўзининг шахсий позицияси бўлган. Бирор тадбирни амалга оширишдан аввал барча устозлари ва яқинлари билан ҳар бир ишни маслаҳат қилиб ўзи тўғри йўлни белгилаб берган. “Подшоҳ ўз сўзига

эга бўлсин, ишини ўзи билиб қилсин, яъни сипоҳ ва раият подшонинг айтган сўзини, қилган ишини ўзи айтади, ўзи қилади, ҳеч кимнинг бунга дахли йўқ, деб билсин. Шундай бўлгач, подшоҳ бирор кимсанинг салтанат мартабасига шерик бўлгудек қилиб айтган гапига ва қилган ишига эргашмасин. Гарчи яхши сўзни ҳаммадан ҳам эшитиш зарур бўлсада, лекин бошқалар сўзда ва салтанат ишларида подшоҳга шерик ёхуд ундан устун бўлмасликлари шарт[1:144]”.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Юқоридаги тузуқларда берилган насиҳатдан ҳам кўриш мумкинки, Амир Темур ушбу ўз фикрига эга бўлиш ғоясига доимо амал қилган. Қолганларни ҳам шундай қилишга даъват этган. Бу эса бугунги кунда барча инсонлар учун керакли ва зарур бўлган тавсия сифатида эътироф этилиши лозим. Агар инсон ўз фикрига эга бўлса, бошқа ёмон йўللarga эргашмайди, ҳозирда ижтимоий тармоқлар орқали ҳаммага таъсир этаётган радикал кучларнинг тузоғига тушиб қолмайди. Чунки ҳар бир ҳолат бўйича ўзининг шахсий позициясига эга бўлган инсон пуч ғояларга ишониб қолмайди, уларни таклифини ва олға сураётган ғояларини таҳлил қилади ва керакли бўлган тўғри йўлни танлаб олади. Шундай инсонлар барча давлатлар учун айна вақтда зарур бўлган халқни ташкил этиши билан юқорида келтирилган тузуқлардаги барча кўрсатмаларнинг ўрнини юқориликни белгилаб беради. Ўйлаймизки тузуқларни ўқиган, синчковлик билан теран ўрганган ва амалда қўллаган барча инсонлар келажақда ўз олдида қўйган барча ижобий мақсадларига етади, шу билан бирга давлат учун катта натижалар олиб келади.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Амир Темур. “Темур тузуқлари” / мемуар асар / форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулла Караматов таржимаси / “Буюк давлатчилик силсиласи” туркуми – Т.: “Илм зиё заковат”, 2020. 144 б.
2. Содиков Ҳамдам. Амир Темур салтанатида хавфсизлик хизмати. – Т.: “ART FLEX”, 2010 – 436 бет.
3. Калашников Исай. Шафқатсиз аср. М. Йўлдошев таржимаси. - Т.: Янги аср авлоди, 2023 – 672 б.

4. Амир Темур Кўрагон. Зафарнома. Араб алифбосидан Кирилл алифбосига ўгириш, сўзбоши, луғат ва изоҳ муаллифлари: Ҳ.Бобобеков, Ҳ.Бобоев, А.Қуронбеков. – Тошкент, 2000. – 652 б.
5. Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли. Ўз аҳвол ва атвори, юриш ва қўшини, мусолиҳа ва муҳориба воқеъотини туркий луғат бирлан ёзган китоби (таржимаи ҳол). Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи т.ф.д. Ашраф Аҳмедов. – Тошкент: Нур, 1992.
6. Амир Темур Кўрагон. Қиссаи Темур ("Малфузоти Темурий"). Араб алифбосидан кирилл алифбосига ўгириш, сўз боши, луғат ва изоҳ муаллифлари: Ҳ.Бобобеков, Ҳ.Бобоев, А. Қуронбеков. – Тошкент, 2000.
7. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Б.Аҳмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳрири остида. – Тошкент: Чўлпон, 1994.
8. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан ўгирувчи Юнусхон Ҳакимжонов. – Тошкент: Ўзбекистон. 1996.
9. Руи Гонсалес Де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура. (1403-1406 г.) Пер. со староисп. Предисл. коммент. И.С.Мироковой. – Москва: Наука, 1990.
10. Рахмоналиев Рустан. Империя Тюрков. Тюркские народы мировой истории. С X в . до н э по XX в. н.э. – Москва: Прогресс, 2002. – 912 с.
11. Интернет манба: <https://temurtuzuklari.uz/oz?of=1>

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ПРАВОВОГО СТАТУСА КОРЕЙЦЕВ, ДЕПОРТИРОВАННЫХ В УЗБЕКИСТАНСКУ ССР

Ашурова Улгузи Исроиловна

Докторант (PhD) Термезского государственного университета

E-mail: ashurova.ul@inbox.ru

<https://orcid.org/0009-0008-0060-0332>

UDK: 94(575.1

Аннотация: В данной статье рассматриваются правовой и социальный статус корейцев, депортированных в 1937 году Советским Союзом на территорию Узбекской ССР, их условия проживания и процесс интеграции. Статья основана на статистических данных и документах, раскрывающих условия проживания корейцев в специальных режимах, правовые ограничения, установленные государством, и их место в общественной жизни после депортации. Права корейцев были частично восстановлены только после XX съезда КПСС в 1956 году, что привело к значительным изменениям для корейской диаспоры. Настоящая работа содержит глубокий анализ на основе архивных документов, исторических исследований и государственных решений, касающихся корейского общества.

Ключевые слова: депортация корейцев, правовой статус, социальная интеграция, специальные поселения, XX съезд КПСС, гражданские права, реабилитация.

Annotation: This article explores the legal and social status, living conditions, and integration process of Koreans deported by the Soviet state in 1937 to the Uzbekistan SSR. It is based on statistical data and documents detailing the Koreans' living conditions under a special regime, legal restrictions imposed by the state, and their role in social life during the post-deportation period. Koreans' rights were only partially restored after the 20th Congress of the CPSU in 1956, which brought about significant changes for the Korean diaspora. This article includes an in-depth analysis of the Korean community, based on archival documents, historical analysis, and state-issued resolutions.

Keywords: Korean deportation, legal status, social integration, special settlements, 20th

Congress of the CPSU, civil rights, rehabilitation.

ВВЕДЕНИЕ (КИРИШ / INTRODUCTION). В 1937 году массовая депортация, проведенная советским правительством, переместила различные этнические группы в Казахстан, Узбекистан и другие республики Центральной Азии. В этом процессе особенно пострадали этнические корейцы на советской территории, которых советская политическая система насильственно выселила из их исторической родины и принудила к жизни с очень ограниченными правами на новых землях. В первые годы депортации, в 1937-1938 годах, личные и политические права сотен тысяч корейцев были приостановлены, их размещали в специальных поселениях и заставляли работать в тяжёлых условиях. На протяжении почти 20 лет, вплоть до 1956 года, личные свободы корейцев были ограничены, а их правовой статус подвергался серьёзной дискриминации. В ходе XX съезда КПСС, проведенного в 1956 году под руководством Никиты Хрущёва, начался процесс пересмотра репрессивной практики и политики культа личности. В 1957 году советское правительство приступило к реабилитации прав депортированных корейцев, чеченцев и других этнических групп. Это решение стало важным шагом для восстановления правового статуса корейцев и возвращения им гражданских прав. В статье проводится анализ правового статуса, реабилитационного процесса, социально-экономических и культурных условий корейцев на основе архивных документов и научных источников.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД (АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД / MATERIALS AND METHODS).

В исследовании использованы архивные документы, официальные решения советского правительства 1956-1958 годов и научная литература. Результаты XX съезда КПСС и последующие решения были рассмотрены через сравнительный анализ процесса восстановления прав депортированных народов. Эффективность реабилитационного процесса и социальная интеграция корейцев в обществе исследовались на основе статистических данных. В статье особое внимание уделяется исследованию правового и социального статуса депортированных корейцев на основе архивных документов и правовых актов советской эпохи. Для определения связи между правовым статусом и социальным положением применялись исторический хронологический анализ, сопоставление статистических данных и сравнительные методологические подходы. Также проводился литературный анализ научных трудов и статей, опубликованных в Узбекистане и на международном уровне. На основе использованных источников изучалась взаимосвязь между правовым статусом, социальным положением, условиями жизни и труда корейцев после депортации.

В изучении правового статуса корейцев в Узбекской ССР после депортации важную информацию представляют работы П.Г. Кима [1. 59,75], В.Д. Кима [2. 15,37], В.С. Хана и Сим Хон Ёнга [5]. Эти авторы предоставили обширную информацию о жизни депортированных корейцев в разных республиках и их правовом статусе. В их работах приведены сведения о правовых ограничениях и дискриминации в специальных поселениях. В научных исследованиях В.Д. Кима подробно анализируются периоды с переселения корейцев на Дальний Восток и до послевоенного времени [2. 125, 149]. Л.Б. Хван уделяет внимание военно-политическим аспектам депортации корейцев и описывает их права до и после

принудительного переселения. В соавторстве с Б.М. Расуловым и Р.Т. Шамсутдиновым в книге «Трагедия деревень Средней Азии: коллективизация, раскулачивание, депортация (1929–1955 годы)» [4] представлены точные архивные данные и статистический материал о репрессиях, депортациях и национальном угнетении в советское время, что имеет важное значение для понимания правового статуса корейцев и других этнических групп.

При изучении данной темы, наряду с научными исследованиями, важную роль играют постановления Верховного Совета СССР, официальные документы, в том числе решения, принятые в 1956 и 1957 годах, и архивные материалы, касающиеся восстановления прав депортированных народов, таких как корейцы [3].

ОБСУЖДЕНИЕ (МУҲОКАМА / DISCUSSION).

Правовой и социальный статус корейцев после депортации формировался особым образом с момента их прибытия в Узбекскую ССР. В сентябре 1937 года корейцы были насильственно переселены в Узбекистан и соседние республики по постановлению Советского Союза. После депортации корейцы были классифицированы как «специально переселённые» и находились под строгим контролем комендатуры с жёсткими ограничениями. Примером этого является заявление Пак Алексея, члена одной из восьми семей, переселённых в Деновский район Сурхандарьинской области весной 1938 года, в котором он просил разрешения на переезд родителей к нему из Самаркандской области, поскольку они остались без кормильца. Однако многие подобные заявления оставались без ответа, поскольку корейцам было строго запрещено покидать места их переселения [10. 1. 13].

В этот период корейцы проживали в специальных поселениях и были в основном заняты принудительным трудом в сельском хозяйстве, особенно на рисовых, хлопковых и овощных полях. Согласно архивным данным, к 1939 году почти 172 тысячи корейцев были принудительно переселены и размещены в различных городах и деревнях

[7]. Вся эта численность населения находилась под строгим контролем государства, и они не имели возможности защитить свои права. До депортации корейцам было обещано жильё и скот, но местные власти часто задерживали выполнение этих обещаний.

Решение, принятое на XX съезде КПСС 25 февраля 1956 года, оказало значительное влияние на правовой статус корейцев. В результате критики Хрущёва в адрес сталинской репрессивной и депортационной политики, права корейцев были восстановлены, и их участие в общественной, политической и экономической жизни страны было значительно расширено. После XX съезда Верховный Совет СССР и центральное правительство приняли решения, направленные на реабилитацию депортированных народов. В рамках реабилитации правовой статус корейцев был восстановлен, и они получили следующие возможности [9]:

1. Восстановление гражданских и политических прав: корейцы получили право участвовать в политической деятельности, становиться членами партии и работать в местных органах власти, что облегчило их интеграцию в общественную

жизнь страны.

2. Отмена ограничений специальных поселений: корейцам было разрешено покидать поселения и переселяться в новые места, что позволило им воспользоваться личными свободами.

3. Улучшение социально-экономических условий: благодаря реформам после XX съезда корейцы получили право работать не только в сельском хозяйстве, но и в промышленности, сфере услуг и других секторах.

4. Восстановление культурного наследия и национальной идентичности: корейцам предоставлялась возможность открывать национальные школы, сохранять язык и культурные традиции.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ (ХУЛОСА / CONCLUSION). Решения XX съезда 1956 года привели к позитивным изменениям в правовом статусе корейцев. Депортированные корейцы получили возможность участвовать в жизни общества на равных правах и реализовывать свои гражданские и социальные права. XX съезд стал началом реформ советской политики в области прав человека, открыв новый этап для обеспечения социального равенства депортированных народов.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА (АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ / REFERENCES):

1. Ким П.Г. Корейцы Республики Узбекистан. Ташкент: Фан, 1995.
2. Ким В.Д. Корейцы Узбекистана в истории Дальнего Востока и на современном этапе // Проблемы корееведения в Центральной Азии. – Ташкент: 2007. – С. 15-37.
3. Бугай Н.Ф. Из истории депортаций и трудоустройства корейцев в Казахстане и Узбекистане // Информационный вестник Евразийской ассоциации корейцев «Корен». Вып. 2. – Москва: 1992. – С. 54-94.
4. Шамсутдинов Р.Т., Расулов Б.М. Трагедия деревень Средней Азии: коллективизация, раскулачивание, депортация (1929–1955 годы). Андижан: Издательство Андижанского государственного университета, 2006.
5. Хан В.С., Сим Хон Ён. Корейцы Центральной Азии: прошлое и настоящее. – Москва: Изд-во МБА, 2014. – 256 с.
6. Верховный Совет СССР. Декларация от 14 ноября 1989 года: О восстановлении прав народов, подвергшихся репрессиям и насильственному переселению. Москва, 1989.
7. Национальный архив Узбекистана (НАУ) Фонд Р-90 – Народный комиссариат земледелия УзССР.
8. Национальный архив Узбекистана (НАУ) Фонд Р-314 – Управление по эвакуации населения при СНК УзССР.
9. Национальный архив Узбекистана (НАУ) Фонд Р-837 – Совет народных комиссаров

УзССР.

10. Государственный архив Сурхандарьинской области (ГА СО) Фонд С-45 – Сурхандарьинский областной комитет КП(б) УзССР.

ETNOGRAFIYA

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ҚАРЛУҚ-ЧИГИЛ ЛАХЖАСИНИ ШАКЛЛАНИШИ ҲАҚИДА
МУЛОҲАЗАЛАР

Абдуллаев Улуғбек Сайданович

*Андижон давлат техника институти профессори,
тарих фанлари доктори*

Аннотация: Ушбу мақола ўзбек тили қарлуқ-чигил лаҳжасининг шаклланиши ҳақидаги тилшуносларнинг қарашларини илмий таҳлилига бағишланган.

Унда муаллиф қарлуқ-чигил лаҳжасининг ўзбек адабий тилининг шаклланишидаги ўрни ва аҳамиятини тарихий ва этник жараёнлар контекстида кўрсатиб берган. Мақолада тилшунос олимларнинг бу масала бўйича билдирган фикр ва хулосалари ҳақида муаллиф ўз муносабатини баён қилган.

Калит сўзлар: Этник тарих, этнос, ўзбек элати, қарлуқ-чигил лаҳжаси, туркий халқлар, уйғур этноси, лингвистик жараён, умлаут ҳодисаси.

Аннотация: Статья посвящена научному анализу взглядов лингвистов на формирование карлукско-чигильского диалекта узбекского языка.

В ней автор показывает роль и значение карлукско-чигильского диалекта в формировании узбекского литературного языка в контексте историко-этнических процессов. В статье автор высказывает своё отношение к мнениям и выводам лингвистов по данному вопросу.

Ключевые слова: Этническая история, этническая принадлежность, узбекский народ, карлукско-чигильский диалект, тюркские народы, уйгурский этнос, языковой процесс, феномен умлаута.

Abstract: this article is devoted to the scientific analysis of the views of linguists on the formation of the karluk-chigil dialect of the Uzbek language.

In it, the author shows the role and significance of the karluk-chigil dialect in the formation of the Uzbek literary language in the context of historical and ethnic processes. In the article, the author expresses his attitude to the opinions and conclusions of linguists on this

issue.

Keywords: ethnic history, ethnicity, Uzbek people, karluk-chigil dialect, turkic peoples, uyghur ethnicity, linguistic process, umlaut phenomenon.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Ҳар бир халқнинг тили мазкур халқнинг этник шаклланиш жараёнида такомиллашиб боради. Замонавий ўзбек адабий тили ҳам бошқа халқларники каби асрлар давомида такомиллашиб келган.

Бугунги кунга қадар тилшунослик фанида ўзбек тилини шаклланиш тарихи, лаҳжа ва шевалари, унинг фонетик, лексик, морфологик ва грамматик хусусиятларига бағишланган кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган.

Биз еса ушбу мақоламизда ўзбек тилини қарлуқ-чигил лаҳжасини таркиб топиши билан боғлиқ тилшунос олимларни қарашларини таҳлил қилиш асносида, бу масала бўйича ўз фикр-мулоҳазаларимизни билдиришни жоиз деб ҳисобладик.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

Илк ўрта асрларда Марказий Осиё минтақасида уч туркий тил гуруҳи - ўғуз, қипчоқ ва қарлуқ-уйғур тил гуруҳлари мавжуд бўлганлигини айтиб ўтади [3: 117,119]. Ушбу туркий тил гуруҳлари муайян бир этник муҳитда, турли этник бирикмаларнинг тил ва этник жиҳатдан қоришувлари натижасида шаклланганлиги аниқ. Ўғуз тил гуруҳи ўғуз ва салжук қабилалари орасида, қипчоқ тил гуруҳи Дашти Қипчоқ қабилалари орасида ва қарлуқ тил гуруҳи эса қарлуқ ва унга қардош бўлган халач, чигил, яғмо ва бошқа қабилалар ичида ҳосил бўлган.

Қарлуқ-чигил, қипчоқ ва ўғуз тил гуруҳлари ўзбек тилининг лаҳжалари бўлиб,

улар ҳам айрим маҳаллий шеваларга ажралади. Гарчи, ўзбек тилининг мазкур лаҳжаларини шаклланишида бир неча этносларга хос тил элементлари иштирок этсалар-да, айрим қабилаларнинг тил хусусиятлари устуворлик қилганлиги яъни, субстрат (замин) бўлганлиги аён. Масалан, ўзбек тилининг қарлуқ-чиғил лаҳжасини шакллантиришда қарлуқ, чиғил, халач, яғмо, дулу ва бошқа бир қанча туркий қабилаларнинг тил элементлар фаол иштирок этгани ҳолда, ушбу тил лаҳжаси шаклланаётган кезларда сиёсий жиҳатдан (сон жиҳатдан ҳам) нуфузли бўлган, ўз атрофида турли туркий қабилаларни бирлаштириб турган қарлуқ қабиласининг тили устуворлик қилган.

Шу жойда айтиб ўтиш ўринлики, ўзбек тилининг қарлуқ-чиғил лаҳжасини шаклланишида айнан қарлуқ қабиласининг тилини етакчи ўринга эга бўлганлигига бир қатор тадқиқотчилар қўшилмайдилар ва улар бунда чиғил қабиласининг тилини ушбу лаҳжасининг шаклланишида асосий ўринга қўйиш керак деб айтадилар. Масалан, С.М.Муталлибоев XI асрда Жанубий Қирғизистон (Ўзган ва унинг атрофида) ва Марказий Осиёда чиғиллар энг зўр ҳоким қабиллага айланиб ўз таъсирларини жуда кенг доирага ёйган, уларнинг тили қорахонийлар давлатида етакчи мавқеини эгаллаган, умумийлаштирувчи тилга айланган эди, деб таъкидлайди [6: 33,34].

Тилшунос олимлардан яна бири - С.Иброхимов ҳам ўзининг ўзбек тилининг Андижон шевасига бағишланган ишида бу шева этногенетик жиҳатдан қадимий чиғил лаҳжасига бориб тақалишини айтиб, «... қарлуқ-чиғил диалектида биринчи (етакчи) ўринга қарлуқ тилини қўйиш ҳам унча ўринли бўлмас» деб ёзади [4: 8,9].

Кўриниб турибдики, юқорида исм-шарфлари кўрсатилган тилшунос олимлар ўзбек тилининг қарлуқ-чиғил лаҳжасини вужудга келишида чиғил қабиласининг тили устувор бўлган деб қарайдилар ва шу қабилани тили умумэлат тилини умумлаштирувчи вазифани бажарган деган хулосага келадилар. Фикримизча, бу хулоса унчалик тўғри эмас. Гап шундаки, ҳақиқатдан ҳам

чиғиллар қадимий туркий этнослардан бўлиб, ўзбек халқининг этногенетик жараёнида ҳамда ўзбек тили тарихида, хусусан биз кўриб чиқаётган тил бирлигининг вужудга келишида муҳим роль ўйнаганлар.

Чиғиллар қарлуқ қорахонийлари ҳудудида яшаб турган бир қатор туркий қавмлар ичида нуфузли (қарлуқлардан кейин) этнос саналганлиги, қарлуқ билан бирга мазкур давлат сиёсий ҳаётида етакчилик қилганлиги ҳам ҳақиқат. Боз устига Маҳмуд Қошғарий ҳам ўзининг «Девону луғотит турк» асарида қарлуқлар ҳукмронлик қилган ҳудудлардаги бир қатор туркий қабилаларнинг тил хусусиятлари ҳақида гапириб, чиғил қабиласи ва унинг тил хусусиятларига кўпроқ тўхталган эди. Чунончи, Маҳмуд Қошғарий айнан чиғилларнинг тил хусусиятларини ўғузларники билан қиёслайди.

Ўзбек халқининг алоҳида элат бўлиб шаклланаётган кезларида чиғилларнинг мана бундай нуфузга эга бўлиши, бир қатор тадқиқотчиларга, жумладан юқорида биз исм-шарларини кўрсатиб ўтган тилшунос олимларга ҳам ушбу қабилани тилини қарлуқ-чиғил лаҳжасини қарор топишида етакчи ўринни эгаллаган деб қарашларига асос бўлган. Бироқ, ушбу фикрни илгари сурган олимлар чиғиллар узоқ вақт қарлуқларнинг этник ҳамда сиёсий уюшмаси таркибида шаклланиб келганликлари кам эътибор берганлар. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, ушбу тилшунос олимларни қарлуқ, чиғил этноси ва уларнинг этногенетик жараёни ҳақида равшан тушунчага эга эмаслиги кўринади [8: 73]. Акс ҳолда ушбу муаллифлар чиғил ва қарлуқ этнослари этногенетик жиҳатдан жуда яқин боғланган этнослар эканлигини, ўзбек халқининг алоҳида элат бўлиб шаклланаётган кезларида қарлуқ ва чиғил қабиласининг тилида деярли фарқ бўлмаганлигини, ҳар икки халқ тили аслида бир тил эканлигини тушуниб етган бўлардилар.

Фикримизни далиллар билан асослашга ҳаракат қиламиз. Маълумки, тарихий манбаларда, хусусан Хитой солномаларида чиғиллар қарлуқ этник уюшмасига кирган уч уруғнинг бири эканлиги айтилади. Масалан, «Танг сулоласи янги тарихи» нинг

217 боби, иккинчи қисмида қарлуқ (хитойча номи гэлилу) мулу ёки мула, жиси ва тоши (тошли) каби учта қабиладан иборат бўлганлиги кўрсатилади [12: 21].

Н.А.Аристов фикрича чиғил ана шу уч уруғнинг бирини, яъни жиси (чжиси) қабиласининг номини билдиради [1: 312]. К.Шониёзов юқоридаги далилларга асосланиб «... биз чиғилларнинг қадимги даврларда қарлуқларнинг бир уруғи бўлиб, кейинчалик булар алоҳида қабила бўлиб қолган ва қарлуқ уюшмасига кирган, деб қараймиз» деб ёзган эди [9: 484]. Ушбу олим ўзининг кейинги ишларининг бирида ҳам «чиғиллар... қарлуқларнинг уч қавмидан бири бўлган, улар ҳам қарлуқлар эдилар» деган фикрни қатъий айтади [9: 40]. Мадомики, қарлуқ ва чиғил қабилалари аслида бир халқ эканлигини, уларнинг тилида ҳам фарқ йўқлигини инобатга олсак, у ҳолда биз кўриб чиқаётган тил бирлигини вужудга келишида ягона халқни тили устуворлик қилганлиги маълум бўлади. Бу шубҳасиз, ушбу тил бирлиги шаклланаётган ҳудуддаги туркий қабилалар ичида энг кўпсонли ва юксак сиёсий нуфузга эга бўлган, қўшни диалектларни ўз атрофига жамлай олган қарлуқлар тили эди.

Кейинчалик ушбу тил бирлиги илмий адабиётларда тилшунослар томонидан ўзбек тилининг қарлуқ ёки қарлуқ-чиғил лаҳжаси тарзида қўлланила бошланди. Албатта, қарлуқ-чиғил тил лаҳжаси нафақат айрим этносларни, балки кўшлаб туркий ва ҳатто туркий бўлмаган халқларнинг этник ва тил соҳасидаги ўзаро муносабатларининг маҳсулидир. Чунончи, биз юқорида уқтириб ўтганимиздек, ушбу тил бирлигини вужудга келишида қарлуқлар давлати таркибида бўлган халач, арғу, тухси, яғмо, бижанак, ябақу, дули ва бошқа бир қатор туркий тилли қабилаларнинг иштироки катта бўлган. Тўғри, уларнинг ўзбек элати ва унинг тилини шаклланишидаги иштирокини бир хил даражада бўлган деб ҳам бўлмайди. Фикримизча, бу жараёндаги уларнинг фаоллик даражасини қуйидаги икки омил белгилаган: а) янги этник бирлик (элат) ядросига генетик ва тил жиҳатдан яқинлиги; б) этноҳудудий бирлик яъни янги элат ва унинг тили (қарлуқ-чиғил лаҳжаси)

шаклланаётган ҳудудда турғун ёки узок давр муқим яшаб туриши.

Қарлуқ қабила уюшмаси ва давлати таркибида бўлган қадимий туркий тилли этнослардан бири бу халачлар эди. Халачлар ҳам чиғиллар каби узок давр мобайнида қарлуқлар билан аралаш яшаб келганлар. Уларнинг ҳам тили қарлуқ қабиласининг тилидан деярли фарқ қилмаган. К.Шониёзов Хитой солномаларда кўрсатиб ўтилган қарлуқ этник уюшмасига кирувчи уч уруғнинг бирини яъни ташали (тоши) уруғини халачлар билан тенглаштиради [9: 484].

Хуллас, қарлуқ-чиғил лаҳжасини вужудга келишида муҳим аҳамият касб қилган қардош қарлуқ, чиғил ва халач этносларининг тили бир-биридан деярли фарқ қилмаган. Қарлуқ қорахонийлари ҳудудида яшаган яғмо, арғу, тухси, ябоқу каби туркий халқларнинг тили эса баъзи бир хусусиятлари билан қарлуқ, чиғил ва халачларнинг тилидан оз бўлсада фарқланган. Буни Маҳмуд Қошғарий ҳам ўз асарида қайд қилган эди [5: 66]. Шунга қарамай, мазкур этник жамоалар биз кўриб чиқаётган тил бирлигини, умуман ўзбек халқининг элат бўлиб шаклланишида иштирок қилганлигига шубҳа йўқ. Шулардан бири яғмо этносидир. Таъкид этиш жоизки, яғмоларнинг этник мансублиги фанда бирмунча баҳслидир. Айрим тадқиқотчилар яғмоларни этногенетик жиҳатдан уйғурлар билан боғласалар, бошқалар буни инкор этиб, яғмолар уйғурлар тасарруфида бўлган бўлишлари мумкин, лекин уларни уйғур эканлигига ҳеч қандай илмий асос йўқлигини уқтирадилар [11:345,346]. Дарҳақиқат, Маҳмуд Қошғарий ҳам яғмо тилини уйғур тили билан эмас, балки тухси, ябоқу, кипчок, ўғуз тиллари билан бир қаторга қўядики, бу ушбу этнос тили уйғур тилидан бирмунча фарқланишидан далолат беради [5: 65, 69].

Биз учун муҳими шуки, яғмоларнинг салмоқли қисми IX-XII асрларда Фарғона водийсининг шимолий минтақаларида ва унга туташ ҳудудларда яшаганлар. Албатта, улар ҳам бу ерда кечган этник ва лингвистик жараёнларда иштирок этганлар.

IX охири - XI асрнинг бошларида Етгисувдан Тошкент воҳасига ва Фарғона водийсига қадимий туркий қабилалардан яна бири арғунлар ҳам кўчиб келиб яшаганлар.

X аср давомида бошқа бир туркий этнос тухсилар ҳам Қарлуқлар давлати таркибида бўлиб, чиғил, халач, яғмо, арғу ва бошқа этнослар қатори ўзбек элатини ва унинг тилини шаклланиш жараёнида фаол қатнашган.

Бу даврда Фарғона водийсида кечаётган этник ва этнолингвистик жараёнларда қадимдан мавжуд бўлган туркий қабилалардан яна бири дулулар ҳам фаол иштирок қилганлиги маълум. Дулуларнинг этногенези уйғурларга ва улар орқали хунларга бориб тақалади.

Туркий тилли халқларнинг этнослараро муносабатлари тарихида ўзбек-уйғур халқларининг этник ва тил соҳасидаги алоқалари алоҳида ўрин тутди. Ўзбек ва уйғур халқларининг аجدодлари қадимдан ёнма-ён, кўп ҳолларда аралаш яшаб келганлар. Масалан, қарлуқларнинг илк аجدодлари уйғурлар билан бирга Иртиш бўйлари, Олтойда қўшни яшаганлари тарихий маълумотлардан маълум. Қолаверса, ўзбек ва уйғур элатини шаклланишида фаол иштирок қилган бир қанча қабилалар ўтмишда ягона яъни теле қабила иттифоқига кирганлар. Албатта бундай аралаш яшаган икки этнос орасида ўша даврлардаёқ иқтисодий ва маданий алоқалар таркиб топган эди. Бундай яқинлик албатта ушбу этносларнинг тилида ҳам ўз аксини топган эди. Бу этносларнинг тилларида ўхшаш томонлар кўп бўлган, албатта. Ҳар икки этнос тилидаги бундай яқинликка ишора қилиб айрим тадқиқотчилар уйғур тилини ҳам ўзбек тилини шаклланишига асос бўлган деган фикрни айтадилар. Чунончи, тилшунос олим Н.А.Баскаков ўзининг туркий тилларни классификацияси масаласига бағишлаб ёзган ишида, ўзбек тилини туркий тилларнинг қарлуқ гуруҳига киритиб, уни ҳам иккига бўлган эди. Олим биринчи гуруҳни қарлуқ-уйғур гуруҳи, иккинчисини

эса қарлуқ - Хоразм гуруҳи деб атайдди [2:].

Бошқа яна бир тилшунос олим В.В.Решетов ҳам ўзбек тилининг қарлуқ-чиғил лаҳжасини шаклланишидаги уйғур этносинининг ролига баҳо бериб, бу тил бирлигининг ўзбек тилининг қарлуқ-чиғил-уйғур лаҳжаси деб номлайди [7:]. Бундан ҳар иккала тилшунос олим ҳам уйғур тили қарлуқ тили билан бир хил даражада ўзбек тилининг шаклланишида асос бўлган, деган фикрни илгари сураётганликларини илғаб олиш қийин эмас. Агар масалани моҳиятини шу тарзда тушуниб, ушбу фикрни қабул қилсак, у ҳолда ўзбек тилини шаклланишида уйғур тили қўшни диалектларни ўз атрофига жамлаган ва қарлуқ тили билан баб-баробар ўзбек элати тилига асос бўлган, яна ҳам аниқроғи ўзбек тили уйғур тили заминиди ҳам шаклланган бўлиб чиқади.

Назаримизда ўзбек элати тилини шаклланишида уйғур тил хусусиятларига бу қадар ҳаддан ташқари катта ўрин ажратиш ҳам тарихий ҳақиқатга тўғри келмас. Негаки, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, гарчи ўзбек ва уйғур халқининг аجدодлари узоқ вақт ёнма-ён, аралаш яшаб келган, яқин тилларда сўзлашган бўлсалар-да тарихий тараққиётнинг кейинги босқичларида ушбу халқлар алоҳида этник бирлик бўлиб шаклланиш эканлар уларнинг тиллари ҳам алоҳида-алоҳида ҳолда ривожланиб борган.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хуллас, юқорида келтирилган маълумотлардан маълум бўладики, ўзбек тили узоқ шаклланиш жараёнини босиб ўтди. Натижада илк ўрта асрларга келиб учта йирик туркий тил бирлиги-лаҳжалар шаклланди. Булар ўғуз, қипчоқ ва қарлуқ-чиғил лаҳжалари. Ушбу лаҳжалар таркибидаги кўплаб шевалар фонетик, лексик ва қисман морфологик жиҳатдан ўзаро фарқланса-да уларнинг барчаси миллий ўзбек тилини шаклланишида муайян даражада иштирок етган. Уларнинг бундай иштироки албатта ўзбек халқини шаклланиш жараёнида содир бўлган.

**АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):**

1. Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина Вып. III, IV. СПб. 1896.
2. Баскаков Н.А. К вопросу о классификации тюркских языков // Известия АН СССР. Т. XI. Вып. 2. М. 1952.
3. Баскаков Н.А. Тюркские языки народов Средней Азии и Казахстана // Народы Средней Азии и Казахстана. (Народы Мира). М., 1962.
4. Иброхимов С. Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. Т., 1967.
5. Махмуд Қошғарий. Девону луғотит турк (таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибоев). Т., 1960. 1-жилд.
6. Муталлибоев С.М. Марфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Т., 1959.
7. Решетов В.В. Ўзбек тилининг қарлуқ-чиғил-уйғур лаҳжаси // Ўзбек тили ва адабиёти масалари. 1960. №5.
8. Шаниязов К. Ценный труд ученого-лингвиста // ОНУ. 1961. №3.
9. Шониёзов К. Қарлуқ қабиласи ва унинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар // Адабиётшунослик ва тилшунослик масалалари. 4 китоб. Т., 1962. 484 б.
10. Шониёзов К. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. Т., 1999.
11. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. 2001. 454 б.
12. Хўжаев А., Хўжаев К. Қадимги манбаларда халқимиз ўтмиши. Т.: 2001.

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИ ЎЗБЕКЛАРИНИНГ АНЪАНАВИЙ МОДДИЙ МАДАНИЯТИ ЭТНОТАРИХШУНОСЛИГИ

Очил Бўриев

Қариш давлат университети профессори

Азиз Равшанов

Қариш давлат университети таянч докторанти

<https://orcid.org/0009-0001-3431-1515>

UDK: 94(575.1)

Аннотация: Ушбу мақолада Қашқадарё воҳаси аҳолисининг моддий маданияти этнотарихшунослиги янги тарихий - этнологик адабиётлар асосида тавсиф қилинган.

Калит сўзлар: Қашқадарё воҳаси, аҳоли, моддий маданият, анъанавий турар-жойлар, миллий таомлар, миллий кийимлар, этнология, тарихшунослик, тарихий манбалар, этнографик адабиётлар, мустақиллик, Янги Ўзбекистон.

Аннотация: В данной статье на основе новых этноисторических литератур освещается этноисториография логическая материальная культура населения Кашкадарьинского оазиса.

Ключевые слова: Кашкадарьинская оазис, население, материальная культура, традиционные жилища, национальная блюда, национальная одежда, этнология, историческая наука, исторические источники, этнографическая литература, независимость, Новый Узбекистан.

Keywords: Kashkadarya oasis, population, material culture, traditional dwellings, national foods, national clothes, ethnology, historiography, historical sources, ethnographic literature, independence, New Uzbekistan.

Abstract: This article describes the ethnological material culture of the population of the Kashkadarya oasis based on new ethnohistorical literature.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Этнологияда “маданият”, “этномаданият” терминлари кўп қўлланиб, фанда жуда кўплаб кизгин баҳс ва мунозаралар давом этмоқда. [1]

Айни пайтда этнологияда маданиятнинг етакчи тармоғи моддий маданият тарихи масалалари археология фанида кўпроқ ўз

ечимини топмоқда. Таниқли элшунос олим И. Жабборов фикрича, “Этнологик жихатдан моддий маданиятга хўжалик қуроллари ва маҳсулотлари, уй рўзғор буюмлари, кийим-кечак ва безаклар, таом ва идиш товоқлар, турар-жой ва уйлар, бадий фаолият маҳсулотлари ва ҳоказолар киради. [2]

Ҳозиргача ўзбек этнологиясида “моддий маданият” тушунчаси обдон илмий тарзда ишлаб чиқилмаган. Моддий маданият сифатида аниқланиб, турар-жойлар ва жихозлар, кийим-кечаклар ва тақинчоқлар ҳамда таомлар этнографияси бўйича илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда. Чунки “Ҳар бир халқнинг моддий маданияти унинг турар-жойи, уй жихозлари, кийим-кечак ва безаклари, таомлари ва уй-рўзғор буюмлари билан белгиланади. [3]

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION).

Ижтимоий-гуманитар фанларда маданиятнинг моддий ва маънавий йўналишга бўлиниш тамойили қабул қилинган. Фалсафий луғатларда кўрсатилишича, “Моддий маданият моддий фаолиятнинг барча соҳалари ҳамда уларнинг ҳар биридан эришилган натижалар меҳнат қуроллари, турар-жойлар, кундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт алоқа воситалари ва шу қабилаларни ўз ичига олади. [4]

Қомусларда таъкидланганидек, “Маданий жамият инсон ижодий куч қадриятлари тарихий тараққиётнинг муайян даражасидир. Кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли кўринишларида, шунингдек, улар яратадиган моддий ва маънавий бойликларда ифодаланди. [5]

Ишлаб чиқаришнинг икки асосий тури – моддий ва маънавий ишлаб чиқаришга қараб, маданият моддий ва маънавийга

бўлинади. Моддий маданият моддий фаолиятнинг барча соҳаларини ҳамда натижаларини (меҳнат қуроллари, турар-жой, кундалик турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт, алоқа воситалари ва б.) ўз ичига олади. Маънавий маданиятга онг, маънавий соҳалари киради (билим, ахлоқ, таълим-тарбия, ҳуқуқ, фалсафа, этика, эстетика, фанлар, санъат, адабиёт, мифология, дин ва б.). [6]

Фикримизча, ўзбеклар этнологиясида моддий ва маънавий маданият бўйича ягона мукамал замонавий концепция яратиш зарур.

Қашқадарё воҳаси ўзбеклари аجدодлари моддий ва маданий маданияти ҳақидаги маълумотлар фольклор, (“Алпомиш” ва ҳк.), археологик (Узункир, Сангиртепа, Подаёктепа, Ерқўрғон, Шуллауктепа, Қалъаи Заҳхоки Морон), Ўрхун Энасой битиклари, зардуштийликнинг муқаддас китоби “Авесто”, Қуръони карим, ҳадисларда, Ўрта Осиё етук алломалари (Имом Бухорий, Имом Термизий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Маҳмуд Қошғарий, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Алишер Навоий, Насафийлар ва Кешийлар асарларида учрайди.

Абдулкарим Самъоний, Кайковус, Ибн Баттута асарларида ҳам бу ҳақда қайдлар мавжуд. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида яшаган маҳаллий алломалар ва хорижий сайёҳлар асарларида бу ҳақда далиллар келтирилган.

Бу йўналишдаги тарихий манба ва адабиётларни маъно-мазмун ва хусусиятига кўра қуйидаги даврларга бўлиб ўрганиш мумкин: энг қадимги ва илк ўрта асрлар ҳамда ўрта аср манбалари. XVI-XX аср бошларидаги нашрлар, совет ҳокимияти ва мустақиллик даврида яратилган асарлар. Бу масалани ўрганиш алоҳида илмий тадқиқотни талаб қилади, албатта.

Ўзбекларнинг анъанавий турар жойлари қадимдан ўзига хос бўлиб, улар яшаган минтақанинг табиий-географик шароити билан боғлиқ бўлган. Турар жойлар барпо этишда қурилиш конструкцияси ва услуб, режаси ва безаклари билан Фарғона, Бухоро, Хива ва Шаҳрисабз меъморлик йўналишлари машҳур бўлиб келган. Уй-жой

қурилишида ўзбекларда қадимий уйлар, одатда, кўча ва кўчиш томони девор билан ўралган ҳовлилардан иборат бўлган. Барча турар жой ва хўжалик хоналарининг деразалари ички томонга қаратилади.

Ҳовли икки қисмга — болалар ва аёллар учун ички ҳовли ҳамда номаҳрам эркаклар ва меҳмонлар учун меҳмонхона тарзида ҳашаматли хоналардан иборат ташқи ҳовлига бўлинган. Хунарамдларнинг уйларида дўкон ва устахоналар жойлашган хоналар ҳам ташқарида жойлашган. Энг кўп тарқалган икки хонали уй вариантларида бири сифатида даҳлиз ва катта уй иборат бўлган уйларни кўрсатиш мумкин. Бундай уй-жойлар, одатда, олдин айвонли ва айвонсиз қилиб қурилган.

Аҳоли ўртасида анъанавий безак ва синчли уйлар билан бирга ғиштли уйлар ва уларни нақшинкор ганчли безаклар билан қуриш ҳам мавжуд бўлган. Ўзбекларда доимий уй-жойлар X асрга қадар, асосан, тош, пахса ёки хом ғишдан қурилган. Лой асосий қурилиш материали ҳисобланган. Пишган ғишт қадимдан қўлланилиб келса-да, кенг миқёсда ундан уй-жой қуриш IX асрдан бошланган. Бухоро ва Хивада ҳовли эшикларига жез ёки темирдан ясалган болға ёки ҳалқасимон балдоқ осилган. Эски типдаги уйларнинг хоналари ва деразалари айвонга қараган.

Эшиклар ичкарига, дарчалар ташқиға очилган. Дераза ёки эшикнинг юқори қисмига ёруғлик тушадиган туйнук қўйилган ва унга ёғоч ёки ганчдан ясалган панжара ўрнатилган. Уйга кириладиган жойда эшик олдида тўғри бурчакли пештоқ (пойгаҳ) бўлиб, унга поябзал ечиб қўйиб, остонадан кириш оғзидаги бурчакка сув қуйиладиган (оқиздириладиган) махсус жой (обрез, адан, ташноб, тошнов) жойлашган бўлиб, унга Бухоро ва Самарқандда мармар тош, Фарғона водийсида ва Тошкентда пишиқ ғишт, Хивада махсус сопол терилган.

Одатда, уйларнинг тарихи оила аъзоларининг сонига қараб бир неча уй (хона), даҳлиз ва айвондан иборат бўлган. Ҳовлида эса хўжалик учун омборхона, ҳожатхона ва молхона мавжуд эди. Шаҳарларда ёки аҳоли зич жойлашган қишлоқларда меҳмонхона, одатда иккинчи

каватда-болохонада жойлашган. Айниқса, қатор шаҳарларда жуда шинам меҳмонхоналар қурилган. Бу каби меҳмонхоналар тўй ҳашамларда, мотам маросимларида ҳам кенг фойдаланилган. Бундан ташқари, қиш пайтлари меҳмонхоналарда маҳалла эркаклари тўпланиб, гап-гаштаклар ўтказишган. Ҳозирги даврдаги уйларнинг анъанавий шакли сақланган ҳолда миллий анъаналар замонавий ўзгаришлар билан ўзаро уйғунлашган. Бугунги уйлар муайян режа асосида турли қулайликлар билан қурилмоқда.

Ўзбек халқи моддий маданиятининг таркибий қисмларидан бири ҳисобланган анъанавий турар-жойлар қуриш билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар ҳақидаги асарларга қуйидаги муаллифларнинг асарларини киритиш мумкин. К.Шониёзов, Ҳ.Исмоилов, И.Жабборов, В.Л.Воронина, А.Н.Жилина, А.Аширов, И.Хўжахонов, Г.Зунунова, И.Салаев каби элшунослар асарларида маълумотлар мавжуд. [7]

Элшунос Н.А.Тлеуберганова XIX-XX аср бошларида қорақалпоқларнинг анъанавий турар-жойларига бағишланган номзодлик диссертациясини ёклади. [8]

Ўрта Осиё ва Қозғистон халқлари турар-жойлари этнографиясига бағишланган салмоқли тўплам ва монографиялар ҳам нашр этилган. [9]

Ўзбекистон жанубидаги Қашқадарё воҳаси аҳолиси анъанавий уй-жойлари этнографиясига оид маълумотлар Б.Х. Кармишева, К.Шониёзов, Қ.Кубаков,

О.Бўриев, Н.Турсунов каби элшуносларнинг асарларида мавжуд. [10]

Элшунос олим О.Ибрагимов Жанубий Ўзбекистон чўл туманлари аҳолиси турар жойлари ривожланиши тарихига бағишлаб номзодлик диссертациясини ёклаган эди. [11]

Россия ФА ва ЎзФА Тарих институти элшунослари ҳамкорликда тайёрлаган "Ўзбеклар" монографиясининг VII боби "Манзилгоҳлар ва турар-жойлар"даги "Манзилгоҳлар (шаҳар ва қишлоқларда)" – К.Шониёзов (Б.228-242), "Доимий турар-жойлар" (В.Л.Воронина, А.К.Писарчик. Б.242-250), "Кўчма турар жойлар" – К.Шониёзов (Б. 250-256), "Замонавий турар жойлар" – И.Хўжахонов (Б.256-263) каби бўлимларда ҳам воҳа аҳолиси турар-жойлари ҳақидаги баъзи маълумотлар келтирилган. [12]

О.Бўриевнинг "Қашқадарё воҳаси этнологияси" монографияси (2 к.)нинг 6-боби 1-параграфи "Уй-жойлар жиҳозланиши билан боғлиқ таомиллар" деб номланиб, унда мавзу этнотарихшунослиги ҳам баён этилган. [12] (О.Бўриев. Қашқадарё воҳаси этнологияси. Монография. 2 к. Қарши, 2025. Б. 5-28).

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION).Хуллас, Қашқадарё воҳаси аҳолиси уй-жойлари этнографик йўналишда ҳанузгача алоҳида ва тўлақонли ўрганилмаган. Воҳа аҳолиси уй-жойлари билан боғлиқ урф-одат ва маросимлар янги тарихий этнография маълумотлари асосида тадқиқ этиш кун тартибида турибди.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Жабборов И. Жаҳон халқлари этнологияси. –Т., 2008. - Б. 63; Аширов А. Этнология. – Т., 2007. - Б. 113-114; Бўриев О. Қашқадарё воҳаси этнологияси. 2-китоб. -Қарши, 2025
2. И.Жабборов. Кўрсатилган асар. - Б. 63
3. Жабборов И. Ўзбеклар анъанавий хўжалиги, турмуш тарзи ва этномаданияти. 2-нашри. Т.: "Шарқ", 2008. - Б. 80
4. Маънавият асосий тушунчалар изоҳли луғати. -Т., 2010. - Б. 273
5. ЎЗМЭ, 5-ж.-Т., 2003. - Б. 372
6. ЎЗМЭ, 5-ж.-Т., 2003. - Б. 373
7. Шаниязов К. К этнической истории узбекского народа. –Т., 1974.
- 8.Шаниязов К., Исмаилов Х. Очерки материальной культуры узбеков конец XIX – начале XX вв. –Т.: "Фан", 1981.
9. Исмаилов Х. Поселения и жилище сельского население Ферганской долины. –

- Этнографическое учение быта и культуры узбеков. Сб. ст. –Т. Фан., 1972. - С. 69-96.
10. Жабборов И. Ўзбеклар анъанавий хўжалиги, турмуш тарзи ва этномаданияти. 2-нашри, -Т.: “Шарк”, 2008. - Б. 84-89.
11. Воронина В.Л. Узбекское народное жилище. –СЭ. 1949. - С. 59..
12. Воронина В.Л. Жилище Средней Азии и климат. -Жилище народов Средней Азии и Казахстана. -М., 1982. - С. 48-69.
- 13.Жилина А.Н. Жилище и семья у узбеков (на материалах Ташкентской и Самаркандской области) - Семья и семейные обряды народов Средней Азии и Казахстана. -М.,1978. с.55-93.
- 14.Аширов А. Ўзбек халкининг қадимий эътиқод ва маросимлари. -Т., 2007.
- 15.Хўжахонов И. Фарғона водийси қишлоқ аҳолиси анъанавий турар-жойларининг этнохудудий хусусиятлари (XIX аср охири - XX аср бошлари) Тарих фан. номз. дисс... автореф. -Т., 2007.
16. Тлеуберганова Н.А. Традиционное жилище каракалпаков XIX - начало XX вв. дисс... канд. ист. наук, -Нукус, 1996.
- 17.Жилище народов Средней Азии и Казахстана. -М.,1982; Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. –Нукус, 1989.
18. Кармышева Б.Х. Жилища узбеков племени карлук южных районов Таджикистана и Узбекистана. -ИООН АН Тадж.ССР. -Душанбе, 1956. Вып.10-11. - С. 13-23.
- 19.Шаниязов К. Узбеки - карлуки. -Т., 1964; Кубаков Қ. XIX аср охири - XX аср бошларида юқори Қашқадарё қишлоқ аҳолисининг этник состави. Тарих фан. номз. дисс... Т., 1973.
- 20.Бўриев О. Ўзбек халкининг анъанавий уй-жойлари. –Т.: "Гулистон" журналы, 2000 йил 4-сон, - Б. 8-9.
19. Ибрагимов О. История развития жилища населения степных районов южного Узбекистана в конце XIX –начале XX вв. Автореф. дисс... канд. ист. наук. –Т., 1988.
- 20.Узбеки. –М.: “Наука”, 2011. - С. 228-263.
21. Бўриев. О.Қашқадарё воҳаси этнологияси. Монография. 2 к. Қарши, 2025. - Б. 5-28.

SURXON VOHASIDA MIGRATSIYA JARAYONLARI VA ULARNING ETNIK HOLATGA TA'SIRI

Axmedova Gulchehra O'skinovna

*Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası dotsenti,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Toshmamatov Azizbek Tohir o'g'li

*Termiz davlat universiteti magistratura bo'limi,
Etnografiya, etnologiya va antropologiya yo'nalishi magistranti,*

Termiz arxeologiya muzeyi ilmiy xodimi.

toshmamatovazizbek096@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-4338-1176>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxon vohasida kuzatilayotgan migratsiya jarayonlari va ularning hududning etnik tarkibiga ko'rsatgan ta'siri har tomonlama tahlil qilinadi. Mazkur jarayonlarni ochib berish jarayonida ichki va tashqi migratsiya oqimlari, demografik o'zgarishlar hamda mahalla institutining aholini ijtimoiy moslashtirish va hududiy barqarorlikni ta'minlashdagi o'rni alohida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot davomida migratsiyaning etnik holatga ta'siri mavjud ilmiy manbalar, statistik ma'lumotlar va tarixiy jarayonlar tahlili asosida yoritiladi.

Kalit so'zlar: migratsiya, Surxon vohasi, etnik tarkib, mahalla, demografiya.

Аннотация: В статье анализируются миграционные процессы в Сурханском оазисе и их влияние на этническую структуру региона. В ходе исследования последовательно рассматриваются внутренние и внешние миграционные потоки, демографические изменения, а также роль института махалли в обеспечении социальной стабильности и адаптации населения. На основе имеющихся научных источников и статистических данных кратко раскрывается, каким образом миграция формирует и трансформирует современную этническую ситуацию в регионе.

Ключевые слова: миграция, Сурхандарьинский оазис, этнический состав, махалля, демография.

Annotation: The article analyzes the migration processes occurring in the Surkhan oasis and their impact on the region's ethnic structure. It examines internal and external migration flows, demographic dynamics, and

the role of the mahalla institution in promoting social stability and facilitating community integration. Drawing on scientific sources and demographic data, the study highlights the key ways in which migration shapes and transforms the contemporary ethnic landscape of the area.

Keywords: migration, Surkhan oasis, ethnic composition, mahalla, demographics.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Surxon vohasi O'zbekistonning janubiy qismida joylashib, tarixan turli madaniyatlar, aholi guruhlari va migratsiya yo'llari kesishgan muhim makon sifatida shakllangan. Hududning iqtisodiy faolligi, qulay geografik joylashuvi va ijtimoiy muhitdagi xilma-xillik migratsiya jarayonlarining uzluksiz davom etishiga imkon yaratib kelgan. Ushbu jarayonlarning mohiyatini chuqurroq anglash va ularning zamonaviy ko'rinishlarini baholash uchun, avvalo, mavjud ilmiy adabiyotlar hamda olib borilgan tadqiqotlarni tahlil qilish zarur hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Aholining geografik taqsimoti — insonlarning ma'lum hududlarda joylashishi va ularning son jihatdan taqsimlanishini bildiradi, bu esa iqtisodiy, ekologik, siyosiy va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bilan birga, aholining doimiy yoki vaqtincha yashash joyini o'zgartirish, ya'ni migratsiya, geografik taqsimotni shakllantiruvchi muhim jarayon hisoblanadi. O'zbekiston va boshqa rivojlanayotgan davlatlarda migratsiya oqimlari ortib borayotgani, hududlardagi demografik

jarayonlarni bevosita ta'sir qilmoqda. Shu nuqtai nazardan, Surxon vohasidagi aholining joylashuvi va harakati ham ushbu umumiy tendensiyalarga muvofiq rivojlanmoqda[1].

Surxondaryo viloyatida aholi sonining ko'payish sur'ati so'nggi yillarda, Qashqadaryo viloyati bilan bir qatorda, mamlakat bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Bugungi kunda hudud demografik qudrati jihatidan O'zbekistonning yetakchi viloyatlaridan biri sifatida ajralib turadi. 1989-yilda o'tkazilgan aholi ro'yxatiga ko'ra, viloyat aholisi 1 million 253,8 ming nafarni tashkil qilgan bo'lsa, 2019-yilga kelib ushbu ko'rsatkich qariyb 1,7 baravar oshdi. So'nggi yillarda demografik o'sish biroz sekinlashgan bo'lishiga qaramay, u hanuzgacha respublika bo'yicha eng yuqori darajada davom etmoqda. Aholining tezkor ko'payishi yangi ish o'rinlari yaratish va iste'mol tovarlari ishlab chiqarish hajmini oshirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Tumanlar kesimida eng katta aholi soni Denov tumaniga to'g'ri keladi: 2019-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, bu hududda 385 378 nafar kishi istiqomat qiladi. Denov tumanining aholi zichligi bo'yicha Asaka, Urgut, Shahrisabz va Yakkabog' kabi yirik tumanlar bilan bir qatorda demografik yetakchi hudud ekanini ko'rsatadi[2].

Aholi o'sishining muhim omillaridan biri migratsiya bo'lgani sababli, endi migratsiyaning etnik tarkibga ta'sirini ko'rib chiqamiz.

MUHOAKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Migratsiyaning kuchayishi vohaning tarixiy jihatdan shakllangan etnik xilma-xilligiga yangi qatlamlar qo'shib, ijtimoiy dinamikani yanada murakkablashtirmoqda. Bu jarayon hududning geografik joylashuvi, iqtisodiy faolligi va transport yo'llariga yaqinligi bilan uzviy bog'liq bo'lib, migratsiya oqimlarini tabiiy tarzda jadallashtiradi.

O'zbekistonning janubiy viloyatlarida yangi yerlarga egalik qilish, iqtisodiy omillar va sovxozlarga ko'chib kelgan aholining ijtimoiy-iqtisodiy holati haqida tadqiqotlarda ma'lumotlar keltirilgan. Xususan, 1950–1960-yillardan boshlab janubiy viloyatlarda sug'orish inshootlari keng miqyosda barpo etilganligi, vohada paxtachilikning rivojlanishi

va qardosh xalqlarning o'zaro hamkorligi masalalariga alohida e'tibor qaratilgan[3].

Janubiy O'zbekiston, xususan Surxon vohasi, qadimdan turli etnik guruhlar chorrahasida joylashgan hudud bo'lib, bu yerda ko'chmanchi va o'troq aholining madaniy an'analari o'zaro ta'sirda rivojlangan. Tarixiy etnik qatlamlarning shakllanishi zamonaviy jamiyat tuzilishida ham o'z aksini topgan bo'lib, mahalla institutining roli bu jarayonda alohida ahamiyatga ega. Migratsiya jarayonlarining faollashuvi Surxon vohasidagi mahalla tizimi faoliyatiga bevosita ta'sir qilmoqda. Mahalla, tarixan shakllangan ijtimoiy boshqaruv mexanizmi sifatida, turli kelib chiqishga mansub aholining o'zaro moslashuvi, jamoaviy uyg'unlik va etnik barqarorlikni saqlashda muhim omil hisoblanadi. Qo'shnichilik madaniyati, jamoaviy birdamlik va mahalla faollarining muammolarni vaqtida hal etish amaliyoti migratsiya oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy tarangliklarni kamaytirishga yordam beradi.

O'zbekiston hududida etnik tarkibning shakllanishi tarixiy migratsiya jarayonlari, qabilalararo aloqalar va aholi ko'chishlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, turli davrlarda ro'y bergan siyosiy va madaniy o'zgarishlar bu tarkibiy tuzilishga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Shu sababli migratsiya Markaziy Osiyo xalqlarining etnogenezida asosiy harakatlantiruvchi kuch sifatida baholanadi.

Surxondaryo vohasida tarix davomida o'zbek, tojik, arab, turkman, qipchoq va boshqa etnik guruhlar o'zaro madaniy aloqada bo'lgan. Natijada hudud aholisi ko'p qatlamli etnik tarkibga ega bo'lib shakllangan, bu esa ijtimoiy hayotning barqarorligi, mahalliy hamjamiyatlararo munosabatlar va madaniy muvozanatga sezilarli ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Surxondaryo viloyati demografik salohiyat bo'yicha mamlakatimizda yettinchi o'rinni egallaydi. So'nggi yillarda viloyat aholisining o'sish sur'ati, Qashqadaryo bilan birgalikda, O'zbekiston bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. 1989-yilda o'tkazilgan aholi ro'yxati ma'lumotlariga ko'ra, viloyat aholisi 1 253,8 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2014-yilda bu ko'rsatkich

21 315 ming kishiga yetgan va 2024-yilda 2 928 ming kishiga yetishi kutilmoqda[4].

Shuningdek, Surxon vohasida migratsiya jarayonlari va etnik holat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashda mahalla institutining faoliyati, tarixiy bag'rikenglik tamoyillari, jamoaviy ijtimoiy kapital va davlatning migratsiyani tartibga solish siyosati asosiy omillar sifatida namoyon bo'ladi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishguncha bo'lgan davrda, boshqa hududlar kabi Surxondaryo viloyatiga ham Sobiq Ittifoqning boshqa respublikalari hududidan yangi millatlar ko'chib kelgan. Ushbu ko'chib kelganlar orasida tili va dini mahalliy aholidan farq qiladigan rusiyzabon xalqlar asosan viloyatning shahar hududlariga joylashtirilgan. Bu tarixiy migratsiya jarayonlari vohaning hozirgi etnik tarkibiga asos yaratgan bo'lsa, zamonaviy migratsiya oqimlari esa ushbu tarkibning yanada o'zgarishiga sabab bo'lmoqda[5].

Surxon vohasida kechayotgan migratsiya jarayonlari hududning demografik, ijtimoiy va etnik tuzilishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. So'nggi yillarda ichki migratsiya (viloyat ichida va boshqa viloyatlardan ko'chishlar), tashqi mehnat migratsiyasi, mavsumiy harakatlar hamda transchegaraviy ko'chishlarning kuchayishi aholining yosh tarkibi, mehnat bozori talabi va etnik guruhlar o'rtasidagi munosabatlarga ta'sir qilmoqda. Vohada iqtisodiy imkoniyatlarning oshishi, infratuzilmaning rivojlanishi va chegaraoldi hudud sifatida geografik o'rni migratsiya manzarasini yanada murakkablashtirmoqda. Migratsiya oqimlarining faollashuvi etnik muvozanatga ham bevosita ta'sir qiladi. Surxon vohasida tarixan o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar, arablar va boshqa guruhlar yonma-yon yashab kelgan. Hozirgi migratsiya jarayonlari ushbu tarkibning dinamik ravishda o'zgarishiga, yangi guruhlarining qo'shilishiga va mavjud jamoalar bilan o'zaro aloqalarning kuchayishiga olib kelmoqda. Ayrim tumanlarda aholi tarkibining yosharmoqda ekani, mehnat resurslarining ortishi va mavsumiy migratsiya intensivligi vohadagi ijtimoiy jarayonlarga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda[6].

Shu bilan birga, migratsiya jarayonlari ayrim xavflarni ham yuzaga keltiradi. Iqtisodiy bosim, ish o'rinlari yetishmovchiligi, resurslar taqchilligi yoki norasmiy iqtisodiy faoliyat kuchayishi ijtimoiy muhitga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini xalqaro tashkilotlar ham qayd etmoqda. Keltirilgan fikr va mulohazalar Surxon vohasidagi migratsiya jarayonlarining murakkabligini ko'rsatadi. Shu asosda quyidagi xulosalarga kelish mumkin[7].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Surxon vohasida kechayotgan migratsiya jarayonlari hududning demografik rivojlanishi, ijtimoiy tuzilishi va etnik tarkibiga ko'p qirrali ta'sir ko'rsatmoqda. Ichki, tashqi va mavsumiy migratsiya oqimlarining ortishi natijasida aholi tarkibi dinamik ravishda o'zgarib, yoshlar ulushining ko'payishi, mehnat bozori faolligi va etnik guruhlar o'rtasidagi aloqalarning kuchayishi kuzatilmoqda. Migratsiya jarayonlari vohaning iqtisodiy salohiyatini oshirish, mehnat resurslarini yangilash va hududning ijtimoiy hayotini jonlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Biroq, migratsiya bilan bog'liq ba'zi xavf omillari — ijtimoiy bosim, resurslar taqchilligi, norasmiy iqtisodiyotning kuchayishi va etnik guruhlar o'rtasida tushunmovchiliklar yuzaga kelishi ehtimoli mavjud. Ushbu omillarni yumshatishda mahalla instituti, davlat siyosati va xalqaro tashkilotlarning integratsion dasturlari muhim rol o'ynamoqda. Mahalla tizimining tarixiy bag'rikenglik, qo'shnichilik va jamoaviy boshqaruv tamoyillariga asoslangan faoliyati etnik barqarorlikning saqlanishiga xizmat qilmoqda. Umuman olganda, Surxon vohasida migratsiya jarayonlari ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning tarkibiy elementi sifatida maydonga chiqmoqda. Hududdagi etnik barqarorlik migratsiyaning to'g'ri boshqarilishi, mahalla institutining faol ishtiroki va jamiyatning moslashuvchanligi bilan ta'minlanmoqda. Kelgusida ushbu jarayonlarni chuqur o'rganish va samarali boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirish Surxon vohasining barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Cho‘liboyev I.I. Aholining geografik taqsimoti va migratsiya oqimlari // Yangi O‘zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali. – 2025. – T.3, №3. – B.69.
2. Saidaxmatov Sh. Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida demografik o‘zgarishlar, aholi bandligi va migratsiya jarayonlari // 2024. – B. 14. – DOI: 10.47390/SPR1342V4SI9Y2024N03.
3. Xolmuminov X. *O‘zbekiston janubiy viloyatlarida tarixiy-demografik jarayonlar (sovetlar hukmronligi davrida migratsiya masalalari)*. — Toshkent: Termiz Davlat Universiteti, 2011. — Monografiya.
4. Xursanov Sadrididdin Mo‘min o‘g‘li. Surxondaryo viloyati aholisining tashqi migratsiyaga ta’sir etuvchi omillar // Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, 7–8 may 2025-yil. — B. 216.
5. Xursanov Sadrididdin Mo‘min o‘g‘li. Surxondaryo viloyati aholisining tashqi migratsiyaga ta’sir etuvchi omillar // Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, 7–8 may 2025-yil. — B. 217.
6. Sharipova G., Urinbayeva M. *Transborder Migration and Ethnic Stability in Central Asia*. Journal of Social Science, 2019, Vol. 10, No. 3.
7. UNDP Uzbekistan. *EU and UNDP Support for Afghan and Local Communities in Surkhandarya*. Tashkent: UNDP, 2023.

SHIMOLIY SURXON VOHASI JUZ(YUZ)LARIDA AN'ANAVIY TO'Y MAROSIMLARINING ETNIK VA HUDUDIIY XUSUSIYATLARI

Dulanov Otabek Yuldashevich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Tarix va falsafa kafedrası dotsenti,

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

otabekdulanov56@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxon vohasi aholisining oilaviy marosimlaridan biri farzand tug'ilishi, aqqa va sunnat to'yi marosimlarining o'ziga xosligi muhim jihatlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: toy-toy, tushov, qo'shxona, qo'noqxona, do'l, chillik, arg'imchoq, tiqmoq, oshiq, ganosh, ko'chmoq, oq suyak, «g'irbaydi», boboltaka, chirkash, bekinmachoq, quvlashmachoq, zim-ziyo.

Аннотация: В данной статье рассматриваются важные аспекты уникального характера семейных ритуалов жителей оазиса Сурхан, таких как рождение ребенка, акыка и суннатские свадебные церемонии.

Ключевые слова: toy-toy, tushov, koshkhona, konaqkhona, hail, chillik, arg'imchak, tikmoq, ashik, ganosh, kuchmoq, aq suyak, "g'irbaydi", boboltaka, chirkash, bekinmachoq, quvlashmachoq, zim-ziyya.

Abstract: This article discusses the important aspects of the unique nature of the family rituals of the Surkhan oasis residents, such as the birth of a child, aqqa and sunnat wedding ceremonies.

Keywords: toy-toy, tushov, koshkhona, konaqkhona, hail, chillik, arg'imchak, tikmoq, ashik, ganosh, kuchmoq, aq suyak, "g'irbaydi", boboltaka, chirkash, bekinmachoq, quvlashmachoq, zim-ziyya.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Oilaviy-maishiy marosimlar ijtimoiy hayot zaruriyati natijasida paydo bo'lib, inson aql -zakovati, ma'naviy-axloqiy va huquqiy ehtiyojlari asosida vujudga kelgan. Shu jihatdan bu marosimlar uzoq davr davom etgan tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Chunki, «Sharqda qadim-qadimdan oila muqaddas vatan sanalgan. Agar oila sog'lom va mustahkam bo'lsa, mahallada tinchlik va

osoyishtalikka erishiladi. Binobarin, mahalla-yurt mustahkam bo'lsagina, davlatda osoyishtalik va barqarorlik hukm suradi»[1:400].

Oilada bolalik davri bilan bog'liq to'y va marosimlar turli ko'rinishda, o'ziga xos urf-odatlar bilan o'tkazilgan. Shimoliy Surxon vohasi aholisining oilaviy marosimlaridan biri farzand tug'ilishi to'yidir. O'zbek xalqi qadimdan bolajon xalqdir. Shu boisdan «o'nta bo'lsa o'rni, qirqta bo'lsa qiligi' boshqa», «Bolali uy bozor, bolasiz uy mozor», «It bo'l, qush bo'l, ko'p bo'l» degan naqlar xalq orasida to'qilgan. Chunki bolajon o'zbek xalqi serfarzand bo'lishni oila barqarorligining garovi deb bilgan. Xonadonda farzand qanchalik ko'p bo'lsa, oila shuncha mustahkam bo'lishiga qattiq ishonilgan. Oilaning katta-kichik bo'lishi xo'jalik faoliyati uchun zarur edi. Chorvador yarim o'troq aholi oilalarida jon soni qancha ko'p bo'lsa, chorva mahsulotlari ko'plab yetishtirilgan. Shuningdek, yarim o'troq aholi chorvachilik bilan birga lalmi dehqonchilik bilan ham shug'ullanib kelganlar. Demak, dehqonchilik xo'jaliklarining ham serfarzand bo'lishi juda zarur edi[2:259-263]. Oilada farzand dunyoga kelishi katta shodiyona hisoblangan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Shimoliy Surxon vohasi juz (yuz)larida farzand tug'ilganda o'tkaziladigan «aqqa» marosimi ham o'ziga xos bo'lgan. Aqqa bu musulmon kishi farzand ko'rganda o'tkaziladigan marosimlardan biridir. Aqqa to'yiga vohada imkoniyatiga qarab agar o'g'il farzand ko'rgan bo'lsa ikkita qo'y, qiz farzand ko'rgan bo'lsa bitta qo'y so'yib ziyofat berilgan.

Chaqaloq tug'ilgandan keyin agar o'g'il bo'lsa 9, 10 yoki 11 kun o'tgandan so'ng beshikka belangan (solingan) hamda oradan 21 kun, asosan 40 kun, ya'ni chilladan keyin

beshik to'yi qilib berganlar[3]. To'ng'ich farzand qiz bola bo'lsa, bu oilaning yetti pushti ma'mur bo'ladi deb 7 kundan keyin beshik to'yi o'tkazilgan[4]. Bu bola tug'ilgandan keyin o'tkaziladigan muhim tantanalardan biridir. Beshik to'yi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, oilaning iqtisodiy baquvvatligiga ham bog'liq bo'lgan. Har bir oila o'zining iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqib qo'y, echki so'yib qo'ni-qo'shni, qarindosh-urug', qolaversa, do'st birodarlarni chaqirib to'y qilib bergan.

Oyoq to'yi bola atak-chechak qilib yura boshlagan vaqtda o'tkazilgan. Bu udumni Shimoliy Surxon vohasining Denov, Sariosiyo tumanlarida «tushov kesdi» deb ham atashgan. Bolaning birinchi marta mustaqil yura boshlashi oilada katta shod-u xurramlik bilan kutib olingan. Albatta, bu oilaning iqtisodiy ahvoriga bog'liq bo'lgan. Ota-ona, yaqin qarindosh-urug', do'st-birodalar ushbu quvonchni tantanali tarzda o'tkazishgan. To'y qilish uchun maxsus tayyorgarlik ko'rib, so'ngra to'y kuni belgilangan. To'y bo'layotgan vaqtda «toy-toy» bolaga yangi kiyimlar kiydiriladi va paxtadan ingichka ip («tushov») qilinib, bolaning oyoqlari harakatlanishiga xalaqit qilmaydigan holatda bog'lanadi. Bola asta-sekin toy-toy qilayotganda, ikki oyog'i orasidagi ipni «tushov kesildi, tushov kesildi» deb qaychi bilan uvali-juvali, keksa kishi tomonidan kesilgan va mehmonlar oldida yurdirilgan. Bolaning ustidan pul, tanga, har xil turdagi shirinliklardan «sachala», ya'ni, «sochqi» sochilgan. Sochqini bolalar, qolaversa, bizning ham shunday farzandlarimiz bo'lsin deb, niyat qilib yangi turmush qurgan kelin-kuyovlar terib olishgan. Oyoq to'yi deb atalgan bu marosim respublikaning boshqa viloyatlarida ham u yoki bu tarzda o'tkazib kelingan.

Sunnat (xatna) to'y O'zbekistonda keng tarqalgan to'ylardan biri bo'lib, Shimoliy Surxon vohasining Sho'rchi tumani Obodon, To'la qishloqlarida sunnat to'y, Oltinsoy tumani Bodihavo, Chinor qishloqlarida xatna to'y, Sariosiyo tumani Xo'jaasmin, Xovat qishloqlarida chukburron, Uzun tumani Chaqar, Eshon qishloqlarida gula deb atalgan. Bunda musulmon kishi farzandi toq yoshga, ya'ni 3,5,7 yoshga to'lganda ayrim hollarda esa

9,11 yoshga to'lganda sunnat to'yini o'tkazganlar. Shuni e'tirof etish kerakki, XX asrning birinchi choragida vohada sunnat qilinmagan bolani qo'lidan «qo'li halol»lanmagan deb hattoki suv ham ichmaganlar[5].

Sobiq ittifoq davrida esa bu kabi qadimiy marosimga eskilik sarqiti deb qaralib, uni sun'iy ravishda «tug'ilgan kun», «bog'chadan chiqish to'yi», «maktabga borish to'yi» deb atab kelingan edi.

Tadqiq etilayotgan davrda vohada sunnat to'ylari ham o'ziga xos tarzda o'tkazilib kelingan. Sunnat to'yining boshlanishidan oxirigacha bir qator marosimlar mavjud bo'lib, xususan, ularga «maslahat oshi», «tandir qurar», «non pishirish», «mol so'yish», «non yedi», «xatmi qur'on tushirish», «katta to'y», «sunnat qildirish» kabilar kiradi[6].

Vohada sunnat to'y qiladigan xonadon avval yillar davomida yaxshi niyat qilib, kerakli oziq-ovqat, sovg'a-salomlar, kiyim-kechak, qolaversa, uzoqdan kelgan mehmonlarning ulovi uchun bir tonnadan ortiq arpa hamda xashaklarni tayyorlaydi. Sunnat to'y bir xonadonning topgan-tutganiga qilinsa-da, uni o'tkazish mahalla yoki jamoaning ishi hisoblangan. Shuning uchun sunnat to'y maslahat oshi bilan boshlanib, asosiy maslahatchilar yaqin qarindoshlar, oqsoqollar bo'lib, maslahatda sunnat to'y davomida qilinishi lozim bo'lgan ishlar oldindan rejalashtirib olingan. Maslahatda to'yga keladigan mehmonlar xususan, chavandoz va polvonlar uchun «qo'shxona», ya'ni «qo'noqxona» tayinlanadi. Qo'shxona (qo'noqxona) asosan to'y egasining hamsoylari, ya'ni yon qo'shnilari va yaqin qarindoshlarining xonadonlari bo'lib, qo'noq-mehmonlar uchun kerakli oziq-ovqat, otulovlarining yem-xashaklari to'yxonadan keltirilgan.

Shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, Shimoliy Surxon vohasining O'shor, Katta Vaxshivor, Bodihavo kabi bir qator qishloqlarida to'ydan oldin «o'tin yig'ar» marosimi o'tkazilib, yigitlar guruhlariga bo'linib, tog'dan o'tin yig'ib kelishgan. Ko'p o'tin olib kelgan guruhga maxsus zot (sovrin) berilgan. Shuningdek, davra bakovuli har xil xizmatlar uchun to'y egasining yaqin do'stlari va

qarindoshlarini tayinlagan. To'y yaxshi o'tsin, o'tib ketgan ota-bobolarning ruhi madadkor bo'lsin, qo'llasin degan niyatda to'ydan oldin ota-bobolar ruhi shod bo'lsin deb «xatmi qur'on» tushirilgan. Shuningdek, har qanday mushkullari oson bo'lsin degan maqsadda «Bibi mushkul» marosimi o'tkazilgan.

Sunnat to'yda atrofdagi qishloq va ovullarga maxsus jarchi yuborishgan. Vohaning tog'li Sina, O'shor kabi qishloqlarida qo'rg'ondan keksa kishi chiqib, falonchining to'yiga boringlar deb aytgan.

O'zbeklarda «to'yga to'yona bilan» degan naql bor. Bu taomil asrlar davomida avloddan-avlodga o'tib kelayotgan udumlardan hisoblanadi. To'yona berishning sababi, to'y qilgan kishi elga osh berib, katta xarajat qiladi. To'yona esa to'ychining yor-birolarlari tomonidan moddiy qo'llab-quvvatlanishidir. To'yona sifatida mehmonlar imkoniyatiga qarab pul, qo'y, echki, ho'kiz, ot va tuya kabilarni qo'shgan. Shimoliy Surxon vohasida to'yona «sovun» deb nomlangan[7]. Qashqadaryoda esa «qushon» deb ataganlar[8:90]. To'yona berish Markaziy Osiyoning boshqa xalqlarida ham mavjud bo'lgan.

Shimoliy Surxon vohasida sunnat to'ylarida to'y egasining imkoniyat darajasidan kelib chiqib olish (kurash) va ko'pkari berilgan va pul, to'n, oyoq kiyimlar, echki, qo'y, ho'kiz, ot, tuya kabi sovun-zotlar qo'yilgan.

To'y bola bezatilgan otga mindiriladi. To'y egasining yaqin qarindoshlari esa uylarining ustiga chiqib sochqilarni to'y bolaning ustidan sochadilar. O'yin – kulgi qilinadi va qariyalar «Hayyor» qo'shig'ini, ayollar esa «Loy-lo-lo» qo'shig'ini aytadilar.

Shuningdek, kechqurun gulxan atrofida katta davra qilinib, o'yin – kulgi davom ettirilgan. Vohaning To'la, Obodon, Shaldiroq, Baxshepa kabi qishloqlarida baxshilar tomonidan «Alpomish», «Go'ro'g'li», «Beva Barchin yoxud Barchin beka», «Avazning tug'ilishi», «Malla savdogar», «Kuntug'mish», «Nurali», «Hasanxon», «Oltin qovoq», «Avaz va Oyzaynab», «Oyparcha», «Avazxon», «Zandigor» kabi ko'plab dostonlar kuylangan. Xufar, Tamarxut kabi qishloqlarda ham shunday bazmlar o'tkazilib, uni «chavki» deb ataganlar hamda «Aspak bozi» («Ot o'yini»),

«Laylak bozi» («Laylak o'yini»), «Chol-kampir» kabi o'yinlarni ijro etishgan. Davraga chiqib o'z san'atini namoyish qilganlarga to'ychi tomonidan turli xildagi sarpolar berilgan. To'yga kelgan bolalar «do'l», «chillik», «arg'imchoq», «tiqmoq», «oshiq», «ganosh», «ko'chmoq», «oq suyak», «g'irbaydi», «boboltaka», «chirkash», «bekinmachoq», «quvlashmachoq», «zimziyo» kabi o'yinlarni o'ynashgan[9].

To'yning yakunlovchi bosqichi, to'yning oxirgi kunida bo'lib, qarindosh-urug'lar, to'y davomida xizmat qilganlar, keksa oqsoqollar ishtirokida to'y bolani sunnat qilish marosimi amalga oshirilgan. Sunnat qilinayotgan vaqtda to'y bolaning onasi jimjilog'ining birini xaltadagi unga, ikkinchisini yoqqa solib turgan. Bu irim bola kelajakda rizqli nasibali bo'lsin degan ma'noda bajarilgan.

Vohaning Hazorbog', O'shor kabi qishloqlarida kesib olingan et ustaning ixtiyoriga o'tgan. To'y bolaning ota-onasi ustani rozi qilib, o'sha etni undan «sotib olish»gan. Qarluq, Chep qishloqlarida xatna qilib olingan et olib qo'yilib bola tuzalgunga qadar devorga ilib qo'yilgan. Chunki o'sha et qurishi bilan bola tuzalib ketadi deb tushunilgan. Vohaning Mo'minqul, Mormin kabi qishloqlarida sunnat qilinayotgan vaqtda tomga chiqish irim qilingan. Chunki tuynukdan ins-jinslar kirib, bolaga zarar yetkazadi deb tushunilgan. Sunnat qilingan bolaga ziyonkashlar ziyon-zahmat yetkazmasin deb qirq kun chilla saqlangan hamda yostiqning tagiga pichoq, non, isiriq, piyoz qo'yilgan. Chilla davrida bola yolg'iz qo'yilmagan va har qanday begona odam uning oldiga kiritilmagan. Sunnat qilingan bola tuzalib, yurib ketgandan keyin, uni kelajakda serfarzand bo'lsin degan niyatda sunnat qilib olib tashlagan etni mevali daraxt tagiga ko'mishgan.

Sunnat marosimi tugagach «supra qoqdi» marosimi o'tkazilib, to'yda xizmat qilganlarga to'n, sarpo kiydirilgan hamda shu yerdagi yoshi ulug' davlatmand kishi to'y qilgan xonadonni va to'y bolani kelajakda badavlat, serfarzand bo'lishini, shu xonadonda hamisha to'ylar bo'lishini Ollohdan tilab duo qilgan. Shu bilan sunnat to'y nihoyasiga yetgan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Xulosa qilib aytganda,

Shimoliy Surxon vohasi aholisi qadimdan O'zbekistonning boshqa tarixiy-etnografik mintaqalari aholisi bilan mushtarak etnomadaniy aloqada bo'lib, turmush qiyinchiliklarini bartaraf etishda, to'y-

ma'arakalari va boshqa marosimlarni o'tkazishda hamjihat bo'lishgan. Voha aholisi to'y marosimlarida boy ma'naviy hayot va madaniy meros o'z aksini topgan.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI **(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):**

1. Karimov I.A. Oila farovonligi – millat farovonligi / Xavfsizlik va barqaror taraqqiyot yo'lida. T. 6. –Toshkent: O'zbekiston, 1998. –B. 400.
2. Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. –Toshkent, 2001. –B. 259-263.
3. Dala yozuvlari. 2025 yil. Denov tumani Dunyotepa qishlog'i.
4. Dala yozuvlari. 2025 yil. Sariosiyo tumani Bo'yrapo'sh qishlog'i.
5. Dala yozuvlari. 2024-2025 yillar. Qumqo'rg'on, Sho'rchi, Oltinsoy, Denov, Sariosiyo, Uzun tumanlari.
6. Dala yozuvlari. 2025 yil. Denov tumani Hazorbog' qishlog'i..
7. Dala yozuvlari. 2025 yil. Sho'rchi tumani To'la qishlog'i.
8. Bo'riyev O. va boshqalar. O'zbek oilasi tarixidan. –Toshkent, 1995. –B. 90.
9. Dala yozuvlari. 2024-2025 yillar. Qumqo'rg'on, Sho'rchi, Oltinsoy, Denov, Sariosiyo, Uzun tumanlari.

INSON MA'NAVY DUNYOSINING RIVOJLANISHI VA MILLIY QADRYATLARNING MUSTAHKAMLASHIDA ISLOM DININING O'RNI

Turapova Mohidil Turdiyevna

Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası katta o'qituvchisi,

tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

e-mail: mohidilturapova76@gmail.com.

<https://orcid.org/0009-0005-1103-0029>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Islom dinining umuminsoniy odob-axloq me'yorlari tahlil qilinadi. Unda Ramazon oyi va Qurbon hayiti bayrami marosim va an'analari yoritiladi. Xususan, Sovet davlati hukmronligi davridagi siyosiy jarayonida dinga taqiqning kuchayishi, klublar, choyxonalarda targ'ibot ishlarini kuchaytirish, aholiga sotsialistik vazifalarni majburlash, hamda Sovet hokimiyati dinga qarshi ayovsiz kurash olib borilganligi

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ) / INTRODUCTION). Olamning mashhur dinlaridan biri Islom dini bo'lib, u o'zining umuminsoniy odob-axloq me'yorlariga ega. Musulmon mamlakatlarda diniy bayramlardan Ramazon oyi va Qurbon hayiti bayrami marosim va an'analari o'ziga xos ravishda o'tkaziladi. Jumladan, Vatanimizda barcha sohalarida bo'lgani kabi diniy sohada ham bir qancha ishlar amalga oshirildi. Shu o'rinda aytish joizki, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning 2017 yil 28 dekabr kuni "2018 yilda rasmiy sanalarni nishonlash davrida qo'shimcha ishlanmaydigan kunlarni belgilash va dam olish kunlarini ko'chirish to'g'risida"gi farmoni asosida ketma-ket 3 kun dam olish belgilangan. Bu shuni anglatadiki barcha musulmon mamlakatlar singari O'zbekistonda ham milliy bayramlarga hurmat ko'rsatilmoqda. Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 35-moddasida: "Hamma uchun vijdon erkinligi kafolatlanadi. Har kim xohlagan dinga e'tiqod qilish yoki hech qaysi dinga e'tiqod qilmaslik huquqiga ega. Diniy qarashlarni majburan singdirishga yo'l qo'yilmaydi" [2]. -deb ko'rsatilgan va bunga rioya qilinmoqda. Jumladan, O'zbekistonda ro'zaning tugashi iyd al-fitr bayrami bilan hamda 70 kundan keyin Qurbon namozi hayit bayrami nishonlanadi. Iydi ayyom arabcha so'zdan olingan bo'lib, bayram va bayram

doirasidagi harakatlari chuqur o'rganiladi. Maqolada inson ma'naviy dunyosini rivojlanishida va milliy qadriyatlarni mustahkamlashda islom dinining asosiy tamoyillari ochib beriladi.

Kalit so'zlar: Islom dini, e'tiqod, Ramazon oyi, Qurbon hayiti, Qur'oni karim, Ramazon aytish, Laylat ul-qadr, Masjid, O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti.

kunlari degan ma'noni anglatadi va musulmonlarning diniy bayrami. Shuningdek, Iyd-al fitr-Ro'za hayiti, iyd-al qurbon- Qurbon hayiti xalq orasida iyd ayyomi deb yuritilgan. Iyd xalq urf-odatlar bilan aralashib ketgan diniy bayram. Iyd keyinchalik "Hayit" deb talaffuz qilingan. Arab tilini o'rgatgan va saboq bergan ustozlarga hamda Qur'onni o'rgatganlarga ilmi toliblar tomonidan non, osh, po'l, kiyim-bosh sovg'a qilishgan bu odatni hayitlik deyishgan. Iydlik Qur'onni o'rganuvchi maktablarda diniy odatga xos kutib olingan.

Ramazon oyining o'ziga xos xususiyatlarining eng ajoyibi shuki, keksalar ahvolidan xabar olinadi. Beva va yolg'iz ayollar, boquvchisini yo'qotganlar, nogironlar, bemorlar, yordamga muhtojlar va shu kabilar ahvoli o'rganilib yordam beriladi, sovg'alar ulashiladi. Mazkur oyda hech kim e'tibordan chetda qolmaydi. Barcha savob ishlarni o'zida mujassam etgan Ramazon oyi har bir o'n kunligi amallar bilan bog'liq holda nomlanadi. Birinchi o'n kunligi rahmat, ikkinchi o'n kunligi mag'firat, uchinchi o'n kunligi najot ya'ni do'zaxdan najot deyilgan. Shu bilan birgalikda ushbu oyning ajoyib marosim va an'analari bor. Shunday marosimlardan asosiysi "Ramazon aytish" deb nomlanadi. Kun botgandan so'ng bolalar Allohni, Payg'ambarimiz Muhammad(s.a.v.)ni xotirlab,

xonadon egalariga yaxshilik, rizq, uzoq umr, farzand, oilaga baraka, tuy-tantana tilashib niyat qiladilar hamda Ramazon oyining muqaddasligini madh etadilar. Uy egalari Ramazon aytib kelganlarga chin ko'nglidan hadiyalar beradilar.

Ramazon arabcha so'z bo'lib "ramza" so'zidan olingan. Yozning oxiri kuzning boshida yog'ib yer yuzini changdan tozalagan yomg'irga "ramza" deyilgan. Shu bois arab xalqlari ramza yomg'iri yer yuzini tozalagani kabi Ro'za ham odamlarni gunohidan poklaydi deb qabul qilgan. Ya'ni shuni ta'kidlash joizki "ramza" quyoshning shiddatli issiq haroratidan toshlarning qizib ketishi ma'nosini bildirgan. Buning hikmati shundaki, qizib ketgan toshda yurish mashaqqatli bo'lib oyoqlarni kuydiradi. Bu o'xshatishdan maqsad qizib ketgan toshda yurish mashaqqatli bo'lib oyoqlarni kuydirishdek, ro'zador ham suvga va ochlikka sabr bilan chidashi tushunilgan. Shuningdek ro'zador Allohning roziligi uchun ixtiyoriy ochlikni va tashnalikni yengib o'tadi. Buning natijasida ro'za tutgan kishi gunohlardan forig' bo'ladi. Ramazon oyi aslida Payg'ambarimiz (s.a.v)ga Qur'on kitobini vahiy qilgan oy ekanligi bilan e'zozlandi. Darhaqiqat, islom an'anasida Qur'on kitobi Alloh tomonidan Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga Ramazon oyining 26 kechasidan 27 kuniga utar kechasiga vahiy qilinganligi uchun Laylat ul-qadr deb nomlangan. Bu kecha Laylat ul-qadr ya'ni qudrat kechasi, ilohiyot qudrati namoyon bo'lgan kecha deb ulug'langan. Qur'on kitobida islom dini an'analari, e'tiqod talablari, huquqiy va axloqiy tamoyillari, cheklash va taqiqlash, nafs, sabr, halol, harom, makruh kabilar o'z ifodasini topgan. Shu sabab islomning ilk davridan boshlab musulmonlar Ramazon oyida ro'za tutib, Qur'on tilovat qilishga, saxovatli bo'lishga hamda sabrli bo'lishga jiddiy e'tibor berganlar. Ramazon oyi mehr-oqibat, hamjihatlik, insonlarni yakdillikka chorlaydigan, birlashtiradigan oliyanob xislatlarini insonda mustahkamlaydigan oy. Ba'zilar avf etuvchi oy desalar, ba'zilar harom oy- gunoh ishlar, yolg'on, g'iybat, fisq-u fasod, urushlar rad qilingan oy yoki ibodat oyi hamda sabr oyi deb ta'rif berganlar. Ramazon oyining fayz-barokatligining o'ziga xos jihatlari ko'p.

Darhaqiqat Muhammadning ma'bus-payg'ambar bo'lishi. Quvonarlisi Hiro tog'ida ilk bor vahiy kelishi va Qur'oni karimning Alaq surasining dastlabki besh oyatini nozil bo'lgani. Ramazon oyining 6-kunida Muhammad (s.a.v.) nabirali bo'lgan. Ayniqsa, hijratning ikkinchi yilida Ramazon ro'zasini tutish va zakot berish farz qilindi. Shu yilda Ramazonning 17-kunida juma kuni islomda "Furqon" ya'ni "Haq bilan botilning ayiruvchi" deb nomlangan Badr g'azotida musulmonlarning g'alaba qozonganligi bunga isbot bo'ladi. Hijratning sakkizinchi yilida Ramazonning 10-kunida butparastlik tugatilib Makka ozod etildi. Hijratning to'qqizinchi yilida Tabuk g'azotining bir qismi bo'lgan. Bir yildan so'ng ya'ni o'ninchi yilda Ramazon oyida Yamanda islom dini keng yoyilgan. Hijratning to'qson ikkinchi yilida Ramazonning 28-kuni milodiy 711-yil 19-iyulda Tariq ibn Ziyod rahbarligidagi jangda Ispaniya zabt etilib musulmonlar g'alaba qilgan. Bundan shuni anglasa bo'ladiki, azaldan Ramazon oyi hosiyatli va fayzli bo'lgan. Ta'kidlaganimizdek, Ramazon oyi hidoyat va to'g'ri yo'ldagilar uchun muqaddas oydir. Jumladan, bu oyda gunohlar mag'firat qilinadi, rahm-shafqat ko'rsatiladi. Barcha musulmonlar bir-biridan arazlashgan bo'lsa avf etiladi, inoqlashadilar, xato-kamchiliklar kechiriladi. Barcha savob ishlarni o'zida mujassam etgan Ramazon oyi har bir o'n kunligi amallar bilan bog'liq holda nomlanadi. Shu bilan birgalikda ushbu oyning ajoyib marosim va an'analari bor. Yoshi ulug'onaxonlar, 90-100 yoshlar bilan yuzlashgan momolar kelinlarga, qizlarga qadr kechasida hadislar, Qur'oni karimning suralarining mazmun mohiyatini va islom dinida mashhur bo'lgan ayollar haqida so'zlaydilar. Ayollarning hayot yo'lida bu katta tarbiya maktabi bo'lib xizmat qiladi. Onaning farzandga va oilaga bo'lgan buyuk muhabbati timsoli Hajar onamizning zam-zam suvini chiqishiga sabab bo'lganini ibrat qilib ko'rsatadilar. Islom olamida birinchi jon fido qilgan Sumaya Bint Hayotning jasoratini, birinchi islom dinini qabul qilgan va barcha mol-mulkini baxshida qilgan Xadija (Xadija- hozirgi kunda — Xadicha deb yuritilyapti aslida arab tilida chharfi yo'q, aytilishi osonroq bo'lishi uchun o'zgartib talaffuz qilingan) onamiz haqida

hadis aytadilar. Qizlarning oilasiga, turmush o'rto'g'iga va otasiga bo'lgan kuchli muhabbatining buyuk namoyondasi Bibi Fotimai Zahro onamizni mashaqqatli hayotlaridan saboq beradilar. Jumladan, Bibi Fotimai Zahro hayotini qizlarga ibrat qilib qiz farzandning ota-ona, turmush o'rtoq, farzandlar oldidagi burchini qanday yuksak darajada bajarganligi, otasiga bo'lgan buyuk mehrning timsolida "Umm al-abiha-otasining onasi" deb hurmat bilan e'zozlashgan. Bibi Fotimai Zahro hayotini halol mehnat va kamtarinlikda o'tkazib aql-zakovati bilan o'rnak bo'lishi bilan bir vaqtda oriyat, ibo, hayoda ulkan timsol hisoblanadi. Buning isboti vafotidan oldin Bibi Fotimai Zahro:- "tobutdagi jasadimni ustini yopinglar, vujudimni to'sib qo'yinglar, yomon ko'zlar tushmasin"- deb Umays qizi Asmoga vasiyat qilgan. Vaqt o'tishi bilan ayollar vafotidan so'ng tobutga bo'yra yopilgan, agar turmushga chiqmagan qiz bola vafot etsa tobutga bo'yra ustidan chimildiq yopilgan. Ramazon oyida iftorlikdan keyin momolar xotin-qizlarga hayotiy voqealar va kerakli maslahatlar, tajribalarni so'zlaydilar.

Aynan Ramazon oyida Masjidlarda keksa yoshdagilar otaxonlar, bobolar iftordan so'ng jam bo'lib Vatan tinchligi, xalqimiz farovonligi, osmonimiz musaffoligi uchun shukronalar aytib duo qiladilar.

Yanada xalqimizni birlashtiruvchi, odamiylikni kuchaytiruvchi amallardan biri Qurbon hayit namozidir. Mazkur bayram yurtimizda keng nishonlanadi. Qurbon hayit bayrami insonlarni yaqinlashtiradigan, mehr-saxovat ulashadigan, bir-birini eslab, izlaydigan jonliq suyib bir dasturxon atrofida jam ul-jam bo'lib to'planib o'tkaziladigan bayram. Qurbon hayiti tarixi Ibrohim (alayhissalom)ga Ismoil (alayhissalom)ni qurbonlik qilish xabari kelganligi tarixi bilan bog'liq. Ya'ni, Ibrohim (a.s.v) o'z o'g'illari Ismoil (a.s.v)ga dedilar: "Ey o'g'ilcham, men tushimda seni qurbonlik qilib suyayotganimni ko'rmoqdaman. Endi sen, bu haqida qanday fikrdasan?" deganlarida, o'g'il otasiga dedi: "Ey otajon Alloh taolo senga amr qilgan ishni qilgin va bunda zinhor ikkilanma, Alloh xohlasa meni Uning hukm va irodasiga sabr qilguvchilardan bo'lishimni ko'rasan" [3]. Bu jarayonda ota oilada asosiy javobgar bo'lib har

bir ishni ko'p o'ylab, yaxshi tushuntirish bayon etilgan. Darhaqiqat, oilada ota-o'g'il munosabati qanday bo'lishi, ota o'z o'g'liga juda katta ma'suliyatni sekin yumshoqlik bilan ogohlantirishidan ibrat olish kerak. Farzandning otaga munosabati, og'ir ahvolda ham, jiddiy sinov-musibatlariga bardosh qilish, sabrli bo'lishi ko'rsatilgan. Shuni aytish joizki, otasidan yaxshi tarbiya olgan farzandning aql hamda matonatli bo'lishi ta'kidlangan. Mazkur javobda Ismoil (alayhissalom) otasi Ibrohim (alayhissalom)ni Allohning hukmiga itoatda bo'lishidan bu o'z o'rnida avvalo, odob-axloq, imonli bo'lish asosiy burchi ekanligidan darak beradi. Ismoil (alayhissalom) otasiga "Ey otajon, meni mahkam bog'lab qo'ygin, toki qimirlab senga xalaqit bermay, kiyimingni qayirib ol, qonim kiyimingga sachrab, onam uni ko'rib qolsa, meni eslab, xafa bo'lmasin, pichoqni yaxshilab o'tkirlab ol, toki meni so'yayotganda oson bo'lsin. Uyg'a qaytgach, onamga mendan salom aytgin!" Bu g'amxo'rlik diniy manbalarda keltirilishicha Allohga ibodat qilishdan keyingi ulug' ibodat ota-onaga yaxshi munosabatda bo'lish ekanligi zikr qilingan. Shuning uchun Ismoil (alayhissalom) ota-onasiga mehribonligi, g'amxo'rliigi, hattoki o'zi qurbonlik qilingandan keyin ularning aziyat chekishini xohlamaganligi, bayon etilgan. Qurbon hayit bayramida qurbon hayiti tarixi so'zlab beriladi. Qur'on karimda keltirilgan oyatlarda ota-onaga xizmat qilish, roziligini olish marhamat qilingan. Yoshlarga ota-bobolardan qolgan bebaho meros nasihatlar, hikmatli so'zlar, hayotiy tajribalar, halol, harom, uvol, esrov kabilarni o'rgatish farzandlar kelajagi uchun muhim ahamiyatga ega. Darhaqiqat diniy ko'rsatmalarda birinchi o'rinda odob-axloq mezonlari yuksak darajada ko'rsatilgan va amal qilish savob amal qilmaslik gunoh ekanligi tushuntirilgan. Inson ma'naviy dunyosini rivojlanishida va milliy qadriyatlarni mustahkamlashda islom dinining o'rni katta ahamiyat kasb etadi. Yoshi kattalarga hurmat ko'rsatish, ularning xizmatida bo'lish, xushmuomilada bo'lish, diqqat bilan parvarish qilish, ayniqsa qarib qolganda, betob bo'lganda, holsiz bo'lganda, qarovchisini yo'qotganda, yaqin insonlaridan ayrilganda, boshiga musibat tushganda yordam berish islom dinining ulug' kitobi Qu'ron oyatlarida va

Hadislarda mukammal bayon etilgan. Hozirgi Yangi O'zbekistonda keng yoyilgan islohotlarda, targ'ibotlarda va nashr etilayotgan kitoblarda mazmun mohiyati yoritilmoqda. Tarixiy va siyosiy jihatdan O'zbekiston aholisini o'tmish va bugungi turmush tarzidagi dinga bo'lgan munosabatni taqqoslasak XX asrning 50 yillarida kommunistik mafkurani mavqeini mustahkamlash uchun aholining dinga bo'lgan e'tiqodi jiddiy nazoratga olingan. Jumladan, Qashqadaryo obkomi byurosining 1957 yil 25 apreldagi yig'ilishida ayrim tumanlarda aholining diniy faolligi oshayotganligi ta'kidlanadi[5]. Shu o'rinda aytish joizki shu yig'ilishda masjidlar tanqid qilingan. Masjidlar faoliyatini va diniy faollikni oldini olish va mustahkamlanmasligi bundan keyin rivojlanmasligi uchun chora tadbirlar ko'rildi. Koson tumanida juma kunlari masjidlarga 100ga yaqin musulmonlar tashrif buyurishi, G'o'zor tumanidagi masjidlarga 150ga yaqin insonlar to'planayotgani tufayli viloyatdagi mas'ul tashkilotlarga klublar, choyxonalarda targ'ibot ishlarini kuchaytirish, aholiga sotsialistik vazifalarni yana bir bor eslatish buyuriladi[4]. Aholi janozada qatnashishlar, namoz o'qish, ro'za tutish va shu kabilar taqiqlangan[5]. Sovet hokimiyati dinga qarshi ayovsiz kurash olib

borilganiga qaramay, O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti qoshidagi Davlat xavfsizlik qo'mitasining Qashqadaryo viloyati boshqarmasi tomonidan 1958 yil 9 iyulda viloyat rahbariga yozilgan ma'lumotnomada ta'kidlanishcha, viloyatning barcha tuman va shaharlarida "Qurbon Hayit", "Ramazon Hayit" o'tgan yilga nisbatan ko'proq aholi nishonlagan[6]. Surxondaryo hududida muqaddas ziyoratgohlarga borish jiddiy e'tiborga olingan, hattoki ziyoratgohlar yoqib yuborilgan.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Diniy urf-odatlar va marosimlar insonlarni jipslashtirish va sabr toqatli bo'lishga chiniqtiradi. Hayotga insonlarni aql va mulohazali bo'lishga o'rgatadi. Sovet hokimiyati aholiga qilgan jabrtaqiqlarga javoban jasorat ajdodlarimizning yuksak ma'naviyati va milliy uyg'onishning dalolati hisoblanadi. Xalqimiz dinga bo'lgan taqiqlar avjiga chiqqan bir vaqtda ham dindan voz kechmaganlar. Xalqimiz dinidan va tilidan mehr-oqibatidan hech qachon voz kechmadi shu bois ma'naviy dunyosini rivojlanishida va milliy qadriyatlarni mustahkamlashda islom dinining o'rni katta ahamiyat kasb etishini isbotladi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Sh.Mirziyoyev. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T. 2016.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T. 2023.
3. M.S.Tantoviy. Payg'ambarlar tarixi. 1 Kitob. – T. 2021.
4. N.Damla. Hazrati Oisha. – T. 2024.
5. Sh.Rashidov. O'zbekiston SSR boshqaruv tarixi. 2023.
6. Sahih ul Buxoriy. Oltin silsila. – T. 2014.
7. Og'zaki tarix. Surxondaryo viloyati. Muzrabot tumani. 2020.

SURXONDARYO VOHASIDA MILLIY GILAMDO‘ZLIK AN‘ANALARINING SHAKLLANISHI VA HUDUDIIY O‘ZIGA XOSLIKLARI

Mallayev Dilmurot Tursunmurodovich

Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası o‘qituvchisi

<https://orcid.org/0009-0004-1993-070X>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Maqolada Surxondaryo vohasi gilamdo‘zlik san‘ati va uning etnohududiy xususiyatlari yoritilgan. Unda gilamlarning naqsh, rang va texnik jihatlari hamda hunarmandlar ijodiy an‘analari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Gilamchilikda to‘qima, tikma hamda bosma xillari, anilin bo‘yoqlar, o‘rmak dastgohi, Oq-enli gilam

Abstract: The article discusses the art of carpet weaving in the Surkhandarya oasis and its ethno-territorial characteristics. It analyzes the patterns, colors and technical aspects of carpets, as well as the creative traditions of craftsmen.

Keywords: Types of weaving, embroidery and printing in carpet weaving, aniline dyes, loom, Oq-enli carpet

Аннотация: В статье рассматривается искусство ковроткачества Сурхандарьинского оазиса и его этнотерриториальные особенности. Анализируются узоры, колорит и технические особенности ковров, а также творческие традиции мастеров.

Ключевые слова: Виды ткачества, вышивка и набивка в ковроткачестве, анилиновые красители, ткацкий станок, ковёр «Ок-энли».

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ) / INTRODUCTION. Gilamlar insoniyat madaniyati tarixi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, qadim zamonlardan beri inson turmushining ajralmas qismi sifatida shakllangan. Ular xona ichida bezak vazifasini bajarish, issiqlikni saqlash va tovushni kamaytirish uchun xizmat qilgan. Aksariyat hollarda gilamlar polga yoki bo‘yra ustiga to‘shalgan, devorga osilgan yoki o‘tov ichiga o‘raladigan bezak sifatida foydalanilgan.

MUHOAKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ) / DISCUSSION. Gilamdo‘zlik ayollar hunari

sifatida qadimdan katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Bu ish nafaqat benazir mahorat, balki sabr-toqat va zavqni ham talab etgan. Gilam to‘qish ayollar olamiga xos an‘ana sifatida avloddan-avlodga o‘tib kelgan.

Tajribali gilamdo‘z bo‘lish oson emas edi. Qiz bolalar gilam to‘qish sirlarini yoshlikdan, 7–9 yoshlaridayoq charxda ip yigirishni o‘rganish orqali boshlaganlar. 11–14 yoshga yetganda ular hunarmandga shogird bo‘lib, gilam to‘qish jarayonida ishtirok eta boshlaganlar, ammo bu yoshda bo‘yoqlash ishlariga qo‘shilmaganlar[1].

20–25 yoshga kelganda ular gilam to‘qishni puxta o‘rganib, mustaqil ishlay oladigan darajaga yetganlar. 30–35 yoshlarda esa haqiqiy tajribali ustalarga aylanib, turli uslub va naqshlarda gilam to‘qish olganlar. Shu tarzda gilamdo‘zlik nafaqat mehnat, balki ayollarning ijodiy dunyosi, go‘zallikka intilishi va madaniy merosini ifoda etgan.

Gilamlar turli usullarda to‘qiladi va ularning to‘qima, tikma hamda bosma xillari mavjud[2].

To‘qima gilamlar — guli to‘qish jarayonida shakllanadigan gilam turi bo‘lib, ular O‘zbekistonda asosan patli (yo‘l-yo‘l, yumshoq tukli) va patsiz, ya’ni palos shaklida to‘qiladi.

Tikma gilamlar — tayyor mato yoki asosga guli keyinchalik tikkandan keyin hosil bo‘ladigan gilam turi hisoblanadi.

Bosma gilamlar esa guli maxsus bo‘yoqlar yordamida bosib ishlanadigan, sanoat usulida tayyorlanadigan gilamlardir.

Gilamlar odatda ular to‘qilgan hudud yoki gilamni yaratgan qabila nomi bilan ataladi. Masalan, Muzrabot tumani Xo‘shmon qishlog‘ida yashovchi turkman hunarmandlari tomonidan to‘qilgan gilamlar **Ersari gilamlari** nomi bilan mashhur. Turkman gilamlariga xos jihat shundaki, ular asosan **geometrik naqshlar** bilan bezatiladi. Har bir naqsh, har bir tamg‘a o‘ziga xos **ramziy ma’noni** ifodalaydi va qabilaning madaniy, ma’naviy qarashlari hamda dunyoqarashini aks ettiradi.

XIX asr boshlarida gilamlar yerga yaqin o‘rnatilgan, pastak va sodda tuzilgan to‘quv dastgohlarida to‘qilgan. Ushbu an’anaviy dastgohlar “o‘rmak” deb atalgan bo‘lib, ular asosan ayollarning qulay ishlashi uchun deyarli yer sathiga yaqin joylashtirilgan.

Vaqt o‘tishi bilan gilam to‘qish texnologiyalari takomillashdi va yanada zamonaviy, qulay hamda kengroq “g‘altakli” dastgohlar ishlab chiqarila boshlandi. Bunday dastgohlarda ikki yoki uch nafar ayol yonmayon o‘tirib, bir vaqtning o‘zida gilam to‘qishi

mumkin bo‘lgan. Bu esa mehnat unumdorligini oshirgan, naqshlarning murakkabligini va to‘qish sifatini yanada yaxshilagan.

Qo‘lda gilam to‘qish juda mehnattalab jarayon hisoblanadi. Masalan, tajribali gilamdo‘z bir kvadrat metr patli gilam to‘qish uchun taxminan 20–25 kun vaqt sarflaydi. Shuning uchun ham qo‘lda to‘qilgan gilamlar hunarmandchilik mahsulotlari orasida eng qimmatbaholaridan hisoblanadi.

Gilamlar patlarining uzunligiga ko‘ra ikki xil bo‘ladi:

- Qisqa patli gilamlar (3–7 mm) — silliqroq va zichroq bo‘ladi;
- Uzun patli gilamlar (8–17 mm) — yumshoqroq va hajmliroq ko‘rinishga ega.

Surxon vohasi gilamdo‘zlari asosan qo‘y junidan foydalanishgan.

Surxondaryoning tog‘li hududlarida keng tarqalgan ro‘yan (marena) o‘simligidan qadimdan gilamchilikda qo‘llaniladigan qizil-sarg‘ish rang olinadi. Shuningdek, isparak o‘simligidan — yorqin sariq, yantoqdan — och jigarrang, o‘smadan — yashil, anor po‘stlog‘idan esa qora va qaxrabo tuslar tayyorlangan.

Bu o‘simlik bo‘yoqlari gilamchilikda ranglarning tabiiy, mustahkam va o‘ziga xos jiloga ega bo‘lishini ta’minlagan hamda vohaning rang ohanglariga xos milliy an’analarni shakllantirgan.

XIX asrning oxirigacha gilam to‘qish jarayonida asosan o‘simliklardan olinadigan **tabiiy bo‘yoqlar** keng qo‘llanilgan bo‘lib, ular gilam ranglarining tabiiy jilosi va mustahkamligini ta’minlagan. Sovet davri boshlanishi bilan bo‘yash texnologiyalarida sezilarli o‘zgarish yuz berdi: **anilin bo‘yoqlari** ishlab chiqarishga joriy qilinib, amaliyotda tobora ko‘proq qo‘llanila boshlandi. Bu jarayon ranglarning xilma-xilligini oshirgan bo‘lsa-da, tabiiy bo‘yoqlarga xos an’anaviy ohanglar asta-sekinlik bilan qisqara boshladi[3].

Patli gilam to‘qish ancha murakkab jarayon bo‘lib, unda asos iplardan tashqari “nax” deb atalgan qo‘shimcha ip ham ishlatiladi. Gilam naqshlari turli rangli iplarni aniq hisob bilan, namunaga qarab terish asosida yaratiladi. Har bir qator tugun bog‘langach, arqoq iplari o‘tkaziladi va taroq yordamida iplar zich qilib

bosiladi.

Boysun, Sherobod, Termiz, Jarqo'rg'on va Sho'rchi tumanlarida gilamchilik an'analari uzluksiz davom etib kelmoqda. Ushbu hududlarda qadimiy kasb ustoz-shogird maktabi orqali avloddan-avlodga o'tib, hunarmandchilikning o'ziga xos tajribasi va sir-asrorlari saqlab qolingan.

Surxondaryo vohasida ayniqsa patsiz gilamchilik keng tarqalgan bo'lib, u milliy bezak san'atining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Mazkur an'ana voha hunarmandlarining mahorati, estetik qarashlari va madaniy merosga sadoqatini yaqqol namoyon etadi.

Boysun tumanida kashtali gilamchilik rivojlangan bo'lib, bu turdagi gilamlar ham to'qiladi, ham tikiladi. Natijada bunday gilamlar badiiy ifoda va bezak jihatidan o'ziga xos, murakkab tuzilishga ega. Gilamchilik jarayoni nafaqat maishiy ehtiyojni qondiruvchi hunar, balki **xalqning dunyoqarashi, didi va ma'naviyati ifodasi** sifatida namoyon bo'ladi. Hunarmand ayollar o'z atrofidagi tabiatdan ilhom olib, uning go'zalligini gilam naqshlariga singdiradilar. Tog'li hududlarda yashovchilar o'z atrofidagi flora va faunani, cho'l hududidagilar esa sahro hayotining unsurlarini naqshlar orqali ifodalaganlar.

Qiziriq va Sherobod tumanining tog'li hududlarida asosan atlas va shoyi gilamlar to'qiladi. Bu hududlarda to'qilgan gilamlar nozik tuzilishi, yorqin ranglari va nafis bezaklari bilan ajralib turadi.

Gilam to'qish jarayonida **an'anaviy o'rmak dastgohlaridan** foydalanish saqlanib qolayotgani, bu esa xalq hunarmandchiligida qadimiy texnologiyalar uzviy ravishda qo'llanilayotganini ko'rsatadi[4].

Surxon vohasida to'qiladigan, boshqa hududlarda uchramaydigan Oq-enli gilam texnikasining o'ziga xos xususiyati to'qish (asosan, gajari va terma texnikasi yordamida to'qilgan chiziqlar) va qo'l kashtachiligi uyg'unligidadir. Kashtado'zlik asosan och yoki sarg'ish chiziqlarga, to'qilgan chiziqlar esa to'q jigarrang yoki to'q qizil ranglarga qo'llanilgan[5]. Tuksiz gilamlarning kengligini aniqlashda Boysunliklar "en" (keng) dan foydalanganlar. Bitta en bitta to'qilgan

gilamning kengligiga teng bo'lgan, bundan gilamning nomi kelib chiqqan[6].

Aralash texnikali gilamlarning bezaklari asosan geometrik, zoomorf va ba'zida o'simliklarga bo'linadi. 20-asr o'rtalarigacha ko'chmanchilarga yaqin bo'lgan dasht landshaftining o'simlik va hayvonot dunyosi oq-enli gilamlar bezaklarida o'z aksini topgan.

Yangi O'zbekiston sharoitida yosh hunarmandlarning faoliyati tobora ko'proq ko'zga tashlanmoqda. Ulardan Azizova Maftuna Rahmatullo qizi 80 nafar shogirdi bor. Shulardan 20 tasi o'z ish faoliyatini boshlab yuborishgan. Yosh hunarmand Qirg'iziston va Tojikistonda o'tkazilgan bir qator xalqaro festivallarda ishtirok etib, o'z mahoratini namoyon etib kelmoqda. Ayniqsa, Boysunda gilamlarga tushiriladigan naqshlarning **62 ta turi** aniqlanganini inobatga olsak, uning gilamchilik sohasida **chinakam professional darajaga yetganligi** yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu esa yosh ustaning nafaqat an'anaviy naqshlarni bilishi, balki ularni zamonaviy talablarga moslashtira olishi, hunarga chuqur yondashishi va ijodiy izlanishlari bilan izohlanadi[7]. Maftuna Azizovaning xizmatlari davlat tomonidan e'tirof etilib, 2018 yilda Prezident Farmoniga ko'ra, «Shuhrat» medali bilan mukofotlandi[8]. 2024- yil may oyida bo'lib o'tgan ushbu xalqaro Boysun festivalida Maftuna Azizova boshchiligidagi hunarmandlar viloyat hokimining homiyligida bo'yi 28- 29 metr eni 5 metrli gilam to'qishdi. Katta gilamni to'qishga 80dan ortiq hunarmandlar jalb etilgan.

So'nggi davrda voha hududiga xos bo'lgan qadimiy odatlardan biri — chevarlarni rozi qilish marosimi gilamchilik an'analari muhim o'rin tutadi. Gilam to'qish jarayonida chevar albatta uyga taklif etilgan va uni rozi qilish maqsadida "bosh-oyoq sarmo" berish odat bo'lgan.

XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, bu an'ana yana-da takomillashgan bo'lib, vohada gilam to'qigan ayolni rozi qilish uchun odatda quyidagilar taqdim etilgan: mahsi-kalish, ko'ylak-ro'mol, 3 metr baxmal mato.

Bu sovg'alar nafaqat ustaga hurmat ifodasi, balki vohada qadimdan shakllangan mehnat qadrlanishi, ustozlarga ehtirom va milliy qadriyatlarni asrash tamoyillarining amaliy ifodasi sifatida qaralgan. Sherobod tumanining

ba'zi bir qishloqlarida gilam to'qitgan xonadon egasi (erkak kishi tomonidan) tomonidan chevarlarga atab hurmat va ehtirom sifatida qo'y so'yib mehmon qilinadi. Hozirda vohada har bir to'qilgan gilam to'quvchi-chevarga 700-800 ming so'm pul beriladi. Chunki vohada bitta katta gilamni to'qish uchun 20 kundan 1 oyga qadar vaqt kerak bo'lgan.

Gilamchilik — xalqning milliy o'zligini, estetik didini va ma'naviy qadriyatlarini ifoda etuvchi bebaho madaniy meros hisoblanadi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Gilam to'qish jarayonida avlod-dan-avlodga o'tib kelayotgan urf-odatlar, ramziy naqshlar va rang uyg'unligi xalq tafakkuri, hayot falsafasi hamda tabiat bilan uyg'unlik g'oyalarini o'zida mujassam etadi. Ayniqsa, ayollar ishtirokidagi gilamchilik an'analari nafaqat hunar, balki jamiyatda mehr-oqibat, birdamlik va ma'naviy totuvlikni mustahkamlovchi omil sifatida ham ahamiyatlidir.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Dala yozuvi. Boysun tumani To'da qishlog'i.
2. Булатов С. Ўзбек халқ амалий безак санъати. — Т.: Меҳнат, 1991. — Б. 335.
3. Давлатова С.Т. ўзбекистоннинг жанубий ҳудудлари ан'анавий хунармандчилиги тарихий жараёнлари контекстида (XIX асрнинг иккинчи ярми -XXI аср бошлари). Тарих фанлари бўйича фан доктори (ДСс) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. -Тошкент, 2019.-Б.309.
4. Хакимов А., Гюль Э. Байсун. Атлас художественных ремесел. Ташкент, 2006. С. 153.
5. S.Tursunov, T.Pardayev. O'zbekistonning janubiy hududlarida nomoddiy madaniyat tarixi. — Toshkent: "Muharrir" nashriyoti, 2012. — B. 102.
6. Dala yozuvlari . Boysun tumani Yuqori Machay mahallasi.
7. Dala yozuvi. Boysun tumani Obi qishlog'i.
8. Сурхон тонги» газетаси, 2018 йил 28 июль.

AFG‘ONISTON HUDUDIDAGI O‘ZBEK VA TOJIKLARNING MODDIY MADANIYATI TASNIFI VA MAHALLIY XUSUSIYATLARI: AN‘ANAVIY KIYIMLAR, UY-JOYLAR

Xo‘jamurodov Nodirbek Sultonmurodovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tayanch doktoranti

<https://orcid.org/0009-0003-9902-333X>

UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Afg‘oniston hududida yashovchi o‘zbek va tojik xalqlarining moddiy madaniyati, xususan, an‘anaviy kiyim-kechak va uy-joy qurilishi tizimi tarixiy-etnografik hamda dala tadqiqotlari asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot jarayonida milliy liboslarning shakllanishi, tikilish uslubi, rang-barangligi va bezaklaridagi mahalliy xususiyatlar yoritilib, ularning iqlim, ijtimoiy-iqtisodiy sharoit va madaniy an‘analar bilan bog‘liqligi ochib beriladi. Shuningdek, o‘zbek va tojiklarning an‘anaviy turar joylari, qurilish materiallari, uylarning tuzilishi, ichki rejalashtirilishi va xo‘jalik inshootlari qiyosiy tahlil qilinadi. Maqolada moddiy madaniyat unsurlarining etnik o‘zlikni saqlashdagi o‘rni va ularning tarixiy ahamiyati asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Afg‘oniston o‘zbeklari, Afg‘oniston tojiklari, moddiy madaniyat, an‘anaviy kiyim-kechak, milliy liboslar, uy-joy qurilishi, etnografiya, mahalliy xususiyatlar, dala tadqiqotlari.

Abstract: This article analyzes the material culture of Uzbeks and Tajiks living in Afghanistan, focusing particularly on traditional clothing and housing systems, based on historical-ethnographic and field research. The study examines the formation of national costumes, their construction methods, color schemes, and local decorative features, revealing their connection with climate, socio-economic conditions, and cultural traditions. Additionally, the traditional residences of Uzbeks and Tajiks, construction materials, house structures, interior layouts, and utility buildings are comparatively analyzed. The article highlights the role of material culture in preserving ethnic identity and substantiates its historical significance.

Keywords: Afghan Uzbeks, Afghan Tajiks, material culture, traditional clothing, national

costumes, housing construction, ethnography, local features, field research.

Аннотация: В данной статье анализируется материальная культура узбеков и таджиков, проживающих на территории Афганистана, с особым вниманием к традиционной одежде и системе жилищного строительства, на основе историко-этнографических и полевых исследований. В работе рассматривается формирование национальной одежды, методы её пошива, цветовая гамма и местные декоративные особенности, выявляется связь с климатом, социально-экономическими условиями и культурными традициями. Кроме того, проводится сравнительный анализ традиционных жилищ узбеков и таджиков, строительных материалов, структуры домов, внутреннего планирования и хозяйственных построек. В статье подчеркивается роль материальной культуры в сохранении этнической идентичности и обосновывается её историческая значимость.

Ключевые слова: афганские узбеки, афганские таджики, материальная культура, традиционная одежда, национальные костюмы, строительство жилья, этнография, местные особенности, полевые исследования.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Moddiy madaniyat har bir xalqning tarixiy taraqqiyoti, turmush tarzi va ijtimoiy munosabatlarini aks ettiruvchi muhim etnomadaniy omillardan biridir. An‘anaviy kiyim-kechak va uy-joy qurilishi esa moddiy madaniyatning eng muhim tarkibiy qismlari bo‘lib, ular xalqning tabiatga moslashuvi, xo‘jalik faoliyati, estetik qarashlari

hamda ma'naviy qadriyatlari bilan chambarchas bog'liq holda shakllanadi. Shu jihatdan Afg'oniston hududida yashovchi o'zbek va tojik xalqlarining moddiy madaniyatini o'rganish nafaqat etnografiya fanida, balki mintaqaning tarixiy-madaniy jarayonlarini tadqiq etishda ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). O'zbeklarni kiyim-kechaklari qadimiy bo'lib, deyarli hududga moslashib, o'zining bir xilligini saqlab kelgan. Afg'onistonda yashovchi o'zbeklarning kiyim-kechaklari – bu ularning madaniyati, tarixiy merosi va turmush tarzi bilan chambarchas bog'liq. Ular asosan shimoliy Afg'onistonda (Balx, Qunduz, Juzjon, Faryob, Samangon viloyatlari) yashaydi va o'zining an'anaviy kiyimlari bilan boshqa etnik guruhlardan ajralib turadi.

Erkaklar kiyimlarining eng ko'p tarqalgan turi chopon (chopan) bo'lib, yozda yengilroq matodan, qishda qalin matodan tikiladi. Oddiy kunlarda ham, bayram yoki to'ylarda ham kiyiladi. Oddiylarida rangdor ipak yoki paxtadan foydalaniladi, tantanali variantlarida zardo'zlik (tillali bezaklar) bo'lishi mumkin.

O'zbek erkaklarining ichki kiyimlariga keng shim (poychambar yoki shalvor), tunuk paxta yoki ipakdan tikilib, yuqori qismi – keng ko'ylak (ko'raklari bo'sh, bo'yin qismi bir necha tugmali). Shuningdek, Ellik (sariq), uzun mato bo'lagi boshga o'ralib, turli usullarda turmaklanadi. Ba'zi o'zbeklar do'ppi (to'rtburchak milliy kallak) ham kiyishadi. Etiklar qo'lda tikilib, asosan qishda qoshqo'n (qo'y terisidan) etiklar, yozda yengil oyoq kiyimlarga bo'linadi[1].

O'zbek ayollarning kiyimlari ham oddiy bo'lib, tikilish usuli deyarli o'z uslubini yo'qotmagan bo'lib, ayollar ko'ylak va shalvorlarni uzun holda tayyorlab kiyishgan. Uzun va keng, rangi juda yorqin. Qo'llari keng, ba'zan qo'ltiq qismidan tor tikiladi. Shalvorlar ham keng, matosida gulli yoki ipakdan tikilgan bo'lishi mumkin. O'zbek ayollarini ro'mol (yaki oropa)lari, boshini yopish uchun ishlatiladi. Yoshlarga qarab uslubi va rangi farq qiladi. Turmushga chiqqan ayollar ko'proq yuzini ham qisman yopadi.

O'zbek ayollarini ziynatlari alohida usulda tayyorlanib, o'zining oddiyligi hamad jozibadorligi bilan ajralib turadi. Ko'pgina o'zbek ayollari an'anaviy ko'plab tovush chiqaradigan taqinchoqlar, tilla yoki kumushdan yasalgan sirg'a, gardanband, bilang, tumor taqadi. Ko'p hollarda ziynatlar urushdan oldingi davrlardan saqlangan bo'ladi.

O'zbek ayollarini qalpoq va bosh kiyimlari ham alohida ajralib turadi, ya'ni, qishda qalin bosh kiyimlar, ba'zan qo'y terisining junli tomoni tashqarisida qoldirilgan qalpoqlar kiyiladi[2].

O'zbeklarning kiyimlarini o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor berilsa, birinchidan tabiiy obi havo sharoitiga moslashganligi, ikkinchidan shaharlar va qishloqlar dagi o'zbek aholisini asosiy qismi qashshoq hamda kambag'al turmush kechirganligi, uchinchidan kiyimlarni tayyorlash uchun moddiy xom ashyolarni yetishmasligi, to'rtinchidan, kiyimlarni mahalliyashtirish hamda zamonaviylashtirishga e'tiborni kam qaratganligi. Beshinchidan kiyimlarni kichik va yirik sanoatlashtirish asosida tashkil etishga iqtisodiy imkoniyatlarni yetishmasligi hamda ma'naviy salohiyatni shakllanishga turli dinlar o'rtasidagi tafovutlar, qarma-qarshiliklarni mavjudligi, oltinchidan muntazam bo'lib turadigan, urug'lar, qabilalar, siyosiy kuchlar o'rtasidagi to'qnashuvlar kabi omillar salbiy ta'sir ko'rsatganligini qayd etib o'tish zarur[3].

Shuningdek, tadqiqot davomida quyidagi holatlar etnografik dala sharoitidagi o'rganishlar davomida aniqlanib, quyidagi xulosalarga kelindi. Afg'oniston o'zbeklarining kiyimlari turkiy an'analarni saqlab qolgan. Ular qoraqalpoq, Tojikiston va O'zbekiston o'zbeklarining kiyimlariga o'xshash. Har bir tumanning, hatto har bir qishloqning o'z uslubi bor — gullari, ranglari va tikuv uslubi farq qiladi. Ayniqsa to'y va bayramlarda ayollar milliy liboslarini to'liq bezaklari bilan kiyishadi. Quyida Afg'onistonda yashovchi o'zbek, tojik va turkman xalqlarining an'anaviy kiyim-kechaklari taqqoslamasi (taqqosi) jadval ko'rinishida keltirilgan. Ushbu jadval ularning liboslaridagi asosiy umumiyliklar va farqlarini ko'rsatadi[4]:

Erkaklar liboslari taqqosi

Element	O'zbeklar	Tojiklar	Turkmanlar
Ko'ylak	Keng, oq yoki to'q rang, tugmali	Oddiy, keng, oq yoki to'q rang	Oddiy, keng, oq yoki qora tuskula
Shalvor	Keng, paxtadan	Keng, yengil matodan	Keng, tugmasiz, ozgina uzunroq
Ust kiyim (chopon/xalat)	Bezakli chopon, ba'zan zardo'zlik	Uzun beshmet yoki chopon	Qalin, ipak yoki barqadan tikilgan xalat
Bosh kiyim	Do'ppi, sarik	Sarik yoki kallak	Katta telpak (qo'y junidan)
Etish	Qishda – teridan, yozda – yengil	Oddiy teridan	Qo'lda tikilgan, ba'zan bezakli etik[5].

Ayollar liboslari taqqosi

Element	O'zbeklar	Tojiklar	Turkmanlar
Ko'ylak	Uzun, gulli, ko'p holda ipakdan	Uzun, oddiy bezakli	Qizil, ipak yoki barqadan, bezakli
Shalvor	Ko'ylak ostida, keng, rangi moslashtirilgan	Oddiy, keng, ko'ylakka mos	Bezakli yetak qismi bilan tikiladi
Bosh kiyim	Ro'mol, ba'zan oropa, yuzni qisman yopadi	Ro'mol, chodar (ayniqsa qishloqlarda)	Parchi va unga o'ralgan ro'mol, ba'zan yuzni yopadi
Ziynatlar	Sirg'a, gardanband, tumor	Sirg'a, tumor, bilang	Keng miqdorda kumush ziynatlar: katta gardanband, tumorlar, metall sirg'alar
Tantanali libos	Ipak yoki barqadan, zardo'zlikli	To'q rangda, ko'p holda ipakdan	Qizil, zardo'zlik, metal bezaklar bilan[6].

Umumiyliklar va farqlar

Qiyosiy jihat	O'xshashliklar	Farqlar
Madaniy asos	Islom an'analariga va milliy urf-odatlariga tayangan	Turkmanlar bezak va ziynatda keskin ajralib turadi
Materiallar	Ipak, paxta, barqa	Turkmanlarda ipak va zardo'zlik ko'proq uchraydi
Ranglar	Bayramda – yorqin, kundalikda – to'q	Turkmanlar qizil va metall rangli bezaklarga ko'proq ahamiyat beradi
Ziynatlash	Hammasida mavjud, ammo darajasi turlicha	Turkmanlarda ziynatlar katta va ko'p miqdorda
Bosh kiyimlar	Barchada ro'mol yoki sarik mavjud	Turkman erkaklarining telpaki — ajralib turuvchi belgidir

Afg'oniston o'zbeklarni uy-joy qurilishi | adabiyotlardagi ma'lumotlar dala sharoitdagi tadqiqot jarayonida o'rganildi, mavjud | tadqiqotlar hamda mahalliy aholini ushbu

sohani biladigan kekxa kasb egalari bilan o'tkazilgan suhbat jarayonlaridagi ma'lumotlar taqqoslanib o'tildi.

Afg'onistonda yashovchi o'zbeklarning uy-joy qurilishi — ularning geografik sharoiti, tarixiy an'analari va madaniy urf-odatlarini aks ettiradi. Bu uylar odatda tabiiy materiallardan, iqlim va hayot tarziga mos ravishda barpo etiladi.

Afg'oniston o'zbeklarining an'anaviy uy-joy qurilishi qadimiy tarix bilan bog'liq bo'lib, uy-joylarni paydo bo'lishi va takomillashuv jarayonlari tarixiy-etnografik jarayonlar bilan taqqoslab berildi hamda ilmiy qamrovga olindi hamda ilmiy tahlil qilindi. Uy-joylar uchun foydalanadigan qurilish materiallari alohida o'rganib chiqilib, xom g'isht (qora g'isht) eng keng tarqalgan material bo'lib, yer, suv va somon aralashtirilib, quyoshda quritiladi. Loy va gili: Devorlarni suvashda ishlatiladi. Arzon, tabiiy va izolyatsiya xususiyatlariga ega. Yog'och: Tom konstruksiyasi, eshik va oynalar uchun. Ba'zan ustunlar va ramkalarda ham ishlatiladi. Tosh (kamen) kamroq hollarda — poydevorda va suvsiz joylarda qurilish uchun ishlatilgan[7].

O'zbek uylarning shakli va tuzilishi masalasida olib borilgan tadqiqotlari jarayonida uylarni turi, tuzilishi, tayyorlash bilan bog'liq ahvol ilmiy tadqiqot davomida mukammal o'rganildi. Yagona qavatli uylar turiga Afg'oniston o'zbeklari yashaydigan joylarida ko'pincha bir qavatli uylar uchraydi. Uyning ichidagi xonalar katta va havodor bo'ladi. Katta ayvon (yovon) va ichki hovli (xon) asosiy qismi hisoblanadi.

Ichki hovli (xonaqoh)larni tuzilishi ham o'ziga xos holda bo'lib, har bir uyda ichki hovli bo'ladi, bu yerda oilaviy tadbirlar, oshpazlik ishlari yoki mehmonlarni qabul qilish amalga oshiriladi. Hovli atrofida xonalar joylashib, har bir bir-birdan ajaralgan holda bo'ladi.

Chodirsimon yoki ko'chma uylar bo'yicha o'tkazilgan dala tadqiqotlar hamda mavjud tarixiy-etnografik manbalarga asoslanib qayd etish kerak, qishloqlarda ba'zi hollarda ko'chmanchi o'zbeklar hali ham gilam bilan qoplangan chodirsimon uylardan foydalanishadi (ayniqsa, qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanuvchilar).

O'zbeklarning tom va saqlash tizimi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlarda shuni alohida ta'kidlash kerak, rov tomalar asosan turiga Afg'oniston o'zbeklari uylarining ko'pchiligida tekis, loy bilan suvagan tomalar uchraydi. Bu tomalar yozda sovuq saqlaydi, qishda issiqlikni ushlab turadi. Suv oqish tizimi bo'yicha qadimgi an'alarga tayanib, tepa tomonlarida suv oqish uchun maxsus teshiklar va kanallar (shish) tayyorlanadi.

O'zbek uylari bo'yicha tahlil qilingan tadqiqotlar yo'nalishiga ichki jihoz va bezaklar bo'yicha muhim dala tadqiqotlari o'tkazilib, o'zlarni keng tarqalgan ichki bezaklarini asosni gilamlar tashkil etadi: Har bir xonada ko'plab gilamlar yozilgan bo'ladi. Gilam nafaqat bezak, balki yotoq va o'tirish joyi sifatida ham xizmat qiladi. Shuningdek, ichki bezaklarga to'shak va ko'rpalar ham alohida o'rin egallab, mehmon uchun alohida to'shaklar saqlanadi.

O'zbek uy-joy tizimga kiradigan yana bir narsa sufalar bo'lib, asosan sufa (ovqatlanish joyi) sifatida kengroq qo'llanilib, yerda ovqatlaniladi, sufa yoki dasturxon yoziladi[8].

Mehmonxona (mehmon uyi) borasida o'tkazilgan tarixiy asarlar va dala tadqiqotlari jarayonida muhim etnografik ma'lumotlar to'plandi hamda o'rganilib, ularni turlari hamda jihozlanishi borasida ma'lumotlar tahlil qilindi. Jumladan, ko'p uylarda mehmonlar uchun alohida xona bo'ladi. Mehmonxona — o'sha oilaning nufuzi va hurmati ko'riladigan joy.

O'zbek uy-joy turlariga mansab bo'lgan atrof-muhit va qo'shimcha inshootlar borasida olib borilgan tadqiqotlar borasida oshxona ham kirib, oshxonalar aksar hollarda alohida binoda joylashadi. Ogohxona (hojatxona) va hovuz qurilishi va tuzilishi jihatidan ular ko'pincha uydin tashqarida joylashadi. Qishloqlarda tuxum qo'yiladigan saray, quruq o'tin saqlash uchun ombor va og'illar bo'ladi[9].

Afg'onistonda yashovchi tojiklarning uy-joy qurilishi. Uylarning turlari. Afg'onistonda yashovchi tojiklarning uy-joy qurilishi va uy turlari ularning tarixiy an'analari, iqlim sharoiti va iqtisodiy holatiga bog'liq ravishda shakllangan. Bu uylar odatda tabiiy materiallardan — xom g'isht, loy, cho'p va toshlardan quriladi. Afg'oniston tojiklarining uylari oddiy, lekin amaliyotga mos, tabiatga

yaqin va zamonaviy ehtiyojlarga javob beruvchi tarzda quriladi.

Afg'oniston tojiklarining uy turlari asosan xom g'ishtdan qurilgan uylar (loy g'ishtli uylar)dan iborat bo'lib eng keng tarqalgan uy turi bu devorlar xom (pishmagan) g'ishtdan va loy bilan suvalgan holda quriladi. Bunday uylar yozda salqin, qishda issiq turadi hamda tomlari tekis bo'lib, cho'p, qog'oz, loy va quruq giyohlar bilan yopiladi. Tom ustida pishirish yoki quyoshda mevalar quritish ishlari amalga oshiriladi[10].

Tepa-tomli, yonida hovlisi bo'lgan uylar ko'pincha bir xonadonda bir necha avlod yashab, har bir xonadonda ichki hovli (hovlicha) bo'lib, atrofida uy xonalari joylashgan. Hovlida daraxtlar, quduq, oshxona va ba'zida chorvaxona bo'ladi. Oilaviy mehmondorchilik va bayramlar shu hovlida o'tadi.

Tog'lik hududlardagi tosh uylar asosan ko'proq Badaxshon, Panjsher kabi tog'li viloyatlarda yashovchi tojiklar tosh va cho'pdan qurilgan uylarda yashaydi. Devorlari

qalin toshdan, ustiga daraxt yog'ochlari yotqizilib, loy bilan suvaladi. Bunday uylar sovuqni yaxshi ushlab turadi va yer silkinishlariga nisbatan chidamliroq hisoblanadi.

Chodirsimon vaqtinchalik uylar (ko'chmanchi tojiklar uchun) kam uchraydi, lekin ba'zi chorvachilik bilan shug'ullanuvchi tojiklar yoz oylarida tog'larga chiqqanda vaqtinchalik chodirsimon uylarda yashaydi. Bu uylar yong'in va shamolga chidamli qilib tikiladi, odatda palas, qorachoy yoki kigizlar bilan yopiladi[11].

Pishiq g'ishtli va zamonaviy uylar (shaharlarda) asosan tadqiqotlar jarayonida aniqlandi, jumladan Kobul, Mozori Sharif, Hirot kabi yirik shaharlarda istiqomat qiluvchi tojiklar mustahkam, beton va pishiq g'ishtdan qurilgan uylarda yashaydi. Qavatli uylar ham uchraydi, lekin ko'pincha yakkaxon xususiy uylar ustunlik qiladi. Bu uylarda alohida mehmonxona, oshxona, yuvinish xonasi va zamonaviy qulayliklar bo'ladi[12].

Uy qurilishida ishlatiladigan asosiy materiallar

Material	Manba	Xususiyati
Xom g'isht	Loy va po'stloq	Arzon va issiqlikni ushlaydi
Tosh	Tog'dan	Mustahkam va uzoq muddatli
Cho'p va daraxt yog'ochi	Mahalliy daraxtlar	Tom va devorlar uchun
Loy va po'st	Uy suvalishi uchun	Devorlarni izolyatsiya qiladi
Saman (quruq po'stloq)	Bug'doy yoki arpa qoldig'i	Loy bilan aralashtiriladi[13]

O'ziga xos xususiyatlari shundan iboratki, uy devorlari odatda oq loy bilan bo'yaladi (estetik va sovuqdan himoya qilish uchun). Xonalar yerda joylashgan paloslar, qolin gilamlar va ko'rpalar bilan jihozlanadi. Isitish uchun ko'mir yoki o'tin bilan yonadigan pechlar ishlatiladi.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Afg'onistonda yashovchi o'zbek va tojiklarning moddiy madaniyati, xususan kiyim-kechak va uy-joy qurilishi, ularning iqlim sharoiti, iqtisodiy imkoniyatlari va tarixiy an'analari bilan chambarchas bog'liq.

O'zbeklar va tojiklar kiyimlarida turkiy va mahalliy urf-odatlar uyg'unlashgan bo'lib, har bir hudud va hatto har bir qishloqning o'ziga xos dizayni va rang tanlovi mavjud. Ayollarning liboslari tantanali va bayramlarda maxsus bezaklar bilan ajralib turadi, erkaklar kiyimlarida esa qulaylik va amaliy jihatlar ustun.

Uy-joy qurilishida esa tabiiy materiallar (xom g'isht, loy, cho'p, tosh) keng qo'llanilgan, bu uylarni iqlimga mos va qulay qiladi. Uylarning ichki tartibi, hovli va mehmonxona kabi joylar oilaviy hayot va mehmondo'stlik an'anasini aks ettiradi. Shu bilan birga, uylar

mahalliy etnik va ijtimoiy xususiyatlarni | saqlagan holda shakllangan.

ADABIYOT VA MANBALAR RO‘YXATI
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Dala yozuvlari, Qunduz viloyati Qunduz shahri, 2021-yil.
2. Dala yozuvlari, Balx viloyati, Mozori Sarif shahri, 8-sonli mahalla, 18-ko‘cha, 2022-yil.
3. Dala yozuvlari, Saripul viloyati, Saripul tumani, Guzarishohon qishlog‘i, 2021-yil.
4. **Алишер Ҳожибоев.** *Афғонистон ўзбекларининг миллий анъаналари.* 2015.
5. Dala yozuvlari, Saripul viloyati, Saripul tumani, Guzarishohon qishlog‘i, 2021-yil.
6. Dala yozuvlari, Saripul viloyati, Saripul shahri, Behsud mahallasi, 2021-yil.
7. Dala yozuvlari, Badaxshon viloyati, Daroyim tumani, Bog‘isufiy qishlog‘i, 2023-yil.
8. **Алишер Ҳожибоев.** *Афғонистон ўзбекларининг миллий анъаналари.* 2015.
9. Dala yozuvlari, Juzjon viloyati, Juzjon shahri Qariya qishlog‘i, 2022-yil.
10. Dala yozuvlari, Badaxshon viloyati, Daroim tumani, Hojipahlavon qishlog‘i, 2023-yil.
11. Dala yozuvlari, Balx viloyati, Mozori Sharif shahri 4-sonli Korti Zahiriddin Faryobiy mahallasi, 2022-yil.
12. Dala yozuvlari, Juzjon viloyati, Oqcha tumani Qariya Ko‘kinbaz qishlog‘i, 2022-yil.
13. Dala yozuvlari, Juzjon viloyati, Oqcha tumani Qariya Ko‘kinbaz qishlog‘i, 2022-yil.

MUNDARIJA

TARIX

Турсунов Сайпулло Нарзуллаевич. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси профессори, тарих фанлари доктори. *Ўзбекистонда совет давлатининг амалга оширган аграр сиёсати ва унинг муаммолари*.....3

Qobulov Eshbolta Atamurodovich. Termiz iqtisodiyot va servis universiteti professori, tarix fanlari doktori. **Qobulov Kamoliddin Eshboltayevich.** Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Tarix kafedrasida katta o'qituvchisi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). *Surxondaryo viloyati sanoatining tarixshunosligi*.....10

Pardayev Toshkentboy Rajabovich. Termiz davlat universiteti, Jahon tarixi kafedrasida professori, tarix fanlari doktori (DSc). *Urushdan keyingi yillarda Surxondaryo va Qashqadaryo oblastlarida paxta yakkahokimligi siyosati va uning qishloq xo'jaligiga ta'siri*.....14

Холмунинов Хусан Эшмўминович. Термиз давлат университети Жаҳон тарихи кафедраси мудири, тарих фанлари доктори (DSc), доцент. *Бойсун. Денов, Шеробод бекликларидаги демографик жараёнлар (XIX асрнинг иккинчи ярми — XX асрнинг бошларида)*.....20

Xolmuminov Xusan Eshmo'minovich. Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida mudiri, tarix fanlari doktori (DSc), dotsent. **Bobomurodov Islombek Narzulla o'g'li.** Termiz davlat universiteti Tarix mutaxassisligi magistranti. *O'zbekistonda XX asrning oxirlarida amalga oshirilgan islohotlarning aholi demografik jarayonlariga ta'siri*.....25

Толипов Файзулла Саидович. Тошкент давлат иқтисодиёт университети Ижтимоий фанлар кафедраси доценти, тарих фанлари доктори (DSc). *Ўзбекистонда кичик бизнес ва хусусий тadbirkorilik rivojlantirishining ayrim jihatlari xususida (tarixiy tahlil. 1991-2018 йй)*.....28

Tursunov Nurullo Narzullayevich. Termiz iqtisodiyot va servis universiteti "Tarix" kafedrasida dotsenti, tarix fanlari doktori (DSc). *Mamlakatimizda muhrlarning paydo bo'lishi tarixi haqida*.33

Tursunov Jovli Narzullayevich. Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Tarix va falsafa kafedrasida dotsenti, tarix fanlari nomzodi. *XX asrning 70-80 yillarda Surxondaryo viloyati shaharlarida uy-joy qurilishi va obodonlashtirish ishlari (Sharq'un va Sho'rchi shaharlari misolida)*.....38

Хўшбоқов Панжи Шойманович. Тошкент давлат тиббиёт университети Термиз филиали доценти, тарих фанлари номзоди. *Жанубий Ўзбекистон ҳудудида саноатдаги ижтимоий-иқтисодий муаммолар ва мустақиллик арафасида тўқимачилик соҳасидаги ҳолат*.....45

Абдуқаюмов Асрор Раимович. Термиз давлат университети Фалсафа кафедраси мудири, тарих фанлари номзоди, доцент. *"Универсал тарих" концепцияси ва даврлаштирили масалаларининг тарихишунослигига доир мулоҳазалар*.....53

Erdanov Muhammadi Nuraliyevich. Termiz davlat universiteti Geografiya kafedrası dotsenti, geografiya fanlari nomzodi. **Alimardonova Asilabonu Quvonch qizi.** Termiz davlat universiteti Geografiya kafedrası magistranti. *Angor tumani iqtisodiyot tarmoqlarining tuzilishi va tumanning investitsion jozibadorligi*.....57

Abdunazarov Husan Menglievich. Termiz davlat universiteti Geografiya kafedrası dotsenti, geografiya fanlari nomzodi. *Surxondaryo viloyatida xizmat ko'rsatish sohalarining rivojlanishi*.65

Мирзаджанов Бахтиёр Тулкунович. Наманганский государственный университет (PhD) по историческим наукам, доцент. *Внедрение новой системы кадровой политики — аргос*.....71

Янгибоева Дилноза Ўктамовна. Термиз давлат университети Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик кафедраси доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). *Бухоро амирлиги илмий-маданий муҳитининг таъқи таъсирлар остида ривожланиши*.....76

Алланов Қилич Аллақулович. Термиз давлат университети География кафедраси доценти, география фанлари номзоди. **Чориев Абдқайим Қодирович.** Термиз давлат университети География кафедраси катта ўқитувчиси. *Жанубий Сурхон сув омборининг атроф муҳитга таъсири*.....87

Абдумўминов Баҳодир Одинаевич. Термиз давлат университети География кафедраси мудири, география фанлари фалсафа доктори (PhD). *Геофазовий маълумотлар ва сурфер дастуридан фойдаланиб рельефнинг рақамли моделини ишлаб чиқиш масалалари*.....92

Алланазаров Мурот Мирзаевич. Ўзбекистон Республикаси ИИВ Сурхондарё академик лицейи “Хуқуқшунослик ва ижтимоий-гуманитар фанлар” кафедраси мудири, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). *Бухоро Халқ Совет Республикаси иқтисодий кенгаши ва маҳаллий кадрлар тайёрлаш масалалари*.....98

Turdimuratov Yangiboy Allamuratovich. O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent. *Hunarmandchilik hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojiga ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida*....103

Ergashev Mavlon Eshniyozovich. Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori. *Kushon podshohligi davrida Chag'oniyonning siyosiy, madaniy va iqtisodiy hayoti*.....110

Xolmanova Feruza Uralovna. Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). *Yangi O'zbekistonda o'tkazilgan iqtisodiy islohotlar natijasida oziq-ovqat sanoatining rivoji*.....117

Турсунов Анвар Сайфуллаевич. Термиз иқтисодиёт ва сервис университети Тарих кафедраси доценти, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). *Шаҳарларнинг маънавий салоҳияти ўсишини ўзига хос хусусиятлари ва натижалари*.....121

Radjapova Saboxat Bobirovna. Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). *O'zbekistonda xotin-qizlar demografiyasi: ko'rsatkichlar va muammolar (1991-2016)*.....126

Mamarajabov G'ayrat Abdulxakimovich. Termiz iqtisodiyot va servis universiteti Tarix kafedrası dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori. *O'zbekistonning janubiy hududlarida hunarmandchilik turlari va ularning tavsifi*.....129

Бокиев Анвар Ахмедович. Термиз давлат университети Ўзбекистон тарихи ва манбашунослик кафедраси доценти в.б., тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). *“Бобурнома” манбасидаги ижтимоий-маъмурий атамалар тизими ва унинг тарихий аҳамияти*.....135

Umarov Ikromjon Ibragimovich. Termiz Davlat universiteti katta o'qituvchisi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). **Yusupov Dilshodbek Baxtiyor o'g'li.** Termiz davlat universiteti Tarix yo'nalishi magistranti. *1991-1999-yillarda Surxondaryo viloyatiga chet el investitsiyalarining jalb etilishi va uning natijalari*.....140

Annayeva Zarifa Musurmonqulovna. Termiz Davlat universiteti katta o'qituvchisi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). **Sa'dullo Habibullayev.** Termiz davlat universiteti Tarix yo'nalishi magistranti. *Hududiy ijtimoiy himoya tizimi va boshqaruv islohatlarining samaradorligi: Surxondaryo viloyat misolida*.....145

Қобилов Хайрулла Хўжаёрович. Термиз Давлат университети Фалсафа кафедраси ўқитувчиси. *Сурхон воҳасида ўтказилган ер-сув ислохотлари ва унинг натижалари*.....150

Omonturdiyev Abdulaziz Mamayusupovich. Termiz davlat universiteti Geografiya kafedrası katta o'qituvchisi, geografiya fanlari falsafa doktori (PhD). *Surxondaryo viloyatida avtomobil transport tizimini takomillashtirish istiqbollari*.....156

Курбанов Бахтияр Журабаевич. Наманган давлат университетикатта ўқитувчиси, Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). *Туркистон — Сибирь темир йўли қурилишининг тарихий шарт-шароитлари*.....164

Choriyev Sanjar Hamzayevich. Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrası o'qituvchisi. *Surxon vohasi ijodkorlari asarlarida tarixiy voqealarning aks etishi*.....170

Ғойибназаров Исо Шакарович. Тошкент амалий фанлар университети катта ўқитувчиси. *Иккинчи жаҳон уруш йилларида ўзбекистонликларнинг “фронт мудофаа фонди”га қўшган ҳиссалари*.....174

Турсунов Ўктам Сайпуллаевич. Термиз иқтисодиёт ва сервис университети Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси ўқитувчиси. *Сурхондарёда ижтимоий ҳимояни ривожлантиришда жисмоний тарбия ва спортнинг ўрни*.....178

То'xtayev Shohrux Eshpo'latovich. Qarshi davlat universiteti O'zbekiston tarixi kafedrası o'qituvchisi. *Buxoro Xalq Sovet Respublikasida iqtisodiy hayot (Qashqadaryo viloyati misolida)*.....183

Каримова Камилла Вячеславовна. Преподаватель кафедры музыкальное образование, Термезский государственный университет. *История Узбекского традиционного песенного искусства*.....187

Болтаева Гулноза Рахматуллаевна. Термиз давлат университети мустақил тадқиқотчиси. *Совет ҳукумати даврида хотин-қизларнинг ижтимоий ҳаётидаги ўрни...*192

Носирова Диловар. Денов тadbirkorlik ва педагогика институти мустақил тадқиқотчиси. *Сурхондарё вилоятида аёллар тadbirkorligining йўлга қўйилиши ва натижалари*.....195

Zoirov Zarif Rashitovich. Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi. *Mustaqillik yillarida Surxondaryo viloyatida madaniy-ma'rifiy tadbirlarda xalq badiiy jamoalari, musiqa va san'at maktablari ishtiroki*.....199

Ўралов Достон Рустамалиевич. Термиз давлат университети мустақил тадқиқотчиси. *Темур тузукларини ўрганишининг бугунги кундаги аҳамияти*.....204

Ашурова Улгузи Исроиловна. Докторант (PhD) Термезского государственного университета. *Восстановление правового статуса корейцев, депортированных в Узбекистанску ССР*.....208

ETNOGRAFIYA

Абдуллаев Улуғбек Сайданович. Андижон давлат техника институти профессори, тарих фанлари доктори. *Ўзбек тилининг қарлуқ-чигил лаҳжасини шаклланиши ҳақида мулоҳазалар*.....212

Очил Бўриев. Қарши давлат университети профессори. **Азиз Равшанов.** Қарши давлат университети таянч докторанти. *Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг анъанавий моддий маданияти этнотариҳишунослиги*.....217

Axmedova Gulchehra O'skinovna. Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). **Toshmamatov Azizbek Tohir o'g'li.** Termiz davlat universiteti magistratura bo'limi, Etnografiya, etnologiya va antropologiya yo'nalishi magistranti, Termiz arxeologiya muzeyi ilmiy xodimi. *Surxon vohasida migratsiya jarayonlari va ularning etnik holatga ta'siri*.....221

Dulanov Otabek Yuldashevich. Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Tarix va falsafa kafedrasida dotsenti, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). *Shimoliy Surxon vohasi juz(yuz)larida an'anaviy to'y marosimlarining etnik va hududiy xususiyatlari*.....225

Turapova Mohidil Turdiyevna. Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida katta o'qituvchisi, tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). *Inson ma'naviy dunyosining rivojlanishi va milliy qadryatlarning mustahkamlashida islom dinining o'rni*.....229

Mallayev Dilmurot Tursunmurodvich. Termiz davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasida o'qituvchisi. *Surxondaryo vohasida milliy gilamdo'zlik an'analarning shakllanishi va hududiy o'ziga xosliklari*.....233

Xo'jamurodov Nodirbek Sultonmurodovich. Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tayanach doktoranti. *Afg'oniston hududidagi o'zbek va tojiklarning moddiy madaniyati tasnifi va mahalliy xususiyatlari: an'anaviy kiyimlar, uy-joylar*.....237

СУРХОНДАРЁ ВИЛОЯТИ ҲУДУДИЙ ИННОВАЦИЯ ФАОЛИЯТИ ВА ТЕХНОЛОГИ-
ЯЛАР ТРАНСФЕРИ МАРКАЗИ ҲАМДА СУРХОНДАРЁ ФАН ВА ТЕХНОЛОГИЯЛАР-
НИ

РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ ИЛМИЙ ЖУРНАЛИ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ЦЕНТРА РЕГИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ТРАНС-
ФЕРА ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ И ЦЕНТРА РАЗВИТИЯ
НАУКИ И ТЕХНОЛОГИЙ СУРХАНДАРЬИ

SURKHANDARYA REGIONAL TERRITORIAL INNOVATION ACTIVITY AND TECH-
NOLOGY TRANSFER AND SURKHANDARYO SCIENTIFIC JOURNAL OF SCIENCE AND
TECHNOLOGY DEVELOPMENT CENTER

Илм келажасимиз равнақидир

СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР
SURXONDARYO: ILM VA TAFAKKUR
СУРХАНДАРЬЯ: НАУКА И МЫШЛЕНИЕ
SURKHANDARYA: SCIENCE AND
CONTEMPLATION

Илмий мақолалар журнали

N-4 2025

«СУРХОНДАРЁ: ИЛМ ВА ТАФАККУР» ЖУРНАЛИДА ЧОП ЭТИЛАДИГАН МАҚОЛАЛАРГА ҚЎЙИЛАДИГАН ТАЛАБЛАР

“SURXONDARYO: ILM VA TAFAKKUR” JURNALI TAHRIRIYATIDAN

“Surxondaryo: ilm va tafakkur” jurnali yiliga 4 marta (har chorakda) nashr qilinadi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy Attestatsiya komissiyasi (OAK)ning 2021 yil 12 dekabrda № 01-06/25-04 raqamli xati asosida ro‘yxatga olingan. Jurnal “Tarix” ixtisosligi bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan. Jurnalda o‘zbek, rus va ingliz tillaridagi maqolalar nashr etiladi. Maqolalar quyidagi tartibda qabul qilinadi: maqola hajmi 6 sahifadan kam bo‘lmasligi lozim. Maqola tahririyatga Times New Roman shrifti, 14 o‘lchovda, 1,5 qator oralig‘ida, chap tomondan 3 sm, qolgan tomonlardan 2 sm qoldirilgan holatda A4 formatli standart qog‘ozda Word 2000-2023 dasturi, doc yoki docx formatida tursunovsafullo12@mail.ru elektron pochta manzili hamda +998 91 577 90 50; +998 97 695 67 55 raqamli telegram sahifalari orqali qabul qilinadi.

Maqolaga tegishli fan sohasi bo‘yicha fan doktori, professor, fan nomzodi, dotsent yoki tegishli fan bo‘yicha falsafa doktori (PhD) darajasiga ega bo‘lgan xodimning taqrizi talab qilinadi (Ilova tariqasida maqolaga yozilgan taqrizning imzolangan nusxasi rangli holatda, skanerlangan variantda yuborilishi kerak).

Maqolani rasmiylashtirilganda, dastlab yuqori chap tomondan UO‘K (UDK) qaydi, bir oraliqdan so‘ng bosh harflarda maqola mavzusi, keyingi satrda muallif(lar)ning ismi, sharifi, otasining ismi, ilmiy darajasi va ilmiy unvoni, ish joyi va lavozimi to‘liq, o‘zbek, ingliz va rus tillarida yoziladi. Keyin o‘zbek, rus va ingliz tillarida annotatsiya va kalit so‘zlar keltiriladi. Matnda adabiyotlarga havola kvadrat qavslarda ko‘rsatiladi. Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati amaldagi davlat standartlari asosida rasmiylashtiriladi. Maqolalar kirill va lotin alifbosida qabul qilinadi.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRINING 2024-YIL 31-YANVARDAGI 24-SON BUYRUG‘IGA BINOAN maqolalar xalqaro IMRAD talablari asosida quyidagi namuna bo‘yicha qabul qilinadi:

NAMUNA

MAVZU (O‘ZBEK, INGLIZ, RUS TILLARIDA)

Qarshiyev Islom Maxmarahim o‘g‘li, ish joyi, lavozimi, ilmiy unvon (o‘zbek, ingliz va rus tillarida), elektron pochta manzili, muallifning ORCID identifikatori, ya’ni identifikatsiya raqami; maqolaning DOI raqamli obyekt identifikatori (DOI.org platformasidan ro‘yxatdan o‘tganligini tasdiqlovchi identifikator raqami).

Annotatsiya (Abstract / Аннотация): Annotatsiya o‘rtacha 200-250 so‘zdan iborat bo‘lishi lozim. Agar maqola o‘zbek va rus tilida yozilgan bo‘lsa, Annotatsiyadan keyin, albatta, ingliz tilida ABSTRACT beriladi.

Kalit so‘zlar (Key words / Ключевые слова): Kalit so‘zlar o‘rtacha 8-12 so‘zdan iborat bo‘lishi lozim.

KIRISH (БЕДЕНИЕ / INTRODUCTION) Kirish, kirish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS)

Materiallar va metodlar, materiallar va metodlar, materiallar va metodlar, materiallar va metodlar, materiallar va metodlar, materiallar va metodlar [1] (iqtibos)

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

Muhokama va natijalar, muhokama va natijalar, muhokama va natijalar, muhokama va natijalar, muhokama va natijalar, muhokama va natijalar [2] (iqtibos)

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS) Muhokama va natijalar, muhokama va natijalar, muhokama va natijalar, muhokama va natijalar, muhokama va natijalar, muhokama va natijalar [2] (iqtibos)

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION) Xulosa, xulosa.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. G‘oziyev.E.G‘. Umumiy psixologiya –T.: Sharq, 2010. – B. 459.

2. Doniyorov H.T. O‘zbekistonda dunyoviylik va diniylik muvozanatini ta’minlash – ijtimoiy barorlikning bosh omili sifatida. “Jamiyat va boshqaruv” jurnali. Toshkent, 2018 yil - № 2 - B. 57- 61.

3. Buranov S.M. China’s geopolitical role and influence in solving the modern Afghan problem // International conference «Scientific research of the SCO countries: synergy and integration», Beijing. 2020. – P.127-132.

4. Rahmatjonova K. Hindiy va o‘zbek tillaridagi kelishik shakllarida izomorfizm hodisasi // Ilm sarchashmalari. - Urganch davlat universitetining ilmiy-metodik jurnali, №1, 2019 yil. - B.38-40.

5. Pulatova M.R. Handwritten copies of «Arba’in»works // Indonesian Journal of Education Methods Development. Volume 8, November 2019. – P. 194-196. ISSN: 0738-0593 (№23, SJIF – 5.083).

6. Barduhn, S. (2014). Developing cross-cultural awareness in the monolingual classroom. Teaching English, British Council, BBC. <https://www.teachingenglish.org.uk/article/developingcross-cultural-awarenessmonolingual-classroom-0> (adabiyotlar shu tartibda yozilishi lozim)

Maqolada keltirilgan ma’lumotlarning aniqligi va to‘g‘riligiga mualliflar javob beradi.

Bog‘lanish uchun muallifning telefon raqami, elektron pochta manzili ko‘rsatilishi shart. Muallifning sifatli fotosuratining elektron shakli taqdim etilishi lozim.

Tahririyat maqolalarni tahrir qilish va qisqartirish huquqiga ega. Talab darajasida rasmiylashtirilmagan maqolalar jurnalda e’lon qilinmaydi. Maqola mualliflariga tahririyat qo‘lyozmalarini qaytarish va yozma javob berish majburiyatini olmaydi. Maqolani tahrir qilish, nashrga tayyorlash va chop qilishga ketadigan xarajatlarni qoplash uchun ___ ming so‘m miqdorida badal puli to‘lanadi.

“Surxondaryo: ilm va tafakkur” jurnalining mavjud sonlari bilan nashrning rasmiy sayti <https://surxondaryoilmtafakkur.uz> orqali tanishishingiz va yuklab olishingiz, telegram kanalga <https://t.me/surxondaryoilmtafakkur> havolasi orqali kirishingiz mumkin.

“Surxondaryo: ilm va tafakkur” jurnali bosh muharriri Tursunov Saypulla Narzullayevich.

Tel: +998 91 577 90 50; +998 97 695 67 55